

О.В. ДОБРОВОЛЬСЬКА

**ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПРИРОДНОГО АГРОВИРОБНИЦТВА:
ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ, ПРАКТИКА**

Монографія

Дніпро
МОНОЛІТ
2018

УДК 336:338.43

Д 56

*Рекомендовано Вченою радою
Дніпровського державного
аграрно-економічного університету,
протокол № 8 від 26 червня 2018 р.*

Р е ц е н з е н т и:

Школьник І.О., доктор економічних наук, професор, Сумський державний університет;

Квасницька Р.С., доктор економічних наук, професор, Хмельницький національний університет;

Вініченко І.І., доктор економічних наук, професор, Дніпровський державний аграрно-економічний університет.

Добровольська О. В.

Д 56 Фінансове забезпечення природного агровиробництва: теорія, методологія, практика: монографія / О. В. Добровольська. – Дніпро : Монолит, 2018. – 292 с.

ISBN 978-617-7369-29-4

Досліджено фінансові аспекти забезпечення реалізації парадигми сталого розвитку, визначено роль «зелених фінансів» як основи розвитку «зеленої економіки» та охарактеризовано сучасні «зелені» фінансові інструменти. Сформовано концепцію фінансового забезпечення природного агровиробництва, яке є ключовим елементом сталого розвитку. Досліджено традиційні підходи та запропоновано альтернативне фінансове забезпечення природного агровиробництва. Проаналізовано сучасний стан фінансового забезпечення підприємств аграрного сектору. Висвітлений стан розпитку природного агровиробництва в Україні та світі, його слабкі та сильні сторони. Обґрунтовано роль кредитної кооперації у фінансуванні природного агровиробництва.

Розрахована на науковців, викладачів, аспірантів та студентів, фахівців аграрного сектору та органів управління різних рівнів, підприємців та всіх зацікавлених у вирішенні проблем фінансового забезпечення природного агровиробництва.

УДК 336:338.43

ISBN 978-617-7369-29-4

© Добровольська О. В., 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. ФІНАНСОВА СКЛАДОВА СУЧАСНОЇ ПАРАДИГМИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ	8
1.1 Парадигма сталого розвитку як основа формування сучасного природного агровиробництва	8
1.2 Сучасна концепція «зелених фінансів» як основа розвитку «зеленої економіки»	25
1.3 Характеристика зелених фінансових інструментів та їх використання в зарубіжній практиці	45
РОЗДІЛ 2. НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИРОДНОГО АГРОВИРОБНИЦТВА	57
2.1 Структурно-декомпозиційний аналіз дефініції «фінансове забезпечення» природного агровиробництва	57
2.2 Інституційна складова фінансового забезпечення природного агровиробництва	72
2.3 Альтернативне фінансове забезпечення природного агровиробництва	94
РОЗДІЛ 3. ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНОГО СТАНУ ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ	110
3.1 Активи аграрних підприємств як індикатор потреби у фінансовому забезпеченні	110
3.2 Характеристика капіталу аграрних підприємств як віддзеркалення стану фінансового забезпечення	127
3.3 Рентабельність – головна умова самофінансування агровиробництва	144
РОЗДІЛ 4. РОЛЬ ФІНАНСОВОГО СЕКТОРУ У ФІНАНСОВОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРИРОДНОГО АГРОВИРОБНИЦТВА	159
4.1 Кредитна кооперація – основа фінансового забезпечення природного агровиробництва	159
4.2 Роль банківського та страхового сектору у фінансовому забезпеченні природного агровиробництва	176

4.3	Структурне моделювання фінансового забезпечення агровиробництва в Україні	182
РОЗДІЛ 5. НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВПЛИВУ ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НА РОЗВИТОК ПРИРОДНОГО АГРОВИРОБНИЦТВА УКРАЇНИ		200
5.1	SWOT-аналіз розвитку природного агровиробництва та його фінансового забезпечення	200
5.2	Вплив розвитку природного агровиробництва на акумулювання заощаджень: макроекономічний аспект	217
ПІСЛЯМОВА		231
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ		236
ДОДАТКИ		267

ПЕРЕДМОВА

В сучасних умовах все більше країн впроваджують ідеологію сталого розвитку, оскільки відчувають негативний вплив використання сучасних інтенсивних технологій на навколишнє природне середовище. Підґрунтям ідеології стало співвідношення між потребами людства та можливостями їх задоволення за рахунок наявних природних ресурсів, вочевидь потреби людства зростали з розвитком науково-технічного прогресу майже безкінечно, натомість природні ресурси є вкрай обмеженими, до того ж це відбувалось на фоні суттєвого зростання народонаселення світу, що призвело до формування світової проблеми продовольчого дефіциту.

Одним із базових секторів вітчизняної економіки, який повинен забезпечувати впровадження принципів сталого розвитку є аграрний сектор. Відповідність функціонування останнього принципам сталого розвитку вимагає переходу на якісно інший підхід та технології ведення агровиробництва, а саме – природного агровиробництва. Традиційні методи ведення аграрного виробництва та бажання нарощувати рентабельність за будь-яких умов призвели до того, що, з одного боку, суттєво погіршилась якість продуктів харчування, а з іншого – використання у значних обсягах мінеральних добрив, пестицидів та гербіцидів, а також генно-модифікованих продуктів призвели до погіршення стану навколишнього середовища. Світові тенденції розвитку природного агровиробництва вказують на значущість його для покращення стану навколишнього природного середовища, а також безпосередньо для покращення здоров'я населення. В Україні цей напрямок розвивається доволі активно, але все ще має незначні обсяги.

Ключовою проблемою переходу на технології природного агровиробництва є його фінансове забезпечення, особливо враховуючи, що перехідний період складає в середньому три – п'ять років. Вивчення сучасного стану, проблем та можливостей фінансового забезпечення природного агровиробництва в Україні є основною метою проведення даного дослідження. В зв'язку з цим в роботі детально проаналізовано роль природного агровиробництва у просуванні ідей та принципів сталого розвитку, розкрито сутність концепції «зелених фінансів» як основи просування «зеленої економіки», досліджено сучасні практики використання «зелених» фінансових інструментів, що використовуються для фінансування «зелених» проектів, в тому числі і можливості їх використання для фінансового забезпечення природного агровиробництва.

Питання фінансового забезпечення природного агровиробництва наразі знаходяться лише на стадії формування, як і власне саме природне агровиробництво, тому в роботі систематизовано існуючі наукові напрацювання в даному питанні в світі та запропоновано авторську концепцію мультиканального фінансового забезпечення, систематизовано методи, узгоджені з фінансовими інструментами та рівнями фінансової системи.

Розкрито інституційну складову фінансового забезпечення природного агровиробництва.

Враховуючи, що природне агровиробництво знаходиться на ранній стадії свого розвитку в Україні запропоновані альтернативні варіанти фінансового забезпечення, потенціал яких зовсім не використовується в силу різних обставин, а частіше за все в зв'язку з відсутністю інформації та певного рівня фінансової грамотності та які можуть дати значний поштовх до просування природного агровиробництва, і як наслідок покращення стану навколишнього середовища, сталого розвитку економіки та позитивних соціальних зрушень.

Наразі одним із основних напрямів імплементації принципів сталого розвитку є формування «зеленої» економіки, остаточну ідею переходу до якої було закріплено на Конференції ООН в Ріо-де-Жанейро в 2012 році під час якої було задекларовано перехід на включене «зелене зростання». Україна також підписала ряд документів щодо приєднання до цієї ініціативи. В зв'язку з цим наразі здійснюються нові кроки в напрямі «озеленення» як реального так і фінансового секторів економіки. Складовим елементом парадигми сталого розвитку є концепція «зелених фінансів», яка активно впроваджується в розвинених країнах світу, а також в країнах, що розвиваються, особливо в Китаї. Розвиток «зеленої» економіки не є можливим без відповідного фінансового забезпечення та вимагає появи та використання цільових фінансових інструментів. Цей процес поступово набирає обертів у світовій фінансовій системі. Водночас в Україні цей сегмент фактично не розвивається, хоча має економічні підстави. Мова йде не лише про ринкові фінансові інструменти, а і про механізми державно-приватного партнерства у реалізації «зелених» проектів, а також і про можливості використання альтернативних джерел фінансування.

Для розуміння потреб у фінансовому забезпеченні було проведено детальний аналіз фінансового стану підприємств аграрного сектору економіки України, в тому числі враховуючи масштаби їх діяльності, з акцентом на можливості формування капіталу та результати діяльності. Враховуючи, що загальносвітова тенденція розвитку природного агровиробництва свідчить про те, що основними господарствами, які задіяні в цьому процесі є фермерські господарства, то в роботі досліджено роль кредитної кооперації та інших ринкових методів фінансового забезпечення природного агровиробництва, в тому числі банківське кредитування та агрострахування. Це дало змогу здійснити структурне моделювання фінансового забезпечення та визначити його базові джерела.

Для визначення перспектив подальшого розвитку природного агровиробництва в Україні було проведено поглиблений SWOT-аналіз не лише власне виробництва, але і розвитку ринку органічної продукції як в Україні та світі. Це також дозволило визначити вплив природного агровиробництва на покращення стану навколишнього середовища, а також макроекономічні параметри.

При підготовці монографії використовувались офіційні дані світових організацій щодо розвитку природного агровиробництва, зокрема Світового

банку, Продовольчої та сільськогосподарської організації об'єднаних націй (FAO), Дослідницького інституту природного агровиробництва (FiBL). Для дослідження стану фінансового забезпечення використовувалась інформація Національного банку України, Міністерства фінансів України, Державної служби статистики України, Міністерства аграрної політики та продовольства України, праці вітчизняних та зарубіжних науковців з питань розвитку природного агровиробництва та його фінансового забезпечення.

Сподіваємось, що порушені в роботі питання та пропозиції щодо можливих напрямів їх розв'язання будуть сприяти сталому розвитку економіки України і не лише з точки зору екологічної та соціальної складової, але, що більш важливо, її фінансової складової. Результати дослідження, представлені в монографії можуть бути корисними для науковців, викладачів, аспірантів та студентів, фахівців аграрного сектору та органів управління різних рівнів, підприємців та всіх зацікавлених у вирішенні проблем фінансового забезпечення природного агровиробництва.

Висловлюємо щирі вдячність вітчизняним та зарубіжним науковцям, чії наукові праці мотивували до написання монографії, колегам за підтримку та сприяння у виданні книги, рецензентам за конструктивну критику та фахові поради.

РОЗДІЛ 1

ФІНАНСОВА СКЛАДОВА СУЧАСНОЇ ПАРАДИГМИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

1.1. Парадигма сталого розвитку як основа формування сучасного природного агровиробництва

Бурхливий розвиток суспільства, різке зростання народонаселення в ХХ ст. призвело до суттєвого негативного впливу використання техніки та технологій на стан навколишнього середовища, що в свою чергу обернено негативно вплинуло на якість життя. Все це зумовило в кінці ХХ ст. появу нової світової парадигми сталого розвитку (sustainable development), яка була оприлюднена у 1992 році в Ріо-де-Жанейро на конференції ООН присвяченій проблемам навколишнього природного середовища і розвитку. Як відомо, базове визначення сталого розвитку було запропоновано Всесвітньою комісією з навколишнього середовища та розвитку ООН як «розвиток, який задовольняє потреби теперішнього часу, проте не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби» [356]. Слід зазначити, що поява цієї парадигми була обумовлена довготривалою роботою учасників Римського клубу, які неодноразово піднімали питання щодо необхідності перегляду підходів в організації економічної діяльності, яка надто інтенсивно використовувала існуючі природні ресурси задля задоволення поточних проблем, при цьому формуючі різкі перекося в умовах життя населення в різних точках планети, сприяла формуванню ще більшого розриву між доходами різних верств населення в різних країнах, нарощуючи розмах варіації між населенням з низьким рівнем доходу та з високим рівнем доходу.

Підґрунтям парадигми стало співвідношення між потребами людства та можливостями їх задоволення за рахунок наявних природних ресурсів, вочевидь потреби людства зростали з розвитком науково-технічного прогресу майже безкінечно, натомість природні ресурси є вкрай обмеженими, до того ж це відбувалось на фоні суттєвого зростання народонаселення світу, що призвело до формування світової проблеми продовольчого дефіциту. Крім того, дуже інтенсивний розвиток науки і техніки без врахування необхідності захисту навколишнього середовища призвів до пришвидшення руйнації навколишнього середовища через погіршення якості ґрунтів, питної води, зменшення запасів прісної води, забруднення повітря через викиди шкідливих речовин, зменшення покладів сировини для вуглецевої енергії, тощо. До появи парадигми сталого розвитку активно дискутувались дві концепції, які розроблялись за сприяння членів Римського клубу: концепція динамічного зростання [223, 363, 403] та концепція органічного зростання [106].

Одним із перших досліджень, що проводились в цьому напрямі було дослідження професора Масачусетського технологічного університету Джея Форестера «Світова динаміка» [363], в якому було запропоновано модель «Світ 1» (World 1). На нашу думку значимим дослідженням, яке покладено в основу концепції сталого розвитку, було дослідження авторами якого є Деніс та

Донела Медоуз, Йорген Рандерс та Уільям Бехренс III [403], які в своїй праці «Межі зростання» (The Limits to Growth) в 1972 році виклали результати аналізу причин та наслідків зростання чисельності населення та матеріального споживання в довгостроковій перспективі, використовуючи теорію системної динаміки та комп'ютерне моделювання та запропонували модель «Світ 3» (World 3). Зокрема було зазначено, що вплив на навколишнє середовище в масштабах всієї планети через викиди забруднень та використання природних ресурсів суттєво вплине на світовий розвиток в 21 сторіччі. Авторами було розроблено 12 сценаріїв розвитку подій, в основу яких було покладено тези про вичерпність природних ресурсів та обмеженій можливості планети поглинати промислові та сільськогосподарські забруднення. «Зростання чисельності населення і матеріального капітала в сценаріях поступово змушує людство направляти все більше і більше коштів на вирішення проблем, які викликані його ж впливом на навколишнє середовище. Згодом на боротьбу з наслідками доводиться витратити стільки, що підтримувати подальше промислове зростання стає неможливо. Коли промисловість занепадає, суспільство не може забезпечувати зростання в інших секторах економіки: виробництві продовольства, сфері послуг і інших областях споживання. Коли зупиняється ріст в цих галузях, зростання населення також припиняється» [403].

Слід зазначити, що ця ж група за виключенням Уільяма Бехренса III підготувала чергову роботу «Межі зростання: 30 років потому» [223]. В ній вони проаналізували, що відбулось за останні 30 років у вирішенні проблеми забезпечення сталого розвитку. Зокрема було вказано на те, що відбулось багато позитивних зрушень в частині створення нових організацій як державного рівня так і громадських організацій, розроблені новітні технології, відбулась зміна споживчих смаків та певних пріоритетів, було укладено багатосторонні угоди, розвивається екологічна освіта. Крім того було накопичено значну базу даних, яка дозволить робити більш обґрунтовані висновки. Водночас накопичені дані та їх аналіз дозволив зробити такий висновок, що «максимум вирощування зерна на душу населення був пройдений в середині 1980-х рр., очікування суттєвого зростання морського вилову риби не виправдались. Природні катаклізми з кожним роком коштують все дорожче, а боротьба за прісну воду та викопні види палива стає все більш жорсткішою. Як і раніше існують окремі регіони в яких відбувається зниження економічної активності» [223]. Необхідно зазначити, що в даному дослідженні первісним є промисловий капітал, а не грошові кошти «Все, що ми перерахували, має фізичне втілення, це не грошові потоки, а реальні речі... Саме вони, а не долари, приводять в рух економіку і суспільство. Саме вони, а не долари, видобуваються нами із навколишнього середовища і рано чи пізно повертаються туди ж – в ґрунт, воду та повітря» [403]. На наш погляд саме ця теза наразі суттєво видозмінилась за останні роки, на сучасному етапі саме фінансова система відіграє провідну роль у розвитку світової економіки, відбуваються процеси подальшої фінансіалізації.

Інша концепція, яка активно використовувалась для формування парадигми сталого розвитку була концепція органічного розвитку Е. Пестеля

викладена спочатку в роботі «За межами розвитку» [106], а пізніше оприлюднена в другій доповіді в Римському клубі за результатами досліджень, проведених спільно Е. Пестелем та М. Месаровичем в 1974 році, сутність якої зводиться до наступного:

- «системний взаємозалежний розвиток, коли жодна частина (підсистема) не росте загрожуючи іншим; прогресивні зміни в одній частині отримують реальний сенс, тільки якщо їм відповідають прогресивні процеси в інших частинах;

- багатоаспектний розвиток, що відповідає потребам різних частин системи, – тому різні регіони світу будуть обов'язково розвиватися по-різному; до того ж процеси розвитку будуть з часом змінювати свій характер;

- гармонійна координація цілей забезпечує несуперечність світу;

- мобільність, гнучкість – здатність складових частин системи поглинати в процесі розвитку збурюючі впливи;

- особливо важлива якість розвитку;

- певний часовий горизонт, що дозволяє передбачити труднощі і визначити цілі розвитку з урахуванням складності нових проблем;

- постійне «оновлення» цілей, коли «нові» виникають після досягнення або переосмислення «старих» [406].

Зазначені вище концепції були оприлюднені на засіданнях Римського клубу та були розкритиковані, оскільки ґрунтувались на обмежених базах даних, але вони спричинили зміни в світовій системі відносин та стали основоположними для формування базових ідей концепції сталого розвитку.

Ми акцентуємо увагу на тому, що не ставимо за мету надати визначення сталого розвитку, оскільки в цьому напрямку було зроблено досить значний обсяг досліджень як вітчизняними так і зарубіжними науковцями, серед яких варто виділити роботи Буркинського Б.В., Волошина В.В., Гаврилишина Б.Д., Гізатулліна Х.Н., Гордієнка Н.М., Какутіча Є.Ю., Ковальова Ю.Ю., Мельника Л.Г., Троцького В.А., Харічкова С.К., та інших.

«Сталий соціально-економічний розвиток будь-якої країни означає, зрештою, таке функціонування її народногосподарського комплексу, коли одночасно забезпечуються: задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб населення; раціональне та екологічнобезпечне господарювання й високоефективне використання природних ресурсів; підтримання сприятливих для здоров'я людини природно-екологічних умов життєдіяльності, збереження, відтворення і примноження якості довкілля та природно-ресурсного потенціалу суспільного виробництва. Інакше кажучи, сталий розвиток – це насамперед економічне зростання, за якого ефективно розв'язуються найважливіші проблеми життєзабезпечення суспільства без виснаження, деградації і забруднення довкілля» [275].

Необхідно підкреслити, що після конференції в Ріо-де-Жанейро відбулись значні зміни в ключових положеннях парадигми сталого розвитку, які обговорювались та впроваджувались за результатами зустрічей на найвищому рівні в різні періоди часу. Наразі парадигму сталого розвитку підтримують повністю чи фрагментарно більшість країн світу.

Слід зазначити, що формування парадигми сталого розвитку відбувалось досить тривалий період часу, і наразі відбуваються зміни в цілях та завданнях, які ставляться на світовому рівні задля досягнення сталого розвитку, оскільки на сучасному етапі не викликає сумніву взаємозалежність країн, незалежно від рівня їх економічного розвитку та темпів зростання, щодо стану навколишнього середовища, рівня соціального розвитку та стабільності функціонування фінансових систем. Різні науковці, в різні періоди часу здійснювали періодизацію формування концепції сталого розвитку. Зокрема в роботах російських вчених Ігнат'євої А.А [116] та колективу авторів [2] виділено чотири етапи: «Перший етап (1950-1960-ті роки) пов'язаний з усвідомленням небезпечного впливу економіки на навколишнє середовище і людину, не тільки локально, але і в світовому масштабі – в тому числі через хімічне і радіаційне забруднення навколишнього середовища. ... Взаємозв'язки між процесами економічного розвитку і деградації навколишнього середовища вже усвідомлюються достатньо добре, проте екологічна риторика в основному обмежується необхідністю врахування інтересів охорони природи в процесі економічного розвитку.» Автори в основному зосереджуються саме на екологічних проблемах, що існували в цьому періоді, саме вони визначають і перелік документів, що розглядаються на цьому етапі як базові для формування парадигми сталого розвитку. «На другому етапі (1960-1970-ті роки) мова йшла про те, що надміру інтенсивне використання природних ресурсів і забруднення, заподіяні економічним розвитком, підривають саму економіку, руйнуючи її матеріально-ресурсну базу і знижуючи благополуччя людини (тобто економіка «торпедує» сама себе).» Особливістю цього періоду є потреба у формуванні раціональної економіки. Період 80–90-х років визначено як третій етап, що характеризується бурхливим розвитком «зелених» технологій в розвинених країнах. Водночас, на нашу думку, в цей період ще не відбувалось бурхливого розвитку зелених технологій, якщо порівнювати із інтенсивністю їх запровадження на сучасному етапі. Беззаперечним для цього періоду є формалізація парадигми сталого розвитку та прийняття її як документу, який ратифікували переважна більшість країн світу. На думку Девіда Ранельза [418] парадигма сталого розвитку «виникла на основі певного протиріччя інтересів між економіками країн «Півночі» та «Півдня». На думку країн «Півдня», які не були економічно розвиненими на той час країнами, країни «Півночі» як економічно розвинені просували цю ідею задля отримання додаткової економічної вигоди на світовій економічній арені. Але саме в цей період формується комісія ООН по сталому розвитку, а також приймається ряд фундаментальних міжнародних документів, що лягли в основу парадигми сталого розвитку світової економіки. Період з 2000 по 2010-ті роки визначається як період «закріплення концепції сталого розвитку в міжнародному та національному законодавстві, в бізнес-середовищі, громадських дискусіях та засобах масової інформації. ... Глобальна фінансово-економічна криза по новому висвічує проблему нестійкості глобальної економічної системи, демонструючи, що «вільний ринок» не здатний до саморегуляції не лише в інтересах збереження ресурсів біосфери і соціальної

справедливості, а й для забезпечення довгострокової економічної стабільності.» [116]. Не зважаючи на те, що робота [2] опублікована в 2016 році, її автори також виділяють четвертий етап як було зазначено вище, і дослідження завершується аналізом лише конференцією ООН зі сталого розвитку, більш відому як «Ріо+20», що відбулась в Ріо-де-Жанейро в 2012 році та на сьогодні є, на наш погляд, поворотним моментом в зміні вектору парадигми сталого розвитку в бік «зеленої» економіки та, особливо, що не виділялось раніше акцентуванням уваги саме на формування «зелених» фінансів.

Ряд інших вчених – Черешнев В.О., Нікуліна Н.Л. та Боярських А.І. в своїй роботі [298] виділяють лише окремі події, які на їх думку є головними в контексті формування сталого розвитку, відштовхуючись від конференції ООН в Стокгольмі в 1972 році з розробки програми ООН по захисту навколишнього середовища ЮНЕП.

На нашу думку, враховуючи суттєві зміни, що відбулись з другої половини ХХ сторіччя по теперішній час, періодизацію формування парадигми сталого розвитку варто представити у вигляді трьох етапів, які охоплюють більш тривалі проміжки часу та концептуально узгоджені між собою як завершені проміжки:

Перший етап (50-80-ті роки ХХ сторіччя) – формування передумов появи парадигми сталого розвитку, що систематизовано на рисунку 1.1.

Не зважаючи на проведення ряду заходів, відображених на рис. 1.1, починаючи з середини 50-х років ХХ ст., лише в кінці 80-х років, а саме в доповіді Гро Гарлем Брутланд [187] було зазначено, що при дослідженні екологічних проблем варто їх вивчати у взаємозв'язку з соціальним та економічним розвитком. У висновку комісії, очолюваної Г.Г. Брутленд зазначалось, що «Навколишнє середовище не існує в ізоляції від людської діяльності, від потреб і бажань людей. І спроби захистити його, що не беруть до уваги задоволення людських потреб, призвели до того, що в деяких політичних колах до цих спроб стали ставитися як до чогось наївного, відірваного від життя ... Навколишнє середовище – це місце нашого життя, а розвиток – це наші дії щодо поліпшення нашого добробуту в ньому. Обидва ці поняття нероздільні» [187]. Таким чином, протягом першого етапу було сформовано всі передумови для появи парадигми сталого розвитку.

На другому етапі, який охоплює період з 90-х років ХХ сторіччя до 2006 року відбулось формальне закріплення парадигми сталого розвитку в документах світових організацій, а також в документах національного та наднаціонального рівнів (рис. 1.2). Фактично розпочалась ера сталого розвитку людства.

Конференція ООН в Ріо-де-Жанейро формально закріпила парадигму сталого розвитку в документі «Порядок денний ХХІ сторіччя», після чого було розпочато аналогічні процеси на рівні європейських країн, зокрема в 1992 році з'явилась Хельсінкська конвенція про захист та використання навколишнього середовища в Прибалтійському регіоні, декларація міністрів про захист Чорного моря, та ряд інших документів. Значимість парадигми сталого розвитку з часом не лише не зменшилась, а, навпаки, суттєво зросла, про що

свідчить неодноразове проведення всесвітніх форумів, самітів, конференцій, присвячених даному питанню. Більшість країн світу визнали цю концепцію як базову для свого подальшого розвитку, враховуючи, що вона повинна узгоджувати складно узгоджувані цілі, – економічні, соціальні та екологічні, починаючи від окремого населеного пункту, регіону, країни та завершуючи континентальним та світовим масштабом і враховуючи потреби та умови життя не лише теперішнього а і майбутнього покоління.

Перший етап – формування передумов появи парадигми сталого розвитку	Перша міжнародна конференція з проблем забруднення повітря (1955)	Реакція на зростання смертності населення великих міст внаслідок забруднення повітря – смогу. (відсутність узгодження на міждержавному рівні, а також відсутність розуміння екологічних загроз з боку бізнесу).
	Публікація документальної книги Карсон Рейчел «Мовчазна весна» (1962), [20]	Висвітлене питання шкідливості використання пестицидів, що використовувались у сільському господарстві, особливо ДДТ (суттєвий вплив на зміну законодавства США щодо використання пестицидів в сільському господарстві).
	Генеральна Асамблея ООН (1962)	Резолюція «Економічний розвиток і охорона природи» (поява розуміння, що бурхливий економічний розвиток негативно впливає на навколишнє середовище, що викликає необхідність застосування заходів для його збереження узгоджено з економічним розвитком).
	Доповіді Римського клубу Дж. Форестера «Світова динаміка» (1971 р.) [6] та Деніс та Донела Медоуз, Й. Рандерс, У. Бехренс III «Межі зростання» (1972) [4]	Результати проведених досліджень з моделювання наслідків зростання чисельності населення та матеріального споживання в довгостроковій перспективі. Розроблена модель (World I) та (World III). Розроблено 12 сценаріїв, які доводили, що, за таких темпів зростання людство може проіснувати короткий проміжок часу.
	Конференція ООН з проблем навколишнього середовища (1972)	Приймається Стокгольмська декларація, яка містить 26 принципів міжнародної системи охорони навколишнього середовища.
	Генеральна асамблея ООН (1972)	Заснована програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП).
	Міжнародна комісія з навколишнього середовища та розвитку. Доповідь групи Г.Г. Брутланд (1987) «Наше спільне майбутнє» [21]	Вперше використано термін «сталий розвиток» в офіційних документах. Розробка довгострокових стратегій, які забезпечать сталий розвиток та створення такого суспільства, яке задовольняє потреби теперішнього часу, проте не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Виділяють три базових компоненти: економічний, соціальний та екологічний.

Рис. 1.1. Еволюція формування передумов появи концепції сталого розвитку (перший етап 50–80-ті роки XX ст.)

Джерело: складено автором.

Другий етап – імплементация та розвиток парадигми сталого розвитку	Конференція ООН в Ріо-де-Жанейро (1992)	Приймається «Порядок денний XXI сторіччя». Приймається декларація, яка містить 27 принципів концепції сталого розвитку. Створення комісії ООН зі сталого розвитку.
	3 конференція сторін Конвенції в Кіото (1997)	Приймається Кіотський протокол – перша глобальна угода з охорони навколишнього середовища, яка базується на ринкових механізмах торгівлі викидами.
	Саміт тисячоліття в Нью-Йорку (2000)	Оприлюднення «Цілей розвитку тисячоліття».
	Всесвітній саміт зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі (2002)	Приймається Йоганнесбурзька декларація сталого розвитку, в якій декларується формування партнерства другого типу.
	Доповідь Ніколаса Стерна «Економіка зміни клімату» (2006), [23]	Головний акцент на економічних питаннях, пов'язаних зі зміною клімату.

Рис. 1.2. Еволюція імплементации та розвитку парадигми сталого розвитку (другий етап – 2000–2007 рр.)

Джерело: складено автором.

Необхідно підкреслити, що з часом коригувались цілі та завдання даної парадигми, враховуючи виконання певних проміжних завдань, але ключова ідея залишилась незмінною. З часом «ризик та детермінанти вразливості стали більш помітними. Погіршення стану навколишнього середовища, зміна клімату, стихійні лиха та інші загрози для глобального навколишнього середовища (зокрема для океанів, лісів, та біорізноманіття) створюють додаткові труднощі для здатності всіх країн, зокрема країн що розвиваються, досягнути сталого розвитку. Глобальна фінансово-економічна криза виявила ризик в межах міжнародної фінансової системи, а також уразливість країн з точки зору зовнішніх фінансових шоків, які згубно впливають на їх можливості мобілізувати ресурси з метою розвитку» [220].

Важливе світове значення мала поява першої глобальної угоди з охорони навколишнього середовища, яка базується на ринкових механізмах торгівлі викидами, що отримала назву Кіотський протокол. Варто зазначити, що на міжнародному рівні ця програма визнана не досить вдалою, хоча з одного боку її цілі були досягнуті, зокрема це стосується зобов'язань, взятих на себе розвиненими країнами. Практично всі вони зменшили емісію CO₂ з моменту підписання даного документу. Так за даними сайту корпорації ВР, яка формує щорічний огляд світових показників енергетичних ринків з 1998 року, після того, як було прийнято вищезазначений документ економічно розвинені країни суттєво скоротили емісію, це стосується в першу чергу європейських країн. Так з даних, наведених в таблиці 1.1 видно, що країни Європи та Євразії за більш ніж 50 років скоротили викиди і їх частка в загальносвітовому обсязі емісії становить 19 %. Лідерами в скороченні емісії є Данія, Фінляндія, крім того позитивну динаміку демонструє Румунія. Стосовно України, то варто

відзначити, що нарощення емісії за період з 1985 року по 2016 було значно повільніше, аніж після прийняття Кіотського протоколу. Найбільш негативні показники щодо нарощення темпів емісії демонструють країни Середнього Сходу такі як Катар та Об'єднані Арабські Емірати, їх частка в більш тривалому періоді становить найбільші показники в світі – 344 та 1299 разів відповідно, що обумовлено розвитком нафтовидобувної галузі, водночас їх частка в світі є не значною, менше 1 %. Слід зазначити, що, не зважаючи на те, що США не ратифікували Кіотський протокол, тим не менш вони демонструють позитивну динаміку щодо емісії, маючи при цьому 16 % від загальної частки викидів.

Водночас на фоні скорочення викидів економічно розвиненими країнами, всі заходи нівелюються впливом невеликої кількості країн, які формують майже половину всіх викидів. В даному випадку мова йде про Китай, Індію, Індонезію, Південну Корею та інші Азійські країни, сумарна частка яких у викидах становить 48 %.

Таблиця 1.1

Стан емісії CO₂ в світі

Країна / Регіон	Темпи зростання		Частка в світі	Коефіцієнт Пірсона
	2016/1965	2016/1998		
США	1,47	0,93	0,16	0,815
Північна Америка	1,6	0,96	0,19	0,871
Бразилія	8,9	1,55	0,01	0,984
Південна та Центральна Америка	4,54	1,49	0,04	0,991
Данія	0,82	0,6	0,001	-0,529
Фінляндія	1,8	0,74	0,001	0,550
Чеська Республіка	0,67	0,84	0,003	-0,766
Румунія	0,96	0,68	0,002	-0,441
Україна*	0,3	0,62	0,006	-0,786
Російська Федерація*	0,68	1,02	0,04	-0,656
Європа та Євразія	1,17	0,94	0,19	-0,114
Катар	344,16	3,28	0,003	0,911
ОАЕ	1299,27	2,23	0,009	0,976
Середній Схід	15,49	2,12	0,07	0,982
Південна Африка	3,69	1,28	0,01	0,963
Африка	6,05	1,62	0,04	0,987
Китай	18,67	2,88	0,27	0,968
Індія	13,54	2,53	0,07	0,964
Індонезія	26,37	2,37	0,01	0,974
Південна Корея	26,62	1,68	0,02	0,968
Азія	11,27	2,24	0,48	0,982
Країни БРІКС	2,81	2,24	0,4	0,989
Світ	2,94	1,44	x	x

* Дані наявні починаючи з 1985 року

Джерело: складено автором за даними [335].

Так Китай та Індія не є учасниками даної програми, крім того, інтенсивний розвиток економіки цих країн за останні роки призвів до того, що їх внесок в погіршення стану навколишнього середовища є найбільшим в світі. Зокрема Китай за період з 1965 по 2016 рік більш ніж у 18 разів наростив обсяги викидів, а за період з 1998 року – майже в три рази, при цьому його частка становить 28 % від загального обсягу емісії. Звертає на себе увагу, що значним в даному питанні є вплив країн групи БРІКС (Бразилія, Російська Федерація, Індія Китай та Південна Африка), які мають значний вплив і на розвиток світової економіки в останні роки. Їх частка в 2016 році становить 40 %, основна маса з яких сформована Китаєм та Індією. Розраховані значення коефіцієнта Пірсона для визначення кореляційної залежності ще раз засвідчили наявність тісного зв'язку з світовим обсягом емісій CO₂ та їх значень в країнах Азійського регіону.

Необхідно зазначити, що не завжди покращення ситуації з емісією, тобто її скорочення обумовлено саме запровадженням сучасних технологій, спрямованих на збереження навколишнього середовища, оскільки значною мірою, особливо, що стосується країн постсоціалістичного простору це обумовлено трансформаційним спадом в економіці цих країн, а також звуженням економічної діяльності. Це також, стосується і України, яка за період незалежності демонструє поступове скорочення обсягу ВВП, якщо його оцінювати в доларовому еквіваленті.

Варто зауважити, що наразі на зміну цьому документу прийшла Паризька угода, яка планується до імплементації з 2020 року (дія Кіотського протоколу завершиться саме в цей час), і головна мета якої полягає в забезпеченні підтримки середньої температури планети на рівні нижче 2 %. Відповідно, країни повинні розробити та впроваджувати заходи, що сприятимуть зниженню використання вуглецевих технологій. Крім того, передбачено формування «Зеленого фонду», розмір якого планується в межах 100 млрд дол. для фінансування боротьби з кліматичними змінами.

Вирішення кліматичних проблем ускладнюється ситуацією, що формується в енергетичній сфері, оскільки наразі формуються тенденції до загострення конкурентної боротьби між різними країнами світу на міжнародному ринку енергоресурсів. В окремих регіонах, в тому числі на Близькому Сході, який має значні запаси вуглецевих енергоносіїв, є перманентним стан військової та політичної нестабільності, обумовлений конфліктами геополітичного характеру, який може суттєво впливати на кон'юнктуру світового енергетичного ринку та спричиняти кризові явища в глобальному економічному просторі. Країни, що розвиваються не мають достатньо фінансових ресурсів для запровадження сучасних енергозберігаючих технологій. «Що стосується національної економіки України то до найважливіших видів альтернативного палива, які мають реальні перспективи і найближчим часом можуть зробити помітний внесок у енергобаланс країни, слід віднести: біогаз (тобто метаномісний, вироблений з твердих і рідких побутових відходів та відходів органіки); брикети і пелети (тобто тверді, стандартних форм гранули, сформовані з відходів деревини або соломи);

біоетанол (спиртовмісне рідке паливо, вироблене з цукрового буряка, кукурудзи, тощо); біодизель (маслосомісний вид рідкого палива, вироблений з ріпаку, сої, соняшнику та ін. культур або з жирів тваринного походження); шахтний метан (попутний газ вугільного виробництва). З усіх перерахованих видів палива в Україні вже є промислові потужності» [245].

Важливого значення після конференції в Ріо-де-Жанейро набув всесвітній Йоганнесбурзький саміт, після якого формально запрацювала парадигма сталого розвитку. В рамках цього саміту було започатковано створення «партнерства другого типу», тобто залучення приватного сектора та громадськості до вирішення проблем забезпечення сталого розвитку. В даному контексті обговорювались питання державно-приватного партнерства.

Завершальною подією цього етапу, на наш погляд, була доповідь Ніколаса Стерна, який очолював міжнародний колектив авторів, що досліджував вплив зміни клімату на економічне зростання та розвиток. Зокрема було визначено, що до 2050 року глобальні викиди повинні скоротитись на 25 – 70 % від сучасного рівня. Крім того, було прораховано вартість заходів, спрямованих на зниження викидів, в тому числі «витрати на розробку і впровадження високоефективних, кліматично сприятливих технологій, що дозволяють знижувати викиди, і витрати споживачів на перехід з товарів і послуг, виробництво та/або споживання яких супроводжується значними викидами парникових газів, на низькоемісійну продукцію і послуги. У сукупності ці витрати оцінюються в середньому в 1% світового ВВП, а при несприятливому сценарії – в 3,5 % світового ВВП» [429].

Останнім часом з'являються різні оцінки щодо розміру необхідного обсягу фінансування для потреб сталого розвитку. «Кількісне визначення потреб є складною та зарані неточною справою, оскільки оцінки залежать від множини припущень, в тому числі від макроекономічних та політичних умов – на рівні секторів та економіки в цілому – і міжнародних правил, норм та стандартів. В що обходиться досягнення сталого розвитку – це також залежить від ефективного використання ресурсів» [355].

Саме в цей період з'являється термін «зелена економіка», але ще не набуває широкого розповсюдження та не фігурує в офіційних документах. Нового значення набуває парадигма сталого розвитку після світової фінансової кризи 2008 року (рис. 1.3). Стає очевидним, що неможливість побудувати стабільну світову фінансову систему суттєво впливає на фінансове забезпечення сталого розвитку. Світові процеси фінансіалізації економіки обумовили необхідність перегляду цілей та завдань сталого розвитку та визнали вагомою потребу розробки саме фінансових механізмів забезпечення досягнення сталого розвитку. Саме тому в 2008 році з'явилась доповідь ЮНЕП «Зелена економічна ініціатива», в якій було оголошено про зміну вектору розвитку глобальної економіки в бік підтримки фінансування інвестицій в чисті технології. В цей час поряд з терміном «зелена економіка» з'являються терміни «зелені фінанси», «розумна промисловість», «розумне агровиробництво», все більш активно застосовується термін «органічного агровиробництва», «натурального або природнього агровиробництва».

Третій етап – формування нової парадигми сталого розвитку – зеленої економіки	Доповідь ЮНЕП «Зелена економічна ініціатива» (2008)	Зміна вектору глобальної економіки на інвестиції в чисті технології та «природну» інфраструктуру.
	Доповідь ЮНЕП «Глобальний зелений новий курс» (2009), [25]	Зміщення акценту на формування «зеленої фінансової системи».
	Доповідь ЮНЕП «На зустріч зеленій економіці – Шляхи сталого розвитку та ліквідації бідності» (2011)	Надано визначення терміну «зелена економіка» та визначено її пріоритетні напрями розвитку.
	Конференція ООН зі сталого розвитку в Ріо-де-Жанейро «Rio+20» (2012)	Прийняття Декларації «Майбутнє, якого ми прагнемо». Перехід до концепції включеного «зеленого» зростання. Висунення ідеї «зеленої» промислової платформи.
	Конференція по клімату в Парижі (2015), [26]	Прийняття Паризької угоди в межах Рамкової конвенції ООН про зміну клімату – дорожньої карти заходів для зниження викидів та посилення стійкості щодо зміни клімату. Угода приходить на зміну Кіотському протоколу.
	Саміт ООН в Нью-Йорку (2015) [27]	Прийняття Резолюції «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року. Визначено 17 цілей та 169 завдань розвитку людства.

Рис. 1.3. Формування нової парадигми сталого розвитку – зеленої економіки (третій етап – 2008 р. до теперішнього часу)

Джерело: складено автором.

Вже в 2009 році з'являється нова доповідь ЮНЕП «Глобальний зелений новий курс» в якій акцент зміщується саме в бік дослідження інструментів фінансування зеленої економіки. Зокрема було визначено, що «загальні цілі і завдання нового курсу повинні сприяти багатостороннім і національним зусиллям, спрямованим на подолання поточної фінансової кризи, її соціальних, економічних і екологічних впливів, в той же час вирішуючи питання, обумовлені проблемами з глобальним кліматом, продовольством, паливом і водними ресурсами, що мають серйозні наслідки для суспільства в середньостроковій перспективі» [312].

В зазначеному документі було визначено три узагальнюючих мети подальшого забезпечення сталого розвитку:

1) вивести з кризи фінансову систему, подолати рецесію в економіці та уповільнити різке скорочення робочих місць;

2) забезпечити подальший посткризовий розвиток економіки в рамках парадигми сталого розвитку, при цьому як мінімум не збільшувати а, краще зменшувати ризики нестачі екологічних продуктів – так званий «екологічний голод» та кліматичну нестабільність;

3) вирішити проблему крайніх форм бідності до 2015 року [312].

Важливим моментом даного документу є те, що елементами глобального «зеленого» нового курсу виступили власне фінансові інструменти, таким чином на початку окресленого нами третього етапу еволюції парадигми сталого розвитку акцент зміщується саме на використання в якості інструментів регулювання фінансових інструментів, які було згруповано в три блоки: блок фіскального стимулювання – «кошти на цільове фіскальне стимулювання конкретних секторів, які повинні бути отримані з 3 трильйонів доларів США, виділених наразі в якості стимулюючих пакетів»; інвестиційний блок, який передбачав «реформи внутрішньої політики задля забезпечення успіху «зелених» інвестицій в місцеву економіку окремих країн»; блок з реформування міжнародної політики та координації, з метою забезпечення та підтримки місцевих національних ініціатив. В рамках визначених ініціатив важливе значення приділяється саме інвестуванню в стале агровиробництво.

В 2011 році в доповіді ЮНЕП «На зустріч зеленій економіці – Шляхи сталого розвитку та ліквідації бідності» зазначено, що «фінансова та кліматична криза – це одне і те саме. Вихід лежить в «зеленій економіці... перехід до «зеленої» економіки обіцяє численні вигоди для міжнародної спільноти і всіх націй з точки зору вирішення проблем продовольчої, енергетичної та водної безпеки і зміни клімату. Він розглядається як ефективний захід реагування на фінансову кризу, яка в кінцевому підсумку може призвести до досягнення цілей в області розвитку, проголошених в Декларації тисячоліття» [43].

Остаточно ідею переходу до «зеленої» економіки було закріплено на Конференції ООН в Ріо-де-Жанейро в 2012 році, під час якої було задекларовано перехід на включене «зелене зростання». Фактично в 2012 році було закріплено зміну вектору сталого розвитку. «У результаті об'єктивних процесів трансформування природного середовища під впливом господарської діяльності в єдиній системі природокористування відбуваються процеси трансформації господарської діяльності та способу життя і мислення людини. Такі процеси можна назвати екологічною трансформацією господарства, тобто створення нового, «зеленого» (чистого) сектору виробництва, сільського господарства та сфери обслуговування, які відбуваються паралельно з трансформаційними процесами «озеленення» існуючих галузей економіки. Загалом трансформація природного середовища викликала не тільки вимушені зміни у структурі господарства, а й відповідні зміни у світосприйнятті людства» [221].

Ключові позиції розвитку «зеленої економіки» наступні:

- необхідно сформувати інвестиції в розмірі близько 2 % світового ВВП та спрямувати їх в десять базових галузей: В тому числі в сільське господарство, лісництво, рибне господарство, промислове виробництво, транспорт, тощо, що дасть змогу перейти до ресурсозберігаючої та низьковуглецевої економіки;

- екологічна спрямованість в економічній діяльності дасть змогу протягом 5–10 років більш оперативно збільшити темпи зростання ВВП країн на душу населення;

- посилення енергетичної ефективності через використання нетрадиційних та відновлюваних джерел енергії, дасть змогу суттєво скоротити потреби в традиційних енергоносіях, приблизно до 40 % до 2050 року;
- передбачається, що запропоновані заходи можуть суттєво скоротити емісію CO₂;
- все вище викладене сприятиме також створенню нових робочих місць, що дозволить вирішити проблему зайнятості населення, особливо це важливо в проектах, задіяних в сільському господарстві, при переході на природне агровиробництво.

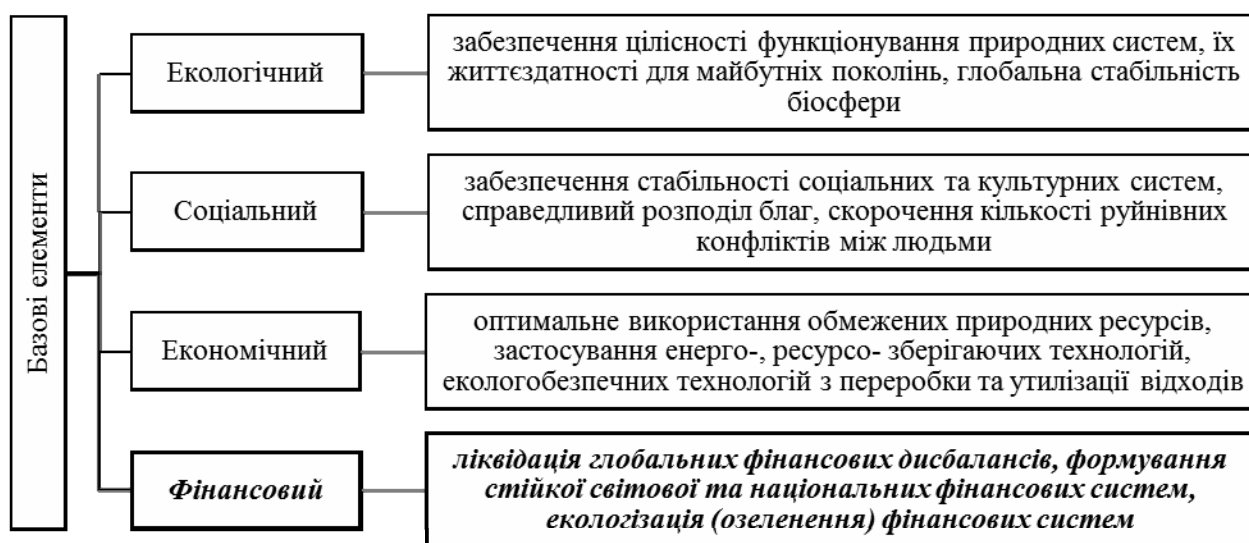
«Ставка на «зелену» економіку визначила старт нового технологічного укладу, який прийшов на зміну вуглецевому та екомарнотратному. Прогрес в «зеленій» економіці є не просто функцією від видобутку мінеральної сировини завдяки замкнутому циклу, головна його базова умова – впровадження інновацій, наукомістких технологій, результатів таких фундаментальних досліджень, як, наприклад, використання нових (модифікованих) ферментів для розвитку екологічно чистих виробничих процесів («зелена» інженерія). Фактором першорядної важливості стає інноваційна активність, що гарантує екологічну безпеку нововведень. Наукові організації повинні орієнтуватися на пошук резервів, а фінансова політика держави покликана за допомогою ціноутворення, оподаткування та інших механізмів забезпечити впровадження і поширення «зелених» інновацій. Очевидно, що концепція «зеленої» економіки не замінює собою концепцію сталого розвитку, однак зараз все більше стає очевидним, що досягнення стабільності розвитку майже повністю залежить від створення відповідної економіки» [11].

Наразі в основу забезпечення подальшого сталого розвитку покладено положення, що визначені в Резолюції «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року», яка була прийнята на саміті ООН в Нью-Йорку в 2015 році [224]. В даному документі визначено 17 цілей та 169 завдань розвитку людства. В основу цих цілей було покладено цілі розвитку тисячоліття: подолання бідності, вирішення проблеми голоду, підтримання хорошого здоров'я, якісна освіта, гендерна рівність, чиста вода та належні санітарні умови, використання відновлювальної енергії, достойні робочі місця і економічне зростання, інновації й інфраструктура, зменшення нерівності, міста та спільноти, що живуть відповідно до принципів сталого розвитку, відповідальне споживання, захист планети, забезпечення життя під водою, забезпечення життя на землі, мир і справедливість, співпраця заради досягнення цілей.

Розглядаючи сучасну парадигму сталого розвитку можна стверджувати, що наразі відбувається зміна парадигми власне самої економічної діяльності людства. «Економічна та екологічна ситуація, що склалася в світі об'єктивно вимагає внесення коректив перш за все в уявлення про об'єкт та суб'єкт економіки. Тепер вже мало виробляти товари та продавати їх з метою отримання максимального прибутку. Об'єктом зусиль в економіці стає особлива діяльність по природозбереженню. Крім цього, економіка повинна забезпечити не просто відтворення робітників (їх робочої сили), але

формування розвитку нового типу робітника. ... В сучасних умовах не тільки об'єкт і суб'єкт стають іншими, але і сама мета економіки також повинна стати іншою. Вона не може вже бути чисто економічною, підпорядкованою максимізації прибутку (на мікрорівні) та економічному зростанню (на макрорівні). Економіка нового часу повинна обов'язково досягати і інших цілей, головною із яких є соціальна та екологічна сталість. Для виходу на траєкторію сталого розвитку кожній країні необхідно орієнтуватись на суспільні принципи, реалізовувати певні імперативи та додержуватись критеріїв, що забезпечують гармонійний розвиток економіки, соціальної сфери та навколишнього середовища в їх взаємодії та взаємозалежності» [121].

Формування парадигми сталого розвитку передбачало три базових елементи – три сфери, які потребували регулювання – екологічна, соціальна та економічна. Водночас останні події світової економіки, перманентні фінансові кризи, на передній план виводять проблему фінансового забезпечення розвитку як такого, в тому числі сталого розвитку. Наразі в умовах фінансіалізації економічних процесів на передній план виходять наявність фінансових ресурсів та здатність їх ефективно використовувати задля досягнення задекларованих цілей сталого розвитку. В зв'язку з цим на наш погляд, до трьох базових елементів парадигми сталого розвитку варто виокремити та додати як самостійний елемент саме фінансову складову, таким чином більш повно узгоджується концепція п'яти капіталів з виділенням в ній фінансовими капіталом (рис.1.4).

Рис. 1.4. Сучасний підхід щодо базових елементів парадигми сталого розвитку

Джерело: складено автором.

Виходячи з вище зазначеного дещо змінюється, на наш погляд, підхід щодо взаємоузгодження базових елементів парадигми сталого розвитку та концепції «п'яти капіталів», яка була запропонована власне в межах парадигми сталого розвитку. «Комплексні керівні принципи сталого розвитку для управління» (Sustainability Integrated Guidelines for Management – SIGMA) [446],

розроблені Британським інститутом стандартів (The British Standards Institution – BSI), аналітичним центром «Форум для майбутнього» (Forum for the Future), міжнародним центром з питань підзвітності «AccountAbility» за підтримки Міністерства торгівлі та промисловості Великої Британії. В наукових публікаціях, як правило, з даного документу використовують лише окремо концепцію п'яти капіталів, при цьому залишаючи поза увагою не менш важливе значення підзвітності. На наш погляд, Комплексні принципи варто розглядати не лише з точки зору трактовки капіталу, а із точки зору її узгодженості з базовими елементами парадигми сталого розвитку та основними формами підзвітності. Системний підхід щодо цього питання схематично відображено на рис. 1.5.

Рис. 1.5 – Узгодження сучасної концепції сталого розвитку та концепції «п'яти капіталів»

Джерело: складено автором з врахуванням [446].

Отже з точки зору теорії п'яти капіталів виділяють такі його види, як:

– природний капітал (Natural capital) – в публікаціях також часто використовують назву екологічний капітал, по суті мова йде про навколишнє середовище і цей вид капіталу може бути представлений у відновлюваній та невідновлюваній формі. В даному випадку природний капітал – це фактично природні ресурси, які використовуються в діяльності суб'єктів економіки;

– людський капітал (Human capital) – включає знання, вміння, навички та стан здоров'я працівників, які є чинником економічного зростання;

– соціальний капітал (Social capital) – маються на увазі відносини, що виникають в суспільстві між окремими людьми, групами людей та в процесі функціонування суб'єктів економіки між співробітниками. Він може бути представлений у формі суспільних цінностей, довіри, ефективної правової системи;

– виробничий капітал (Manufactured capital) – матеріальні ресурси, які знаходяться у власності чи в оренді, чи під контролем суб'єкта економіки, інфраструктурні об'єкти та технології – те, що є основою для створення товарів чи надання послуг та забезпечує гнучкість, інноваційність і швидке просування товарів, робіт, послуг до їх кінцевого споживача;

– фінансовий капітал (Financial capital) – сукупність цінних паперів – акцій, облігацій, векселів, інших видів цінних паперів, а також грошових коштів, все те, що здатне відобразити ефективність використання всіх вище перерахованих видів капіталу, в тому числі вартість бренду та репутації, екологічних та соціальних витрат, запроваджених комунікацій, тощо.

Не менш важливого значення, з точки зору імплементації сучасної «зеленої» економіки на рівень функціонування окремих суб'єктів економіки, особливо в частині використання фінансового капіталу має звітність. Їй відводилась і відводиться значна увага, що також закріплено в Комплексних керівних принципах сталого розвитку для управління» [446]. Підприємства повинні забезпечити транспарентність звітності, пов'язаної із забезпеченням сталого розвитку. Особливо це стосується звітності, що супроводжує операції, пов'язані із фінансовим забезпеченням операцій «зеленої» економіки. В цьому питанні можна відзначити певний прогрес України в частині законодавчого регулювання фінансової звітності. Зокрема, в 2017 році внесені зміни до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність» в частині вимог щодо подання певних форм звітності. Так, починаючи з 1 січня 2019 року підприємства зобов'язані будуть подавати звіт про управління, що буде містити як фінансову, так і нефінансову інформацію, щодо стану та перспектив його розвитку, розкриває основні ризики та невизначеності його діяльності. Крім того, починаючи з 1 січня 2018 року підприємствами, що здійснюють діяльність з видобутку корисних копалин загальнодержавного значення або заготівлю деревини та становлять суспільний інтерес будуть також додатково подавати звіт про платежі на користь державі. Підвищенню транспарентності фінансової звітності також сприятиме запровадження таксономії фінансової звітності [226].

Слід зазначити, що в Україні в напрямі забезпечення сталого розвитку останнім часом проводиться досить активна робота з боку органів державної

влади. Зокрема в 2015 році підписано Указ Президента України «Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» [236], в 2017 Міністерством економічного розвитку і торгівлі підготовлено Національну доповідь «Цілі сталого розвитку: Україна» в якій визначено адаптовані для України 17 цілей та 169 завдань, прийнятих в Нью-Йорку в 2015 році, про що зазначено раніше. По кожній цілі визначено ряд завдань, адаптованих під реалії сучасного економічного, екологічного, соціального становища в Україні та їх індикатори. В рамках нашого дослідження відзначимо, що в переліку завдань суттєва увага приділена розвитку сільського господарства. Зокрема передбачено «підвищити вдвічі продуктивність сільського господарства за рахунок використання інноваційних технологій, забезпечити створення стійких систем виробництва продуктів харчування, що сприяють збереженню екосистем і поступово покращують якість земель та ґрунтів, в першу чергу за рахунок використання інноваційних технологій» [295]. Наразі науковцями України під керівництвом Руденка Л.Г. також розроблено проект стратегії сталого розвитку України до 2030 року [265], в якому зазначено, що «Сталий розвиток орієнтований перш за все на людину та покращення якості її життя у сприятливому соціально-економічному середовищі та екологічно чистому, здоровому, різноманітному природному довкіллі. Високий інтелектуальний рівень людського потенціалу має забезпечити конкурентоздатність країни у майбутньому». В даному проекті досить значна увага також приділена розвитку агровиробництва та визначена операційна ціль – сприяти його сталому розвитку, яка більш детально розписана та передбачає досягнення таких результатів [265]:

«До 2030 року підвищити вдвічі продуктивність людської праці у сільському господарстві (до 15 тис. дол. США на рік у розрахунку на одного зайнятого в аграрному секторі) та доходи дрібних виробників аграрної продукції, зокрема жінок, фермерських сімейних господарств, скотарів і рибалок, у том числі шляхом забезпечення гарантованого та рівного доступу до землі, інших виробничих ресурсів і факторів сільськогосподарського виробництва, знань, фінансових послуг, ринків і можливостей для збільшення доданої вартості та зайнятості в несільськогосподарських секторах.

Сприяти створенню та розвитку малих сільськогосподарських підприємств (до 50 га земельних угідь).

Наростити питому вагу продукції харчової промисловості та переробки сільськогосподарської сировини у експорті до 40%.

До 2030 року забезпечити створення систем збалансованого виробництва продуктів харчування та запровадити методи ведення сільського господарства, які дозволяють підвищити життєстійкість і продуктивність та збільшити обсяги виробництва, сприяють збереженню екосистем, зміцнюють здатність адаптуватися до зміни клімату, екстремальних погодних явищ, посух, повеней та інших стихійних лих і поступово покращують якість земель і ґрунтів.

До 2030 року збільшити площу земель сільськогосподарського призначення, зайнятих під органічним виробництвом, до 3 млн га та забезпечити щорічний приріст, починаючи з 2020 року, обсягів виробництва та реалізації органічної продукції щонайменше на 5 %.

До 2020 року забезпечити збереження генетичного різноманіття насіння і культивованих рослин, а також сільськогосподарських і домашніх тварин та відповідних їм диких видів, у тому числі шляхом належного утримання різноманітних банків насіння і рослин на національному рівні.

Збільшити інвестування в сільську інфраструктуру, сільськогосподарські дослідження, розвиток технологій і створення генетичних банків рослин і тварин.

До 2020 року припинити незаконне вирощування генетично модифікованих рослин та використання генетично модифікованих організмів.

Забезпечити належне функціонування ринків продовольства, зокрема шляхом зниження ринкових ризиків для сільгоспвиробників та урізноманітнення ринкових інструментів (страхування, гарантійні фонди, форвардна торгівля, торгівля деривативами, електронна торгівля тощо), використання механізмів проведення товарних і фінансових інтервенцій.

Забезпечити населення, зокрема його малозабезпечені верстви, основними видами продовольства на рівні науково-обґрунтованих норм відповідно до міжнародних стандартів».

Реалізація цих та інших нормативних документів дозволить покращити рівень життя населення, сприятиме економічному зростанню. Водночас варто зазначити, що ефективна реалізація цих завдань можлива лише за умови співпраці всіх учасників економічних процесів в країні – держави, бізнесу та населення. При цьому на наш погляд першу позицію за значущістю в реалізації цілей сталого розвитку відіграє саме фінансове забезпечення цих процесів, в тому числі запровадження в Україні сучасних «зелених» фінансових інструментів як з боку держави, так і з боку суб'єктів господарювання.

1.2. Сучасна концепція «зелених фінансів» як основа розвитку «зеленої економіки»

Останнім часом в межах досягнення економічних таргетів парадигми сталого розвитку все більш активно використовують термін «зелена економіка», хоча започаткування досліджень, ініційоване ООН в даному напрямі почалось ще в 2008 році та відбулось за наслідками вивчення результатів світової фінансової кризи та їх впливу на інвестиційні процеси в екологічно безпечні проекти. Відповідно в квітні 2009 року з'явився «Новий глобальний зелений договір» (Global Green New Deal) [312]. Наразі не існує єдиного підходу до визначення поняття «зелена економіка», оскільки в розумінні експертів ООН її визначення майже повністю збігається з концептуальним розумінням сталого розвитку – це господарська діяльність, «яка підвищує добробут людей і забезпечує соціальну справедливість і при цьому істотно знижує ризики для навколишнього середовища і збіднення природи». Відсутність узгодженого розуміння терміну «зелена економіка» призводить до проблем, пов'язаних з напрацюванням рішень, особливо на

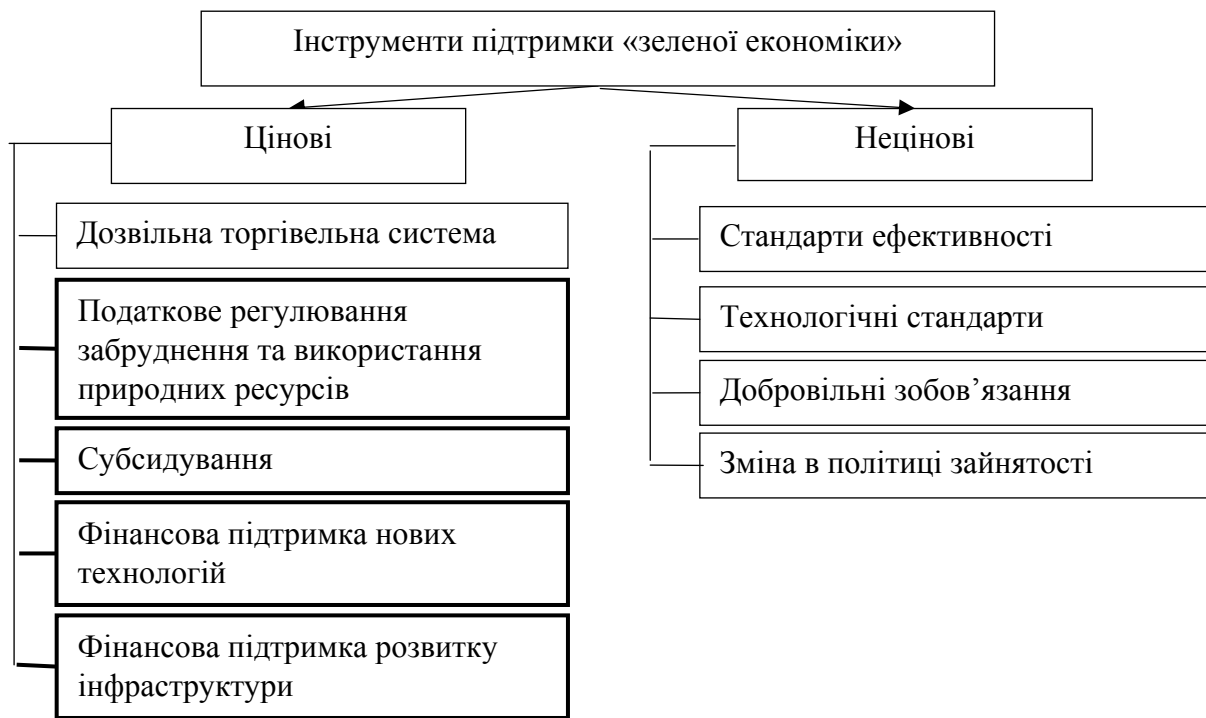
міжнародному рівні в частині в першу чергу фінансування відповідних заходів. Так в окремих випадках фактично «зелену економіку» розглядають як підміну поняття сталий розвиток, оскільки включають і зелене зростання і сталу економіку, додаючи низьковуглецеву складову, крім того, можуть також приєднуватись питання подолання бідності. Так, зокрема Коаліція Зеленої економіки (Green Economy Coalition) надає таке визначення «стала економіка, що забезпечує кращу якість життя для всіх враховуючи екологічні обмеження планети» [433]. В іншому виданні зазначається, що «зелене зростання» є аналогічним концепції «зелена економіка» та зазначається, що вона включає три базових елементи, що дублюють парадигму сталого розвитку: економічний (визнання природного капіталу та його цінності; інтеграцію в економічний розвиток та моделі зростання; усвідомлення зовнішнього впливу; просування енерго- та ресурсоефективності; створення гідних умов праці та «озеленення» роботи); екологічний (захист біорізноманіття та екосистем; інвестиції в сталий природний капітал; визнання та повага планетарних кордонів та екологічних обмежень; досягнення цілей міжнародного сталого розвитку); соціальний (зниження бідності, покращення добробуту, соціальний захист та доступ до життєво важливих послуг; в соціальному плані – партисипаторність, демократія, підзвітність, транспарентність, стабільність; рівність перед законом) [382].

Дещо більш наближеним до економічного розуміння є визначення зеленої економіки ЮНЕП як робочої дефініції: «Система економічної діяльності з виробництва, розподілу та споживання товарів та послуг, які призводять до поліпшення добробуту людей в довгостроковій перспективі, при цьому не створюючи суттєвих екологічних ризиків та погіршуючи стан навколишнього середовища» [431]. Отже, концепція «зеленої економіки» засвідчує, що власне «зелена економіка» не є окремою галуззю, вона стосується стратегії розвитку економіки в цілому, не зважаючи, на те, що значна увага приділяється низьковуглецевій економіці.

На даний момент фактично можна виокремити такі ключові напрями, на яких акцентується увага як фахівців ООН, так і інших міждержавних та національних організацій, а також і науковців, що займаються дослідженням проблеми зеленої економіки:

- захист біорізноманіття;
- пом'якшення та адаптація до наслідків зміни клімату;
- відновлювані джерела енергії;
- контроль забруднення повітря;
- загальний доступ до джерел енергії;
- низьковуглецеве виробництво енергії;
- «розумне» сільське господарство, збереження лісів та води.

Вирішення проблем, пов'язаних із підтримкою концепції «зеленої економіки» пропонується здійснювати в площині цінових та нецінових методів, які згруповано на рис. 1.6.

Рис. 1.6. Базові інструменти підтримки «зеленої економіки»

Джерело: складено автором на основі [412].

Інструменти підтримки «зеленої економіки» варто поділити на дві групи – цінові та нецінові. Стосовно нецінових інструментів, в світовій практиці намагаються впроваджувати стандарти ефективності, технологічні стандарти, добровільні зобов'язання та запровадження змін в політиці зайнятості. Водночас при цьому варто відзначити, що складнощі в запровадженні таких новацій полягають в тому, що вимірювання шкоди, заподіяної навколишньому середовищу є доволі проблематичним.

Цінові інструменти передбачають формування дозвільної торгівельної системи, запровадження стимулів щодо використання зелених технологій, але при цьому не менш важливим є створення відповідної інфраструктури, що дасть змогу просувати як власне нові технології так і створені екологічні продукти.

Найбільш розповсюдженими інструментами, що рекомендуються для впровадження є цінові інструменти, що в основному включають фінансові інструменти такі як податки, субсидії для фінансування нових технологій та фінансування створення та розвитку відповідної інфраструктури. Слід зазначити, що в Україні в даному питанні практично не зроблено жодних кроків. Водночас, «екологічно мотивована фіскальна реформа може бути проведена в рамках існуючих бюджетних обмежень. Це може підвищити загальну ефективність витрат, особливо якщо вона зосереджує увагу на негативних наслідках окремих програм субсидій» [245].

Безумовно важливого значення для запровадження хоча б окремих елементів «зеленої економіки» має підтримка з боку держави. Практично всі документи міжнародного рівня відзначають роль держави, але при цьому

зазначають, що все повинно відбуватись в рамках державно-приватно-індивідуального партнерства.

1. ЗАКОНОДАВСТВО

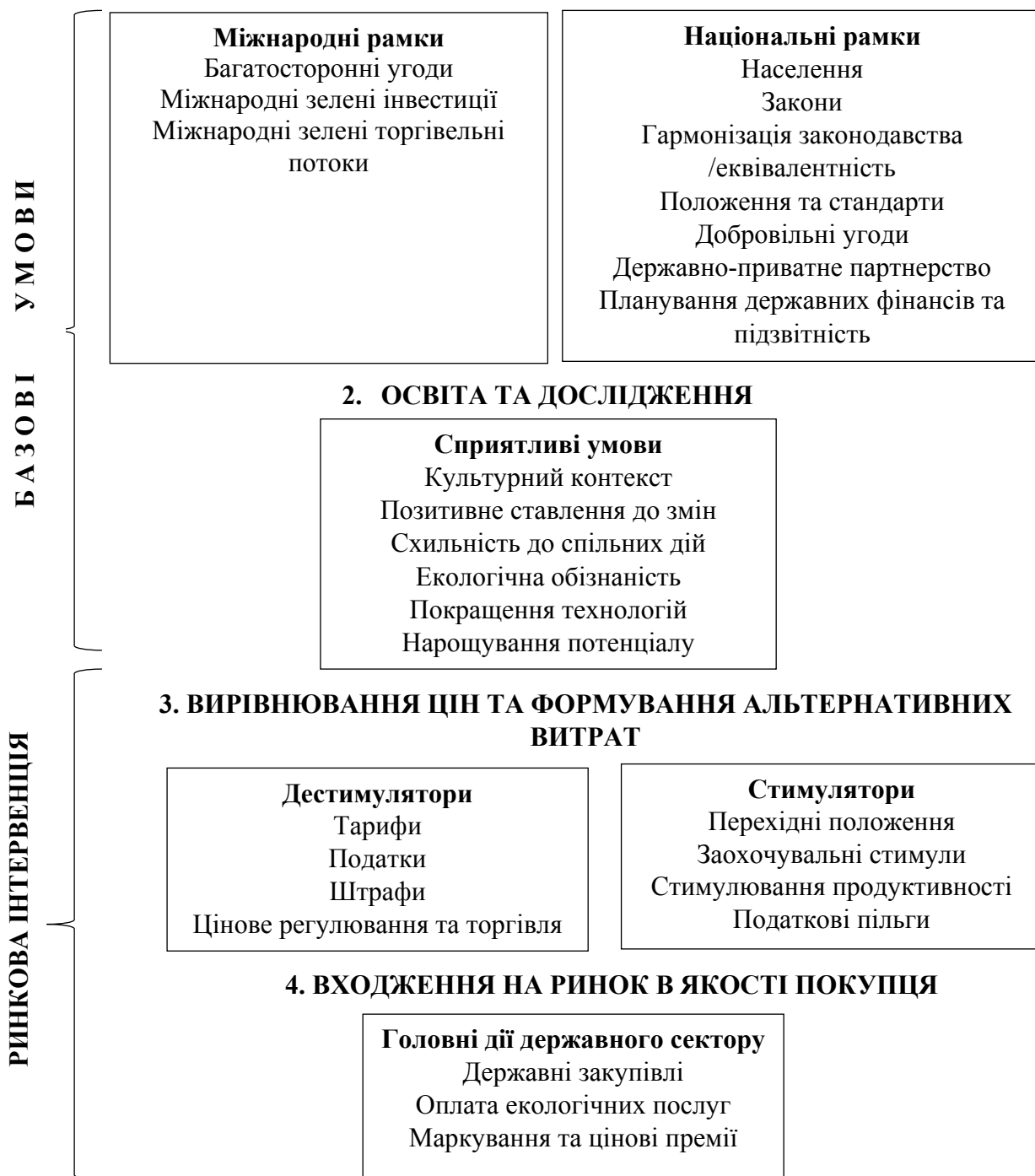

Рис. 1.7. Головні елементи державної стратегії зеленого зростання [412]

Відсутність розуміння з боку бізнесу чи з боку населення необхідності впровадження «зелених технологій» навіть за умови розробки з боку держави стратегічних програм розвитку не призведе до суттєвого економічного, екологічного чи соціального ефектів. Це також можна підтвердити, проаналізувавши матеріали продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (Food and Agriculture Organization of the United Nations FAO), зокрема

матеріали щодо плати за екологічні послуги «Від платежів за екстерналії в навколишньому середовищі до винагород позитивних екстерналій в аграрному секторі та секторі продуктів харчування» [412].

Такий підхід (рис. 1.7), на наш погляд є найбільш системним з точки зору не лише базових елементів, а саме з точки зору переходу від декларативних заяв до реальних заходів, які можна впроваджувати в межах державної стратегії запровадження зеленої економіки. Особливо ці заходи можуть бути реальними стимулами щодо зростання частки природного агровиробництва в Україні. Враховуючи екологічну залежність між різними країнами, оскільки як було зазначено раніше, вирішувати екологічні проблеми можливо лише в межах міждержавної взаємодії, важливого значення набуває наявність міждержавних угод, та угод, що укладаються на рівні груп країн, що мають спільні кордони та єдину екосистему, тому наявність законодавчих документів, декларацій, які схвалені урядами країн є основою для старту в розробці та імплементації національних законодавчих пакетів документів. При цьому не менш важливого значення набуває і гармонізація національного законодавства з міжнародним. Стосовно України варто зазначити, що після набуття чинності Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [277], Україна взяла на себе зобов'язання щодо гармонізації вітчизняного законодавства з європейським для поступового входження до спільного ринку. Відповідно до статті 289 частини 2 «Сторони визнають важливість якнайповнішого врахування економічних, соціальних та екологічних інтересів не тільки свого відповідного населення, а й прийдешніх поколінь і гарантують, що економічний розвиток, екологічна та соціальна політика підтримується спільно», а згідно статті 292 Україна як і ЄС визнають важливість міжнародного управління з питань охорони навколишнього середовища [277]. З врахуванням теми дослідження варто виокремити статтю 404, в якій визначено рамки співробітництва з метою сприяння розвитку сільського господарства та сільських територій, зокрема «заохочення сучасного та сталого сільськогосподарського виробництва, з урахуванням необхідності захисту навколишнього середовища і тварин, зокрема поширення застосування методів органічного виробництва й використання біотехнологій, *inter alia* шляхом впровадження найкращих практик у цих сферах» [277]. Крім того в додатку ХХХ до глави 6 «Навколишнє природне середовище» визначено перелік директив ЄС, відповідно до яких Україна взяла на себе зобов'язання щодо поступового наближення вітчизняного законодавства – в цілому 23 Декларації та Регламенти (див. Додаток А). Окремо визначено цілий ряд Регламентів щодо ведення сільського господарства, в тому числі окремої групи регламентів що стосуються органічного фермерства:

– Регламент Ради (ЄС) № 834/2007 від 28.06.2007 про органічне виробництво та маркування органічної продукції, який скасовує Регламент (ЄС) № 2092/91 [244].

– Регламент Комісії (ЄС) № 889/2008 від 5.09.2008, що визначає детальні правила імплементації Регламенту Ради (ЄС) № 834/2007 про органічне виробництво та маркування органічної продукції стосовно органічного виробництва, маркування і контролю [243].

– Регламент Комісії (ЄС) № 1235/2008 від 8.12.2008, що визначає детальні правила імплементації Регламенту Ради (ЄС) № 834/2007 про умови імпорту органічних продуктів з третіх країн [344].

Стосовно регламентів ведення сільського господарства, то на відміну від інших напрямів, тут чітко не визначено терміни узгодження. На сьогодні розроблено ряд законопроектів, які підготовлені для розгляду у Верховній раді, серед них Проект Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо відстеження і маркування генетично модифікованих організмів та обігу, відстеження і маркування харчових продуктів, кормів та/або кормових добавок, ветеринарних препаратів, отриманих з використанням генетично модифікованих організмів» [228]. Найбільш важливими є прийняття в липні 2018 року Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» [232], який визначив правові засади функціонування природного агровиробництва в Україні.

Важливим є прийняття на початку 2018 року Закону України «Про стратегічну екологічну оцінку», який згідно статті 2 «регулює відносини у сфері оцінки наслідків для довкілля, у тому числі для здоров'я населення, виконання документів державного планування та поширюється на документи державного планування, які стосуються сільського господарства, лісового господарства, рибного господарства, енергетики, промисловості, транспорту, поводження з відходами, використання водних ресурсів, охорони довкілля, телекомунікацій, туризму, містобудування або землеустрою (схеми) та виконання яких передбачатиме реалізацію видів діяльності (або які містять види діяльності та об'єкти), щодо яких законодавством передбачено здійснення процедури оцінки впливу на довкілля, або які вимагають оцінки, зважаючи на ймовірні наслідки для територій та об'єктів природно-заповідного фонду та екологічної мережі, крім тих, що стосуються створення або розширення територій та об'єктів природно-заповідного фонду» [235]. Він є одним із основоположних документів, що дозволяє просувати заходи щодо сталого розвитку, в тому числі в частині формування зеленої економіки в Україні.

Не менш важливого значення для просування ідей «зеленої економіки» набувають освітня та наукова складові. Стосовно освітньої складової, то вона повинна відбуватись системно з рівня дошкільних навчальних закладів, через систему загальної освіти та закладів вищої освіти і далі в рамках системи освіти дорослих. Крім того важливого значення набуває наукова діяльність, яка має працювати над розробкою новітніх технологій, які дозволять зберегти та наростити природний потенціал.

Найбільш значимим з точки зору просування державної стратегії зеленої економіки є напрям вирівнювання цін та формування альтернативних витрат. В якості стимуляторів визначено підвищення продуктивності, податкові пільги для виробників, що впроваджують екологічно безпечні технології. В якості дестимуляторів визначено тарифи, податки, штрафи та цінове регулювання. Водночас на наш погляд, ці інструменти можуть бути як дестимуляторами так і стимуляторами, залежно від того, яким чином вони будуть використані.

Безпосередньо держава може також впливати на стимулювання зеленого зростання шляхом здійснення державних закупівель, виставляючи вимоги щодо екологічності та безпечності товарів та послуг.

Складність просування заходів спрямованих на зелене зростання обумовлене відсутністю не лише єдиного підходу щодо тлумачення терміну «зелена економіка», а ще і відсутністю єдиної системи індикаторів, які б дозволяли оцінювати ефективність цих дій. Так фахівці продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAO) пропонують систему індикаторів зеленого зростання, що включає п'ять груп [258]:

- індикатори ефективності виробництва та змін моделей виробництва в контексті захисту навколишнього середовища;
- індикатори ефективності споживання та змін моделей споживання в контексті захисту навколишнього середовища;
- індикатори запасів природного капіталу та якості навколишнього середовища;
- індикатори якості життя через оцінювання стану об'єктів та суб'єктів навколишнього середовища;
- індикатори зворотної реакції економічних агентів.

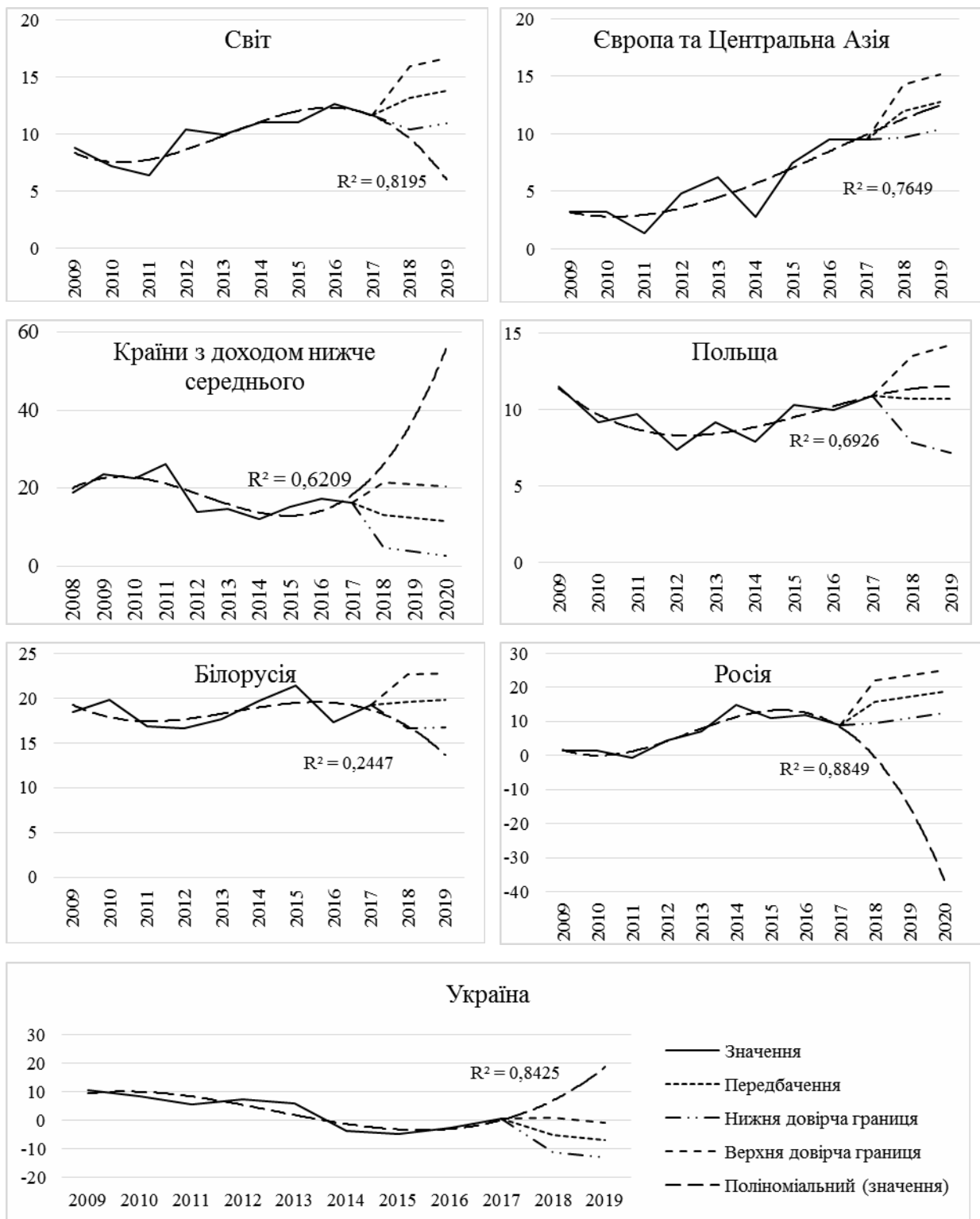
Аналіз існуючих наукових досліджень та робочих документів міжнародних організацій дозволяє зробити висновок, що відсутність єдиного підходу, а також і використання єдиних інструментів обумовлено власне ситуацією в тій чи іншій країні. Так для країн, які є постачальниками та споживачами вуглецевої енергетики найбільш суттєвого значення набуває саме проблема просування низьковуглецевої енергетики, оскільки вони мають значні негативні параметри викидів CO₂, це стосується в першу чергу країн Близького Сходу, які за останні роки суттєво збільшили викиди, водночас для країн Африки це питання є менш актуальним, оскільки для них більш важливого значення мають проблеми, пов'язані з подоланням проблем бідності та голоду, а отже важливими є питання пов'язані з постачанням якісної питної води, використання сучасних технологій обробки земель сільськогосподарського призначення та запровадження природного агровиробництва. Для країн, в яких інтенсивно розвивалась промисловість останнім часом та були відсутні механізми щодо стимулювання переробки промислових відходів наразі значимими є питання щодо переробки відходів, повторного використання там де це можливо продукції виробництва тощо. Стосовно України, то варто зазначити, що виділити окремо якийсь напрям не є доречним, оскільки тут повинно бути розроблено комплексну програму дій, спрямовану на вирішення питання впровадження по-перше, низьковуглецевих технологій, з можливістю більш широкого використання альтернативних джерел енергії, при цьому варто зазначити, що окрім традиційного розуміння викидів, варто враховувати і те, що за інформацією Міністерства екології та природних ресурсів України близько 25 % викидів парникових газів спричинено нинішньою моделлю управління землекористуванням [258]. По-друге, в Україні наявна розбалансованість структури земель, а саме більше

70 % всієї території займають землі сільськогосподарського призначення, які використовуються дуже інтенсивно, без системи відновлення родючості ґрунтів, в зв'язку з чим «через деградацію ґрунтів збитки, які спричинені недоотриманням сільськогосподарської продукції, оцінюються науковцями у понад 20 млрд грн на рік» [258]. До того ж відсутність ефективної системи меліорації, особливо в південних регіонах країни, призводить за підрахунками фахівців Європейського банку реконструкції і розвитку до втрат виручки у розмірі 1,5 млрд дол. щорічно. Для вирішення цього питання необхідна сума інвестицій у розмірі близько 2 млрд дол. Крім того, враховуючи частку аграрного сектора у ВВП країни важливого значення набуває поширення природного агровиробництва, що надає можливість суттєво підвищити доходність агровиробників.

Наразі стан природного навколишнього середовища впливає на характеристику економічної ситуації в країні та враховується міжнародними організаціями при формуванні тих чи інших рейтингів. Так, на основі даних світового банку, які щорічно висвітлюються в «Малій зеленій книзі» [434–444] за період з 2009 по 2017 роки побудовано графіки, що відображають динаміку та прогноз показника скориговані чисті заощадження. Цей показник відображає накопичені національні заощадження, які скориговано на показник виснаження природних ресурсів та збитків від забруднення навколишнього середовища, тобто його можна вважати показником, який певною мірою характеризує стан «озеленення» економіки країни. «Показник скоригованих чистих заощаджень, розрахований для різних країн, вказує на значну розбіжність з їх традиційними макроекономічними показниками розвитку. Особливо це стосується тих країн, де значна частка валового внутрішнього продукту формується за рахунок природних ресурсів. Тобто традиційні макроекономічні показники можуть вказувати на зростання економіки при одночасній деградації стану природних ресурсів» [46]. Графіки побудовані з використанням функції Excel – створення прогнозу, яка дає можливість на основі часових рядів передбачити майбутні значення за допомогою версії AAA алгоритму експоненціального згладжування (рис. 1.8).

Метод прогнозування на основі експоненціального згладжування є досить ефективним та дозволяє визначити параметри тренда, що характеризують тенденцію, яка складається виходячи із моменту останнього спостереження. Крім того, додатково в кожному випадку було побудовано поліноміальний тренд третього ступеня на основі фактичного часового ряду, оскільки саме цей тренд дає найбільш повний та якісний прогноз для економічних показників. Для кожного випадку отримано результати власне прогнозу, а також верхньої та нижньої довірчої границі, які подано в додатку В. Проаналізувавши отримані результати можна зазначити, що на відміну від загальносвітової тенденції, яка показує на зменшення використання частки природних ресурсів в економічній діяльності, в Україні ситуація повністю протилежна і динаміка нижньої та верхньої довірчої границі підтверджує цей висновок. Довірчий інтервал – це діапазон навколо кожного з прогнозованих значень, у якому 95% майбутніх точок очікується в діапазоні, на основі прогнозу (з нормального розподілу).

Рис. 1.8. Динаміка та прогноз показника скориговані чисті заощадження
 Джерело: складено автором на основі [434 – 444].

Водночас побудований поліном, який має ймовірність більше 80%, що є достатньо високим значенням свідчить, що потенційно Україна може покращити економічний та екологічний стан, частково це пов'язано з відсутністю в країні чіткої стратегії, спрямованої на досягнення сталого економічного зростання. В цілому тенденції, які демонструє Україна чітко

узгоджуються з тенденціями, що демонструє група країн з доходом на душу населення нижче середнього, саме до цієї групи віднесено Україну, згідно класифікації Світового банку. При цьому країни, які граничать з Україною демонструють позитивні тенденції, зокрема Польща, Білорусія та Російська Федерація.

В зв'язку з вище зазначеним, просування стратегії зеленого зростання в будь-якому напрямі та в будь-якій країні вимагає вирішення питання фінансування всіх заходів як з боку держави, так і з боку бізнесу. Тому, в сучасних умовах поряд з екологічною, соціальною та економічною складовою виокремлюється із останньої і фінансова складова, про що було зазначено вище.

Поступово проблема формування та розвитку зеленої економіки спричинила появу інших нових дефініцій – «зелені фінанси», «кліматичні фінанси», «зелені облигації», «зелені кредити», тобто розвиток зеленої економіки призвів до появи специфічних фінансових інструментів, які використовуються в цілому ряді країн на сучасному етапі саме в проектах зеленої економіки. З часом стало зрозуміло, що окрім економічної складової наразі, враховуючи суттєве зростання ролі фінансів в світовому просторі, процеси фінансіалізації світової економіки важливе значення для ефективної політики в даному напрямі набувають саме питання фінансового забезпечення. За оцінками різних фахівців, в тому числі і фахівців ООН для комплексного задоволення потреб зеленої економіки до 2030 року необхідно від 20 до 35 трлн дол. При цьому основна маса цих коштів – близько 50 % повинна бути спрямована на розробку та впровадження інфраструктурних об'єктів та об'єктів відновлювальної енергії, ще близько 20 % на пом'якшення та адаптацію до наслідків зміни клімату, ще близько 3–5 % на потреби розумного сільського господарства [9].

Концепція зелених фінансів є цілком логічним доповненням концепції сталого розвитку. Наразі за даними ООН дану концепцію в тій чи іншій формі підтримують більше 170 країн світу. За даними світової фінансової корпорації (International Finance Corporation) [370] зелена фінансова діяльність в світі набирає обертів. Однак в даному питанні є цілий ряд проблем, що уповільнюють використання фінансових ресурсів, зокрема не існує чітких правил гри, відсутні фінансові стандарти, які дозволяють той чи інший фінансовий інструмент класифікувати як зелений фінансовий інструмент, відсутні міжурядові угоди, тощо. Все це обумовило формування наступних завдань, які повинні бути вирішені як на наднаціональному рівні, так і на рівні окремо взятих країн або ж їх союзів:

- розробка стратегії просування зеленої економіки та зелених фінансів на національному та наднаціональному рівні (розвиток низьковуглецевої економіки, впровадження проектів відновлювальної енергії, природного агровиробництва, тощо);

- сприяння добровільним принципам зеленого фінансування;

- перегляд підходів в монетарній та фіскальній політиці з включенням елементів зелених фінансів (формування та розвиток зеленого кредитування, створення цільових фондів для фінансування зелених інвестиційних проектів);

- розвиток зеленої фінансової інфраструктури (запровадження механізмів ІРО для зелених облігацій та фінансових деривативів, зелене страхування, тощо);
- розвиток правової та інформаційної інфраструктури;
- сприяння міжнародній співпраці для транскордонних зелених інвестицій;
- обмін накопиченими знаннями щодо екологічних та фінансових ризиків;
- формування бази даних з метою вимірювання діяльності зеленого фінансування та його впливу на стан розвитку економіки на національному та наднаціональному рівнях.

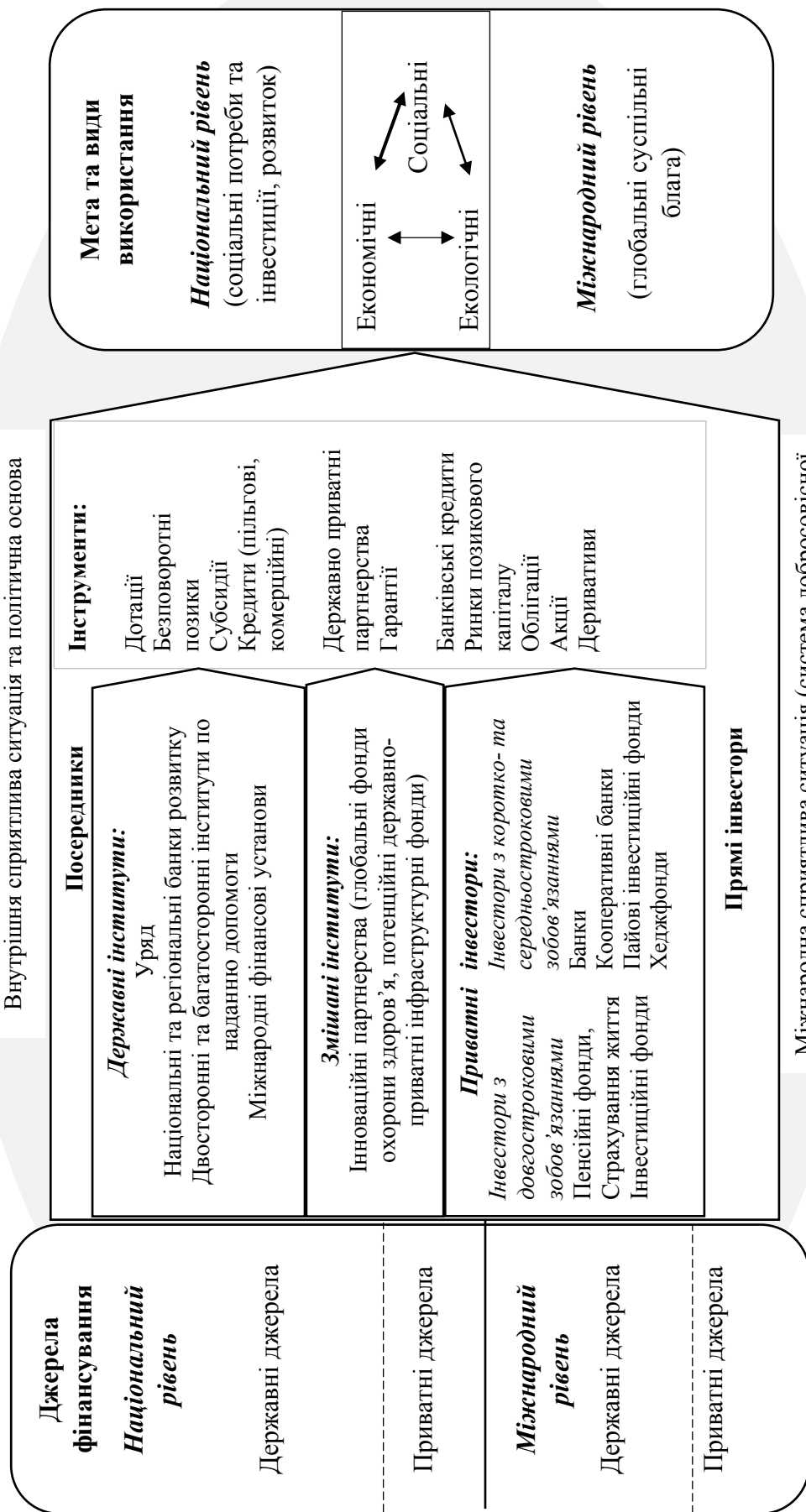
Всі ці заходи вимагають докладання зусиль усіх стейкхолдерів – держави, суб'єктів господарювання реального сектору економіки, фінансових установ та населення.

З іншого боку участь в «зеленому» фінансуванні дозволяє інвесторам і фінансовим інститутам вирішити ряд поставлених перед ними важливих завдань:

- в умовах зміцнення громадської думки на користь екологічно сталого розвитку (в тому числі і серед їх клієнтів) збільшити свій репутаційний капітал;
- враховуючи екологічний фактор в ризик-менеджменті і стрес-тестуванні, зменшити схильність до ризиків, пов'язаних з навколишнім середовищем;
- набуваючи досвіду щодо фінансування «зелених» галузей і екотехнологій, в тому числі кадровий потенціал, підвищувати свою конкурентоспроможність;
- використовуючи «зелені» фінансові (рис. 1.9) і інструменти (включаючи фінансові інновації в цій галузі), нарощувати прибутковість своїх операцій зараз і на перспективу [420].

Для якісного забезпечення розвитку зелених фінансів необхідно визначити базові складові елементи, що включені у відносини в цій сфері. Найбільш повно це відображено в роботі Г. Шмідта-Трауба та Дж. Сеша [420] «Фінансування сталого розвитку». Відповідно джерела фінансування поділено залежно від рівня економічної системи, а саме національний рівень та міжнародний рівень, враховуючи взаємозв'язки у вирішенні як соціальних так і екологічних проблем, при цьому в межах національного рівня варто виокремлювати і локальний рівень, а виходячи за межі національного – регіональний рівень, як наприклад європейський регіон, в межах якого визначаються власні правила щодо забезпечення сталого розвитку та фінансування відповідних заходів.

Стосовно національного рівня фінансування, то воно передбачає стимулювання податкової реформи та податкової дисципліни, а також митного регулювання. Зокрема, станом на 2015 рік 13 країн світу запровадили національні або локальні податки на викиди вуглецю. Крім того, необхідно забезпечити якісне управління державними фінансами в рамках бюджетної політики, яке стосується перегляду та перерозподілу видаткової частини та спрямування державних коштів на підтримку проектів, що сприяють забезпеченню сталого розвитку економіки країни.

Рис. 1.9. Фінансові потоки з міжнародних та національних джерел фінансування цілей сталого розвитку
Джерело: складено автором на основі [420].

Не менш важливого значення набуває використання фінансових інструментів державою не лише з точки зору введення додаткових податків для стимулювання обмеження викидів та забруднення навколишнього середовища, але і обмеження інвестування державою проектів, що спрямовані на активне використання технологій, що погіршують стан навколишнього середовища. В даному контексті важливим є системний підхід як з точки зору фінансової складової, так і з точки зору екологічної складової шляхом напрацювання інструментів точного оцінювання рівня забруднення навколишнього середовища конкретним суб'єктом економіки.

Стосовно ролі приватних інвесторів, то вона не зводиться лише до участі фінансових посередників, таких як банки, страхові компанії чи недержавні пенсійні фонди. Не менш важливим з точки зору формування умов для сталого розвитку та розвитку зелених фінансів є роль населення в якості споживачів органічних продуктів харчування, вирощених на основі технологій природного агровиробництва. Це фактично створення попиту, а отже формування відповідного сегменту ринку. Таким чином населення формує вхідні грошові потоки для підприємств, що займаються виробництвом та реалізацією екологічно чистої продукції та створює фінансові умови для подальшого розвитку таких підприємств та їх самофінансування. Це стосується не лише продуктів харчування, адже не менш важливим є підхід населення щодо сортування сміття, щодо раціонального споживання води, тощо.

В межах цих рівнів визначено фінансові потоки за їх приналежністю, тобто фінансові потоки із публічних джерел та фінансові потоки, що формуються приватними інвесторами. При цьому важливого значення для формування фінансових потоків має сприятлива ситуація як на міжнародному рівні так і в межах країни. З точки зору міжнародного рівня важливого значення для фінансового забезпечення сталого розвитку набуває стабільність світової фінансової системи, зниження рівня фінансових ризиків, що вимагає перегляду підходів в сфері фінансового регулювання та нагляду за діяльністю банківських установ, розвитку фондового ринку, а також ринку деривативів, учасники яких активно проводять операції та напрацьовують нові фінансові інструменти зеленого фінансування. З точки зору національного рівня базовою умовою є формування сприятливої ситуації для просування таких проектів, в тому числі проведення заходів щодо підвищення екологічної та фінансової грамотності населення, розуміння у Верховній раді важливості та невідворотності прийняття законодавства, що регламентує фінансове забезпечення сталого економічного розвитку, розуміння з боку регуляторів – Національного банку України, Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг та Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку – потреби у стимулюванні просування зелених фінансових продуктів на вітчизняному фінансовому ринку.

Ключовою ідеєю сучасної концепції сталого розвитку на міжнародному рівні є формування фінансових потоків на основі державно-приватного партнерства. Враховуючи виокремлені рівні визначено головних суб'єктів:

– державні інститути – уряд, національні та регіональні банки розвитку, двосторонні та багатосторонні інститути, що здійснюють допомогу в сфері фінансування зелених проектів;

– приватні інвестори – інвестори, що працюють з «довгими» грошима (пенсійні фонди – державні та недержавні; страхові компанії, що здійснюють страхування життя, інвестиційні фонди) та інвестори, що формують коротко- та довгострокові зобов'язання (банки, кооперативні банки, пайові інвестиційні фонди, хеджфонди);

– змішані інститути – інноваційні партнерства такі як фонди міжнародного рівня, державно-приватні фонди, що забезпечують формування інфраструктури [420].

Відповідно до того як згруповані суб'єкти, класифіковані інструменти, які можуть бути використані зокрема державними інститутами – дотації, субсидії, пільгове цільове кредитування, тощо. З точки зору приватних інвесторів в якості інструментів пропонуються банківські кредити, облігації, акції, деривативи. Слід зазначити, що наразі в міжнародній практиці напрацьовано цілий ряд фінансових інструментів таких як «зелені кредити», «зелені облігації», «зелені інвестиції».

Автори дорожньої карти низьковуглецевого зеленого зростання досить системно описують інтерфейс «зелених фінансів», що може бути розповсюдженим на всі існуючі напрями [399]. Вони визначають чотири базових групи: фінансова індустрія, власне «зелені» фінанси, економічне зростання, покращення навколишнього середовища. При цьому в межах фінансової індустрії вони визначають такі базові елементи: розвиток нових фінансових продуктів, фінансування інших галузей та технологій, маючи на увазі ті, які можуть бути задіяні як такі, які спрямовані на захист навколишнього середовища, прогресивні методи управління ризиками, ефективна робота на ринку викидів. В розрізі покращення навколишнього середовища увага зосереджена навколо впровадження зелених технологій та розвитку зелених галузей, зокрема альтернативних джерел енергії, природного агровиробництва, тощо), законодавчих норм покращення стану навколишнього середовища, більш активного розвитку ринку торгівлі викидами. Економічне зростання як елемент інтерфейсу «зелених» фінансів включає в себе розвиток новітніх технологій, просування екологічно безпечних галузей, розробку схем підвищення ефективності торгівлі викидами.

Стосовно власне «зелених» фінансів, то вони включають фінансування зелених підприємств та технологій, розвиток «зелених» фінансових продуктів та зелених інвесторів, включення ризиків забруднення навколишнього середовища при прийнятті рішень щодо фінансування, та підвищення ефективності операцій торгівлі викидами.

На думку Дж. Хі Но всі «зелені» фінансові продукти варто поділити на чотири базових групи:

– роздрібні фінанси («зелена» іпотека, «зелені» кредити на придбання житла, «зелені» кредити на будівництво комерційної нерухомості, «зелені» кредитні картки, «зелені» автокредити);

- корпоративні/ інвестиційні фінанси (фінансування «зелених» проектів, «зелена» сек'юрїтизація, «зелений» венчурний капітал та приватний капітал, технологічний лізинг та карбонові фінанси);
- управління активами (фіскальний або казначейський фонд, еко фонд та низьковуглецевий фонд, зелені облігації, фонд на випадок стихійного лиха);
- страхування (автостраховання, вуглецеве страхування, страхування катастроф, зелене страхування) [410].

З точки зору класифікації, ці групи умовно представляють різні сектори фінансової системи, а саме банківський сектор в частині кредитування, сектор державних фінансів – через сформовані фонди, страховий сектор та сектор суб'єктів господарювання.

Проведений нами системний аналіз дефініції «зелені» фінанси, а також критичний їх огляд в роботах зарубіжних авторів дозволив зробити висновок (додаток Б), щодо відсутності усталеності в розумінні даного поняття, що суттєво ускладнює власне процес фінансового забезпечення сталого розвитку економіки як на рівні окремо взятої країни, так і на міжнародному рівні. Більше того, наразі в основному в роботах зарубіжних авторів активно проводяться дослідження даної дефініції. Це є надто важливим питанням, оскільки надання єдиного прозорого та зрозумілого визначення «зелених» фінансів буде покладено в основу робочих документів світових організацій, що здійснюють регулювання сталого розвитку та дозволить визначити правила, яких варто дотримуватись як при визначенні обсягів фінансування так і при визначенні результатів цих дій. На наш погляд варто виокремити такі базові підходи (рис. 1.10): по-перше, це визначення «зелених» фінансів як процесу в розумінні інтегрованості фінансового сектору в трансформаційні процеси, що супроводжують формування сталого розвитку [369], або ж як процесу фінансування різнопланових заходів, чи різних видів діяльності, що сприяють сталому розвитку [365, 368, 430]. Варто зазначити, що такий підхід є досить популярним, відмінності, що виникають при цьому, обумовлені тими елементами, які на думку авторів варто визначати як головні проблеми, на вирішення яких спрямовуються кошти, зокрема вони можуть бути зосереджені на вирішенні проблем розвитку низьковуглецевої економіки, або ж на виробництво екологічних продуктів, зміни клімату, та інше, що пов'язують із забезпеченням сталого розвитку [294].

Досить часто зустрічається ототожнення «зелених фінансів» з «зеленими інвестиціями» в проекти сталого розвитку. Так, зокрема в роботі [454] зазначається, що «зелені фінанси» – це «всі форми інвестицій або кредитування, які враховують вплив на навколишнє середовище і підвищують екологічну стійкість, ключовим елементом яких є сталі інвестиції і банківський сектор, де інвестиційні та кредитні рішення приймаються на основі екологічного скринінгу та оцінки ризиків відповідно до стандартів екологічної стійкості». На наш погляд, термін «інвестиції» є значно вужчим за термін «фінанси», адже інвестиції це лише один із інструментів, який використовується для досягнення певних результатів, окрім інвестицій для фінансування можуть бути задіяні різноманітні джерела, зокрема, банківські кредити, інструменти фондового ринку, зокрема облігації, крім того досить потужний блок інструментів, що

можуть використовуватись в сфері державних фінансів для фінансування проектів сталого розвитку.

Рис. 1.10. Систематизація підходів щодо розуміння дефініції «зелені» фінанси

Джерело: складено автором.

Порівняно з ототожненням «зелених фінансів» з «фінансовими інвестиціями», прирівнювання їх до «фінансових потоків» є більш доречним, оскільки фінансові потоки супроводжують всі операції, інвестиційного, кредитного характеру, як в межах приватного так і в межах державного фінансування, а також за умови змішаного фінансування, про що було зазначено вище. Таке визначення, надане Х. Харасом та Дж. Макартуром як «Фінансові потоки – державні чи приватні – виділяються на фінансування в те, що сприяє сталому розвитку, включаючи його економічні, соціальні та екологічні імперативи» [392].

Більш повним на наш погляд є розуміння «зелених фінансів» як сталої фінансової системи чи сталого фінансування «стала фінансова система це та, яка створює вартість та здійснює транзакції фінансових активів таким чином, щоб формувати реальний добробут для обслуговування довгострокових потреб інклюзивної економіки сталого розвитку» [431]. Водночас розглядати фінансову систему як таку, яка створює вартість не є доречним, оскільки з точки зору сутності фінансів вони виникають на рівні розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту, а самі не можуть створювати вартість. Але такий підхід обумовлений процесами фінансіалізації та формуванням відповідної теорії, щодо можливості створення вартості при здійсненні фінансових операцій. Більш ширшим є визначення «зелених фінансів» як фінансової системи, запропонований експертною групою зі сталих фінансів Європейського союзу [399]: «фінансова система, яка є стабільною і спрямованою на довгострокову освіту, вирішення економічних, соціальних, екологічних проблем, включаючи сталу зайнятість, пенсійне фінансування, технологічні інновації, інфраструктуру, будівництво та пом'якшення наслідків зміни клімату».

В цілому, сутність фінансової системи досліджувалась в роботах багатьох авторів як вітчизняних так і закордонних. Найбільш популярним підходом у вітчизняних публікаціях є розуміння фінансової системи як сукупності економічних відносин, що виникають в межах різних сфер та ланок. Так науковці Федосов В., Алексеєнко Л. [314], Ковальчук С., Форкун І. [139], Опарін В. [199], Романенко О. [246], Леоненко П., Юхименко П., Ільєнко А. [160] та інші з різними відмінностями, але концептуально визначають як сукупність сфер і ланок, між якими виникають відносини з приводу руху фінансових ресурсів, або їх фондів.

Визначення, що надають економісти також узгоджується з визначенням фахівців фінансового права. Так Нестеренко А.С. запропоновано визначення фінансової системи України як «складної, відкритої, динамічної, структурованої ієрархічної системи: доведено, що сучасна фінансова система становить собою внутрішньообумовлену сукупність взаємопов'язаних і об'єднаних єдиною метою сфер, ланок та інститутів, кожна з яких представляє специфічну групу фінансових відносин, які опосередковують формування, розподіл та організацію використання фондів грошових коштів держави, місцевого самоврядування, підприємств різних форм власності, фінансових інституцій» [190].

Визначення фінансової системи, яку запропоновано розглядати Коваленко О.В. як «сукупність сформованих на нормативно-правовій і договірній основі фінансових відносин взаємозв'язаних між собою інституційних одиниць економіки, що формують структурні елементи цієї системи» [137] є досить узагальненим, без конкретизації що саме віднесено до інституційних одиниць економіки, та що автор має на увазі під структурними елементами.

Досить цікавим є дослідження, проведене на перетині фінансової науки на науки фінансового права, здійснене Сухоносом В., Чернадчуком В. та Школьник І. [338], які зазначають, що фінансова система являє собою систему взаємовідносин між державними фінансами, фінансами суб'єктів господарювання та фінансами домогосподарств, які здійснюються через інститути та з допомогою інструментів фінансового ринку в умовах, що регламентуються чинним законодавством у відповідних сферах.

Дещо інший підхід, як правило пропонують закордонні вчені, що обумовлено провідною роллю, яку відіграє саме фінансовий ринок та його інститути, оскільки, на відміну від вітчизняної практики, коли значна частка фінансових ресурсів зосереджена в сфері державних фінансів і грошові потоки рухаються за межами фінансового ринку, в зарубіжній практиці більша частка руху фінансових ресурсів, в тому числі і публічних фінансів відбувається через фінансовий ринок з використанням відповідних фінансових інструментів. Так, зокрема Г. Шиназі зазначає, що фінансова система – це сукупність взаємопов'язаних елементів: інфраструктура (правова, платіжна, розрахункова, облікова), інститути (банки, фірми, що займаються операціями з цінними паперами, інституційні інвестори), ринки (фондова біржа, грошовий ринок та ринок похідних фінансових інструментів) [305]. Такий підхід є характерним для більшості зарубіжних авторів, оскільки, на відміну від вітчизняної фінансової системи, стан якої в значній мірі визначається фінансами державної сфери, він передбачає, що формування фінансових потоків відбувається через фінансовий

ринок, та відповідні фінансові інструменти. Такий же підхід спостерігається і в матеріалах, викладених вище при розгляді підходів щодо розуміння дефініції «зелена» економіка та «зелені» фінанси.

Аналіз цих підходів показує, що зелене фінансування, як правило, визначається через об'єкт, який фінансується, мова йде в першу чергу про інвестиції в зелені технології, в розвиток «зелених підприємств», в створення умов для ведення природного виробництва, тощо. Водночас не береться до уваги бажаний чи очікуваний результат, а отже який чи то економічний, чи то екологічний чи то соціальний ефект може бути отриманий в результаті вкладання коштів в об'єкти. Водночас на наш погляд «зелене» фінансування повинно бути зосереджене саме на тих результатах, які можуть бути отримані. Власне розрахунок можливого ефекту та розрахунок необхідних обсягів фінансування ускладнюються відсутністю чітко визначених критеріїв, які саме фінансові інструменти слід вважати «зеленими».

На рис. 1.11 представлено авторське розуміння суб'єктно-об'єктної структури фінансової системи сталого розвитку («зелених» фінансів). Так, основні суб'єкти, що задіяні в системі цих відносин поділено на дві групи – інвестори (ті, що здійснюють фінансування зелених проектів) та реципієнти (ті, хто потребують фінансових ресурсів для впровадження еко-проектів).

До інвесторів належать наступні:

- державні інститути та органи місцевого самоврядування, які формують та застосовують цільові фонди з метою вирішення проблем забезпечення сталого розвитку, але окрім суто фінансових програм їх не менш важливе значення проявляється у створенні відповідної законодавчої бази, а також у формуванні та імплементації ідеології щодо споживання якісної органічної продукції, екологічної поведінки, зокрема щодо сортування сміття, енергозбереження та ресурсозбереження, тощо;

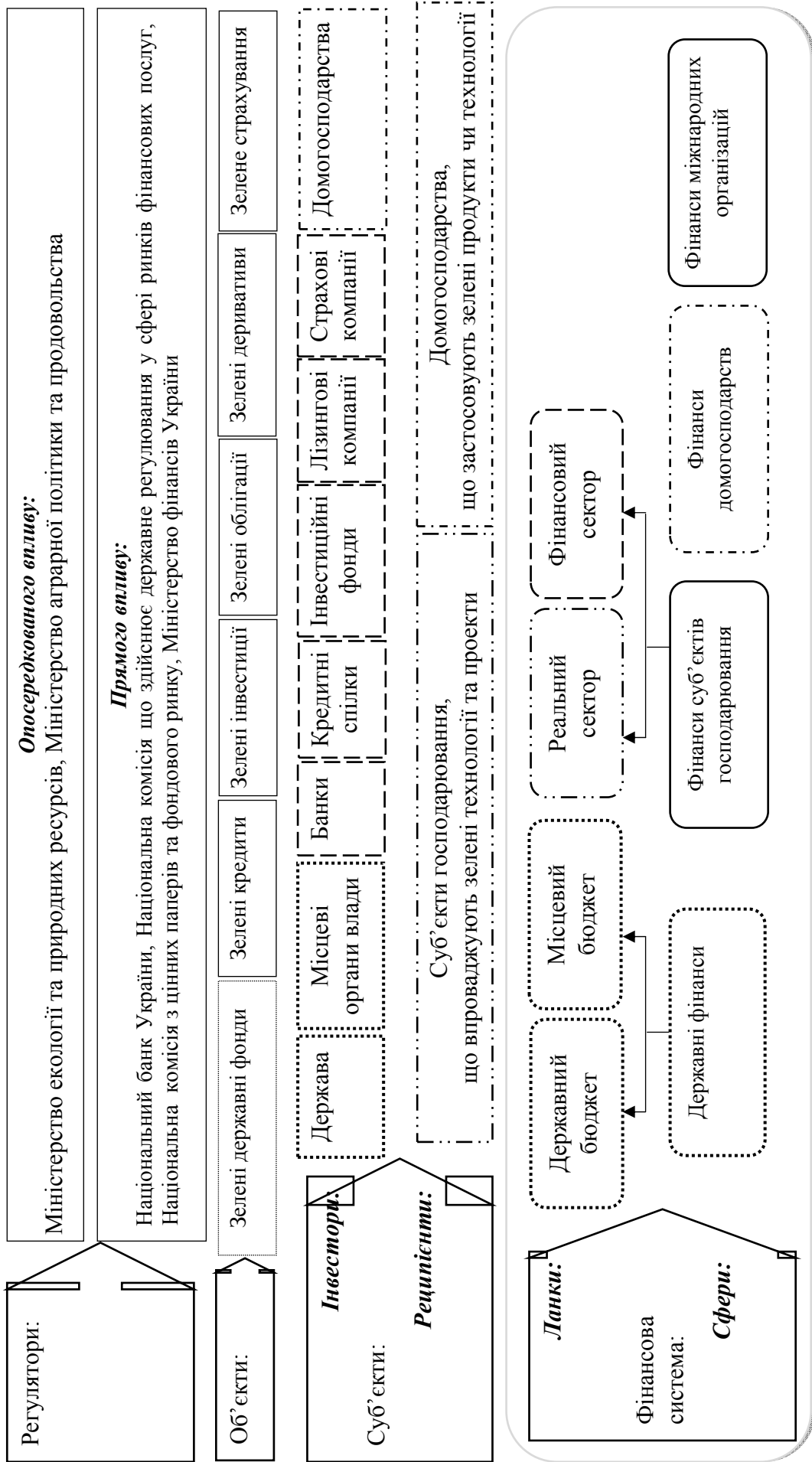
- фінансові установи, в тому числі, банки, страхові компанії, інвестиційні фонди, лізингові компанії, кредитні спілки, які безпосередньо працюють з фінансовими інструментами, що застосовуються для фінансового забезпечення сталого розвитку та є відповідно об'єктами фінансової системи сталого розвитку;

- домогосподарства, які є не лише споживачами екологічно безпечних технологій та товарів, в тому числі продуктів харчування, але і через формування попиту на відповідні товари, роботи чи послуги здатні змінювати структуру ринку на користь просування ідей сталого розвитку.

До реципієнтів фінансових ресурсів варто віднести:

- суб'єктів господарювання, що впроваджують «зелені» проекти та, відповідно, потребують фінансування;

- домогосподарства, що застосовують зелені продукти чи технології, зокрема можуть переходити на використання інших джерел енергії і потребують для цього фінансових ресурсів, які в свою чергу можуть бути надані на певних пільгових умовах, або ж якась їх частина може бути компенсована державою.

Рис. 1.11. Суб'єктно-об'єктна характеристика фінансової системи сталого розвитку («зелені» фінанси)

Джерело: складено автором.

Об'єктами фінансової системи сталого розвитку є в цілому фінансові інструменти, найбільш розповсюдженими серед яких є зелені державні фонди, зелені інвестиції, зелені кредити, зелені облігації, зелені револьверні кредити, зелене страхування, похідні цінні папери, що укладаються на основі зелених фінансових інструментів та контрактів (опціони, ф'ючерси, форвардні контракти), тощо.

Важливого значення для розвитку фінансової системи сталого розвитку мають державні регулятори, які формують фінансову політику в контексті сталого розвитку, і, які варто згрупувати в дві групи: перша група – фінансові регулятори, діяльність яких повинна бути зосереджена на розробці та нормативному супроводженні операцій із «зеленими» фінансовими інструментами – Національний банк України (регулювання кредитних операцій), Національна комісія по цінним паперам та фондовому ринку (регламентація операцій із «зеленими» облігаціями та похідними цінними паперами), Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг (регулювання в сфері надання послуг «зеленого» страхування), Міністерство фінансів України (в частині створення державних та місцевих цільових фондів забезпечення сталого розвитку); друга група – державні органи, що регулюють технологічні процеси та безпосередньо відповідають за екологічну та економічну складову сталого розвитку країни – Міністерство аграрної політики та продовольства України – (в частині стимулювання розвитку природного агровиробництва), Міністерство екології та природних ресурсів (Мінприроди України) та інші.

Варто зауважити, що як суб'єкти так і об'єкти, що визначені в рамках фінансової системи сталого розвитку повністю узгоджуються з класичним підходом щодо визначення фінансової системи через застосування її побудови як сукупності сфер і ланок, що відображено на рис. 1.11.

На наш погляд, розуміння «зелених фінансів» через фінансову систему є найбільш повним та може бути визначеним **як сегмент фінансової системи в межах якого формується сукупність економічних відносин між економічними агентами (державними інститутами, приватними інвесторами та фінансовими посередниками) на субнаціональному, національному та наднаціональному рівнях, що виникають з приводу формування, використання та регулювання фінансових інструментів з метою забезпечення сталого розвитку економіки та отримання економічного, екологічного та соціального ефекту.** На відміну від вище наведених підходів такий підхід є більш системним та відповідає базовим критеріям парадигми сталого розвитку як на національному так і на світовому рівні. Враховуючи все вище викладене важливого значення набуває систематизація фінансових інструментів, їх методологічна база, яка обґрунтовує їх віднесення до «зелених» фінансів.

1.3. Характеристика зелених фінансових інструментів та їх використання в зарубіжній практиці

Як було зазначено вище, сучасна концепція зеленої фінансової системи передбачає наявність специфічних фінансових інструментів, які використовуються виключно за цільовим призначенням, та сприяють зростанню екологічного, соціального та економічного ефекту. Водночас, як відзначають науковці та фахівці Міжнародних фінансових організацій як урядових так і громадських та приватних найбільшою перепорою для їх використання є відсутність загальновизнаних стандартів. «Використання фінансових ринків в обслуговуванні життєздатного економічного управління і скорочення виснаження природних активів не працюватиме, якщо немає чіткої екологічної та соціальної основи регулювання для капіталізму. Нинішня криза ще раз продемонструвала, що глобалізація економіки і фінансових операцій – це рецепт для лиха, якщо це не пов'язано зі світовими правилами, розробленими, щоб захистити навколишнє середовище, стабілізувати економічні системи і оберігати соціальні стандарти» [26]. Відповідно до Монтеррейського консенсусу, прийнятого під час Міжнародної конференції по фінансуванню розвитку 18–22 березня 2002 року, вирішення проблем, пов'язаних із фінансуванням розвитку передбачають співпрацю на різних рівнях з використанням можливостей національних, міжнародних, приватних фінансових ресурсів та змішаної форми [182]. Для більш активної роботи в даному напрямі в 2013 році було засновано Міжурядовий комітет експертів з фінансування сталого розвитку, який визначив базові принципи на основі аналізу фінансових потоків від джерел формування до сфер використання [96]. Дотримання цих принципів можливе лише в умовах співпраці, про які зазначено вище.

По-перше, відповідальність за свій розвиток несе кожна країна в той же час на міжнародному рівні забезпечується створення сприятливих умов для сталого розвитку. Відповідно цей принцип лежить в основі наступного – розробки ефективної урядової політики як головного стрижня стратегії фінансування сталого розвитку. Для отримання позитивного ефекту важливого значення набуває третій принцип – використання фінансових потоків цілісно, це означає, що фінансові потоки, що формуються з різних джерел – міжнародного чи національного рівня, державними чи приватними інвесторами – та у вигляді різних фінансових інструментів з різним рівнем доходності в сукупності можуть давати суттєвий позитивний синергетичний ефект, якщо вони доповнюють один одного.

Четвертий принцип – узгодження фінансових потоків з потребами та видами використання. В даному випадку це може стосуватись синхронізації фінансових потоків за термінами їх формування та використання, тобто для фінансування довгострокових проектів необхідно залучати «довгі» фінансові ресурси. Це дає змогу оптимізувати як доходність так і ризики так і власне потребу в розмірі капіталу, оскільки через певний проміжок часу після виходу

на точку беззбитковості, отриманий прибуток можна буде реінвестувати, тим самим зменшуючи залежність проекту від використання позикового капіталу.

П'ятий принцип передбачає створення умов для максимального впливу міжнародних державних фінансових потоків, та дозволяє розподіляти фінансові потоки між країнами залежно від якості та ефективності впровадження програм на національному рівні, при цьому можуть бути передбачені різні рівні пільг, особливо в реалізації фінансування інфраструктурних проектів. Водночас, для прийняття таких рішень варто дотримуватись наступного принципу – всебічного врахування критеріїв сталого розвитку в національних стратегіях та фінансування як за рахунок бюджету так і за рахунок приватних інвестиційних рішень. Останнє в свою чергу вимагає створення в країні умов для розвитку малого та середнього бізнесу а також доступу на ринок капіталу. Особливо цей принцип є актуальним для розвитку природного агровиробництва основою якого в світі є саме малий та середній бізнес, в першу чергу фермерські господарства та сільськогосподарські кооперативи.

Сьомим принципом є використання синергетичного ефекту в економічних, екологічних та соціальних компонентах сталого розвитку. За умови, якщо фінансові потоки плануються комплексно, то фінансування лише одного проекту може дати позитивні результати у всіх трьох напрямках. Так зокрема фінансування проектів з розвитку природного агровиробництва дозволяє отримати всі три ефекти одночасно, а саме покращення екологічної ситуації за рахунок використання безпечних технологій виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції, при цьому така продукція має високі стандарти якості, що підвищує рівень продовольчої безпеки та якість життя населення, тобто досягається певний соціальний ефект, а також розвиток природного агровиробництва значною мірою, як свідчить досвід країн, з високою часткою природного агровиробництва, сприяє створенню нових робочих місць з безпечними умовами праці, що також має суттєвий соціальний ефект. Для самих товаровиробників ведення господарства на умовах застосування природних технологій дозволяє отримувати більш високий рівень рентабельності своєї діяльності, тобто мати більш високу економічну ефективність.

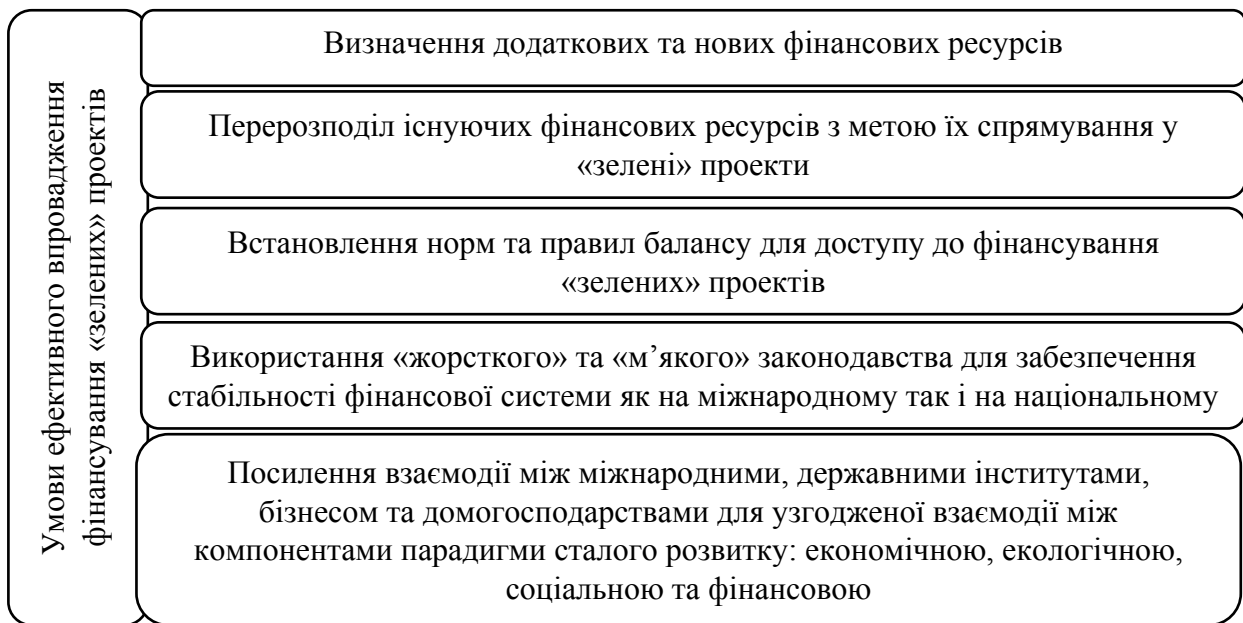
Досягнення наступного принципу – сприйняття багатостороннього, орієнтованого на людину та всеохоплюючого підходу для досягнення відчутних результатів на місцях – вимагає підвищення рівня екологічної та фінансової грамотності населення, системної освіти не лише в загальноосвітніх навчальних закладах чи в закладах вищої освіти, але і протягом всього життя, оскільки обумовлено появою нових технологій та адаптації до них. Крім цього цей принцип спрямований і на досягнення гендерної рівності та створення умов для активної життєдіяльності людей з обмеженими можливостями.

Останній – восьмий принцип, має дуже важливе значення оскільки саме через його реалізацію формується рівень довіри населення та бізнесу, а отже і можливостей більш широкого залучення фінансових ресурсів з приватних джерел фінансування. Його сутність полягає у забезпеченні транспарентності та підзвітності фінансування на всіх рівнях – місцевому, національному,

регіональному та міжнародному. Саме довіра є ключовим детермінантом відновлення стійкості світової фінансової системи. Слід зазначити, що в Україні в даному напрямку були зроблені кроки на законодавчому рівні щодо підвищення прозорості фінансової звітності суб'єктів господарювання. Зокрема, відповідно до Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» щодо удосконалення деяких положень» від 05.10.2017 року № 2164-19 [231] передбачено запровадження таксономії фінансової звітності – склад статей і показників фінансової звітності та її елементів, які підлягають розкриттю. Таксономія фінансової звітності затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері бухгалтерського обліку. З технічної точки зору, таксономія базується на XBRL (eXtensible Business Reporting Language, що буквально означає «Розширювана мова ділової звітності») – відкритому стандарті для подання фінансової звітності в електронному вигляді. Крім того, в контексті прозорості фінансової звітності та інших форм звітності, що повинні надаватись суб'єктами господарювання з 1 січня 2019 року, відповідно до вказаного закону «звіт про платежі на користь держави – документ, що містить деталізовану інформацію про податки, збори та інші платежі підприємств, належні до сплати на користь держави відповідно до закону, який подається підприємствами, що здійснюють діяльність з видобутку корисних копалин загальнодержавного значення або заготівлю деревини і при цьому становлять суспільний інтерес. До підприємств, що здійснюють діяльність з видобутку корисних копалин загальнодержавного значення, належать підприємства, які здійснюють діяльність з геологічного вивчення, у тому числі дослідно-промислової розробки, родовищ корисних копалин загальнодержавного значення та/або видобування корисних копалин загальнодержавного значення, та/або виконання робіт (здійснення діяльності), передбачених угодою про розподіл продукції щодо корисних копалин загальнодержавного значення, та/або транспортування трубопроводами (у тому числі з метою транзиту) вуглеводнів та хімічних продуктів» [231]. Саме ці види діяльності мають безпосереднє відношення до забезпечення сталого розвитку вітчизняної економіки.

Дотримання вищезазначених принципів вимагає не лише формування сприятливого середовища на міжнародному та національному рівнях, але і прийняття рішень, в тому числі на законодавчому рівні щодо унормування системи формування, розподілу та використання фінансових ресурсів сталого розвитку, основні з яких подано на рис. 1.12.

Для реалізації вищезазначених умов необхідна розробка комплексної стратегії забезпечення сталого розвитку. В межах цієї стратегії варто переглянути в першу чергу державні програми підтримки економічного зростання та переорієнтувати частину коштів державного та місцевого бюджету для підтримки зелених проектів. Необхідно провести прогностичні розрахунки за основними напрямками підтримки впровадження зелених технологій з метою визначення необхідного обсягу фінансування, в першу чергу за рахунок коштів державного бюджету та оцінити реальність їх залучення.

Рис. 1.12. Систематизація умов ефективного фінансового забезпечення «зелених» проектів

Джерело: складено автором.

Не менш важливого значення набуває законодавче забезпечення процесу озеленення економіки та використання зелених фінансових інструментів. Але при цьому варто також звернути увагу на запровадження так званого м'якого законодавства (soft law), тобто «регулювання, що засновано не на юридичних нормах та правилах, визначених законодавством та органами державного регулювання, а на добровільно прийнятих нормах та правилах, невиконання яких призведе до втрати репутації та невизнання суспільством. При цьому елементи м'якого законодавства можуть досить вдало поєднуватись з правилами та нормами регулювання, що встановлюються законодавством» [307]. Слід зазначити, що в даному питанні можуть активно працювати саморегульвні організації, особливо в сфері зелених фінансів. Розробка такої стратегії повинна передбачати тісну взаємодію бізнесу, держави та міжнародних організацій.

Найбільш активно серед фінансових установ в сфері «зеленої» економіки проявляють себе банки. Останнім часом досить часто використовується поняття «зелений» банкінг. Слід зазначити, що цей термін використовується з різних точок зору. По-перше, з точки зору функціонування самих банків, які активно впроваджують в діяльність принципи корпоративної соціальної відповідальності та сталого розвитку відповідно до «Керівництва по сталому розвитку банківської справи», вони впроваджують концепцію «зеленого офісу», тобто технології, які призводять до скорочення обсягів використовуваного паперу, канцтоварів, електроенергії, в окремих випадках будуються нові офіси з використанням безпечних екологічних матеріалів та високим рівнем енергоефективності. В цьому контексті потужні міжнародні банки формують за власною ініціативою звітність по екологічному сталому розвитку як приклад –

чотири потужних банки США в зеленому банкінгу – Перший зелений банк («First Green Bank»), Сітігруп («City»), «Ю.С. Банк» («U.S. Bank»), «Хентінгтон Нешнл Бенк (Huntington National Bank), а також світові лідери – «Банк розвитку Китаю», «Банк соціального та економічного розвитку Бразилії», «Барклай Банк» (Великобританія), тощо. Такий підхід суттєво підвищує репутацію банків і формує довіру з боку інвесторів.

По-друге, що має безпосереднє відношення до теми дослідження це надання «зелених» кредитів. В даному контексті варто відзначити функціонування глобального банківського альянсу як незалежної мережі банків, який нараховує у своєму складі 48 фінансових установ та чотирьох стратегічних партнерів, що діють у країнах Азії, Африки, Австралії, Латинської Америки, Північної Америки та Європи. Зазначений альянс контролює майже 127 млрд дол. сумарних активів та обслуговує більше 41 млн клієнтів [204]. Альянс визначає своєю візією фінансування забезпечення сталого розвитку, соціального розвитку та розвитку навколишнього середовища. Крім того, з точки зору м'якого законодавства варто виокремити документ «Принципи екватора», який є рамковою угодою та діє виключно в добровільній формі в тих фінансових установах, які до нього приєдналися [430]. Згідно даного документу проводиться оцінка великих інфраструктурних та промислових проектів, які можуть мати негативний вплив на стан навколишнього середовища, для цього проводиться оцінка та пропонуються заходи, спрямовані на виявлення та зниження екологічних та соціальних ризиків. Ці принципи застосовуються до проектів за чотирма видами фінансових продуктів:

1. Консультаційні послуги в сфері проектного фінансування, для проектів, за якими загальні капітальні витрати становлять не менше 10 млн дол. США.

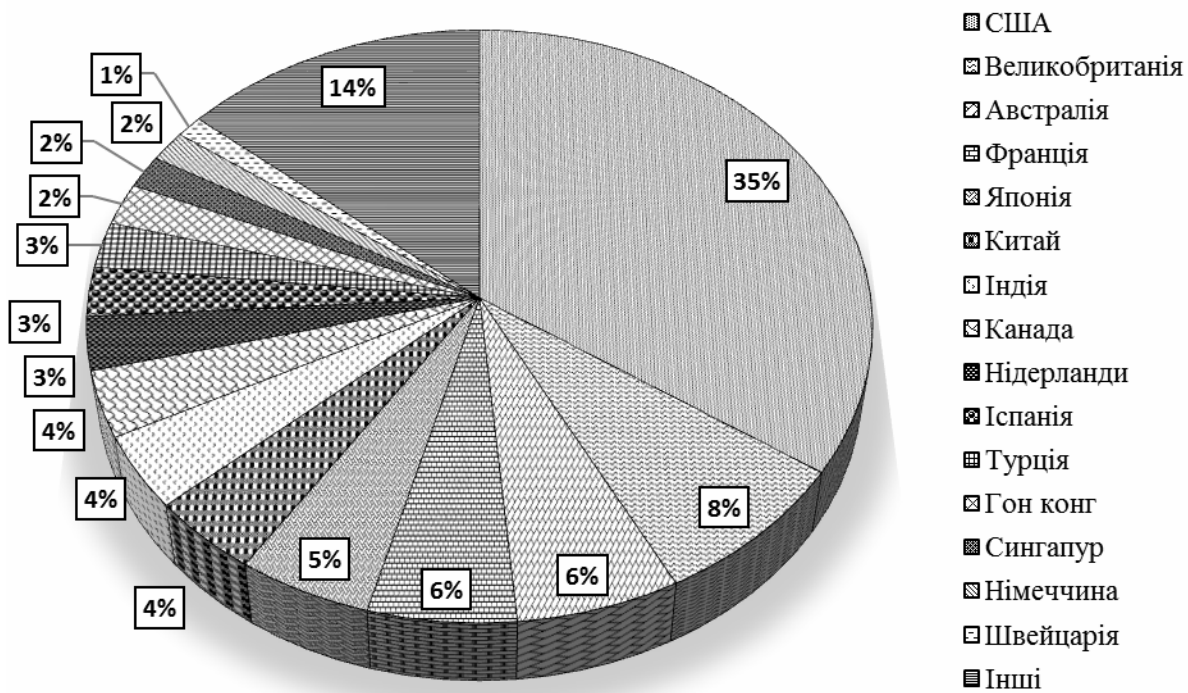
2. Проектне фінансування для проектів за якими загальні капітальні витрати становлять не менше 10 млн дол. США.

3. Проектно-цільові корпоративні кредити з терміном більше двох років, та за участі самої організації в кредитуванні та обов'язку кредиту не менше 100 млн дол. США.

4. Бريدж-кредити – з терміном менше двох років, які відповідають наведеним вище вимогам [430].

Зокрема Барклай Банк, імплементував екологічні детермінанти в систему ризик-менеджменту, та на рівні банку визначив його як обов'язковий для всіх своїх підрозділів.

За даними агентства Томсон Рейтерс (Thomson Reuters) в 2014 році сумарно було надано 164,7 млрд дол. зелених синдікованих кредитів, при цьому більше 30 % від цієї суми було видано в США (рис. 1. 13). Найбільшими країнами, в яких активно впроваджується зелене банківське кредитування є високорозвинені країни. Зокрема на п'ять країн – США, Великобританія, Австралія, Франція, Японія – припадає 60 % загального обсягу синдікованих зелених кредитів. Слід також підкреслити, що в частині програм зеленого фінансування поряд з високорозвиненими країнами, активну позицію займають Китай та Індія.

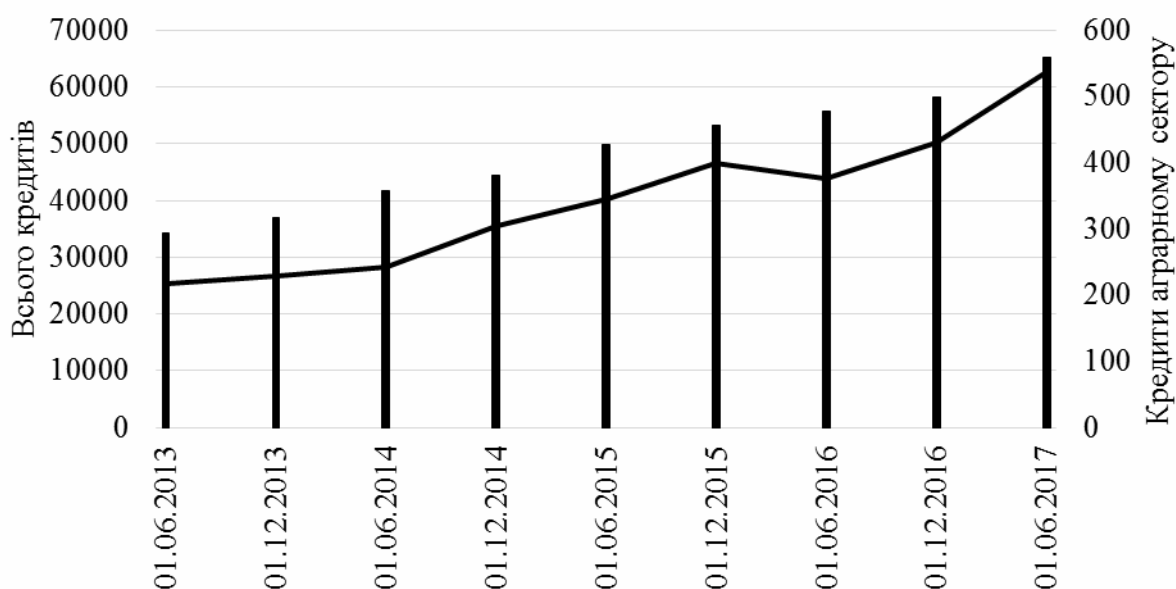

Рис. 1.13. Структура виданих синдікованих зелених кредитів по країнах в 2014 році

Джерело: складено автором за даними [369].

Стосовно Китаю варто зазначити, що починаючи з 2013 року Комісія з регулювання банківської діяльності в Китаї розпочала формування статистики зеленого кредитування, та створили Систему "Зелена система кредитної статистики" (GCSS). Відповідно регіональні представництва Комісії з регулювання банківської діяльності в Китаї та банківські установи регулярно звітують про "зелену кредитну статистику". 21 найбільший банк Китаю надає зелені кредити, які використовуються в різних галузях економіки. Крім того, аналіз існуючих статистичних даних за період з 2013 по 2017 роки дозволяє зробити висновок про суттєве зростання обсягів фінансування. Так практично за чотири роки обсяги кредитування сталого розвитку Китаю зросли майже в два рази – з 34293 млн китайських юаней до 65312. Структурно найбільша частка кредитів спрямовуються в проекти зеленого транспорту – 46 % станом на кінець червня 2017 року, ця тенденція простежується протягом всього аналізованого періоду, при чому 1/3 від цієї суми вкладається у міський громадський транспорт. Другу позицію обіймають кредити в енергетичну сферу, що є загальносвітовою тенденцією – у відновлювальну та чисту енергію – майже 25 % від загальної суми.

На підтримку аграрному сектору також виділяється достатньо значна сума коштів, і як і в цілому по зеленим кредитам, кредитування аграрного сектору має стійку позитивну динаміку, при цьому якщо загальний обсяг кредитування зріс в 1,9 разів, то кредитування аграрного сектору за аналогічний період зріс майже в 2,5 рази (рис. 1.14).

Рис. 1.14. Динаміка зелених кредитів 21 найбільшого банку Китаю, мЛН китайських юаней

Джерело: складено автором за даними [339].

Крім активної позиції в кредитуванні зелених проектів, ці банки також запроваджують використання в стрес-тестах банків екологічних факторів, що впливають на кредитні ризики, а також мають вплив на репутаційні ризики. До того ж, вони планують ввести екологічні ризики при оцінюванні кредитоспроможності позичальника – чим вище рівень забруднення позичальником навколишнього середовища, тим вище ризики, а отже вища ставка відсотку за користування кредитом.

Починаючи з 2012 року, активну позицію в сфері зеленого кредитування відіграє Мережа сталого банкінгу (Sustainable Banking Network), до якої приєднується все більше банків. Ця мережа в основному представлена не самими комерційними банками, а в основному банківськими асоціаціями та центральними банками, які активно впроваджують вимоги щодо зеленого кредитування в своїх країнах. В складі цієї асоціації, яка є виключно добровільним та неформальним об'єднанням в основному представлені країни Латинської Америки, Африки, близького Сходу. В 2017 році до складу мережі, яка підтримується Міжнародною фінансовою корпорацією входять асоціації та регулятори з 24 країн, при цьому такі країни як Аргентина, Колумбія, Еквадор, Мексика, Китай та Південна Африка представлена саморегулювальними організаціями – асоціаціями, інші – банківськими регуляторами.

Варто підкреслити, що з-поміж вітчизняних банків найбільш активним в напрямі роботи з «зеленими» кредитами є ПАТ акціонерний банк «Укргазбанк», який знаходиться у власності держави. Банк позиціонує себе як універсальний банк, орієнтований на розвиток «зеленого» фінансування, який активно здійснює еко-кредитування особливо в сфері малого та середнього бізнесу. Діє ряд програм, зокрема кредитування об'єднань

співвласників багатоквартирних будинків та житлово-будівельних кооперативів для покращення енергоефективності (модернізація системи загального освітлення, утеплення будинку, установки індивідуального теплового пункту, встановлення енергоефективних вікон). На наш погляд такі проекти можна умовно назвати екологічними, оскільки не зважаючи на те, що за мету ставиться зниження енергоспоживання, але використання матеріалів чи технологій само по собі не контролюється з точки зору їх безпечності для навколишнього середовища. Більш точним щодо сутності «зелених» кредитів є інший проект банку – кредитування «зелених» проектів для малого та середнього бізнесу в напрямках скорочення споживання природних енергоресурсів, проведення заходів з підвищення енергоефективності та енергозбереження, використання відновлювальних джерел енергії (сонячних парків, вітряних парків), які передбачають придбання/модернізацію транспортних засобів / техніки / обладнання, впровадження якого призведе до: прямого або опосередкованого захисту довкілля, зменшення споживання природних ресурсів, енергозбереження (планова річна дохідність інвестицій за рахунок енергозбереження більша 10%), для установки або модернізації очисних споруд та ін. Зазначений проект здійснюється в рамках угоди, про співпрацю між ПАТ АБ «Укргазбанк» та Міжнародною фінансовою корпорацією [283]. Наразі важливим є вирішення питання щодо розробки базового документу з боку Національного банку України щодо стимулювання банків щодо участі в таких проектах.

Другий за масштабами зелений фінансовий інструмент, що активно використовується на світовому фінансовому ринку є «зелені» облигації, при цьому варто зауважити, що не зважаючи на те, що в основному він використовується в проектах, пов'язаних з чистою та відновлюваною енергетикою, тим не менш останнім часом починають використовуватись і в аграрній сфері для фінансування органічного агровиробництва. Так згідно звіту Світового банку щодо структури емітованих «зелених» облигацій в 2017, то частка облигацій, які були емітовані з метою акумуляції коштів для розвитку органічного агровиробництва становила 11,7 % (рис. 1.15). При цьому найбільш активними емітентами цих фінансових інструментів в 2017 році є Східна Азія та Тихоокеанський регіон, частка якого становить 37 %. Як і у випадку з зеленими кредитами, в даному контексті також досить активно виступають емітенти Китаю. Країни Європи та Центральної Азії мають 13,6 % від загального обсягу емісії в розмірі 15,4 млрд дол. В цілому ж, якщо врахувати, що частка південної Азії в емісії становить 18 %, то сумарно на країни Азії припадає більше 55 %. Наразі фахівці Світового банку визнають, що сегмент «зелених» облигацій на ринку капіталу вже не є унікальним, оскільки за період з 2008 року, коли було емітовано перші зелені облигації і до 2017 року ринок збільшився в 10 разів. На сучасному етапі вже 28 країн реалізують зелені проекти, за рахунок емісії зелених облигацій [367].

Рис. 1.15. Структура емітованих зелених облігацій в 2017 році

Джерело: складено автором на основі [367].

Після створення в 2011 році міжнародної організації «Ініціатива кліматичних облігацій» було розроблено ряд стандартів для облігацій, які спочатку були спрямовані виключно на низьковуглецеві проекти, та проекти з відновлювальної та чистої енергії, але в 2015 році, ці стандарти були суттєво розширені за рахунок включення ряду стандартів з інших галузей, в тому числі і сільського господарства [367]. При цьому в 2017 році впроваджується в цілому 15 проектів в різних країнах світу щодо використання зелених облігацій для фінансування в сфері сільського господарства, 6 з яких здійснюються в Китаї.

Наразі здійснюється емісія різних видів зелених облігацій. Їх класифікація подана на рисунку 1.16. Їх можна класифікувати за різними ознаками, в першу чергу за емітентами, якими можуть виступати корпорації, банки, міжнародні фінансові установи такі як міжнародна фінансова корпорація, міжнародний банк реконструкції та розвитку, тощо. Крім того існують певні розбіжності стосовно формування регресу та його виплати.

Різними видами облігацій передбачено різний механізм перекладання ризиків, в більшості випадків ризику перекладаються на емітентів. Компанії здійснюють емісію облігацій, оскільки залучення ресурсів є альтернативою банківського кредитування, і в цьому випадку емітент самостійно регулює встановлення ставки відсотку, орієнтуючись на сереньоринкові показники. Відмінністю зелених облігацій є те, що як правило ставка відсотку по ним є дещо вищою порівняно із класичними облігаціями.

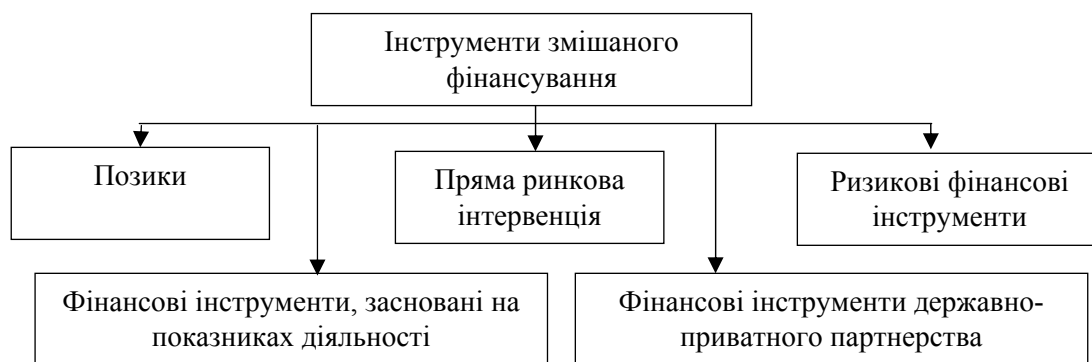
Зелені облігації користуються значним попитом, оскільки реалізація їх відбувається на ринку досить швидко і як правило їх розміщення відбувається за ціною, що перевищує номінал. Крім того на ринку вже сформовані зелені фонди, які активно інвестують в зелені облігації та інші зелені фінансові продукти.

Вид	Державні та місцеві облігації,	Корпоративні облігації	Проектні облігації	Доходні облігації	Облігації, забезпечені пулом активів	Облігації з покриттям
Емітент	Держава, органи місцевого самоврядування, міжнародні фінансові організації, транснаціональні банки	Корпорації	Міжнародні установи фінансового регулювання, корпорації, банки		Корпорації	Банки та спеціалізовані кредитні установи
Характерні риси	Як правило стандартні облігації, що передбачають стандартні виплати та емітуються на визначений термін	Емітуються для фінансування власних "зелених" проектів корпорацій. Корпорация-емітент є гарантом виплат	Виплати здійснюються за рахунок грошового потоку проекту, можуть надаватись гарантії банками, міжнародними установами	Виплати здійснюються за рахунок реалізації товарів та робіт, що вироблені в межах проекту	Пул активів вилучений із балансу Виплати здійснюються за рахунок грошового потоку проекту	Активи, які є забезпеченням знаходяться на балансі Виплати здійснюються за рахунок грошового потоку проекту
Борговий регрес	Стандартний повний регрес до емітента. Присвоюється рейтинг емітента		Регрес на сукупність активів, які є заставою, враховуючи традиційні активи	Регрес на зелені та дохід від реалізації проекту	Регрес на зелені активи та дохід від реалізації проекту	Регрес на активи балансу та пулу активів
Ризик суб'єкта		Емітент		Інвестор		Емітент

Рис. 1.16. Характеристика видів зелених облігацій

Джерело : складено автором на основі [419].

Наразі найбільшими емітентами зелених облігацій є Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Європейський інвестиційний банк, Міжнародна фінансова корпорація, KfW груп – Німецький федеральний банк, з державною часткою більше 80%. З поміж інвесторів активними як і у випадку із зеленими кредитами є банки Китаю, в тому числі Торгівельно-Промисловий банк, Сільськогосподарський банк а також потужні китайські корпорації. Як було зазначено вище, в процесі фінансування зеленого зростання важливого значення набуває співпраця між державними установами, органами місцевого самоврядування та бізнесом. В процесі їх співпраці в світовій практиці напрацьовані цілий ряд фінансових інструментів, що можуть використовуватись для змішаного фінансування, основні з них наведені на рис. 1.17.

Рис. 1.17. Інструменти змішаного фінансування

Джерело: складено автором на основі [96].

Позики, як правило носять міждержавний характер, є елементом міжнародних фінансових відносин в рамках зеленої фінансової системи та мають на меті фінансування потужних інфраструктурних проєктів, особливо в сфері водопостачання. Також такі позики можуть надаватись міжнародними фінансовими установами, як правило при цьому розмір доходності за такими проєктами є дещо нижче середньоринкового значення.

Прямою ринковою інтервенцією є надання безпосередньо бізнесу від інвесторів прямого фінансування, досить часто безповоротного, або ж на умовах входження в пайовий капітал.

Під ризикованими фінансовими інструментами розуміють входження держави через часткову компенсацію ризиків бізнесу шляхом надання гарантій, а також здійснення страхування політичних ризиків, оскільки зміна політичної ситуації в країні, зміна влади можуть привести до нівелювання окремих програм розвитку економіки, в тому числі і її озеленення.

Менш ризикованими на наш погляд є розміщення коштів за результатами діяльності, це означає, що спочатку потенційному реципієнту виставляються умови досягнення певних показників діяльності, і у випадку виконання цих умов приймається рішення щодо фінансування. Ця практика може застосовуватись при здійсненні державних закупівель, які можуть стати потужним стимулом для розвитку зеленої економіки в цілому та природного

агровиробництва зокрема. Держава може встановлювати певні вимоги щодо якості продукції та її безпечності, яка може бути підтверджена відповідними органічними сертифікатами.

При цьому на сучасному етапі провадження реформи децентралізації та створення об'єднаних територіальних громад суттєво зростає роль місцевих фінансів. Потужним джерелом для здійснення зеленого фінансування особливо в сфері природного агровиробництва можуть бути саме місцеві бюджети, які можуть формуватися за принципом партисипаторності, при цьому однією з головних умов можна визначати те, що дохід, отриманий від інвестицій в зелені проекти, може використовуватись лише за цільовим призначенням для інших зелених проектів, що можна охарактеризувати як револьверне фінансування.

Крім того держава може опосередковано сприяти просуванню концепції зеленої економіки, шляхом надання консультаційної допомоги, проведення проектних експертиз, технічної допомоги, здійснення промоції для зелених проектів, організації заходів, які сприятимуть просуванню ідеї сталого розвитку.

В цілому можна зробити висновок, що поява «зелених» фінансів є дуже важливою з точки зору усунення існуючого суттєвого розриву між фінансовим сектором та реальним сектором економіки, враховуючи, що всі зелені фінансові інструменти безпосередньо пов'язані з реальними проектами в різних сферах економіки. *Саме цей підхід має дуальні наслідки для забезпечення сталого розвитку, а саме сприяння покращенню ситуації з вбудованими в парадигму сталого розвитку екологічного, соціального та економічного імперативів через покращення якості життя, шляхом фінансування зелених технологій, а також через зменшення розриву між обсягами фінансових та реальних активів, що є причиною глобальних, регіональних та національних фінансових криз останніх років.*

РОЗДІЛ 2

НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИРОДНОГО АГРОВИРОБНИЦТВА

2.1. Структурно-декомпозиційний аналіз дефініції «фінансове забезпечення» природного агровиробництва

Фінансове забезпечення є однією із ключових детермінант розвитку природного агровиробництва в Україні. Варто зазначити, що сутність фінансового забезпечення досліджує широке коло науковців. Водночас, на наш погляд особливість цих досліджень полягає в тому, що фінансове забезпечення як дефініцію вивчають в контексті певних видів діяльності як на макро- так і на мікрорівні – інвестиційної, інноваційної, зовнішньоекономічної діяльності, тощо; сфер – соціальної (освіти, охорони здоров'я), розвитку територіальних громад, реального сектору економіки (в розрізі галузей промисловості, сільського господарства, тощо).

З точки зору теорії фінансів «фінансове забезпечення» є складовим елементом фінансового механізму наряду з фінансовим регулюванням. Останнє передбачає наявність в країні нормативно-правового регламенту щодо розподілу та перерозподілу фінансових ресурсів на всіх рівнях економічних відносин, а саме: на мікрорівні розподіл фінансових ресурсів шляхом застосування таких інструментів фінансового механізму як податки, субсидії, субвенції, дотації, визначення певних фінансових норм та нормативів, які повинні дотримуватись суб'єктами господарювання; на макрорівні – перерозподіл через державний та місцеві бюджети фінансових ресурсів формування відповідних цільових фондів та їх подальше спрямування у вигляді субсидій, субвенцій, дотацій на місцевий рівень та конкретним суб'єктам господарювання.

Слід підкреслити, що фінансове регулювання економіки України в цілому та аграрної сфери зокрема, як і в багатьох країнах світу представлене широким спектром застосовуваних фінансових інструментів. Варто зазначити, що вони досить ґрунтовно проаналізовані в ряді робіт вітчизняних науковців, зокрема В. Дмитрієва [59], І. Чугунова, Павелко А., Канєвої Т. [57], Федосова В., Юрія С. [314], А. Зеленського [110], Крупки М. [150] Жидяк О. [105] та інших, тому ми погоджуємось з основними тезами, щодо фінансового регулювання, зокрема вважаємо, що:

– «фінансове регулювання це процес цілеспрямованого впливу на потенціал аграрних суб'єктів, що передбачає використання спеціалізованого регулюючого механізму з метою підвищення прибутковості сільсько-господарських підприємств, збільшення доходів державного бюджету та забезпечення конкурентоспроможності аграрної продукції на вітчизняних і зовнішніх ринках» [110];

– «фінансове регулювання здійснюється через систему норм і нормативів, лімітів та фінансових резервів» [314];

– «кожна сфера фінансового регулювання має: свій об'єкт стимулювання; специфічні форми стимулювання, за допомогою яких здійснюється заохочення суб'єктів господарювання на основі розподілу фінансових ресурсів; межі дії; принципи функціонування; певні ознаки, які дають підставу оцінювати її ефективність» [110];

– «підсистеми фінансового забезпечення та фінансового регулювання тісно взаємопов'язані. Встановлена в той чи інший період система фінансового забезпечення потребує відповідного фінансового регулювання та одночасно виконує його функції так само, як і регулювання здійснює функції фінансового забезпечення» [290].

Більшість науковців схиляється до думки, що основними методами фінансового регулювання є бюджетна політика, податкова політика, грошово-кредитна політика, амортизаційна політика, відповідно основними елементами фінансового регулювання є оподаткування, бюджетні трансферти, тощо. При цьому найбільш вживаними фінансовими інструментами, що використовуються в процесі фінансового регулювання є ставки податків та обов'язкових платежів, податкові пільги, пільгові відсотки за користування кредитами, податкові пільги, фінансові нормативи, ліміти, тощо.

Варто зауважити, що виокремити фінансові інструменти, що використовуються в регулюванні і не мають впливу на фінансове забезпечення неможливо, оскільки інструменти фінансового забезпечення тісно взаємопов'язані із фінансовим регулюванням. Для того, щоб більш детально розглянути особливості фінансового забезпечення варто надати визначення цієї дефініції.

Таблиця 2.1.

Компаративний аналіз дефініції «фінансове забезпечення»

Основний зміст	Прояв	Об'єкт	Автор
<i>Сукупність економічних відносин</i>			
Сукупність економічних відносин	виникають з приводу пошуку, залучення й ефективного використання фінансових ресурсів з метою покриття виробничих, інвестиційних та інших витрат	суб'єктів національної економіки	Дропа Я.Б., [9]
Сукупність економічних відносин	з приводу пошуку, залучення і ефективного використання фінансових ресурсів, а також організаційно-управлінських принципів, методів і форм впливу цих ресурсів на інноваційний розвиток національної економіки	інноваційний розвиток на рівні підприємства та країни	Колодізев О.М., [145]

Сукупність економічних відносин	з приводу пошуку, залучення та ефективного використання фінансових ресурсів з метою отримання економічного ефекту із використанням організаційно-управлінських принципів, методів і форм впливу цих ресурсів на інноваційну діяльність.	суб'єкти інноваційної діяльності	Спіфанова І.Ю., [102]
Сукупність економічних відносин	виникають з приводу пошуку, залучення і ефективного використання фінансових ресурсів, а також організаційно-управлінських принципів, методів і форм фінансування, фінансових важелів	суб'єкт господарювання	Москаль О.І., [183]
Економічні відносини	стосовно мобілізації фінансових ресурсів домогосподарств, фірм, держави та зовнішніх запозичень у процесі реалізації соціальних і економічних цілей розвитку суспільства	держава і суб'єкти господарювання	Галабурда М.К., [34]
Сукупність фінансових відносин			
Сукупність фінансових відносин	у процесі залучення необхідного розміру фінансових ресурсів та їх ефективного використання	на рівні підприємства	Забедюк М.С., [107]
Сукупність фінансових відносин	обумовлені інструментами, методами і важелями впливу	складові ринку цінних паперів	Шутєєва О.Ю., [311]
Сукупність фінансових відносин,	зумовлені інструментами, методами та важелями впливу на процеси розвитку інноваційної діяльності з метою пошуку, залучення і ефективного використання фінансових ресурсів, необхідних для економічного зростання та розвитку	суб'єктів господарювання та держави	Пилип'юк Я.В., [215]
Система фінансових відносин	здійснюються за допомогою залучення та використання фінансових ресурсів	зовнішньоекономіч на діяльність	Фролов С.М., Чоботар О.І., [288]

Система організації фінансових відносин	включають відповідні форми, методи та інструменти їх реалізації в процесі мобілізації та розподілу фінансових ресурсів з метою створення умов для ефективного функціонування	соціальна сфера	Пігуль Н. Люта О., Бойко А., [217]
Комплекс заходів			
Комплекс методів та важелів впливу	реалізується в різних формах через відповідну систему фінансування	інноваційна діяльність	Возняк Г.В., Кузнецова А.Я., [31]
Комплекс заходів із забезпечення економічного зростання фінансовими ресурсами	через методи та форми, способи фінансування	макрорівень	Міщук О.В., [180]
Вид діяльності			
Діяльність з приводу формування, розподілу і використання централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів	з метою фінансування безперервності відтворювальних процесів, вирішення проблем та задоволення інтересів гармонійного розвитку сільських територій, суб'єктів підприємництва, що займаються як аграрною, так і позааграрною діяльністю та функціонують в межах цих територій, підвищення добробуту та якості життя населення, що проживає на даних територіях	сільські території	Бидик А.Г., [12]
Процес формування фінансових ресурсів			
Процес залучення, розміщення і використання достатніх обсягів грошових коштів і фінансових ресурсів	для досягнення певних цілей і отримання запланованого результату	банки	Лебідь О., [159]
Формування та використання фінансових ресурсів підприємства	за допомогою оптимізації співвідношення всіх його форм	Підприємства	Козій І.С., [141]

Система джерел і форм фінансування розвитку	здійснюється в трьох формах: самофінансування, кредитування, бюджетні асигнування	економічна та соціальна сфера суспільства	Зятковський І.В., [115]
<i>Інші підходи</i>			
Сукупність взаємозв'язків суб'єктів, об'єктів, джерел і методів фінансування інноваційної діяльності	з метою стимулювати фінансування інноваційної діяльності на основі значної концентрації фінансових ресурсів з метою отримання певного економічного ефекту	інноваційна діяльність	Юркевич О.М., [315]
Узагальнений метод інвестування	через фінансові форми як конкретні прояви категорій фінансової сфери	інноваційний розвиток	Гладій С.П., [42]

Джерело: складено автором.

Компаративний аналіз дефініції «фінансове забезпечення» (табл. 2.1) дозволив виокремити базові підходи:

- як сукупність економічних відносин;
- як сукупність фінансових відносин;
- як комплекс заходів;
- як певний вид діяльності;
- як процес формування фінансових ресурсів;
- інші підходи (метод інвестування або сукупність взаємозв'язків суб'єктів, форм, методів).

Значна кількість дослідників визначають фінансове забезпечення як сукупність економічних відносин, (Дропа Я.Б. [9], Колодізев О.М. [145], Спіфанова І.Ю. [102], Москаль О.І. [183], Галабурда М.К. [34]) при чому більшість з них єдині в погляді, що вони виникають з приводу пошуку, залучення і ефективного використання фінансових ресурсів, але є незначні розбіжності в меті та рівні їх формування. Стосовно останнього, то в залежності від визначеної сфери дослідження це може стосуватись економіки в цілому, або ж окремого регіону чи підприємства, або ж певного напрямку діяльності.

Інша група дослідників, серед яких варто виділити роботи Забедюк М.С. [107], Шутеевої О.Ю. [311], Пилип'юка Я.В. [215], Фролова С.М., Чоботар О.І. [388], Пігуль Н.Г., Лютої О.В., Бойко А.О. [217], визначає фінансове забезпечення як сукупність фінансових відносин, що виникають з приводу формування, розподілу та використання фінансових ресурсів.

Для розуміння різниці між фінансовими та економічними відносинами варто більш детально розглянути сутність фінансових відносин. Економічні відносини є поняттям значно ширшим ніж фінансові. Так на думку

Харченко Н.В. «фінансові відносини виникають тоді, коли на грошовій основі відбувається формування капіталу суб'єкта господарювання, його доходів, залучення позикових джерел фінансування, розподіл доходів, що утворюються в результаті фінансово-господарської діяльності, а також їх використання для підтримки процесу відтворення з урахуванням економічних інтересів і прав всіх учасників» [290, 291]. Інший науковець Єрмошкіна О.В. визначає фінансові відносини як «сукупність відносин, які виникають на підприємстві при формуванні, розподілі та використанні фінансових ресурсів, можна визначити як фінансові, а рух цих ресурсів можна трактувати як фінансовий потік» [103]. Ці визначення стосуються відносин, які виникають на рівні суб'єктів господарювання та не можуть повністю відображати весь спектр відносин.

В роботі Черничко Т.В. проведено поглиблене дослідження взаємозв'язків між грошовими, кредитними та фінансовими відносинами, та визначено, що останні – це частина грошових відносин, яка пов'язана з формуванням та використанням грошових фондів з метою забезпечення розширеного відтворення, задоволення потреб суб'єктів господарювання та населення, здійснення основних функцій сучасної держави [300]. Відповідно, якщо мова йде про фінансові відносини, то фінансове забезпечення не буде включати кредитні відносини, а отже значна частина фінансових інструментів, що використовується в процесі забезпечення сталого розвитку не може розглядатись. На наш погляд, більш повним є визначення фінансового забезпечення саме через сукупність економічних відносин, які включають в себе і грошові, і кредитні і фінансові відносини.

Інші підходи у розумінні фінансового забезпечення є менш популярними та досить фрагментарними.

На наш погляд, фінансове забезпечення природного агровиробництва *(далі – ФЗПА) – це сукупність економічних відносин, що виникають між стейкхолдерами різних рівнів у процесі мультиканального формування, розподілу та використання фінансових ресурсів природного агровиробництва через цільові фінансові інструменти задля досягнення мети сталого розвитку економіки та соціуму у відповідності до визначених принципів.* Авторський погляд на концептуальні засади ФЗПА подано на рис. 2.1, та містять принципи, мету суб'єктно-об'єктну будову, методи та канали формування з урахуванням різних рівнів економічних відносин.

В контексті досягнення головної мети сталого розвитку ФЗПА повинно носити мультиканальний характер, що передбачає використання різних каналів фінансування проектів, в яких рухаються грошові потоки, в тому числі і їх поєднання в проекті, тобто фінансування може одночасно здійснюватися і за рахунок внутрішніх каналів в межах самого суб'єкта господарювання і за рахунок зовнішніх каналів, в тому числі з фінансового сектору, з державного сектору економіки, тобто з державного бюджету та бюджету об'єднаних територіальних громад, з сектору домогосподарств та від грантодавців.

Канали формування фінансових ресурсів було згруповано виходячи із структурної будови економіки та на основі класифікації інституційних секторів економіки. Відповідно до статистичного класифікатора України [133], економіка має п'ятисекторну будову та виокремлює такі сектори як: сектор нефінансових корпорацій, фінансових корпорацій, загального державного управління, домашніх господарств, та сектор некомерційних організацій. Сектор нефінансових корпорацій об'єднує підприємства, що займаються виробництвом, переробкою та реалізацією продукції, товарів, робіт, послуг. В контексті нашого дослідження до сектору нефінансових корпорацій власне віднесено агропідприємства, сільськогосподарські кооперативи та фермерські господарства, які безпосередньо займаються природним агровиробництвом.

Сектор фінансових корпорацій (далі – фінансовий сектор) об'єднує фінансові установи, які надають фінансові послуги суб'єктам господарювання. В нашому випадку ми розглядаємо ті фінансові установи, які безпосередньо надають чи потенційно можуть надавати фінансові послуги агропідприємствам та фермерським господарствам. Їх спектр достатньо широкий та включає в себе: банківські установи, страхові компанії, лізингові компанії, кредитні спілки, тощо. Крім того до фінансового сектору варто також віднести і фондовий сектор, оскільки він може забезпечити отримання коштів через використання механізмів емісії цінних паперів як пайового (акції) так і боргового (облігації та інші види цінних паперів, в тому числі аграрні розписки) характеру.

Сектор загального державного управління включає в себе органи державного управління, в тому числі міністерства та інші органи виконавчої влади, місцеві органи виконавчої влади, та органи місцевого самоврядування. Ці органи здійснюють повноваження в частині формування, розподілу та використання коштів державного та місцевого бюджетів. Крім того до зазначеного сектору належать державні підприємства, їх об'єднання, а також підприємства в яких є частка держави в зареєстрованому капіталі. Фінанси даного сектору являють собою сформовані бюджети державного та місцевого рівнів, а також фінанси державних підприємств.

Домогосподарства мають виключно важливе значення для розвитку аграрного сектору, в тому числі для природного агровиробництва, оскільки з одного боку саме домогосподарства є споживачами кінцевої продукції, а отже саме вони визначають попит на продукцію, з іншого боку саме домогосподарства мають потенціал для інвестування коштів в розвиток природного агровиробництва, в тому числі через використання альтернативних методів. На думку Герасимової І.Ю. «домогосподарства як інституціональний сектор виступають єдиним постачальником трудових ресурсів, найбільшим споживачем товарів і послуг, акумулятором інвестиційних ресурсів економічної системи, тому є важливим складником стабільного розвитку економіки» [40].

Сектор некомерційних організацій включає в себе організації, які не ставлять за мету отримання прибутку, та спрямовують діяльність на задоволення потреб населення у соціальній, культурній, освітній, науковій, духовній сферах. Саме некомерційні організації можуть здійснювати благодійні

внески, або спрямовувати акумульовані ними кошти на підтримку проектів в контексті сталого розвитку. Вагоме значення відіграють некомерційні організації з точки зору формування певного рівня довіри чи недовіри до інституцій. Некомерційні організації визначають третім сектором економіки. У строгому розумінні «третій сектор» економіки (громадянського суспільства) є недержавним (неурядовим); відносно незалежним від держави та бізнесу; сферою добровільної активності; філантропічним (благодійним) за своєю природою, бо значну його частку утворюють благодійні організації [8].

Всі вказані сектори економіки з точки зору каналів формування ФЗПА можна групувати в дві великі групи, а саме: внутрішні канали, які існують в межах самого суб'єкта господарювання, що займається природним агровиробництвом та зовнішні канали. Внутрішні канали формування ФЗПА відбуваються за рахунок чистого прибутку, сформованого суб'єктом господарювання, за рахунок нарахованої амортизації, а також це можуть бути кошти засновників. Ці канали ФЗПА узгоджуються із традиційним методом самофінансування.

Зовнішні канали формуються з фінансового сектору, з державного сектору, з сектору домогосподарств, а також грантодавців. Фінансовий сектор економіки в країнах з ринковою економікою є найбільш потужним каналом надходження фінансових ресурсів і узгоджується з традиційним методом ринкового фінансування суб'єктів господарювання. Він передбачає ФЗПА при взаємодії із страховими компаніями шляхом агрострахування, із банківськими установами та кредитними спілками через отримання кредитних ресурсів, із фондовим сектором, який передбачає можливості залучення коштів як через емісію облігацій так і із застосуванням механізму аграрних розписок. Варто зазначити, що в 2017 році вперше надано статистичну інформацію стосовно страхування природного агровиробництва [278].

Державний сектор активно використовується з позиції фінансового забезпечення сільськогосподарських товаровиробників, а також фермерських господарств. За рахунок державного бюджету кожного року здійснюється фінансова підтримка у вигляді надання пільгового кредитування, безповоротної допомоги, підтримка через компенсацію лізингових платежів, фінансової підтримки розвитку тваринництва, фінансування державного інтервенційного фонду та інше. Водночас наразі не розроблена програма державна підтримка природного агровиробництва, яка б дозволила розвиватись даному напрямку більш динамічно, враховуючи потенціал аграрного сектору України. Крім того, для розвитку природного агровиробництва, а точніше створення умов та відповідної інфраструктури сільських територій, які мають опосередкований вплив, не активно використовуються кошти місцевих бюджетів. Водночас, адміністративна реформа, що відбувається в Україні суттєво наростила фінансові потужності об'єднаних територіальних громад, які вимагають ефективного розміщення.

Сектор домогосподарств має значний потенціал не лише щодо фінансового стимулювання розвитку природного агровиробництва, але і щодо створення нових фермерських господарств, враховуючи той обсяг

сільськогосподарської продукції, який виробляється сільським населенням з метою реалізації. Саме сектор домогосподарств може активно використовувати в альтернативних методах ФЗПА, а саме в новому підході через краудфандинг з використанням можливостей краудфандингових платформ. Крім того саме активне населення, особливо в сільських територіях може долучатись до процесу партисипативного фінансування, тим самим впливаючи на розподіл коштів органів місцевого самоврядування. Для розвитку природного агровиробництва можна залучати кошти від грантодавців, які активно надаються для проєктів в рамках «зеленої економіки».

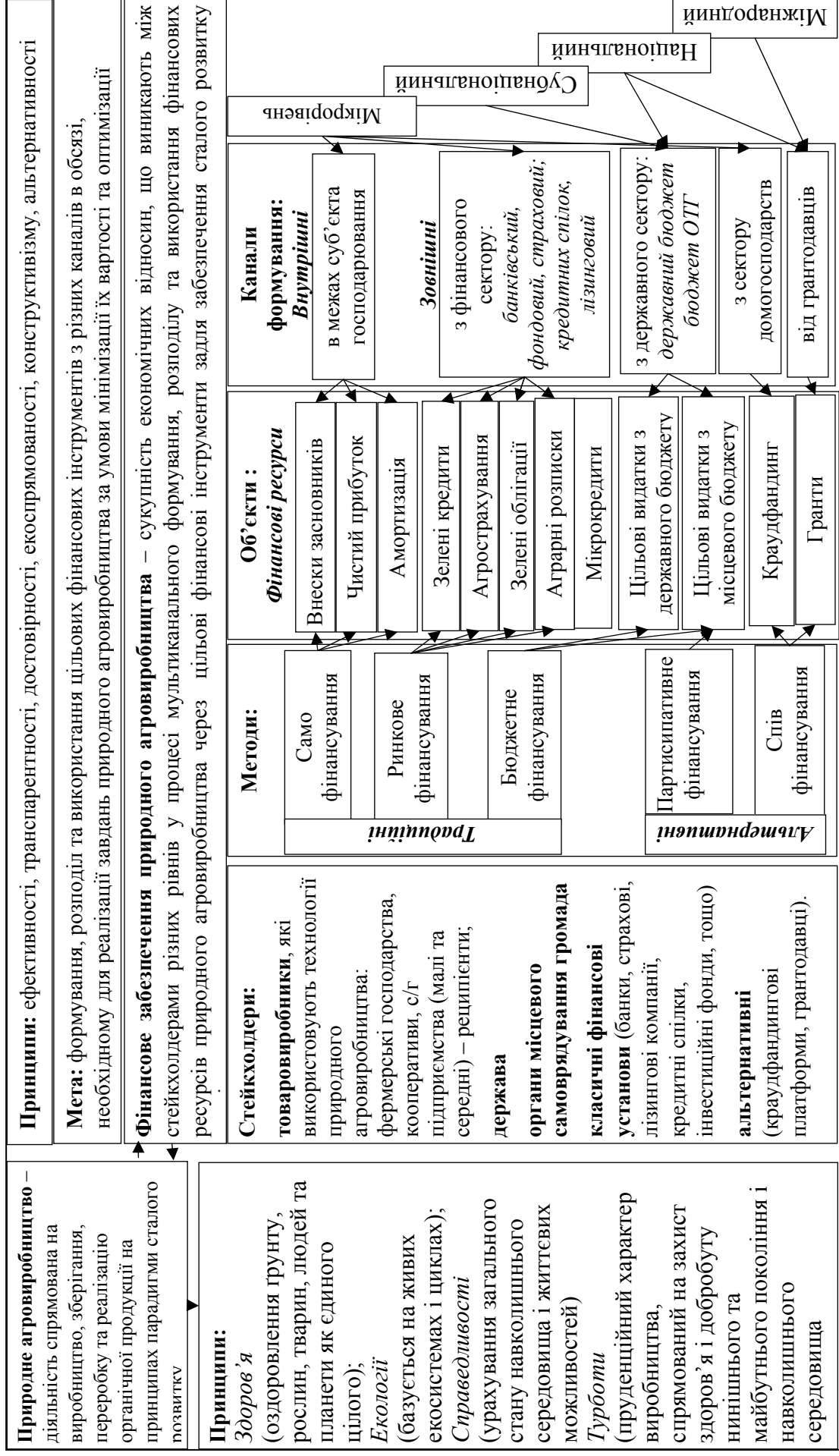
Таким чином, нами виокремлено канали формування ФЗПА і при цьому узгоджено їх із відповідними об'єктами – фінансовими ресурсами та методами, які згруповано в дві групи: традиційні – самофінансування, ринкове та бюджетне фінансування та альтернативне у вигляді краудфандингу та його різних моделей та у вигляді грантових коштів.

Мета фінансового забезпечення будь-якого процесу, в тому числі і природного агровиробництва полягає у формуванні, розподілі та використанні фінансових ресурсів з різних джерел в обсязі, необхідному для реалізації поставлених завдань та за умови мінімізації їх вартості та їх оптимізації з врахуванням ризику. З цієї позиції в Україні є ряд суттєвих проблем, оскільки капітал є доволі дорогим для суб'єктів господарювання в цілому та для аграрних підприємств зокрема, а рівень рентабельності їх діяльності є невисоким, що суттєво нарощує фінансові ризики як кредиторів так і позичальників.

Крім того, для розкриття сутності ФЗПА та більш глибокого розуміння цієї категорії варто визначити ключові принципи. На наш погляд ці принципи повинні з одного боку відображати фінансові складові забезпечення, а з іншого боку – складові природного агровиробництва. Принципи здійснення природного агровиробництва були відображені в попередньому розділі та систематизовані на рис. 2.1.

Стосовно принципів фінансового забезпечення, то в даному напрямі досліджень не надто багато, і вони стосуються саме специфічних напрямів досліджень. Так на думку Осьмірко І., який досліджував принципи фінансового забезпечення інноваційного розвитку регіону, основними є: «єдність науки, освіти і практики; комплексний підхід до фінансової підтримки інноваційного розвитку регіону; задоволення потреб інноваційного розвитку регіону у фінансових ресурсах; наукова обґрунтованість визначення фінансових можливостей сталого інноваційного розвитку регіону [202].

Натомість в дослідженнях Сухарської Л.В., визначено наступні принципи фінансового забезпечення в контексті розвитку територіальних громад: «функціонування фінансового забезпечення розвитку територіальних громад як єдності системи; гласності та відкритості у процесі формування й функціонування системи фінансового забезпечення розвитку територіальних громад; достовірності даних про наявні фінансові ресурси територіальної громади; ефективного, економічного та цільового використання фінансових ресурсів; конструктивної взаємодії власників фінансових ресурсів» [268].

Рис. 2.1. Концептуальні засади мультиканального фінансового забезпечення природного агровиробництва

Джерело: складено автором.

На наш погляд з точки зору ФЗПА найбільш повно основоположні засади можуть бути зафіксовані в такій системі принципів як принцип ефективності, транспарентності, достовірності, екоспрямованості, конструктивізму, альтернативності.

Принцип ефективності передбачає отримання в першу чергу позитивного фінансового результату в процесі фінансування проектів природного агровиробництва. Водночас, враховуючи спрямованість проектів природного агровиробництва на сталий розвиток, то не менш важливим поряд з економічним ефектом у вигляді отриманого позитивного фінансового результату – прибутку мати соціальний та екологічний ефект.

Для забезпечення принципу ефективності важливого значення набуває принцип транспарентності, який означає не лише прозорість руху фінансових ресурсів, але і відкритість цілей проектів незалежно від джерел фінансування. При цьому транспарентність також передбачає обмеження доступу до тієї інформації, яка може зашкодити економічним інтересам в межах чинного законодавства. Принцип достовірності є похідним від принципу транспарентності та передбачає використання обґрунтованої, несуперечливої та достовірної інформації про формування, розподіл та використання фінансових інструментів проектів природного агровиробництва.

Враховуючи базове завдання природного агровиробництва важливим принципом фінансового забезпечення є екоспрямованість, тобто спрямованість використання фінансових інструментів виключно в контексті їх розуміння як зелених інструментів, що було розглянуто вище.

Принцип конструктивізму означає конструктивну взаємодію між всіма стейкхолдерами процесу фінансування, особливо це важливо для проектів, які здійснюються в рамках державно-приватного партнерства.

Принцип альтернативності передбачає наявність багатоваріантних планових розрахунків, тобто кожен окремий проект повинен мати мінімум три можливих варіанти реалізації, в тому числі і фінансового плану проекту. В даному випадку мова йде про формування фінансових планів для оптимістичного, песимістичного та реалістичного сценарію, що є базовими вимогами фінансового менеджменту. При цьому з точки зору фінансування проектів природного агровиробництва це означає врахування різних видів ризиків, а саме, фінансових ризиків – ризиків отримання позитивного (прибутку) чи негативного (збитку) фінансового результату, а також можливу втрату частково або повністю капіталу суб'єкта господарювання. Це може бути наслідком не лише екзогенних, але і ендогенних факторів, частково їх вплив може бути знівельований прийнятими рішеннями стейкхолдерів, але якщо фактори носять загальноекономічний характер, то ризики можуть стати некерованими. При цьому важливим є не тільки недопущення отримання збитків, але не менш важливо з фінансової точки зору бути готовим до отримання високих позитивних фінансових результатів, оскільки необхідно підтримувати високий рівень оборотності капіталу, адже уповільнення оборотності призводить до зниження його рентабельності.

Враховуючи, що процеси природного агровиробництва відбуваються в межах сільських територій, то варто погодитись з наведеними загальними рисами фінансового забезпечення сталого розвитку сільських територій в роботі Бидик А. Г., а саме:

- складні та різноманітні об'єкти фінансового забезпечення;
- власні та залучені джерела фінансування сталого розвитку;
- обмеженість бази формування фінансових ресурсів;
- пропорційність вкладення коштів у всі об'єкти сільської території;
- множинність та різноманітність суб'єктів та учасників фінансування;
- різні інтереси учасників схем фінансування;
- обов'язковість ефективного та результативного управління процесом фінансового забезпечення;
- необхідність раціонального використання фінансових ресурсів, що викликана їх дефіцитністю та високою вартістю;
- пріоритетність системного та послідовного співфінансування;
- перешкоджання розпорощуванню фінансових ресурсів за незначними та непріоритетними напрямками;
- ефективний та всебічний контроль за процесами фінансування та їх результативністю;
- відповідальність учасників фінансування за неефективне функціонування механізму фінансового забезпечення в рамках закріплених повноважень [12].

Основними методами фінансового забезпечення є: самофінансування, бюджетне, партисипативне, ринкове фінансування та співфінансування. Самофінансування є одним із найбільш популярних методів, оскільки він передбачає використання внутрішніх можливостей суб'єктів господарювання, а саме сформованого чистого прибутку та амортизації, а також можливості використання резервних фондів, які суб'єкти господарювання можуть формувати за рахунок чистого прибутку для вирішення проблем у разі прояву негативних наслідків фінансових ризиків, к ендогенного так і екзогенного характеру. Перевагами використання методу самофінансування в умовах вітчизняної економіки є можливість формувати стійкий фінансовий стан, утримуючи коефіцієнт автономії на досить високому рівні. Особливо це важливо в умовах коли фінансовий ринок не в змозі надати якісні довгострокові фінансові ресурси за прийнятною вартістю.

Бюджетне фінансування є розповсюдженим методом фінансового забезпечення не лише в Україні але і в багатьох країнах світу, особливо останніми роками, бюджетне забезпечення має значення для підтримки «зелених» проектів, до яких в тому числі відносять і проекти природного агровиробництва. Варто зазначити, що для фінансування проектів природного агровиробництва доцільно використовувати кошти не лише державного, але і місцевих бюджетів. Особливо дане питання є важливим в контексті проведення адміністративної реформи та формування об'єднаних територіальних громад, які отримують в своє розпорядження більш потужні за обсягами фінансових ресурсів бюджети. За даними Міністерства регіонального розвитку, будівництва

та житлово-комунального господарства України станом на кінець 2017 року створено 665 територіальних громад, в яких проживає 5,6 млн осіб. При цьому площа об'єднаних територіальних громад становить 164,5 тис. кв. км, що становить близько 30 % загальної площі України. Така ситуація в цілому призводить до зростання частки місцевих бюджетів, які можуть стати потужним джерелом підтримки розвитку природного агровиробництва [181]. Використання бюджетних коштів повинно носити цільовий характер та відповідати принципам фінансового забезпечення в тому числі в частині транспарентності.

Кошти об'єднаних територіальних громад можуть бути використані не лише для прямого фінансування проектів природного агровиробництва, а в першу чергу, що є більш важливим для підтримки його розвитку – для створення інфраструктури сільських територій та її подальшого розвитку.

Наразі важливого значення набуває метод партисипативного фінансування, який може ефективно працювати в частині використання коштів об'єднаних територіальних громад. Сам метод партисипативного фінансування витікає із розуміння терміну «партисипативний менеджмент» – менеджмент, що базується на участі. В контексті менеджменту це означає залучення до прийняття рішень розвитку суб'єкта господарювання чи територіальної громади різних стейкхолдерів, які в першу чергу безпосередньо мають зацікавленість у їх розвитку. В рамках партисипативного фінансування відбувається залучення населення певної території, в тому числі об'єднаної територіальної громади до вирішення питань фінансування місцевого розвитку. Варто зауважити, що у вітчизняній науковій літературі є ряд дослідників, які активно вивчають питання впровадження партисипативного фінансування в Україні. Так, на думку Ю. Петрушенка «Механізм партисипативного фінансування не лише дозволяє залучити до місцевого розвитку фінансові ресурси представників місцевих спільнот, а і допомагає виявити пріоритети розвитку територіальних громад.» При цьому «потенціал громади використовується таким чином, щоб її члени могли приймати рішення разом із органами місцевої влади, використовувати сторонні фонди фінансування та підтримувати досягнуті результати» [213].

Особливо активно, як свідчить зарубіжна практика механізм партисипативного фінансування використовується для розвитку сільських територій. В науковій літературі зустрічаються такі категорії як «партисипативне (партисипаторне, партиципаторне) фінансування», «партисипативне бюджетування», ініціативне бюджетування. На наш погляд це тотожні категорії, і якщо партисипаторне фінансування та партисипаторне бюджетування дещо можуть відрізнитись з врахуванням відмінностей, які відображають сутність категорій «фінансування» та бюджетування», то «ініціативне бюджетування» – це «сукупність різноманітних, заснованих на громадянській ініціативі, практик щодо вирішення питань місцевого значення за безпосередньої участі громадян у визначенні і виборі об'єктів витрачання бюджетних коштів, а також подальшому контролю за реалізацією відібраних проектів» [28]. Стосовно різниці між поняттями бюджетування та фінансування, то на наш погляд в даному контексті це не має суттєвого значення, оскільки мова йде про підходи щодо розподілу бюджетних коштів, і в обох випадках передбачає формування потоків

фінансових ресурсів за широкої участі і представників громад і некомерційних організацій, і представників бізнесу. В залежності від можливості більш широкої чи звуженої участі різних стейкхолдерів в процесі прийняття рішення щодо розподілу коштів в світовій практиці напрацьовано ряд моделей партисипаторного фінансування. Вони досить детально проаналізовані в роботах як вітчизняних так і зарубіжних науковців, зокрема Козарезенко Л. [140], Петрушенко Ю. [213], Воронцової А. [32], Агеєвої А. [3], Соляникової С. [261], Любарської М., Цуркан М. [165, 296], Вагіна В., Шаповалової А. [27, 28], Аллегретті Д., Рьоке А., Сентоме И., Херцберг К. [321] в них в основному виокремлюють шість існуючих моделей партисипативного фінансування: модель Порту-Алегрі (адаптована); модель участі організованих інтересів; модель спільної участі; модель участі всіх зацікавлених сторін; модель формальної участі; модель інформування щодо місцевих фінансів.

Варто зазначити, що пряме фінансування комерційних проектів не передбачено, але для розвитку природного агровиробництва не менш важливим є інфраструктурне супроводження проектів, що передбачає в тому числі просвітницькі заходи, які можуть бути профінансовані через партисипативний підхід.

Підтримка проектів природного агровиробництва не лише виключно за рахунок коштів державного та місцевого бюджетів, але і зацікавленість в їх розвитку з боку громади дозволить виконати ті завдання та досягти тієї мети, яку ставить перед собою сучасна концепція «зеленої економіки» в рамках парадигми сталого розвитку. Крім того, сам механізм розподілу бюджетних коштів за моделлю партисипативного фінансування характеризується значно вищим рівнем транспарентності та може бути покладений в основу розподілу коштів, виділених на підтримку сільськогосподарських виробників. Це в свою чергу передбачає чітко визначені цілі та обсяги фінансування, які повинні бути підкріплені показниками, що відображають реальний фінансовий стан суб'єкта господарювання. Крім того, це може значною мірою підвищити рівень конкуренції між фермерськими господарствами за отримання фінансової підтримки з боку територіальної громади. При цьому територіальна громада може встановлювати зустрічні вимоги щодо учасників такого конкурсу, зокрема обов'язковість процедури сертифікації органічної продукції, вартість якої може також перекриватись коштами, вимоги щодо покращення якості земель сільськогосподарського призначення, вимоги щодо створення додаткових робочих місць, тощо.

На думку Вагіна В.В. та Шаповалової Н.А. ініціативне бюджетування це «перший етап реалізації в Росії партисипаторного бюджетування» [28]. Подальший розвиток ініціативного бюджетування передбачає формування та розвиток державно-приватного партнерства, що може проявлятися у співфінансуванні проектів, які громадяни вважають не лише економічно, але і соціально значимими.

Проекти ініціативного бюджетування можуть досить ефективно використовуватись саме в межах об'єднаних територіальних громад в сільській місцевості. На відміну від проектів партисипативного фінансування, в яких

громадяни приймають участь в процесі розподілу коштів місцевих бюджетів, але не приймають участь у фінансуванні, ініціативне фінансування передбачає можливості співфінансування, тобто представники громади не лише приймають участь у розподілі коштів місцевого бюджету, але також можуть поряд з юридичними особами здійснювати спільне фінансування одного і того ж проекту. Такий підхід відповідає стратегічному розумінню фінансування сталого розвитку міжнародними організаціями, що було розглянуто вище.

Важливу роль у ФЗПА відіграють ринкові методи фінансування, які на наш погляд варто структурувати за секторами фінансового ринку, а саме: банківського сектору, страхового сектору та фондового сектору. На сучасному етапі всі три сектори співпрацюють з аграрним сектором країни більшою чи меншою мірою. Досить популярним є в першу чергу банківський сектор, це обумовлено будовою фінансового ринку України, який носить банкоцентричний характер. Водночас досить інтенсивно розвивається і сектор агрострахування, більше того в 2016 році вперше було представлено статистичну інформацію щодо агрострахування органічного агровиробництва, що буде більш детально розглянуто нижче. Слід також відзначити, що аграрні підприємства активно використовують можливості фондового сектору, в першу чергу можливості залучення капіталу через емісію облігацій.

В контексті ФЗПА варто виокремити суттєву роль кредитних спілок, ресурси яких активно використовуються для фінансування аграрного сектору. Їх подальша переорієнтація на підтримку господарств, які впроваджують технології природного агровиробництва може мати дуальний позитивний ефект, що проявлятиметься з одного боку у можливості акумулювати достатні кошти для фінансування проектів природного агровиробництва, та враховуючи суттєві темпи розвитку цього напрямку в світі в цілому та в Україні зокрема, з іншого боку забезпечити компаундинг фінансових ресурсів кредитних спілок не лише в короткостроковій, а що не менш важливо в довгостроковій перспективі.

Наразі в світовій практиці активно розвивається альтернативне фінансування, яке включає в себе краудфандинг та його різновиди, а також грантове фінансування. Останнє особливо активно застосовується для проектів, які реалізуються в контексті парадигми сталого розвитку. Стосовно краудфандингу варто зазначити, що не зважаючи на досить коротку історію свого розвитку, темпи його поширення є досить високими та з часом суттєво зростають.

Враховуючи суттєву різноманітність фінансових інструментів, які вже задіяні та можуть бути задіяні як альтернативні то джерелами формування фінансових ресурсів в процесі ФЗПА можуть виступати всі без виключення джерела, доступні в економіці країни на різних рівнях, починаючи з мікрорівня, субнаціонального та національного рівня, та закінчуючи ресурсами міжнародних фінансових організацій, та фінансовими ресурсами міжнародних організацій, що визначають вектори екологічного та соціального розвитку світової економіки.

Таким чином, ФЗПА носить мультиканальний характер, який передбачає формування різноманітних цільових фінансових інструментів, в основі яких є фінансові ресурси всіх стейкхолдерів, які задіяні в процесі природного агровиробництва на всіх рівнях економічних відносин.

2.2 Інституційна складова фінансового забезпечення природного агровиробництва

Аграрна сфера являє собою систему, що формується шляхом поєднання аграрного виробництва і сільських територій, які забезпечують діяльність основних складових сталого розвитку (економічної, соціальної та екологічної). Таке поєднання, цих двох систем, є актуальним з огляду на сучасний європейський вектор розвитку України та наголос на «єдності аграрного виробництва і сільських територій» у «Порядку денному на XXI столітті» ООН.

З розвитком і прискоренням глобалізаційних процесів та появою відповідних тенденцій міцність зв'язків між аграрним виробництвом та сільськими територіями України зростає, змінюється співвідношення в структурі інститутів впливу на забезпечення збалансованого економічного, соціального та екологічного розвитку цього складного системного утворення. Сталий розвиток агровиробництва – це довгостроковий розвиток, збалансований з точки зору соціально-економічних і агроекологічних параметрів, головним критерієм якого доцільно визнати підвищення якості життя працівників агровиробництва, сільського населення, та в цілому населення України на основі збереження її життєзабезпечуючих комплексів та забезпечення продовольчої безпеки держави.

Нинішнє становище, в якому перебувають сільське господарство і переробні галузі світового господарства, визначено як посткризове. Глобальна фінансово-економічна і соціальна криза супроводжується значним спадом сільськогосподарського виробництва та зниженням продовольства в розрахунку на душу населення. За часи функціонування міжнародних регуляторних організацій нагромаджено великий аналітичний матеріал про причини кризи в аграрному секторі та шляхи виходу з неї. В.М. Шкаберін, який проаналізував світові тенденції забезпечення продовольчої безпеки, зазначає, що можна назвати такі особливості аграрної політики: сільське виробництво в більшості країн здійснюється переважно фермерськими господарствами; другою суттєвою особливістю аграрного сектору є використання землі як засобу виробництва; сільськогосподарське виробництво вкрай залежне від природних умов; можливість диверсифікації продукції сільського господарства дуже обмежена; кінцевим продуктом сільськогосподарського виробництва є сировина для промислової переробки і продовольство; попит на сільськогосподарські і продовольчі товари є еластичним залежно від доходу; низька еластичність попиту на сільськогосподарську продукцію породжує так звану довгострокову фермерську проблему; цінова нееластичність попиту на сільськогосподарську продукцію в сукупності з великою залежністю аграрного виробництва від природного чинника і конкуренцією виробників зумовлює короткострокову фермерську проблему [306]. Фізично ці структурні тенденції необхідності забезпечення продовольчої безпеки обумовлені, на думку О.Г. Макаруча, такими негативними факторами: низькі загальносвітові темпи нарощування виробництва відносно щорічного зростання населення; зростання цін на енергоносії, що призводить до підвищення собівартості продукції;

нестача земельних та водних ресурсів; низький рівень вкладення інвестицій в аграрну науку і технології; нарощування проблем голоду і недоїдання. Водночас до цих проблем слід віднести зростання виробництва біопалива, яке потребує використання площ орних земель, що відповідно призводить до відведення їх не під продовольчі цілі [169].

Радикальну думку щодо подальшого економічного розвитку АПК багатьох країн світу висловлює професор А.С. Лисецький: «Останнім часом відбулася різка зміна пріоритетів аграрної політики розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні. Якщо на початку реформ йшлося про переваги спеціалізованого фермерського господарства, що базується на приватній власності на землю, то нині – про повернення до державної підтримки великих товаровиробників у сільському господарстві» [161]. На наш погляд, виявилось, що ринкова система не може вирішити сукупність завдань відтворення продуктивних сил галузі, проблеми закупки продукції та соціально-економічного розвитку села. Тенденції, що набули стійкого характеру та висвітлили основні причини, які викликали кризовий стан аграрної економіки, сформулював Т.О. Зінчук: зниження дієвості в багатьох країнах ЦСЄ нормативно-правової бази розвитку АПК, запровадженої у середині 90-х рр. ХХ ст.; повільні темпи реформування майнових і земельних відносин на селі та формування ефективних структур господарювання; нежиттєздатність колективної форми власності в сучасних умовах, хронічна збитковість і повна збанкрутілість господарств суспільного сектору; надмірний податковий і кредитний тиск на сільськогосподарських виробників; недооцінка владними структурами багатьох країн світового досвіду щодо необхідності розпочати перебудову з сільського господарства як пріоритетного та важливого сектору світової економіки; непривабливість інвестиційного клімату, зумовлена «непрозорим» режимом міжнародної торгівлі; відсутність ефективних структур господарювання [161]. Остання проблема є інституційною і тісно пов'язаною з тематикою нашого дослідження, тому що до ефективних структур господарювання в аграрному секторі економіки слід віднести, як інститути в цілому (національні та наднаціональні), так і міжнародні організації, відповідно до шляхів вирішення означених проблем слід додати поширення діяльності міжнародних організацій, які охоплюють практично всі сфери діяльності інституційного регулювання аграрної економіки. Міжнародні організації, що сприяють регулюванню процесів забезпечення продовольчої безпеки, подано в додатку Є.

Пошук нової парадигми розвитку аграрної економіки відбувається в умовах, коли розвинені країни ЄС, США та Канада є традиційними конкурентами на світових ринках продовольства. Ці країни обіцяють скоротити державну підтримку фермерів лише в середньостроковій перспективі. У цей період стара ліберальна політика стосовно села є згубною. Не можна ігнорувати тезу економічної теорії про те, що сільське господарство – проблемна галузь, яка функціонує в умовах нестабільності та економічної незбалансованості. Причинами нестабільності є, по-перше, наслідки дії природно-кліматичних і біологічних факторів, а по-друге, низька еластичність попиту та пропозиції на

ринках продовольства. Кон'юнктура світового ринку нестабільна, тому проблема розвитку та здійснення програми заходів щодо підтримки експорту країни на світовому ринку за умов його глобалізації, збільшення або принаймні збереження його питомої ваги у світовій торгівлі є особливо актуальною. Як зазначає В.І. Губенко: «обсяги і структура експорту країни безпосередньо залежать від її потенціалу, який можна визначити як максимальну здатність національної економіки при певному розвитку продуктивних сил випускати товари і надавати послуги, конкурентоспроможні на зовнішніх ринках» [51].

Якщо розглядати стан, економічний розвиток і зовнішньоекономічний розвиток аграрного комплексу, то стає зрозумілим, що наша країна посідає не відповідні її економічному потенціалу місця. Головні напрями активізації зовнішньоекономічної діяльності та реалізації експортного потенціалу АПК України на думку В.І. Губенка, такі: формування ефективного власника в АПК; утвердження сучасних економічних механізмів в усіх його підрозділах; налагодження політичних взаємовідносин як важливої умови розвитку зовнішньоекономічних зв'язків з різними країнами, активізація інвестиційної діяльності; розширення експортно-орієнтованих виробництв і зменшення імпортозалежності АПК України; запровадження сучасної системи стандартизації і сертифікації відповідно до міжнародних вимог [51]. Слід повністю погодитися з цим науковцем та зазначити, що у світовій аграрній економіці застосування стандартів, або їх окремих положень, як окремого інституту регулювання є обов'язковим: для всіх суб'єктів господарювання; для учасників угоди (контракту) на розроблення виготовлення чи постачання продукції, якщо у ній (ньому) є посилення на певні стандарти; для виробника чи постачальника продукції, якщо він склав декларацію про відповідність продукції певним стандартам чи зазначив позначення цих стандартів у її маркуванні; для виробника чи постачальника, якщо його продукція сертифікована щодо дотримання вимог стандартів [306]. Таким чином, під час аналізу теоретичних концепцій взаємозв'язку глобальної інституалізації та забезпечення продовольчої безпеки виявлено, що стандартизація сільськогосподарської продукції та продуктів харчування є одним з головних чинників забезпечення продовольчої безпеки. Цим питанням опікується значна кількість міжнародних організацій (додаток Д).

Найважливіші результати та наочні переваги стандартизації полягають у дотриманні відповідності продукції, процесів та послуг їх призначенню та вимогам безпеки, усуненні перешкод у торгівлі та сприянні науковотехнічній співпраці. Це досягається встановленням у нормативних документах оптимальних правил, вимог, загальних принципів чи характеристик щодо: безпеки продукції, процесів та послуг для життя, здоров'я та майна людей, захисту природного довкілля; якості продукції, процесів та послуг відповідно до розвитку науки, техніки, технологій і потреб населення; технічної та інформаційної сумісності, уніфікації, взаємозамінності; однаковості, повторюваності та відтворюваності вимірів сільськогосподарської продукції; економії усіх видів ресурсів та ощадливого їх використання, поліпшення техніко-економічних показників виробництва; безпеки господарських об'єктів,

складних технічних систем з урахуванням допустимого ризику виникнення природних і техногенних катастроф та інших надзвичайних ситуацій. Сучасна стандартизація ґрунтується на таких основних принципах: урахування рівня розвитку науки і техніки, екологічних вимог; економічна доцільність і ефективність для виробника та суспільна вигода; залучення до розробки всіх зацікавлених; прийняття стандартів за умови консенсусу, тобто за відсутності слушних заперечень щодо важливих питань у більшості зацікавлених сторін; відкритість інформації про чинні стандарти і програми робіт; однозначність, зрозумілість, несуперечливість та обґрунтованість вимог НД і можливість їх перевірки. Масштаби діяльності цих організацій з питань забезпечення продовольчої безпеки підтверджуються дослідженнями професора Л.М. Хомічака, який проаналізував міжнародну нормативну базу за основними групами харчових продуктів та продукції їх переробки: молоко, м'ясо, риба та морепродукти, зерно, овочі, фрукти – з урахуванням кількісної характеристики наявних міжнародних стандартів на харчову продукцію, методів контролю та інші об'єкти (додаток Е).

Досліджуючи діяльність міжнародних організацій в аграрній сфері, академік УААН, П.Т. Саблук наводить основні детермінанти сучасного стану аграрної економіки: низька ефективність сільськогосподарського виробництва поки що не забезпечує розширеного відтворення; відбувається деіндустріалізація сільського господарства; стратегічним завданням аграрної політики держави в економічній сфері є, насамперед, формування ефективного конкурентоспроможного агропромислового виробництва, здатного забезпечувати продовольчу безпеку країни та нарощування експорту окремих видів сільськогосподарської продукції й продовольства; у галузях рослинництва особливого значення набуває нарощування товарних обсягів зерна, соняшнику, цукрових буряків, кормових культур, продукції овочівництва, баштанництва, виноградарства та садівництва; на державному рівні потрібно підтримувати технологічне переозброєння переробної промисловості, впроваджувати спрощені процеси в результаті застосування імпортного устаткування; формування і функціонування внутрішнього аграрного ринку та його інфраструктури, створення ефективною маркетингової мережі руху сільськогосподарської продукції від виробника до споживача; розробка і реалізація на державному й регіональному рівнях цільової продуктової програми; фінансове забезпечення підприємств АПК; вдосконалення діючої системи оподаткування аграрного сектору; страховий захист сільськогосподарського виробництва; удосконалення управління АПК; розвиток сільських територій [250].

У цілому, узагальнюючи вплив діяльності міжнародних організацій на розвиток АПК, можна визначити вплив міжнародних організацій на забезпечення продовольчої безпеки (рис. 2.2). О. Бородіна наголошує, що «...членство в СОТ, наступне приєднання до зони вільної торгівлі з ЄС і набуття статусу асоційованого члена не означають простої зміни тарифів, цін, обсягів субсидій, – вимагатиметься інституційна реформа величезного масштабу» [20].

Рис. 2.2. Реалізація форм діяльності міжнародних організацій в забезпеченні продовольчої безпеки

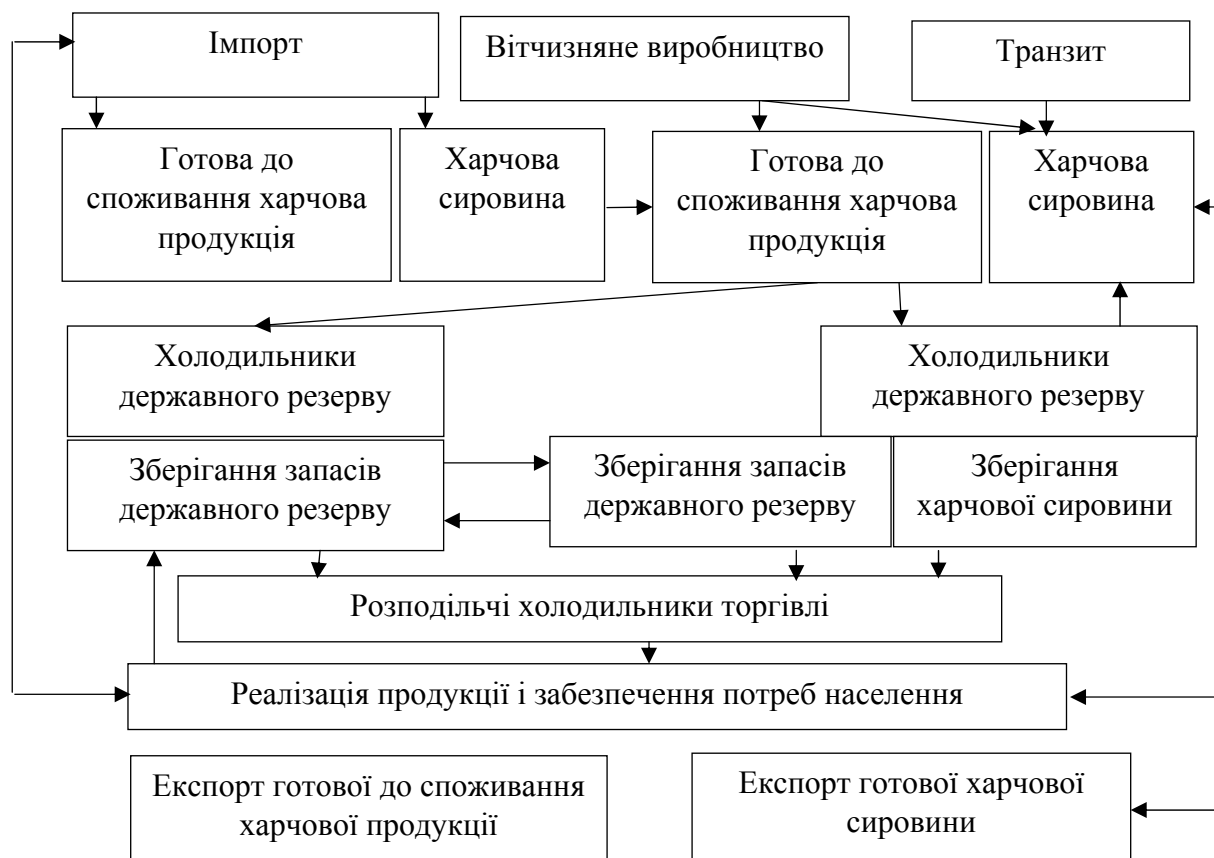
Джерело: складено автором.

Інакше на нинішні проблеми економічного розвитку аграрної економіки дивиться М.Я. Дем'яненко, який визначає такі стратегічні напрями розвитку АПК в умов членства в СОТ: підтримка прибутковості аграрної сфери економіки на рівні середньої норми прибутку економіки України шляхом проведення ефективної антимонопольної політики, регулювання цін на продукцію природних монополій і регулювання пропорцій внутрішнього й міжгалузевого обміну; активне стимулювання інтеграційних процесів, об'єднання і кооперування капіталів, пільгове залучення коштів на інвестування базової галузі; введення механізмів мінімальних гарантованих

цін, державних інтервенцій і державних заставних операцій; підвищення платоспроможного попиту населення; підвищення купівельної спроможності безпосередніх сільськогосподарських товаровиробників на основі розвитку і вдосконалення лізингу техніки і товарного кредиту; надання допомоги робітникам в адаптації до ринкових умов і сприяння розвитку ринкової інфраструктури; зважена протекціоністська політика з метою захисту вітчизняних сільськогосподарських виробників від нерівної конкуренції імпортованих товарів на вітчизняному ринку; забезпечення села доступними кредитами, враховуючи його специфіку.

Провівши комплексне статистичне дослідження аграрної економіки України А.С. Лисецький доходить аналогічних висновків: великі товаровиробники мають високий рівень конкурентоспроможності навіть за середнього рівня інтенсивності використання продуктивних сил; спроможність до самофінансування в конкурентному ринковому середовищі мають далеко не всі товарні сільськогосподарські підприємства; формування конкурентоспроможного сільського господарства розглядається з позицій структури вартості продукції рослинництва; одним із критеріїв конкурентоспроможності аграрного виробництва України на світовому ринку є наявність експортного потенціалу і стабільність цін попиту.

Що стосується основних видів продукції рослинництва, то такі оцінки є позитивними, але не однозначними [161]. Важливим аспектом забезпечення продовольчої безпеки, який лежить в основі розвитку світової аграрної економіки є технічні можливості зберігання продовольства. Ці можливості, у свою чергу, можна розділити на наявність технологій з переробки аграрної продукції та можливості зберігання продукції. Будь-яка країна зі сприятливими кліматичними умовами маючи високий потенціал АПК і розвинуте промислове виробництво у сфері харчових технологій, в змозі не тільки забезпечити продовольчу безпеку власного населення, але й здійснювати експорт харчової сировини і готових продуктів. Проте для забезпечення такої стратегії потрібні не тільки обсяги виробництва, але й наявність розвинутої системи зберігання продовольчих запасів. А.Ю. Лагутін робить такі висновки, що «зменшення загальної місткості системи зберігання продовольчих запасів примушує виробників здійснювати або зростання експорту власної продукції, або зменшення обсягів виробництва, оскільки без застосування технологій тривале зберігання з метою поступової переробки або реалізації, а в багатьох випадках і короткочасне зберігання – неможливе» [157]. Відповідно до пропозицій авторів розроблено структуру забезпечення продовольчої безпеки на основі пріоритетів технологій зберігання та переробки сільськогосподарської продукції (рис. 2.3). Міжнародні інституції у своїй діяльності враховують аспекти, пов'язані з довготерміновим зберіганням продовольчої продукції. Серед таких інституцій найбільшу увагу цьому питанню приділяє, мабуть, ФАО, який розробив рекомендації та норми щодо містких можливостей зберігання продукції у країнах. Наприклад, значення питомої місткості, за рекомендацією ФАО, становить від 95 до 125 кг на людину. Ця цифра є однією зі складових продовольчої безпеки в окремії країні.

Рис. 2.3. Зберігання та переробка сільськогосподарської продукції

Джерело: складено автором.

Таким чином, належні позиції для економічного розвитку для вітчизняних підприємств АПК в умовах глобального економічного середовища можуть бути забезпечені шляхом прискорення процесів формування організаційно-технічної бази експортноорієнтованої системи продовольчого маркетингу, підвищення рівня наукового забезпечення аграрної сфери, посилення науково обґрунтованих вимог до якісних характеристик сільськогосподарської продукції, втілення в життя урядових заходів щодо стимулювання збуту продовольства на внутрішньому та зовнішньому ринках, створення служб сприяння розвитку сільського підприємництва, зміцнення ринкової влади сільськогосподарських виробників в умовах членства в СОТ.

Інтеграція сільського господарства України у світовий економічний простір може бути здійснена за рахунок запозичення міжнародного досвіду використання коштів Європейського фонду розвитку сільських територій. Україна повинна домогтися участі у фінансуванні з цього фонду. Для цього необхідно науково обґрунтувати та надати такі матеріали: оцінку економічної та суспільної ситуації й стану природного середовища; стратегію, обрану країною для спільної дії з ЄС, відповідно до визначених ЄС стратегічних цілей; територіальні, тематичні та секторні пріоритети, а також кількісні параметри для моніторингу та оцінки; опис головних програм РСТ, за допомогою яких здійснюватиметься стратегія в країні; інструментами співпраці з ЄС [51].

Вагомий методологічний внесок у розвиток теорії адаптації АПК України до світових вимог на основі співробітництва з міжнародними організаціями зробила О.П. Бородіна. Вона поділяє еволюцію процесу економічного розвитку сільського господарства України на три етапи [20]: на першому етапі було частково лібералізовано ціни на агропродовольчу продукцію, значно скорочено масштаби державного замовлення, припинено планування обсягів виробництва, скасовано продовольчі субсидії і привілеї аграрному сектору, хоча агропродовольчу сферу характеризувала цілковита непристосованість до функціонування в ринкових умовах; на другому етапі в умовах макроекономічної стабілізації з набуттям досвіду і розуміння механізмів роботи ринку агропродовольча політика дедалі більше копіює протекціоністські заходи єдиної аграрної політики ЄС, що використовувались до 90-х рр. ХХ ст.; членство в СОТ слід розглядати як початок третього етапу аграрної політики незалежної України. Воно надає країні шанс максимально нейтралізувати вплив непередбачених формальних та неформальних інститутів і поступово запровадити досконалі механізми регулювання в агросфері.

Основоположні праці в сфері сталого розвитку суспільства та економічного зростання, належать визнаним світовим вченим В. Вернадському, С. Подольському, Е. Денісону, Р. Солоу. Їх ідеї були в подальшому розвинуті в роботах Г. Дейлі – у напрямі теоретичного обґрунтування економічної складової сталого розвитку, Х. Хотелінга та Л. Гурвіца – у визначенні рівня та напрямів впливу на соціально-економічний розвиток чинників екологічного характеру факторів та розвитку теорії економічного механізму.

Вагомий внесок у розвиток теоретичних, методологічних та науково-практичних основ із зазначених проблем зробили: А. Третьяк, М. Хвесик, Є. Хлобистов (забезпечення раціонального землекористування); І. Бистряков, О. Веклич, Л. Мельник, О. Могильний, А. Чухно (розвиток основ екологічної економіки та екологічного регулювання); О. Бородіна, І. Гончаренко, О. Гудзинський, О. Єрмаков, А. Ключник, А. Малиновський, Л. Мармуль, І. Прокопа, М. Сахацький, В. Юрчишин (соціально-економічний розвиток сільських територій) та інші.

Теоретичним науковим спадком та надбанням у царині теоретичних засад та практичних рекомендацій щодо важелів та інструментаріїв економічного забезпечення аграрного сектору слід вважати розробки вітчизняних учених: В. Борисової, О. Вишневської, О. Гаркуші, В. Голян, Б. Данилишина, О. Дація, М. Дем'яненка, М. Кропивка, П. Макаренка, М. Маліка, Л. Мармуль, Л. Мельника, В. Плаксієнка, П. Саблука, Н. Сіренко, І. Топіхи, В. Топіхи, І. Червен, В. Шебаніна, О. Шебаніної, А. Чупіса, В. Юрчишина та інших.

Аграрна сфера визначена як складова соціально-економічної і одночасно вразливої агробіологічної системи природи й суспільства з диверсифікованими функціями – життєзабезпечення (виробництво агропродовольства і сировини), життєдіяльності (зайнятість, умови і якість життя господарюючих суб'єктів, сільського населення, нації загалом), життєоблаштування (освоєність територіального середовища проживання). Раціональне виконання аграрною сферою цих різноманітних функцій можливе лише за умови функціонування на

засадах сталого розвитку. Варто зазначити, що агровиробництво у поєднанні з агроландшафтом та трудовими ресурсами формують аграрну сферу країни. Спрямування заходів розвитку за виділеними складовими забезпечує системність і стале функціонування аграрної сфери.

Здійснення агровиробництва з дотриманням принципів сталого розвитку призвело до формування окремого напрямку – природного агровиробництва. Суттєвою відмінністю агровиробництва від всіх інших галузей економіки є його залежність від природно-кліматичних умов, а отже агровиробництво має дуальний характер, що проявляється з одного боку у залежності від стану навколишнього середовища, а з іншого боку безпосередньо впливає на цей стан через використання технологій, що може як покращити так і суттєво погіршити екологічну ситуацію. Можна цілком погодитись з колегами з Дніпровського державного аграрно-економічного університету А.С. Кобець, М.М. Харитоновим, Ю.І. Грицан та О.В. Жуковим, що «різноманітність кліматичних, ґрунтових, орографічних умов ведення сільського господарства і далеко не рівнозначні фінансові можливості змушують переконатися в думці про доцільність багатоваріантності розвитку аграрних підприємств. Виходом із ситуації, що створилася, може стати використання природних агротехнологій господарювання» [135].

Варто зазначити, що в науковій літературі можна зустріти цілий рід підходів щодо визначення природного агровиробництва, при чому найбільш частіше зустрічається розуміння «біодинамічного», «біологічного», «екологічного», «органічного», «натурального», тощо. В своєму дослідженні ми не ставили за мету визначити розбіжності чи схожості цих понять. Ми виходили з позиції підтримки розвитку наукової школи Дніпровського державного аграрно-економічного університету, та їх дефініції «природне агровиробництво», зокрема цей підхід висвітлено в роботах наступних науковців університету: А.С. Кобець, М.М. Харитоновим, Ю.І. Грицан, О.В. Жуковим [135], Бондарчук Н.В. [19], Павленко О.П. та Лещенко О.Ю. [205], Чернецької О.В. [299], Шрамко І.І. [309] та погоджуємось із наступним визначенням: «Екологічне, або природне, сільське господарство – це цілісна система управління агровиробництвом, яка поліпшує стан агроєкосистем, біологічні цикли та біологічну активність ґрунтів. Оскільки в природному землеробстві використовуються тільки органічні матеріали (компости, вермікультура, біологічні препарати захисту рослин тощо), зростає кількість поживних речовин і вологи в ґрунті» [135].

Водночас хочемо відзначити, що згідно прийнятого Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» [232] вважаються ідентичними терміни «біодинамічного», «біологічного», «екологічного», «органічного», «натурального», та терміни з приставкою «біо-» та «еко», в частині, щодо маркування продукції. На наш погляд термін «природне» агровиробництво більш наближений до суті самого процесу, водночас в світовій практиці та в новому законі юридичним терміном взято «органічне агровиробництво». Тому

в роботі в цілому термін «природне агровиробництво» вважаємо за синонім з терміном «органічне агровиробництво».

Наразі існують не лише наукові дослідження в напрямі природного агровиробництва, але і динамічно розвивається ринок органічної продукції в Україні, з'являються нові виробники цієї продукції. Тривалий досвід ведення органічного землеробства мають господарства Дніпровської та Полтавської областей. Відомим є приватне підприємство «Агроекологія», яке заснував та тривалий час очолював Антонець С.С., яке є одним із перших підприємств, яке впровадило технології природного агровиробництва і на його думку: «Призначення органічного землеробства полягає в тому, щоб в умовах вирощування сільськогосподарської продукції моделювати природні процеси відтворення родючості. Технологічні заходи повинні сприяти накопиченню у верхньому шарі ґрунту максимальної кількості органічної речовини; запобігати руйнуванню мікроканалів, утворених корінням рослин і ґрунтовою біотою, зберігати капілярність і збільшувати мікробіологічну активність ґрунту; давати можливість максимально накопичувати і раціонально використовувати вологу, оптимізувати мінеральне живлення рослин, умови життєдіяльності ґрунтових мікроорганізмів; сприяти збереженню структури ґрунту, максимально наближаючи її до природної; забезпечувати збереження і підвищення родючості ґрунту і захист його від ерозії, зменшувати ризик утворення кірки» [5].

В цілому органічне землеробство засноване на таких основних принципах:

- безпліцевий обробіток ґрунту, як правило глибиною не більше 11 см;
- відмова від застосування мінеральних добрив;
- відмова від використання хімічних засобів захисту рослин;
- використання ферментних препаратів та ефективних мікроорганізмів в сільському господарстві (ЕМ-препарати);
- використання сидератів;
- науково обґрунтовані сівоzmіни;
- непорушності біологічної рівноваги в природі;
- екологічної безпечності.

Варто також підкреслити, що існує цілий ряд нормативних документів світового та європейського рівня, які надають визначення «органічного виробництва» або «органічного сільського господарства». Так за визначенням Міжнародної федерації органічного сільськогосподарського руху (IFOAM) федерація органічного сільськогосподарського руху (IFOAM): «Органічне сільське господарство – це виробнича система, що підтримує здоров'я ґрунтів, екосистем і людей. Воно залежить від екологічних процесів, біологічної різноманітності та природних циклів, характерних для місцевих умов, при цьому уникається використання шкідливих ресурсів, які викликають несприятливі наслідки. Органічне сільське господарство поєднує в собі традиції, нововведення та науку з метою поліпшення стану навколишнього середовища та сприяння розвитку справедливих взаємовідносин та належного рівня життя для всього зазначеного вище» [377]. Схожим є визначення, яке

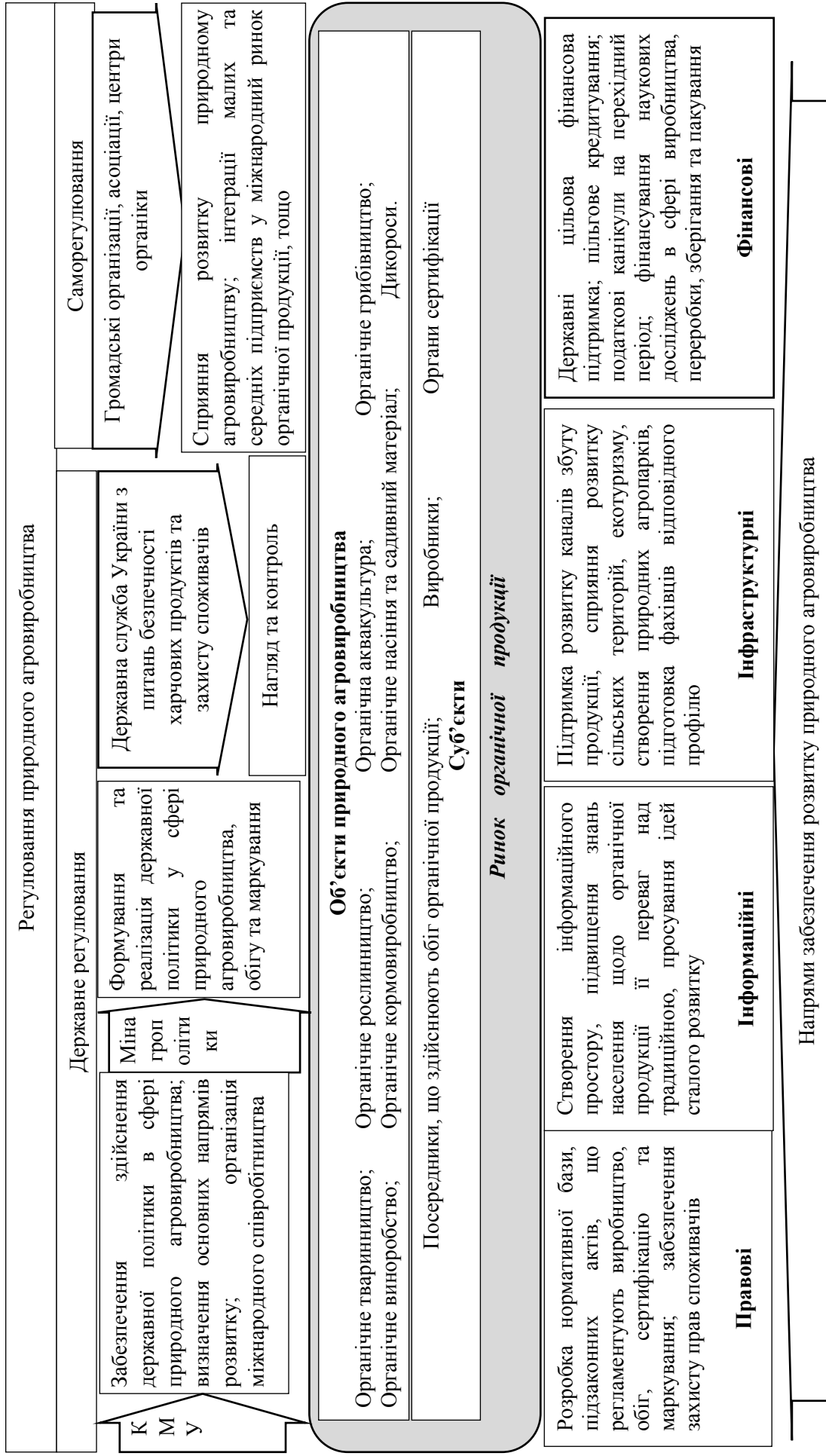
зафіксоване в Регламенті Ради (ЄС) № 834/2007 від 28.06.2007 про органічне виробництво та маркування органічної продукції: «Органічне виробництво – це цілісна система господарювання та виробництва харчових продуктів, яка поєднує в собі найкращі практики з огляду на збереження довкілля, рівень біологічного розмаїття, збереження природних ресурсів, застосування високих стандартів належного утримання (добробуту тварин та метод виробництва, який відповідає певним вимогам до продуктів, виготовлених з використанням речовин та процесів природного походження» [244].

Суттєвого значення в розвитку природного агровиробництва набуває прийнятий в липні 2018 року Закон України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» [232]. Не зважаючи, що він вступатиме в силу майже через рік з 2 серпня 2019 рік, тим не менш в ньому закладені правові засади функціонування не лише виробників органічної продукції, але і їх сертифікацію та обіг. Цей закон надає можливості в тому числі і для впровадження програм фінансової підтримки з боку держави, за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів підтримувати розвиток природного агровиробництва. Згідно ст. 1 даного Закону «органічне виробництво – сертифікована діяльність, пов'язана з виробництвом сільськогосподарської продукції (у тому числі всі стадії технологічного процесу, а саме первинне виробництво (включаючи збирання), підготовка, обробка, змішування та пов'язані з цим процедури, наповнення, пакування, переробка, відновлення та інші зміни стану продукції), що провадиться із дотриманням вимог законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» [232].

Вважаємо, що інституційне забезпечення розвитку природного агровиробництва – це сукупність законодавчих, інформаційних, інфраструктурних та фінансових заходів, що здійснюють суб'єкти та інститути регулювання на національному, субнаціональному та мікрорівнях, з метою динамічного розвитку природного агровиробництва та досягнення соціально-еколого-економічного ефекту.

На наш погляд забезпечення розвитку природного агровиробництва потребує узгоджених дій між суб'єктами природного агровиробництва та ринку органічної продукції, а також органами державного регулювання та саморегулювання з метою просування органічної продукції до кінцевого споживача, що дозволить досягти базових цілей сталого розвитку, а саме підтримки належного рівня здоров'я нації, забезпечення біорізноманіття, зниження рівня забруднення навколишнього природного середовища, задоволення потреб в продуктах харчування, покращення якості питної води та стану водоймищ, тощо.

Базові елементи концепції інституціонального забезпечення розвитку природного агровиробництва подані на рис. 2.4. В даному контексті можна виокремити три ключових блоки: блок регулювання природного агровиробництва, блок ринку органічної продукції та третій блок – блок, що визначає основні напрями подальшого розвитку природного агровиробництва в Україні.

Рис. 2.4. Концептуальні засади інституційного забезпечення розвитку природного агровиробництва

Джерело: складено автором.

Стосовно першого блоку варто зазначити, що регулювання варто поділити на дві складові: державне регулювання – так зване жорстке законодавство та саморегулювання – м'яке законодавство. Стосовно першої складової варто зазначити, що в Україні наразі прийнято два базових законодавчих документи, а саме Закон України від 03.09.2013 № 425 – VII «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» та Закон України від 10.07.2018 № 2496-VIII «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції». Із набранням чинності 2 серпня 2019 року останнього Закону діючий наразі Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» втратить свою чинність. Варто відзначити, що новий закон є більш деталізованим та відповідає європейським вимогам щодо органічної продукції, її виробництва та всіх етапів просування до споживачів. Варто зазначити, що в світі станом на початок 2017 року 87 країн із 179, в яких здійснюється сертифіковане природне агровиробництво мають законодавство в цій сфері.

Стосовно другої складової регуляторного блоку, а саме саморегулювання, то на відміну від нормативно-правового регулювання м'яке законодавство давно існує в Україні та активно розвивається і здійснює значний внесок у просування технологій природного агровиробництва.

В Україні наразі активно розвиваються громадські організації, асоціації, а також реалізуються міжнародні проекти, спрямовані на просування ідеї природного агровиробництва. Вагому роль відіграє Федерація органічного руху України, яка була створена в 2005 році. Головна мета Федерації полягає у «всебічній пропаганді цінностей та світогляду, притаманних прибічникам світового органічного руху, підвищенні ефективності сільськогосподарського виробництва з одночасним розвитком сучасних світових та вітчизняних безпечних для природи та людини технологій, сприянні розвитку органічного руху в Україні, в т.ч. не лише безпосередньо виробництву, переробці та експорту органічної продукції, а й формуванню вітчизняного ринку споживання» [280]. Членами Федерації є понад 200 юридичних та фізичних осіб, громадських організацій. Вона об'єднує операторів ринку (безпосередньо виробників та посередників, що здійснюють обіг органічної продукції), та органи сертифікації, заклади вищої освіти та науково-дослідні установи Української академії аграрних наук, тощо. Федерація в першу чергу здійснює інформаційну підтримку, а саме надає послуги з отримання необхідної інформації про органічне виробництво; консультації щодо систем, основних вимог, правил ведення природного агровиробництва. Крім того організуються та проводяться різноманітні семінари, круглі столи, забезпечується підтримка у просування в міжнародний простір через організацію участі в міжнародних конференціях, семінарах, спеціалізованих виставках.

Вагому роль в просування органічної продукції на міжнародний ринок відіграє консультаційний орган «КьюС», який є основним експонентом та представляє Національний павільйон на БіоФах – одній з найбільших світових виставок органічної продукції. «Центр надає спеціалізовану підтримку

приватним компаніям, проектам розвитку та державним інституціям з питань розвитку органічного ринку, схем сертифікації, торгових інструментів та встановлення ділових зв'язків» [147].

Активно також просуває ідеї природного агровиробництва громадська спілка «Український органічний кластер», яка об'єднує 19 учасників в основному це оператори ринку органічної продукції. За мету діяльності визначено консолідований розвиток органічного сектору України, збереження національної ідентичності та посилення конкурентоспроможності учасників на основі об'єднання зусиль бізнесу, науки та влади [50].

Не менш важливого значення набуває розвиток Центрив органічного землеробства. Так зокрема такий центр існує в Дніпропетровській, Полтавській, Харківській, Запорізькій областях. Крім того за даними Міжнародної Федерації органічного сільськогосподарського руху (IFOAM) станом на початок 2018 року ключовими гравцями на ринку органічної продукції в Україні окрім вище перерахованих є: Інформаційний центр «Зелене досє», Громадська спілка виробників сертифікованої органічної продукції «Органічна Україна», ТОВ «НВО «Інститут органічного виробництва», Міжнародна громадська організація «Асоціація учасників біовиробництва «БІОЛанУкраїна», ТОВ «Сіб-Агро», «Натур Бутік» та інші.

Згідно чинного законодавства всі суб'єкти ринку органічної продукції поділяють на операторів, які включають безпосередньо виробників продукції так і посередників, що здійснюють обіг органічної продукції. В Україні станом на кінець 2016 року за даними Міжнародної Федерації органічного сільськогосподарського руху (IFOAM) діє 426 операторів органічного ринку, з них 294 – виробники органічної продукції, порівняно з 31 оператором на початок 2002 року, коли почала формуватись статистична інформація. За цей період кількість операторів зростає досить рівномірними темпами з року в рік. Варто зазначити, що станом на початок 2016 року в Україні діяло 30 експортерів органічної продукції та 50 імпортерів. В цілому в світі кількість операторів станом на початок 2017 року становила 2,7 млн.

Стосовно об'єктів природного агровиробництва, то у вітчизняному законодавстві фактично виокремлені всі галузі сільського господарства, а саме: рослинництво, тваринництво, виноробство, кормовиробництво, грибівництво, дикороси, аквакультура, насіння та садивний матеріал. Аналіз щорічних звітів Міжнародної Федерації органічного сільськогосподарського руху дозволяє зробити наступні висновки:

1) в Україні активно розвивається органічне рослинництво, наразі Україна посідає 20 позицію в світі, щодо обсягу земель органічного призначення з сумарною площею в 381 173 га, з них 91 622 га – це землі перехідного періоду, але у відносних показниках це становить лише 0,9 % земель сільськогосподарського призначення то за цим показником Україна посідає 70 позицію серед країн світу, що здійснюють органічне агровиробництво, суттєвим фактором, що може бути використаний для розширення присутності України на ринку органічної продукції світу є банк землі під дикоросами, який становить 550 тис. га;

2) основною продукцією, що експортується на європейський ринок, який є базовим ринком для вітчизняних товаровиробників є зернові, олійні та бобові культури, дикороси, гриби та лікарські трави;

3) Україна не займається органічною аквакультурою, хоча має для цього досить суттєві можливості;

4) наразі відсутня статистика щодо розвитку органічного тваринництва, але при цьому в Україні для нього ще не достатньо є сформованими базові умови, адже, для цього потрібно мати органічне кормовиробництво, відпрацьовані зооінженерні та ветеринарні технології.

Стосовно ринку органічної продукції, то з огляду на поділ за регіонами він представлений таким чином: 50% припадає на Північну Америку, в тому числі 46 % – це ринок США, 40 % споживає Європа, з них половина ринку формується в Німеччині (11 %), Франції (8 %), Італії та Великобританії (по 3 %).

Основні показники розвитку природного агровиробництва в Україні представлено в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Основні показники розвитку природного агровиробництва в Україні

Рік	Площі землі природного агровиробництва, га	Частка земель природного агровиробництва від площі с.-г. угідь, %	Виробники	Ринок органічної продукції, млн євро	Споживання органічної продукції на душу населення євро	Частка у світовій площі органічної землі, %
2000						
2001	164449	0,1				1,098
2002	164449	0,4	31			0,950
2003	239542	0,58	69			1,205
2004	240000	0,58	70			0,931
2005	241980	0,59	72			0,807
2006	242034	0,59	80			0,828
2007	249872	0,61	92	1		0,828
2008	269984	0,65	118	1		0,857
2009	270193	0,65	121	1,2	0,02	0,784
2010	270226	0,65	142	2,4	0,05	0,745
2011	270320	0,65	155	5,1	0,1	0,757
2012	272850	0,66	164	5,1	0,1	0,728
2013	393400	0,95	175	12,2	0,26	1,045
2014	400764	0,97	182	14,5	0,31	0,928
2015	410550	0,99	210	17,5	0,39	0,925
2016	381173	0,89	294	21	0,49	0,758

Джерело: складено автором.

Отже як видно з даних таблиці, всі без виключення показники мають позитивну динаміку. Зокрема площа сільськогосподарських угідь, які обробляють за технологіями природного агровиробництва поступово зростає. Виключення становить 2016 рік, коли їх частка дещо знизилась. Слід враховувати, що в цих показниках включені також і землі перехідного періоду, за рахунок яких можливо відбулось зниження показника. Поступово зростає також і частка земель природного агровиробництва в загальній площі сільськогосподарських угідь, за виключення 2016 року, коли їх частка знизилась на 10 % порівняно з 2015 роком. Позитивною є тенденція щодо збільшення кількості виробників органічної продукції, а отже і зростання пропозиції такої продукції. Варто при цьому відзначити, що значна частина виробленої сільськогосподарської продукції відправляється на експорт, в основному в країни Європейського Союзу. Крім того позитивною є також динаміка споживання органічної продукції на душу населення, яка засвідчує зростання попиту на органічну продукцію на внутрішньому ринку, що також підтверджується і зростанням обсягів продаж в Україні, як і в усьому світі.

Отже природне агровиробництво є тим інструментом, який може наблизити аграрний сектор до виконання завдань сталого розвитку.

Інституційне забезпечення формується під впливом чинників внутрішнього і зовнішнього середовища. Визначено, що до чинників зовнішнього середовища належать: соціально-економічні, екологічні, політичні, правові та ринкові. До внутрішніх чинників переважно відносяться ті, що пов'язані з факторами виробництва в аграрній сфері: фінансові ресурси та структура джерел їх формування, що вказують на можливості розширеного відтворення, включаючи інвестиційно-інноваційні перспективи сталого розвитку аграрної сфери; розвиток продуктивних сил; освіта; кваліфікація; мотивація працюючих; земельні ресурси; природні властивості ґрунтів, залежно від природно-кліматичної зони; організація сільських територій; ментальність сільського населення; новітні технології, які характеризують техніко-технологічний рівень розвитку аграрної сфери, та їх трансфер.

Основними стримуючими чинниками сталого розвитку аграрної сфери є відсутність ланцюжку «аграрна освіта – аграрна наука – аграрний бізнес», низький рівень розвитку інноваційної діяльності, зростаючий рівень екодеструктивного впливу аграрного виробництва на агроландшафти та низький рівень їх природо відтворення. На сучасному етапі фінансування його визначальною та невід'ємною складовою є інвестиційно-інноваційна діяльність, які з визначенням об'єкта інвестування, урахуванням потенційних перешкод та ризиків, пошуком необхідних інвестиційних ресурсів та інвесторів, узгодженням і регулюванням напрямів освоєння інвестицій та термінів їх повернення тощо.

Аналіз досвіду реалізованих проектів інституційного забезпечення фінансування розвитку агровиробництва в розвинених країнах Європи дозволяє виділити основні акценти:

- 1) посилення процесу децентралізації, шляхом розширення ініціатив на регіональному і локальному рівнях при складанні програм комплексного розвитку;

2) диверсифікація сільськогосподарського виробництва – розширення спектру виробленої продукції і збільшення видів представлених послуг. Зниження ризиків та ступеню уразливості сільськогосподарських підприємств додають стійкості економіці сільських регіонів країн Європи і являють собою важливу основу пристосування до зміни зовнішніх умов;

3) реструктуризація сільського господарства. Основними напрямками структурної перебудови аграрної економіки в Європейських країнах є: удосконалення земельних відносин, покращення сільськогосподарської кон'юнктури, передача землі і ліквідного майна в руки ефективних власників та користувачів, ринкова інтеграція підприємств малого та середнього бізнесу, орієнтування та субсидування сільськогосподарських виробників на вироблення високоякісної продукції;

4) стабілізація та розвиток соціальної сфери на селі. У системі соціального захисту пріоритетними групами населення вважаються пенсіонери, інваліди та діти. На базі соціальної політики в сільській місцевості пропонується розвиток таких напрямів як: підвищення зайнятості та створення додаткових джерел доходу, підтримка соціальної та інженерної інфраструктури на селі, здійснення програм зі зменшення відтоку найбільш активних прошарків сільського населення;

5) інституційні перетворення, які впливають на розвиток сільської економічної системи. Це організації, що сприяють ефективній роботі приватних та державних структур, наприклад центри розвитку. Створюються інституційні структури, які базуються на використанні фінансових інструментів для підтримки малих та середніх підприємств і сільськогосподарських виробників (фонди підтримки малого та середнього бізнесу).

Враховуючи актуальність в Україні перетворень та економічного розвитку агровиробництва, на нашу думку, важливим є досвід Європейських країн. Особливий інтерес для аналізу являє досвід Франції, що має сильні тенденції державного регулювання регіонального, економічного та соціального розвитку, а також формування природного агровиробництва Німеччини та Польщі. Багато в чому проблеми цих країн були схожі з аналогічними економічними проблемами аграрної сфери України.

В умовах глобалізаційної економіки, у межах обраної державної інвестиційної політики, необхідно мати якісно нові фінансово-економічні механізми та інституціональні рішення у сфері трансформації державного управління, які б здійснювали координацію загальної стратегії розвитку та соціально-економічної політики.

Пріоритетними напрямками формування інституційного забезпечення фінансування сталого розвитку агровиробництва України є здійснення кластеризації аграрного сектору шляхом створення сучасної інституції – інноваційно-орієнтованого кластеру аграрного сектору. На прикладі Дніпропетровської області доведено, що саме завдяки створенню інноваційно-орієнтованого кластеру аграрного сектору в регіоні стане можливим активізація впровадження в практику аграрного виробництва принципів сталого розвитку (завдяки підвищенню інноваційного рівня діяльності аграрних підприємств через

перехід на застосування технологій природного агровиробництва), підвищення конкурентоспроможності агробізнесу, створення системи підготовки спеціалізованих кадрів, формування умов для сталого розвитку сільських територій і тим самим забезпечення умов існування сталого розвитку аграрної сфери. Розроблена модель кластеру потребує ефективного інформаційного забезпечення, дієвим інструментом якого є трансфер фундаментальних досліджень і прикладних розробок, здійснюваний Інноваційним центром аграрних технологій (рис. 2.5).

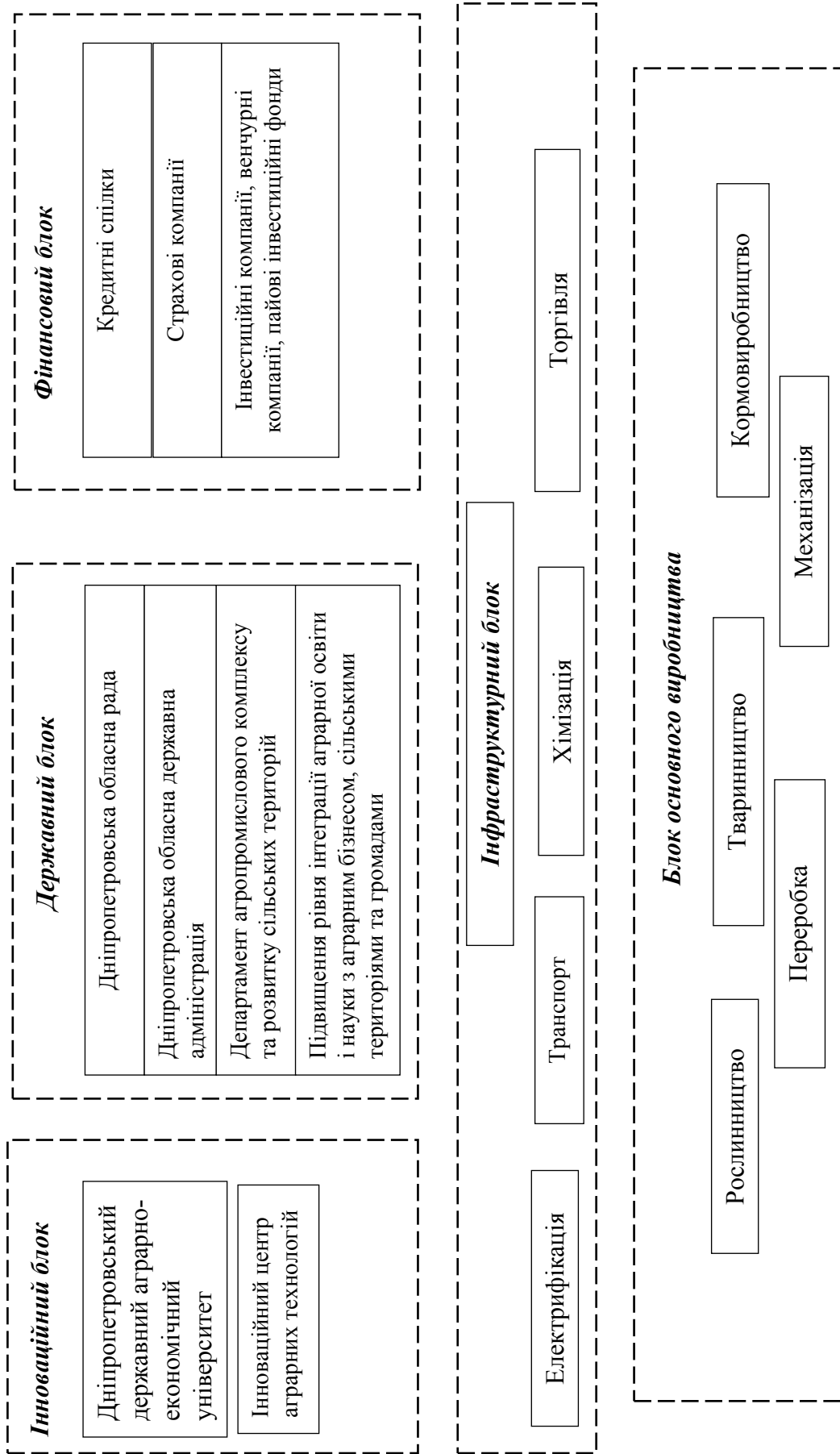
Актуальність упровадження такої моделі розвитку аграрного сектору Дніпропетровської області обґрунтовується такими чинниками: відсутністю взаємовигідних відносин між партнерами в єдиному технологічному ланцюзі «виробництво – зберігання – переробка – реалізація» сільськогосподарської продукції; стагнацією розвитку галузей аграрного сектору; зокрема, зниженням частки тваринництва у валовому регіональному продукті області, низькою якістю сировини та готової продукції, яка не відповідає світовим стандартам, низьким рівнем агротехнології і техніки; нерозвиненістю інфраструктури аграрного ринку; низьким рівнем розвитку сільських територій; нераціональним використанням земельних ресурсів.

Але основною проблемою становлення інноваційно-орієнтованого кластеру аграрної сфери регіону залишається питання фінансування, за допомогою якого формуються фінансові ресурси за рахунок наступних джерел: коштів державного та місцевих бюджетів; власних фінансових ресурсів аграрних підприємств; коштів вітчизняних та іноземних інвесторів.

Для вдосконалення механізму фінансування цього інституційного утворення пропонуємо використовувати кредитні спілки. Світовий досвід свідчить, що кредитні спілки здатні стати саме тим інститутом, за допомогою якого суб'єкти аграрної сфери можуть суттєво вдосконалити існуючий механізм фінансування та вирішити багато нагальних екологічних та соціально-економічних проблем.

Спостерігаючи динамічні процеси на кредитному ринку України, варто звернути увагу на те, що пройдено кілька етапів, протягом яких змінювалось правове, організаційно-економічне підґрунтя діяльності кредитних спілок, але недостатнє опрацювання теоретичних питань, нормативно-правової бази щодо кредитно-кооперативної системи призводить до ототожнення кредитної спілки з банком, що ускладнює розвиток кредитних спілок в аграрній сфері, як самостійної нової інституції.

В умовах системної кризи принциповим стає визначення місця кредитних спілок серед суб'єктів господарювання, що діють на ринку фінансових послуг, підвищення активізації господарської діяльності з урахуванням інтересів членів кредитних спілок та вдосконалення майнових прав та обов'язків кредитних спілок відповідно до світових стандартів. Крім того, для інституційного забезпечення фінансування сталого розвитку аграрної сфери в Україні слід створити державний орган, який мав би повноваження щодо інтеграції трьох складових сталого розвитку та екологічної політики в секторальні політики, програми і плани.

Рис. 2.5. Концептуальна модель інноваційно-орієнтованого кластеру аграрного сектору Дніпропетровської області

Джерело: складено автором.

Оскільки інтеграція трьох складових сталого розвитку може бути реалізована, перш за все, на рівні стратегічного планування, діяльність новоствореної установи зі збалансованого розвитку має бути орієнтована на розроблення стратегії збалансованого розвитку, відповідного до плану дій, аналізу державних цільових програм і галузевих стратегій, програм і планів дій на їх відповідність принципам сталого розвитку та контролю виконання Україною міжнародних зобов'язань зі збалансованого розвитку. Такою установою повинно бути Агентство сталого розвитку аграрної сфери. На регіональному рівні зміцнити системи державного регулювання сталого розвитку аграрної сфери можна за допомогою зміцнення інституційної структури, а саме, створення Агентства сталого розвитку аграрної сфери регіону.

На державному рівні стратегічним напрямом інституційного забезпечення фінансування сталого розвитку аграрної сфери є прийняття Концепції розвитку сільських територій. На нашу думку, документ потребує деяких уточнень (рис. 2.6). Його необхідно доповнити наступними пунктами:

1) підтримка використання природних ландшафтних технологій, що сприяють збереженню і захисту ландшафту, біорізноманіття, ареалів розповсюдження біологічних видів і продуктивності сільських угідь;

– консервація та виведення з активного обробітку малопродуктивних, забруднених та непридатних до ведення на них сільськогосподарського виробництва земель та їх залуження або заліснення;

– піднесення агроекологічного іміджу України шляхом жорсткого дотримання вимог належної сільськогосподарської практики (сівозмін, обмеження використання агрохімікатів, нульового обробітку ґрунту, утримання тварин тощо);

– схвалення національного кодексу сталого агрогосподарювання, що включатиме комплекс обов'язкових до виконання заходів зі зниження впливу аграрного виробництва на довкілля (аналогічно до прийнятих в ЄС Кодексів Доброї та Належної сільськогосподарської практики) та впровадження принципу перехресної відповідальності при здійсненні бюджетної підтримки на основі таких правил ведення сільського господарства;

– виділення земельних ділянок високої природної цінності з багатим біорізноманіттям і впровадження спеціальних режимів їх використання з залученням громад і суб'єктів агрогосподарювання до цієї діяльності, створення рекреаційного лісопольового ландшафту;

– організація роботи з видалення залишків агрохімікатів на занедбаних складах та інших, в тому числі, необлаштованих місцях їх зберігання; посилення контролю і відповідальності за викидання сміття, організацію стихійних сміттєзвалищ, скидання забруднених вод у поверхневі водойми в сільській місцевості;

– впровадження комплексу протиерозійних заходів та заходів, спрямованих на попередження та елімінацію ерозійних та деградаційних процесів у сільськогосподарському землекористуванні, у тому числі, через відновлення систем полезахисних лісонасаджень;

Рис. 2.6. Складові удосконалення Концепції розвитку сільських територій
Джерело: складено автором.

– розвиток та відновлення мереж водовідведення та очисних споруд у сільській місцевості, відповідальність за забруднення підземних водотоків;

– підтримка виробництва енергії з альтернативних екологічно-нейтральних джерел;

– відновлення малих річок та тих, що пішли під землю;

2) широко впроваджувати засади природного землеробства та органічного виробництва; необхідно доповнити заходами, щодо зміцнення інституціональної бази сталого розвитку аграрної сфери, а саме, створенням Агентства сталого розвитку аграрної сфери. Очікуваним результатом буде координація та інтеграція концепції сталого розвитку в аграрну політику України;

3) доповнити підрозділом «Створення аграрного інноваційно-орієнтованого освітнього простору», який включає пункти:

– імплементація моделі інноваційного розвитку «аграрна освіта – аграрна наука – аграрна сфера»;

– створення сучасної інноваційної інфраструктури в аграрних закладах освіти: у вигляді інноваційних центрів аграрних технологій, центрів трансферу аграрних технологій, студентських бізнесінкубаторів; центрів природного землеробства;

4) очікувані результати виконання програми, доповнити пунктами:

– підвищення рівня інтеграції аграрної освіти і науки з аграрним бізнесом, сільськими територіями та громадами;

– формування високого рівня екологічної свідомості та екологічного складу мислення студентів-аграріїв, шляхом вдосконалення навчальних програм аграрних закладів освіти з врахуванням екологічних імперативів;

– розвиток малого підприємництва в аграрній сфері, підвищення іміджу аграрного виробництва, якості життя сільських територій;

– розвиток інноваційного підприємництва в освітньому середовищі аграрних закладів освіти;

– формування підприємницької компетенції у студентів аграріїв, розвиток наукового і творчого потенціалу вузівської молоді.

Таким чином, можна констатувати, що інституційне забезпечення фінансування сталого розвитку аграрної сфери – це сукупність законодавчих, організаційних та соціально-економічних заходів державних і місцевих органів влади та управління, а також суб'єктів господарювання у сфері фінансових відносин, які базуються на науково-обґрунтованій концепції, що спрямована на ефективне формування, організацію та використання фінансових ресурсів для досягнення запланованого динамічного соціально-еколого-економічного ефекту.

Враховуючи актуальність в Україні інституційних перетворень та сталого розвитку агровиробництва, переконані, важливий є досвід Європейських країн. Обґрунтовано теоретико-методологічний підхід щодо застосування в умовах глобалізації «кластерної політики» для формування інституційного забезпечення фінансування сталого розвитку агросфери України та створення

інноваційно-орієнтованого кластеру аграрної сфери регіону із урахування існуючого науково-інноваційного потенціалу, рівня господарювання конкретної території, специфіки розвитку окремих сфер сільськогосподарської діяльності, з обов'язковим використанням кредитних спілок як перспективної інституції на кредитному ринку України.

2.3. Альтернативне фінансове забезпечення природного агровиробництва

Світовий фінансовий ринок перебуває під впливом розвитку інформаційних технологій, які призводять до появи нових фінансових інструментів, що можуть використовуватись для фінансування діяльності різних суб'єктів господарювання та в різних сферах економіки. Наразі до альтернативних джерел фінансування найчастіше відносять краудфандинг (crowdfunding, походить від двох слів crowd – натовп, funding – фінансування, що дослівно означає фінансування натовпом або фінансування громадою), який ще називають «народним фінансуванням». Більшість науковців в своїх роботах визначають, що краудфандинг є різновидом краудсорсінгу, який за аналогією з краудфандингом має схоже походження (crowdsourcing: crowd – натовп, outsourcing – використання зовнішнього ресурсу). Щодо його визначення, то варто зазначити, що на сьогодні напрацьовано ряд підходів. На наш погляд вони досить вдало систематизовані в роботі Майстренко О.В. [167], крім того в ній визначено переваги та недоліки, а також представлена детальна класифікація за різними ознаками. Оскільки краудсорсінг не є предметом нашого дослідження варто зазначити, що ми погоджуємось з його визначенням як: «Мобілізація ресурсів людей за допомогою інформаційних технологій з метою вирішення завдань, що стоять перед бізнесом, державою і суспільством загалом» [167]. Тобто краудсорсінг є способом «дистрибуції роботи серед значної кількості робітників (натовпу) як всередині, так і за межами організації, з метою покращення прийняття рішень, виконання складних завдань або спільного напрацювання рішень та інших проектів» [342].

Варто звернути увагу на пропозицію авторів статті «Як працює натовп: Розвиток краудкапіталу через краудсорсінг» [416], які виділяють суб'єктний та об'єктний зміст краудсорсінгу а також агрегування внеску та фільтрацію внеску, що подано на рис. 2.7. Отже на суб'єктному рівні виділяють краудсорсінг голосів та ідей. Для краудсорсінгу голосів на основі сформованої платформи організують відбір запитів щодо вибору між запропонованими альтернативами, і потім ці голоси агрегують, тобто таким чином формується перший рівень краудсорсінгу, який дозволяє фільтрувати проблеми нижчого рівня – краудсорсінг мікро-завдань – об'єктний зміст, та поступово переходити до краудсорсінгу ідей для вирішення проблем більш високого рівня та краудсорсінгу рішень, коли остаточно відбувається фільтрація всіх пропозицій і приймається рішення.

Рис. 2.7. Альтернативи краудсорсінгу [416]

З точки зору різних науковців, а також в першу чергу з точки зору результатів практичного використання даного підходу краудсорсінг поділяють на краудкреатив (crowdcreation) – «створене натовпом», краудвіздом (crowdwisdom) – «мудрість натовпу», краудвойтінг (crowdvoting) – «проголосоване натовпом» та краудфандінг. Краудсорсінг в таких його проявах активно використовується в різних сферах діяльності – соціальній, політичній, мистецтві, сфері бізнесу тощо. Отже, краудсорсінг є по своїй суті формуванням ідеї для вирішення певного завдання чи створення проекту з використанням сучасних інформаційних технологій шляхом створення спеціалізованих платформ за рахунок пропозицій невизначеного кола учасників на добровільних засадах, які формують віртуальне товариство на тимчасовій основі. Практика краудсорсінгу активно використовується в бізнесі, наукових проектах і некомерційному секторі. Державні органи не раз зверталися до цієї технології. Наприклад, нова Конституція Ісландії була розроблена з використанням краудсорсінгового механізму. Поява краудсорсінгу, як і власне краудфандингу стала можлива в результаті появи інтернету та бурхливого розвитку інформаційних технологій. Для просування ідей та залучення фінансових ресурсів ключовою умовою є існування відповідної платформи. Як краудсорсінг так і краудфандінг з'явилися більше ніж 10 років тому, але наразі, розвиваючись швидкими темпами, спонукали до врегулювання, зокрема краудфандингу на законодавчому рівні. Враховуючи, що лідером в світі щодо акумулювання коштів через краудфандінгові платформи є США, в 2012 році було прийнято закон «Про форсований запуск бізнес-стартапів» – так званий JOBS акт (The Jumpstart Our Business Startups Act) [4], який врегульовує певною мірою цей альтернативний тип фінансування. Третя частина цього нормативного документу

присвячена саме краудфандингу. Наразі цей документ в США повноцінно не працює.

Варто зазначити, що якщо на початку свого становлення в 2006 році краудфандинг був спрямований на проекти в сфері культури, мистецтва, кіноіндустрії, тощо, то наразі він все більше використовується саме в сфері бізнесу для формування фондів грошових коштів для реалізації проектів з прибутком. Більше того, в світі все більш популярним є використання краудфандингу в сфері юриспруденції. При цьому краудфандинг в першу чергу використовується для розвитку малого та середнього бізнесу та стартапів.

Наразі вже досить значна кількість науковців як вітчизняних так і закордонних досліджують краудфандинг як економічну категорію. Серед них варто виділити роботи Кузнецова В.А. [151], Рукавішнікова С.В. [249], Отліванської Г.А. [203], Васильєва О.В. та Матюшенко С.С. [30], Абакуменко О.В. [1], Єлісеєвої Л.В. [101], Петрушенка Ю.М. [214], Форбес Х., Шафер Д. [362], Молік Е. [408], Кордова А., Дольчі Дж., Джанфреїт Дж. [345], Нільсена К., Богерса М., Цінкоті С. [334], Швенбахера А., Ларалда Б. [421] та інших. Водночас всі вони зазначають, що категорія краудфандингу є такою, що не має усталеного визначення та є відкритою для обговорення з метою продукування найбільш повного та точного визначення. Так на думку Швенбахера А., Ларалда Б. краудфандинг є «відкритим викликом, через Інтернет, для надання фінансових ресурсів як у формі пожертвування, так і в обмін на певну форму винагороди та / або права голосу для підтримки ініціатив для конкретних цілей» [421]. На думку Моліка Е. «це зусилля підприємців та груп – культурних, соціальних та некомерційних – для фінансування своїх підприємств шляхом використання порівняно невеликих внесків з відносно великої кількості осіб, що користуються Інтернетом, без стандартних фінансових посередників» [408].

Для того, щоб надати власне визначення краудфандингу як альтернативного джерела ФЗПА варто розглянути та систематизувати класифікаційні ознаки, що присутні в роботах інших науковців, а також на основі вивчення особливостей його практичної реалізації на різних краудфандингових платформах (рис. 2.8).

Отже, нами виокремлено такі класифікаційні ознаки як: мета проекту, механізм формування зворотного грошового потоку, вимоги поповнення, застереження таргетованої суми та міжсуб'єктні відносини. З точки зору мети проекту виокремлюють соціальні, політичні, творчі або креативні, благодійні та бізнес-проекти. Варто зазначити, що в окремих роботах виділяється градація на суто краудфандинг та окремо краудсорсінг, на наш погляд, ті проекти, які супроводжуються рухом грошових коштів не залежно від наявності зворотного грошового потоку, а отже генерують фонди, що і є по суті фінансовими відносинами вже відноситься до краудфандингу. При цьому якщо розглядаються проекти в яких висуваються лише певні ідеї, або ж іде групування окремих голосів за поставленими питаннями, і при цьому немає ознак руху грошових коштів, то їх варто визначати як суто краудсорсінгові, більшою мірою це може стосуватись політичних чи креативних проектів.

Класифікаційна ознака	Деталізація	
Мета проекту	<ul style="list-style-type: none"> – Соціальний – Політичний – Бізнесовий 	<ul style="list-style-type: none"> – Креативний (творчий) – Благодійний
Механізм формування зворотного грошового потоку	1. Без зворотного грошового потоку: <ul style="list-style-type: none"> – благодійний; – з винагородою нефінансового характеру. 	2. Із зворотним грошовим потоком: <ul style="list-style-type: none"> – краудінвестинг; – краудлендінг; – на основі роялті; – гібридний; – інвойс трейдінг.
За вимогами поповнення	<ul style="list-style-type: none"> – Спочатку інституційне, потім «натовп» (Top up) – Спочатку «натовп», потім інституційне (Up from) – 1 : 1 	
За застереженням таргетованої суми	<ul style="list-style-type: none"> – «Отримати все» – «Все або нічого» – Переломний момент – Вільна ціна 	<ul style="list-style-type: none"> – Підписка – Постійне фінансування
За міжсуб'єктними відносинами	<ul style="list-style-type: none"> – P-2-P «Приватний на приватного» – P-2-B «Приватний на бізнес» – B-2-B «Бізнес на бізнес» 	

Рис. 2.8. Класифікація краудфандингу за різними ознаками

Джерело: складено автором.

За механізмом формування зворотного грошового потоку нами виокремлено дві групи, а саме: без зворотного грошового потоку (благодійний – donation-based або ж фандрайзінг, та з винагородою нефінансового характеру – reward-based crowdfunding) та із зворотним грошовим потоком, які є суто фінансовими проектами (краудінвестинг (crowdinvesting), краудлендінг (crowdlending), на основі роялті та гібридний та інвойс трейдінг). В першому випадку передбачається, що реалізація проекту здійснюється шляхом отримання благодійних внесків від окремих фізичних осіб. Такі проекти можуть передбачати лише зворотні подяки, або ж згадування тих осіб, які здійснили найбільші благодійні внески на сайті проекту. Як приклад до краудфандингового проекту, що мав ознаки благодійного можна віднести перерахування коштів громадянами України на озброєння збройних сил для участі в антитерористичній операції на самому її початку. Як правило такі проекти мають некомерційний характер і використовуються в соціальній сфері – збір грошей на розвиток громади (community enhancing crowdfunding) – як приклад облаштування дитячих чи спортивних майданчиків, на політичну

діяльність – збір коштів на передвиборну компанію – як приклад передвиборна компанія Барака Обама, тощо.

В світі досить популярними є краудфандингові проекти, які не формують зворотного грошового потоку так званий умовно-зворотний проект, але при цьому можуть передбачати подарунки у вигляді продукції чи послуг, або ж продукцію чи послуги із суттєвою знижкою. Такі проекти можуть носити і бізнесовий характер, що можна використати як один із методів ФЗПА, враховуючи зростаючу популярність екологічно чистих та органічних продуктів харчування. Виробник, який акумулював кошти для свого проекту з використанням краудфандингової платформи в якості винагороди може пропонувати свою продукцію за цінами нижче ринкових. Такий підхід є взаємовигідним та досить ефективним, враховуючи цінні позиції на зазначені продукти харчування.

Проекти, які передбачають формування зворотного грошового потоку класифікуються в залежності від того, на яких саме умовах надавалися грошові кошти, та, відповідно, як формувався фонд грошових коштів позичальником. Краудінвестинг передбачає збір грошових коштів з метою їх інвестування у власний капітал та участі в розподілі прибутку. Цей підхід ще має назву акціонерний краудфандинг (equity-based crowdfunding) і є майже класичною схемою участі в акціонерному капіталу. Так на думку Хагедорна А. та Пінкварда А. «це – метод фінансування нових венчурних та інших комерційних проектів через соціальні віртуальні групи, заснований на координації обміну різних форм акцій компаній на капітал, що надається їм невизначеною потенційною групою інвесторів» [374]. В залежності від того, вкладаються ці кошти у прості акції чи у привілейовані акції – вкладники або отримують право на прийняття рішень (прості акції), чи отримують право на розподіл прибутку (привілейовані акції). Ця форма залучення коштів найбільш підходить для фінансування новостворених підприємств які є непублічними компаніями. Вона має як ряд переваг так і ряд недоліків. З одного боку вона дає змогу розвиватись невеликим підприємствам, отримуючи необхідні кошти в період, який більш короткий, порівняно з тим, який термін потрібен компанії для виходу на первинне публічне розміщення (ІРО), що робить майже неможливим вихід новостворених підприємств на фондові площадки. Краудінвестинг як і інші форми зворотного краудфандингу передбачають значну транспарентність компаній, що може суттєво знизити асиметрію фінансового ринку, сприяє скороченню емісійних витрат та базується на значно вищому рівні довіри, порівняно з класичними формами інвестування. З іншого боку цей вид інвестування супроводжується високими ризиками.

Краудлендінг або кредитний краудфандинг або народне кредитування (lending-based crowdfunding) – форма залучення грошових коштів, схожа з банківським кредитуванням, але без посередника у формі банку. Дана форма також представлена у вигляді «Р-2-Р»-кредитування або пірінгового кредитування, (що означає рівний – рівному) оскільки передбачає пряме фінансування фізичних осіб фізичними особами. На думку Патласова О. та Грахова О.: «загальною характеристикою всіх пірінгових угод є наявність

платформи, яка використовується для підключення учасників угоди. Перевагою платформи для продавців є те, що вартість операцій реклами, переговорів, витрат на прийняття і виконання рішень на платформі скорочується. Платформи, як правило, дозволяють власникам непрацюючих активів ефективно використовувати надлишкові потужності даних активів в потенційно глобальному ринку. Такі дії варто розглядати як частину економіки, коли обміни, що відбуваються на платформі, повинні перебувати у власності і експлуатуватися окремо від права власності на спільне майно. Це відрізняє цей тип транзакцій від інших онлайн-операцій, здійснюваних за допомогою інтернет-мереж або платформ, що належать продавцю» [211].

Варто зазначити, що наразі ця форма розвивається і передбачає кредитування не лише фізичних осіб фізичними особами, а також може передбачати і участь юридичних осіб. За цією схемою передбачається отримання коштів напряму від фізичних осіб та виплата їх відсотків. Головним елементом краудлендінгу є наявність плану погашення відсотків та повернення коштів. Таким чином кредитор чітко бачить графік повернення як тіла кредиту так і відсотків. Переваги для кредиторів полягають у отриманні більш високих відсотків, а також чіткому розумінні який саме проект вони фінансують. Переваги для позичальників полягають в більш низькій вартості отриманих коштів та зручності отримання кредиту. Окремі автори ототожнюють краудлендінг з мікрокредитуванням, але відмінністю останнього є саме наявність в процесі кредитування банку як посередника. Крім того, в межах краудлендінгу виокремлюють також і соціальне кредитування, яка може передбачати як мінімальні відсотки, так і їх повну відсутність. Такі кредити як правило надаються для підтримки бідних верств населення в слаборозвинутих країнах.

Слід зазначити, що краудфандингові платформи з часом також стають спеціалізованими на різних формах. Зокрема виділяють платформи, які спеціалізуються окремо на благодійності, на акціонерному краудфандингу та кредитному. Останні як правило формують кредитний рейтинг своїх учасників, але цей рейтинг формується власне експертами цієї платформи або ж зовнішніми інвесторами. Враховуючи, що платформи, які спеціалізуються на комерційному краудфандингу, як правило встановлюють певну комісійну винагороду, то вони також забезпечують перевірку документів позичальника, тим самим мінімізуючи ризик кредиторів та підвищуючи безпеку та довіру як до позичальника, так і власне до самої платформи.

Наступний механізм передбачає, що зворотний грошовий потік може бути наданий у формі роялті, а саме, коли позичальник отримує винагороду у вигляді частки доходів чи прибутку від проекту. Цей механізм схожий із краудінвестингом при інвестуванні коштів у привілейовані акції, оскільки саме в цьому випадку кредитор має право на отримання частки прибутку, але не впливає на прийняття рішень на рівні менеджменту підприємства. Як правило цей підхід має популярність в проектах, спрямованих на фінансування в сфері кіноіндустрії, музичних проектів, тощо.

Гібридний краудфандинг (hybrid crowdfunding) передбачає, що власник грошових коштів спочатку діє як кредитор, надаючи свої кошти в борг, а по завершенню терміну кредиту його сума перетворюється в частку власності. Цей механізм схожий на механізм використання конвертованих облігацій, які спочатку є борговим фінансовим інструментом, а по завершенні терміну обігу конвертуються в акції.

Наступним видом краудфандингу є інвойс трейдінг. Варто зазначити, що в наукових публікаціях інвойс трейдінг зустрічається не досить часто, але при цьому в матеріалах європейської комісії щодо оцінювання ринкових та регуляторних перешкод на шляху трансграничного розвитку краудфандингу його виокремлюють як модель краудфандингу [378]. Фінансування діяльності підприємств шляхом продажу рахунків фактур через платформи дозволяє вивільнити необхідні обсяги грошових коштів для підприємств. Досить часто інвойс трейдінг порівнюють з пірінговим кредитуванням, але при цьому кредитування відбувається в обмін на володіння неоплаченими рахунками.

Проаналізувавши існуючі дослідження як вітчизняних так і зарубіжних науковців ми дійшли висновку, що поява краудфандингу стала реакцією на світові фінансові кризи, в першу чергу кризу 2008 року, яка призвела до формування більш жорстких вимог в сфері фінансового ринку, при чому в усіх його сегментах. Прийняття на світовому рівні нових вимог, які спрямовані на підтримку стабільності фінансових систем у вигляді Базель III, посилення вимог щодо операцій на фондових ринках, призвели до того, що частина підприємств, особливо в сфері малого та середнього бізнесу не в змозі витримати вимоги щодо кредитування та акумуляції фінансових ресурсів через операції на фондовому ринку. Це також обумовлено і зниженням рівня довіри з боку населення а також малого та середнього бізнесу до фінансових установ в частині надання у їх розпорядження коштів з метою отримання відсотків чи дивідендів. Краудфандинг та його різновиди дозволяють залучати для фінансового забезпечення невикористані ринковою економікою кошти. Наразі стає очевидним, що краудфандинг може стати потужним джерелом фінансового забезпечення саме для підприємств малого та середнього бізнесу. Останнє є дуже важливим для розвитку економіки України.

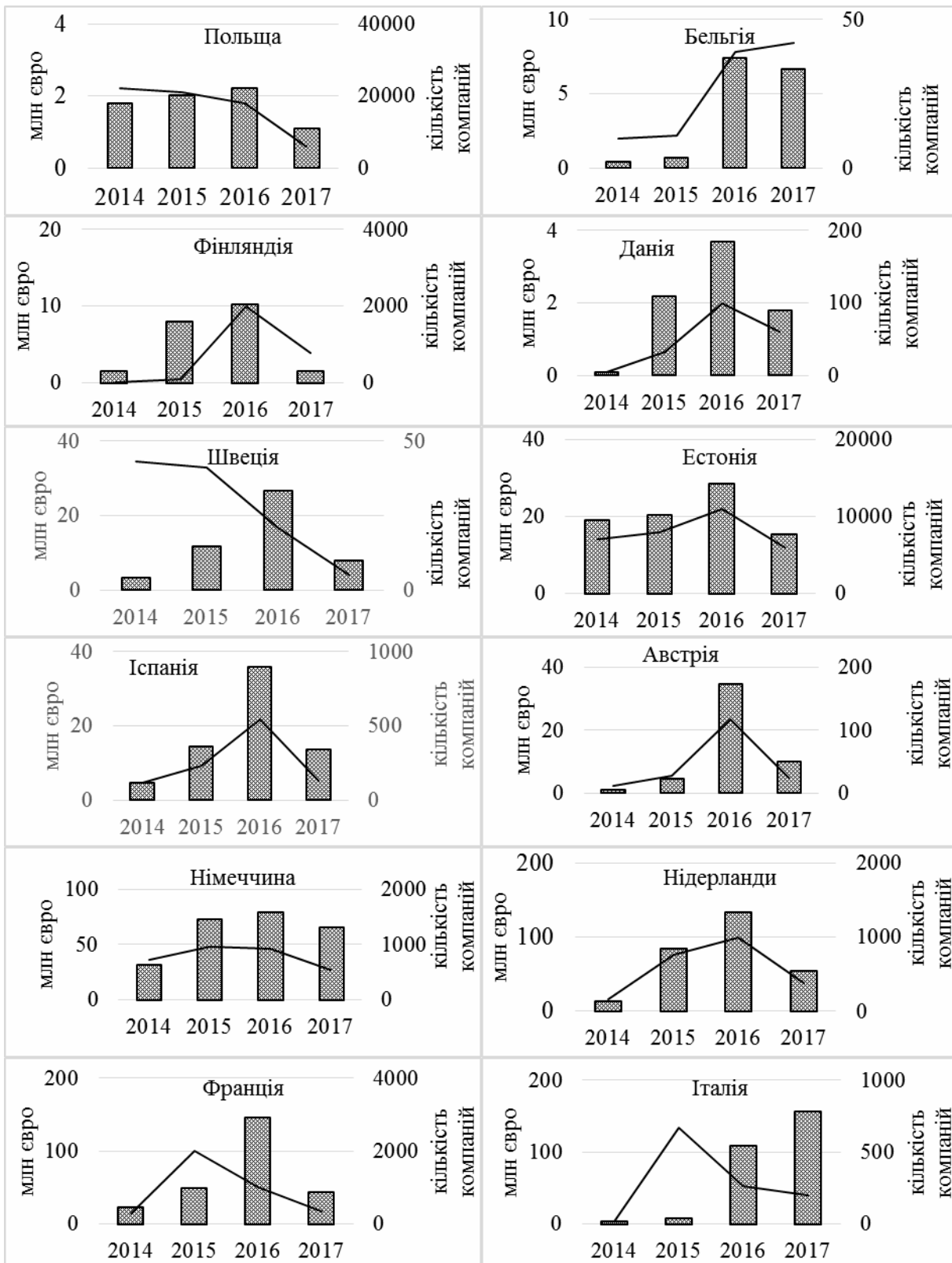
Наступною класифікаційною ознакою є існуючі вимоги поповнення, які стосуються тих проектів, що можуть мати фінансування як фізичними так і юридичними особами. Вони можуть визначатися розробниками проекту та певною мірою створювати позитивний імідж перед власниками грошових коштів». Наразі найбільш популярними є варіанти «Спочатку інституційне, потім «грумада» (Top up)», «Спочатку «грумада», потім інституційне (Up from)» та варіант «1 : 1». В першому випадку передбачено, що частина цільової суми фінансування проекту, як правило більше 60 % збирається за рахунок «грумади», а після того, як вона досягнута проект дофінансовується юридичною особою, або ж інституціональним інвестором. В другому випадку передбачається ситуація навпаки, тобто частина необхідної суми фінансових ресурсів (близько 60 %) спочатку надається або власне розробниками проекту,

або ж зацікавленою юридичною особою, а вже потім проект планує збирати недостатню суму коштів за рахунок «громади». Третій варіант «1:1» передбачає, що кожна грошова одиниця отримана від «громади» отримає грошову одиницю від інституційного інвестора, при цьому ця сума може бути нефіксованою, а отже чим більше коштів буде акумульовано від «натовпу», тим більше можна залучити від інституційного інвестора.

За застереженням таргетованої суми розглядають базові чотири моделі. Модель «Все або нічого» (All-or-nothing) означає, що розробники проекту встановлюють мінімально необхідну суму для фінансування свого проекту, кошти, які акумулюються від кредиторів можуть бути використані позичальниками лише у випадку, якщо їх сума буде не меншою, ніж мінімально необхідна. Модель «Отримати все» (Take it all / Keep it all) означає, що кошти, які акумулюються для реалізації проекту надходять не залежно від того, чи досягнута мінімальна сума проекту чи ні. Модель «переломний момент» передбачає, що розробник проекту може використати кошти, навіть, якщо сума менше від зазначеного розміру у проекті, але при цьому розробники вважають, що критичний розмір грошових коштів досягнутий. Модель «підписка» означає, що кошти автоматично зараховуються на рахунок автора проекту. Найчастіше ця модель застосовується для проектів без зворотного грошового потоку, оскільки її використання для інших проектів є надто ризикованим. Модель «постійного фінансування» передбачає, що процес відбувається неперервно і по суті перетворюється на реальне фінансування діяльності підприємства.

Слід зазначити, що краудфандинг активно розвивається в країнах Європи. Водночас розвиток краудфандингу відбувається в різних країнах нерівномірно. В окремих країнах, таких як Чеська республіка, Ірландія, Латвія, Румунія краудфандинг носить дискретний характер. В цілому ряді країн краудфандинг здійснюється на постійній основі. При цьому найбільш популярними моделями краудфандингу є краудінвестинг та краудлендінг, а також досить часто зустрічається інвойс трейдінг.

На рис. 2.9 наведено характеристики розвитку краудфандингових операцій. Серед європейських країн лідером в здійсненні операцій є Велика Британія де обсяг операцій значно перевищує показники інших країн. Так за період з 2014 по 2016 рік сума операцій збільшилась більш ніж в два рази з 1,5 млрд євро до 3,6 млрд євро, при цьому кількість учасників збільшилась майже в три рази, зі 102 тис. осіб до 280 тис. осіб. Порівняно з Великою Британією інші країни мають значно нижчі показники розвитку. Звертає на себе увагу схожа тенденція динаміки наведених показників за всіма країнами за виключенням Італії. Мова йде про те, що всі країни демонстрували висхідну тенденцію до 2016 року, а в 2017 році всі країни з різними темпами знизили показники використання краудфандингу. Лише Італія демонструвала позитивну тенденцію по обсягах залучених коштів із 109 до 156 млн євро. Така тенденція, на наш погляд, пов'язана із введенням в окремих країнах нормативних документів в основному в 2015 та 2016 році.

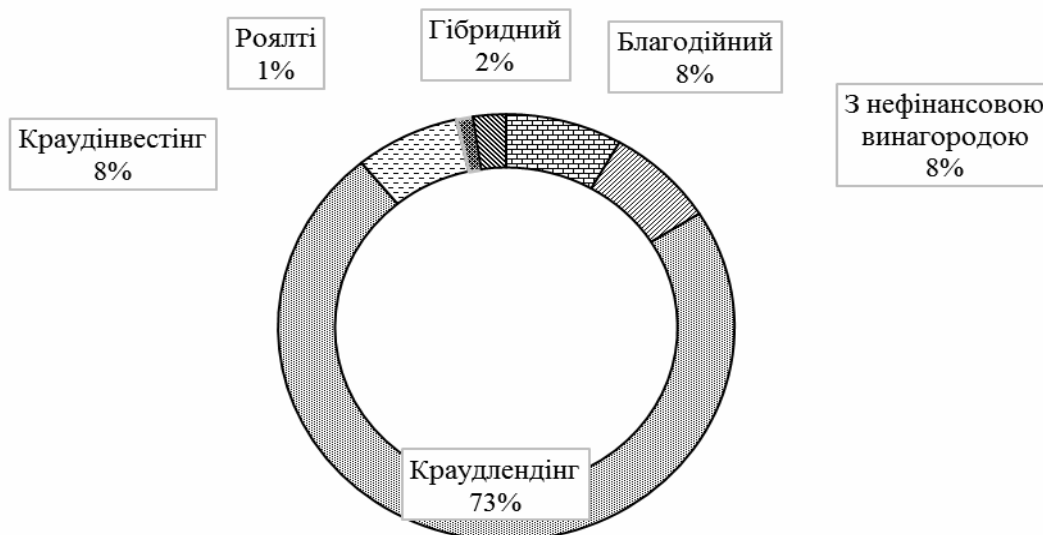

Рис. 2.9. Характеристика розвитку краудфандингу в Європейських країнах
Джерело: складено автором на основі [378].

Наразі наступні країни мають нормативні документи, що регулюють операції краудфандингу: Австрія, Бельгія, Фінляндія, Німеччина, Італія, Литва, Нідерланди, Португалія, Іспанія та Велика Британія. Із зазначеного переліку

країн Португалія має законодавчу базу, але водночас показники операцій краудфандингу є вкрай низькими і навіть не по кожному із зазначених років.

В цілому ж загальносвітова тенденція свідчить про те, що за період з 2012 по 2015 роки сумарний обсяг краудфандингу збільшився з 2,7 до 34,4 млрд дол. при цьому структура за використовуваними моделями подана на рис. 2.10.

Рис. 2.10. Структура за моделями краудфандингу в 2015 році

Джерело: складено автором за даними [348].

Відповідно до даних рис 2.10 найбільшу частку з поміж всіх моделей посідає краудлендінг – більше 73 %, далі з практично однаковою часткою у 8 % представлені краудінвестинг, благодійний краудфандинг та краудфандинг з нефінансовою винагородою. Найменшу частку посідає гібридний краудфандинг та роялті по 2 та 1 % відповідно.

Ця інформація також підтверджується і даними, які наводить Банк Фінляндії, в статистичних даних якого виокремлено вкладку для краудфандингу, згідно яких в 2016 та 2017 році в цій країні найбільш активно використовувався краудлендінг 72 та 73 % відповідно. При цьому в краудлендінгу виокремлюється пірингове кредитування.

Найбільшими краудфандинговими площадками, які досить активно розвиваються є наступні: Kickstarter (США – креативні проекти, 2009 р.), Indiegogo (США – без обмежень, 2008 р.), Crowdfunder (США – краудінвестинг, 2009), Fundly (США – для індивідуальних проектів, 2011), LendingClub (США – краудлендінг). В Україні краудфандинг знаходиться лише на стадії свого становлення, при цьому його можливості в основному використовуються для благодійництва. Найбільш відомими вітчизняними платформами є «Українська біржа благодійності», «Спільнокошт» та «Na-starte». Відповідно до інформації, оприлюдненої на цих платформах «Українська біржа благодійності» акумулювала станом на червень 2018 року більше 166 млн грн., а платформа «Спільнокошт» залучила 16,6 млн грн. «Na-starte» не надає узагальненої інформації.

З точки зору інформативності щодо динаміки розвитку краудфандингу в Україні найбільш повно ця інформація подана на сайті «Спільнокошт» та агреговано подана в табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Показники розвитку краудфандингу на платформі «Спільнокошт»

Показник	2015	2016	2017
Доброчинці*, осіб	672	711	761
Кількість успішних проектів	71	95	83
Кількість неуспішних проектів	43	52	34
Кількість неоприлюднених проектів	7	236	398

* за назвою із сайту компанії

Джерело: складено автором за даними сайту [262].

Відповідно до даних, наведених в таблиці 2.3 краудфандинг в Україні має позитивну тенденцію, оскільки кількість кредиторів (доброчинців) постійно збільшується. Не менш важливого значення має показник щодо кількості неоприлюднених проектів, які зростають значними темпами, це означає, що така форма фінансування набирає популярності.

Для розуміння можливостей подальшого розвитку краудфандингу як альтернативного джерела фінансування варто провести SWOT-аналіз, та визначити сильні та слабкі сторони, можливості та загрози (табл. 2.4). Отже, на наш погляд краудфандинг в Україні має як сильні так і слабкі сторони, але при цьому він має широкий спектр можливостей, особливо в сфері малого та середнього бізнесу. Сильними сторонами цього виду фінансування є простота взаємодії з інвесторами, яка передбачає фактично пряму взаємодію між виробниками продукції та її споживачами. Враховуючи, що останнім часом все більше населення, особливо молодого та середнього віку віддають перевагу продуктам харчування природного походження, це може стати потужним джерелом фінансування діяльності фермерських господарств та невеликих сільськогосподарських підприємств. Крім того такий спосіб фінансування дає змогу в досить короткий термін отримати необхідний обсяг фінансування.

Не менш важливою перевагою є можливість залучити інвесторів не маючи прив'язки до їх географічної приналежності, що в тому числі може сприяти просуванню продукції на експорт за умови її відповідної сертифікації. Для того, щоб залучити інвесторів під реалізацію проекту важливим є підзвітність власників проекту інвесторам, оскільки в таких видах фінансування найбільш значимим є наявність довіри. Так, в законодавчих актах Великобританії, Франції та Іспанії виписані правила для краудфандингових платформ за принципом «знай свого клієнта», та які передбачають, що представники платформи перш ніж розміщувати проект повинні вивчити інформацію, щодо власників проекту та переконатись, що вони здатні адекватно оцінювати власні фінансові ризики, а також що проект не буде використано для відмивання брудних коштів [378].

Результати SWOT-аналізу для краудфандингу в Україні

<i>Сильні сторони</i>	<i>Слабкі сторони</i>
<p>Простота взаємодії з інвесторами; Отримання необхідного обсягу фінансування; Залучення інвесторів без географічних обмежень; Швидкість залучення коштів; Транспарентність проекту; Підзвітність та відповідальність перед інвесторами; Гарантований споживач продукції в особі інвестора через прямий контакт;</p>	<p>Відсутність нормативного забезпечення; Неузгодженість питань оподаткування коштів, залучених через краудфандингові платформи; Може бути використаний лише на рівні підприємств малого та середнього бізнесу; Низька інвестиційна активність населення в Україні; Низька поінформованість населення про даний метод фінансового забезпечення.</p>
<p>Отримання попереднього замовлення; Відстеження рівня зацікавленості проектом; Зростання вартості компанії; Розвиток інноваційного потенціалу; Надходження додаткових коштів з різних джерел фінансування; Спрощений механізм інвестування коштів; Створення додаткових робочих місць; Зниження трансакційних витрат на організацію фінансування проекту.</p>	<p>Підвищені ризики як для інвесторів, так і для платформи; Відсутність процедур due diligence при відборі проектів; Низький рівень фінансової грамотності населення; Використання краудфандингових площадок для створення фінансових пірамід.</p>
<i>Можливості</i>	<i>Загрози</i>

Джерело: складено автором.

З точки зору власників проекту краудфандинг надає значні можливості, зокрема отримати попереднє замовлення, оскільки досить часто фінансування проектів відбувається через власну зацікавленість інвесторів у виробництві конкретних видів продукції. З позиції інвесторів є можливості захистити свої кошти, відстежуючи інформацію, яка подається на сайті платформи, що знижує ризик інвестування.

Як для власників так і для інвесторів суттєвими можливостями є потенційне зростання вартості компанії, особливо у випадку краудінвестингу, крім того це також можливості для зростання інноваційного потенціалу підприємства. Краудфандинг також сприяє зниженню трансакційних витрат на

організацію фінансування проекту, що дозволяє знизити вартість залучення коштів. Суттєвими перевагами є диверсифікація джерел фінансування, та відсутність ризику залежності від функціонування одного кредитора. Як свідчить досвід, однією із суттєвих переваг краудфандингу є можливість створення додаткових робочих місць такими ж перевагами наділене і природне агровиробництво, що в поєднанні може стимулювати не лише створення додаткових робочих місць, але і сприяти соціальному розвитку сільських територій.

Важливість цього процесу є значимою, що підтверджується появою в США в 2016 році спеціалізованої краудфандингової платформи Harvest Returns, яка спеціалізується на розміщенні проектів виключно аграрного спрямування, більшість із цих проектів позиціонуються саме як проекти, які мають за мету впровадження природного агровиробництва. Крім того, активно розміщуються проекти, які стосуються впровадження природного агровиробництва на різних краудфандингових платформах.

Водночас використання краудфандингу має слабкі сторони та несе певні загрози. Наразі невирішеним є питання щодо законодавчого забезпечення проведення цих операцій а також нормативної бази щодо оподаткування коштів, які акумулюються у такий спосіб господарствами. Ця проблема існує не лише в Україні, а і в більшості країн світу, оскільки це новий метод фінансування діяльності, і більшою мірою це стосується таких видів краудфандингу, які здійснюються із зворотним грошовим потоком.

Як було зазначено вище, в окремих країнах Європи та світу прийнято пілотні законодавчі акти, які регламентують операції альтернативного фінансування. Варто також зазначити, що окрім краудфандингу як альтернативного джерела фінансування в світі також активно розвиваються форми венчурного фінансування та фінансування бізнес-ангелами. Так за даними Європейської торгової асоціації Бізнес ангелів, насінневих фондів та ринку старт-апів обсяг фінансування бізнес-ангелами становить близько 67 %, що становить 6,7 млрд євро, венчурними фондами – 2 % (2,5 млрд євро), краудінвестинга – 7 % (0,7 млрд євро) [356]. Водночас в даному дослідженні не розглядається перших двох форм, оскільки згідно існуючої статистичної бази ці форми фінансування найчастіше використовуються для високотехнологічних проектів, проектів в сфері інформаційних технологій, біотехнологій, медицині, тощо. Таке фінансування також застосовується в сфері захисту навколишнього середовища та чистих технологій, але не виокремлено їх використання саме в сфері природного агровиробництва. На думку Петрушенка Ю.М. та Дудкіна О.В. така форма фінансування має два ключових недоліки: «Перший недолік – орієнтація венчурних інвесторів на обмежене коло найпопулярніших та потенційно найвигідніших напрямів діяльності. Найчастіше ці напрями не є важливими для вирішення фундаментальних наукових чи соціальних проблем. Другий недолік венчурного фінансування полягає в тому, що поведінка інвесторів тісно пов'язана із циклічністю економічних процесів, а отже у певних фазах ділового циклу вони схильні уникати проектів зі значним рівнем ризиків»

[214]. Однією із слабких позицій краудфандингу науковці зазначають використання цієї форми лише для підприємств малого та середнього бізнесу.

Так, у Франції визначено, що максимальна сума інвестицій, яка може бути вкладеною інвестором в один проект становить до 1000 євро, якщо фінансування здійснюється у вигляді кредиту з відсотками і до 4000 євро в проект без зворотного грошового потоку. В Іспанії вимоги встановлюються в залежності від статусу інвестора – акредитований чи неакредитований. Якщо інвестор є неакредитованим, то він має право вкласти в один проект максимум 3000 євро і не більше 10000 євро на рік, стосовно акредитованих інвесторів, то вони не мають обмежень щодо фінансування таких проектів [378].

Водночас на нашу думку цю позицію можна розглядати і з точки зору того, що в цьому може бути суттєва перевага саме для розвитку економіки країни та аграрної сфери, оскільки потужні агрохолдинги, які активно розвиваються в Україні протягом останніх років мають потужні фінансові ресурси та не потребують використання саме такої форми фінансування. В більшості випадків для свого розвитку вони потребують значних обсягів фінансових ресурсів і їм більш вигідно співпрацювати з банками, а також позиціонувати себе на фондовому ринку в якості емітентів цінних паперів. На наш погляд, краудфандинг може активно застосовуватись саме для підприємств, які займаються природним агровиробництвом, враховуючи, що це в першу чергу є фермерські господарства та підприємства невеликі за розмірами. Стосовно ключових характеристик за якими у вітчизняному законодавстві здійснюється градація на малий і середній бізнес, то в кінці 2017 року були внесені зміни до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» [231]. Відповідно до даного законодавства виокремлюють мікропідприємства, малі, середні та великі підприємства.

Мікропідприємствами вважаються підприємства, які мають балансову вартість активів до 350 тис. євро та чистим доходом від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) до 700 тис. євро із середньою кількістю працівників до 10 осіб. Малими підприємствами є такі, які мають балансову вартість активів до 4 млн євро, чистий дохід до 8 млн євро та середньої кількості працівників до 50 осіб; середніми – з балансовою вартістю до 20 млн євро, чистим доходом до 40 млн євро та кількістю працюючих понад 250 осіб, та великими – з балансовою вартістю активів понад 20 млн євро, чистим доходом понад 40 млн євро та середньою кількістю працюючих понад 250 осіб.

Досить слабкою позицією краудфандингу є низька інвестиційна активність населення, яке в першу чергу є рушієм даної форми фінансування. Водночас саме краудфандинг може стати цікавим для інвестицій, враховуючи, що в Україні наразі практично відсутня альтернатива розміщення коштів населення в банках. Ситуація останніх років, яка склалась в банківській системі України, що супроводжувалась фінансовими кризами 2008, 2013 та 2014 років, а також стратегія Національного банку України, спрямована на очищення банківської системи та виведення неплатоспроможних банків з ринку банківських послуг в значній мірі знизила довіру населення та сприяла відтоку депозитних ресурсів. Для посилення інвестиційної активності населення

вагомого значення набуває фінансова грамотність, яка повинна розповсюджуватись серед різних вікових груп, яка в тому числі визначена як загроза для існування даної форми фінансування.

Стосовно загроз, які пов'язані з краудфандингом, то найбільшою з них є підвищені ризики як для інвесторів, так і для платформи. Для їх зниження платформи розміщують максимально можливу за обсягами інформацію щодо потенційних ризиків, а також досить детально описують основні властивості проекту, його ризики з метою допомогти клієнту прийняти як позитивне інвестиційне рішення так і відмову від інвестування. Платформи також інформують інвесторів, надсилаючи їм інформацію щодо всіх здійснених інвестицій та грошових коштів інвестора, які знаходяться в розпорядженні платформи на поточну дату. Крім того у більшості країн, де існує відповідна законодавча база встановлені вимоги щодо кадрового складу, який повинен мати гарну репутацію, відповідну професійну кваліфікацію, а також повинен бути фінансово вмотивований для якісного виконання своїх функцій. В контексті зазначеної загрози, для зниження ймовірності її прояву важливо значення набуває наявність кодексу корпоративної етики, який би вміщував в тому числі вимоги щодо інформації викладеної вище, а також включав в себе і вимоги, що стосуються питання конфлікту інтересів, які можуть потенційно виникати. В цьому плані чітко виписані вимоги в законодавчій базі Іспанії, а саме передбачено, що власники платформи не мають права надавати консультації, що стосуються розміщених проектів, тим самим можливо створюючи на платформі асиметричну інформацію. Крім того є обмеження щодо інвестування менеджерами та мажоритарними власниками платформи коштів у проекти в розмірі не більше 10 % вартості проекту.

Відсутність процедур due diligence при відборі проектів є також загрозою у тому випадку, коли краудфандингова платформа не бере на себе зобов'язань щодо проведення даної процедури з проектами. Водночас в країнах, де є нормативне регулювання процесу, зокрема в Іспанії та Франції передбачено обов'язкову вимогу щодо процедури due diligence, яка встановлюється для краудфандингової платформи, що розміщує проект та передбачає повне розкриття інформації для інвестора.

Чергова загроза – це використання краудфандингових площадок для створення фінансових пірамід, в даному контексті варто зазначити, що важливим при виборі платформи є дотримання останньою вимоги неперервності бізнесу, яка передбачає розробку механізмів підтримки започаткованих проектів у випадку, якщо відбуваються технічні перебої функціонування платформи, або з інших причин платформа припинила свою діяльність. Так у Франції передбачено вимоги страхування професійної відповідальності, яка в тому числі передбачає компенсацію інвесторам їх вкладів у випадку доведених ознак шахрайства з боку співробітників платформи.

Таким чином у випадку формування позитивних тенденцій подальшого розвитку краудфандингу в Україні, особливо в частині використання моделей із зворотним грошовим потоком виникне потреба у формуванні адекватного

нормативного забезпечення, яке, враховуючи досвід європейських країн може сприяти зниженню загроз та зростанню можливостей використання даної форми як альтернативи традиційним формам фінансового забезпечення функціонування підприємств малого та середнього бізнесу, особливо в сфері природного агровиробництва. Підсумовуючи вище викладене, *під краудфандингом варто розуміти альтернативний метод фінансового забезпечення, що здійснюється за принципом мультиканального акумулювання фінансових ресурсів від невизначеного кола фізичних та юридичних осіб (віртуального товариства) на базі спеціалізованої інтернет-платформи з метою фінансування конкретних проектів та отримання як вигоди нефінансового характеру так і доходу.*

РОЗДІЛ 3

ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНОГО СТАНУ ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ

3.1 Активи аграрних підприємств як індикатор потреби у фінансовому забезпеченні

У забезпеченні процесу відтворення та соціально-економічного розвитку аграрних підприємств домінуючим чинником виступають фінансові ресурси. У результаті ринкових трансформацій значна частина підприємств аграрного сектору втратила власні фінансові ресурси, а умови доступу до зовнішніх суттєво погіршилися. Нестача фінансових ресурсів обумовлена, як слушно наголошує О.Є. Гудзь, по-перше, втратою підприємствами власних фінансових ресурсів внаслідок збиткової їх роботи та інфляції; по-друге, високою вартістю залучення позикових коштів; по-третє, недосконалістю державної фінансової політики [52]. У зв'язку з цим управління фінансовим середовищем в аграрному секторі набуває важливого значення для забезпечення процесу розширеного відтворення і розвитку підприємств у гармонійному поєднанні із соціальними потребами працівників.

У процесі трансформації економіки України до ринкової, в аграрному секторі відбулися кардинальні зміни форм власності, що зумовили радикальні перетворення в усій системі фінансових відносин. Водночас, аграрні підприємства гостро відчують нестачу внутрішніх фінансових ресурсів. Особливість аграрного сектору обумовлює складність залучення необхідних фінансових ресурсів для здійснення підприємницької діяльності. Це пов'язано з сезонним характером виробництва, значною залежністю від природно-кліматичних умов, уповільненим оборотом авансованого капіталу, великою кількістю в галузі суб'єктів господарювання, критичною спрацьованістю сільськогосподарської техніки, непередбачуваністю кон'юнктури ринку сільськогосподарської продукції, нестабільністю отримання прибутків. Отже, дослідження фінансового забезпечення аграрних підприємств в Україні сьогодні є актуальним і заслуговує на особливу увагу.

Поєднання внутрішніх джерел фінансування аграрних підприємств, ресурсів універсальних і спеціалізованих фінансово-кредитних установ за безпосередньої державної фінансової підтримки підприємств сектору має забезпечити фінансову основу ведення та розвитку бізнесу в аграрному секторі. Важливе значення належить удосконаленню механізмів державної підтримки аграрного сектору, що мають ураховувати його національні особливості та світові тенденції скорочення прямої державної підтримки аграрних підприємств, відповідно до вимог Світової організації торгівлі (СОТ).

Теоретичні та практичні аспекти фінансового забезпечення аграрних підприємств глибоко досліджені у працях вітчизняних учених: Андрійчука В., Данілова О., Дем'яненка М., Дем'яненка С., Лайка П., Мороза М., Мессель-Веселяка В., Саблука П., Сахацького М., Ситника В., Євтуха О., Колотухи С.,

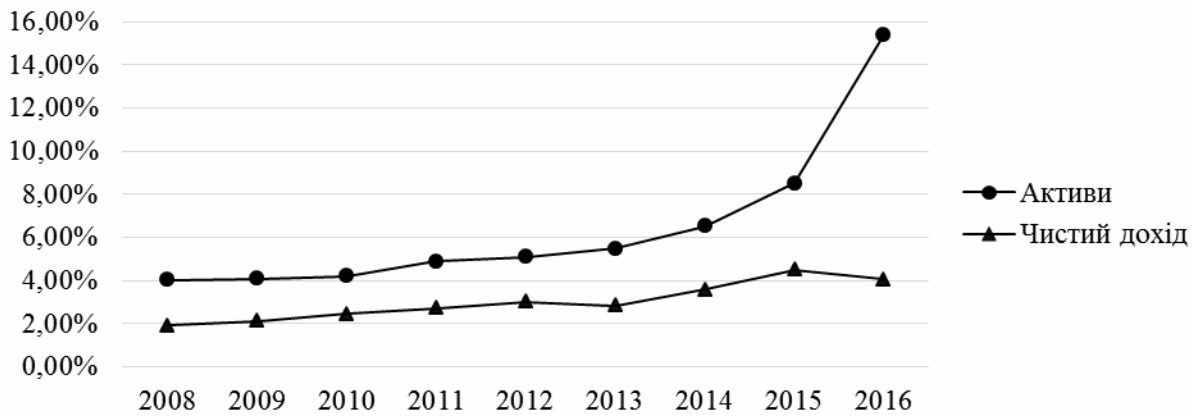
Чапко І., Гудзь О. та інших. Серед зарубіжних фахівців слід назвати таких: Кузьміна І., Пошкуса Б., Нікітіна О, Зорю С., Ш. фон Крамона Таубаделя, Ліферта У., Персаунда С., Твітена Л., Кокрана У. та інших.

Фінансування діяльності підприємств аграрного сектора здійснюється з урахуванням специфіки його функціонування, яка визначається: сезонністю виробництва; тривалим періодом обертання основних засобів; наявністю значного часового інтервалу між періодами здійснення витрат та отриманням кінцевих результатів; безперервністю виробничих процесів; використанням у якості засобів та предметів праці живих організмів, які підпорядковані, у першу чергу, біологічним законам відтворення; залежністю результатів діяльності підприємств та відповідно джерел фінансування від впливу природно-кліматичних умов; необхідністю кредитного забезпечення операційної діяльності та подальшого успішного розвитку суб'єктів господарювання як наслідку впливу попередньо зазначених факторів [49].

Серед основних проблем фінансування діяльності аграрних підприємств можна виділити:

зменшення обсягів державної підтримки аграрного сектора, що не забезпечує нормальне функціонування аграрного виробництва; недоступність кредитних ресурсів через високі відсоткові ставки та відсутність заставного майна для ведення не лише розширеного, а й простого відтворення; відсутність надійних гарантій повернення інвестицій та кредитів через збитковість підприємств [13]; неврахування сезонності робіт (немає стабільного фінансування у конкретно визначені періоди року), що фактично підсилює диспаритет цін. Хоча державою в цьому напрямку здійснюються певні заходи, але вони явно недостатні і це не дає позитивного результату; відсутність механізму швидкого і надійного доведення державних фінансових ресурсів до аграрних підприємств (ці ресурси «прокручуються» у комерційних банках не на користь селян); немає глибокого та надійного контролю з боку державних структур за цільовим використанням коштів за призначенням [49].

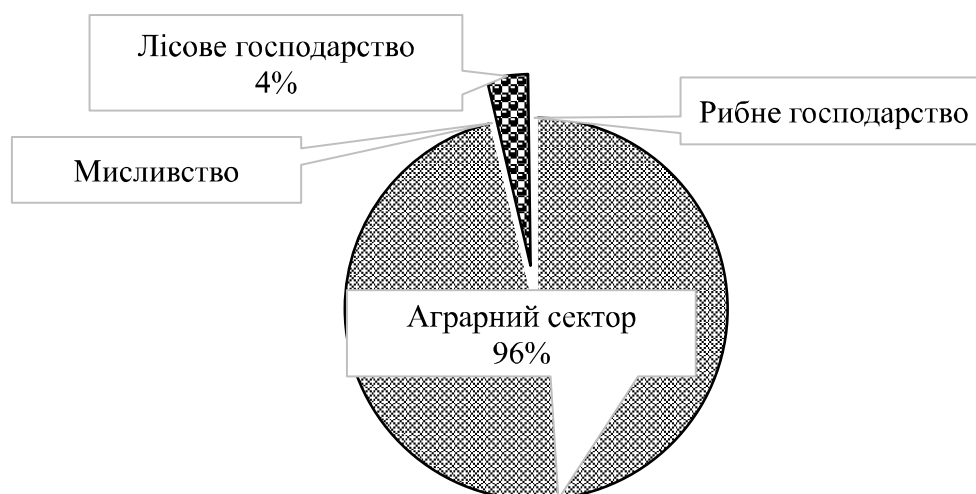
Наразі аграрний сектор є одним із базових в економіці України, яка весь час нарощує обсяги своєї діяльності. Так за період з 2008 по 2016 рік частка активів аграрних підприємств в сумарних активах підприємств по Україні в цілому має стабільну тенденцію до зростання, не зважаючи на кризові явища в економіці України та світі, що мали місце в 2008, 2013–2014 роках, що не є характерним для кризових ситуацій – їх частка збільшилась в 4 рази, що свідчить про нарощення обсягів майна та виробничих потужностей, а отже створення умов для подальшого інтенсивного розвитку сектору (рис. 3.1). При цьому нарощення обсягів майна супроводжується доволі стабільним зростанням обсягів чистого доходу в сумарному обсязі доходу, отриманого підприємствами країни – з 1,9 % у 2008 до більше ніж 4 % у 2016. Це відбувається на фоні того, що в Україні спостерігається значне уповільненні економічної діяльності, більшість галузей, а в окремих роках і економіка країни в цілому демонструють збитковість діяльності.

Рис. 3.1. Динаміка показників частки активів та чистого доходу підприємств аграрного сектору в активах та чистому доході економіки України

Джерело: складено автором за даними Держстату України.

В статистичних звітах щодо діяльності підприємств в Україні інформація наводиться сумарно по сільському, лісовому та рибному господарству, але варто зазначити, що частка аграрних підприємств є основною, оскільки становить більш 90 %, зокрема у 2016 році – 96 %, при цьому майже 4 % припадає на лісове господарство, все інше становить мисливство та рибне господарство (рис. 3.2). Водночас Україна має досить гарні природні умови як для розвитку мисливства так і для розвитку рибного господарства, але ці галузі мають значно гірші показники і не є пріоритетними з точки зору держави для їх інтенсивного розвитку та можливо фінансової підтримки. Варто зазначити, що розвиток зокрема рибного господарства в умовах, що відповідають концепції сталого розвитку мають також досить важливе значення та могли би бути одним із перспективних напрямів розвитку, зокрема в частині розведення та вирощування риби в річках та водоймах, для чого в країні є всі умови.

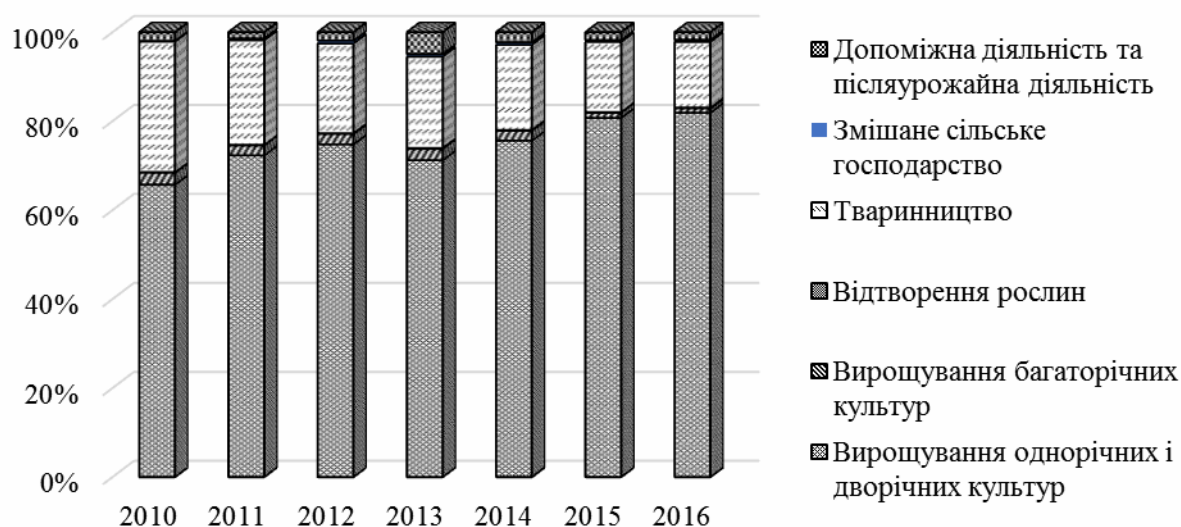

Рис. 3.2. Структура галузі сільського, лісового та рибного господарства України, 2016 р.

Джерело: складено автором за даними Держстату України.

Зрозуміло, що аграрні підприємства здійснюють свою діяльність формуючи певну спеціалізацію, що обумовлена тими видами продукції, якою вони займаються. Наразі в Україні найбільш активно відбувається вирощування однорічних та дворічних культур, тобто тих, які існують не більше двох вегетаційних періодів та включають: зернові (пшеницю, жито, кукурудзу на зерно, ячмінь, овес, просо, сорго, гречку, тощо), бобові (квасоля, горох, нут, люпин, тощо), насіння олійних культур (соняшника, льону, ріпаку, гірчиці, тощо), овочів і баштанних культур, коренеплодів та бульбоплодів, в тому числі картоплі, цукрового буряку, грибів, та інших (рис. 3.3). Обсяги реалізації однорічних та дворічних культур в Україні з кожним роком зростають. Якщо в 2010 році їх частка становила більше 65 % у загальному обсязі реалізованої продукції аграрного сектору, то в 2016 вже становить більше 80 %.

Рис. 3.3. Структура обсягу реалізованої продукції аграрного сектору України, %

Джерело: складено автором за даними Держстату України.

З одного боку така ситуація є позитивною, а з іншого боку виникає суттєва проблема щодо якісного використання сільськогосподарських угідь та відновлення родючості ґрунту, враховуючи ту ситуацію, що нарощення обсягів реалізації відбувається в основному за рахунок технічних культур, посівні площі під які зросли більше ніж в два рази за період з 2000 по 2016 роки (з 4187 тис. га до 8852 тис. га), при цьому це збільшення відбулось в першу чергу за рахунок суттєвого скорочення кормових культур, що обумовлено скороченням поголів'я та звуженням діяльності аграрних підприємств у тваринництві (табл. 3.1). Аналіз змін динаміки посівних площ сільськогосподарських культур дозволяють зробити висновки, що в цілому площі суттєво не змінилися, але відбулись кардинальні зміни в структурі посівних площ. За останні 16 років, не зважаючи на те, що площі під зернові та зернобобові збільшились лише на 5 %, в межах цієї групи культур суттєво зросла питома вага площ під зернову кукурудзу більше ніж в 3 рази, при суттєвому зменшенні площ під ярі культури.

Таблиця 3.1

Темпи зміни площ сільськогосподарських угідь одно та дворічних культур

Культури	2005	2010	2016
Культури сільськогосподарські	-4,2	-0,8	-0,5
Культури зернові та зернобобові	10,0	10,6	5,5
озимі	15,3	25,0	13,5
пшениця	16,3	15,4	13,4
жито	-6,9	-57,2	-78,4
ячмінь	41,8	335,6	195,9
ярі	5,4	-1,9	-1,4
пшениця	58,4	3,6	-37,3
ячмінь	10,2	-17,0	-48,9
овес	-10,2	-37,4	-59,9
кукурудза на зерно	25,4	98,6	214,2
гречка	-25,8	-60,8	-73,2
рис	-19,2	11,5	-53,8
культури зернобобові	3,4	5,1	-20,6
з них			
горох	6,2	-0,7	-21,8
вика	-18,5	-40,7	-75,9
Культури технічні	25,6	74,3	111,4
буряк цукровий фабричний	-23,8	-41,5	-65,9
соняшник	27,2	55,4	106,4
соя	573,8	1555,4	2775,4
ріпак і кольза	-3,3	323,8	112,6
льон-довгунець	8,7	-95,7	-91,3
Картопля, культури овочеві та баштанні продовольчі	-10,4	-13,6	-19,1
картопля	-7,1	-13,6	-19,5
культури овочеві відкритого ґрунту (без насінників)	-13,6	-14,1	-17,8
Культури кормові	-47,1	-63,2	-72,6
коренеплоди кормові (включаючи буряк цукровий кормовий)	3,2	-14,4	-26,0
кукурудза кормова	-59,7	-75,4	-85,2
трави однорічні	-49,5	-67,0	-78,8
трави багаторічні	-43,0	-58,5	-66,7

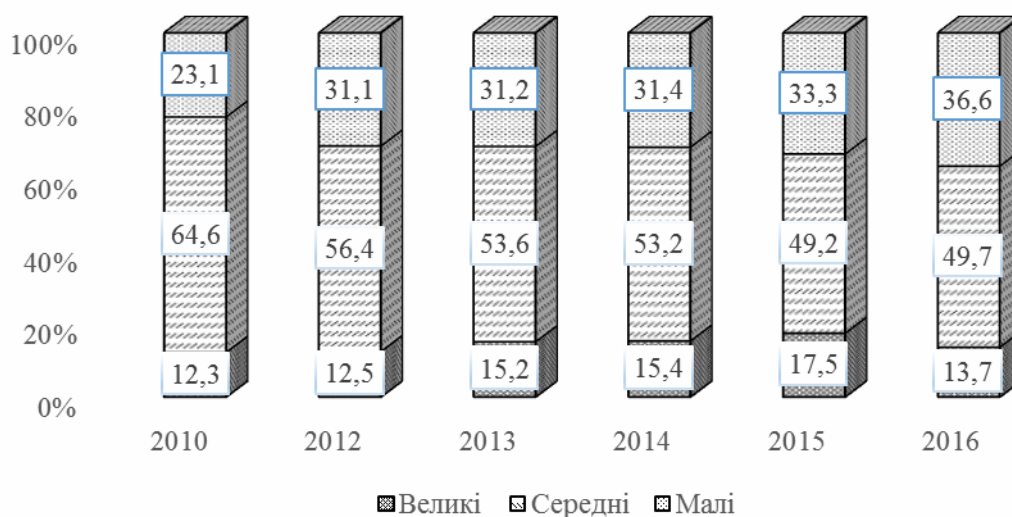
Джерело: складено автором за даними Держстату України.

Зростання більш ніж удвічі технічних культур зумовлено збільшенням площ під соняшником і ріпаком більш ніж у два рази. Крім того, відбулося різке розширення площ під сою – більш ніж в 28 разів, при цьому частка площ під цукровий буряк скоротилася майже втричі. Стосовно овочевих баштанних культур та картоплі, то на фоні більш суттєвих змін, зазначених вище, скорочення цих площ є не таким суттєвим. Більш значним є скорочення кормових культур, що є в тому числі базою для розвитку тваринництва в

цілому в 3,6 рази, що обумовлено скороченням площ під однорічні та багаторічні трави.

Стосовно тваринництва, його частка у обсягах реалізації скоротилась за період з 2010 по 2016 роки в два рази – з 29 % до 15 % відповідно, не зважаючи на те, що ця галузь аграрного виробництва є рентабельною. Стосовно інших видів сільськогосподарської діяльності, а саме вирощування багаторічних культур (плодових, фруктів, ягід, пряних, ароматичних та лікарських культур, тощо), ведення змішаного виробництва та допоміжної діяльності, то їх частка в загальному обсязі реалізованої продукції є незначною, та не має суттєвого впливу на фінансовий стан галузі і не визначає пріоритетні напрями фінансового забезпечення.

Варто зазначити, що протягом останніх десяти років в аграрному секторі спостерігається ситуація, коли поступово зростає питома вага обсягу виручки від реалізації продукції, отриманої великими підприємствами (рис. 3.4). Так, якщо в 2010 році вона становила 23 % то в 2016 36,6 %, тобто збільшилась більше ніж в 1,5 рази. При цьому таке збільшення відбувається в першу чергу за рахунок середніх підприємств, та певною мірою малих, адже стосовно середніх підприємств за аналогічний період їх частка зменшилась з майже 65 % у 2010 році до 49,7 у 2016 (24 % відповідно). Стосовно малих підприємств, то їх частка протягом аналізованого періоду мала стійку тенденцію до зростання, але в 2016 році скоротилась майже на 4 %, що є негативною тенденцією.

Рис. 3.4. Структура обсягу реалізації продукції підприємствами аграрного сектору залежно від їх розміру

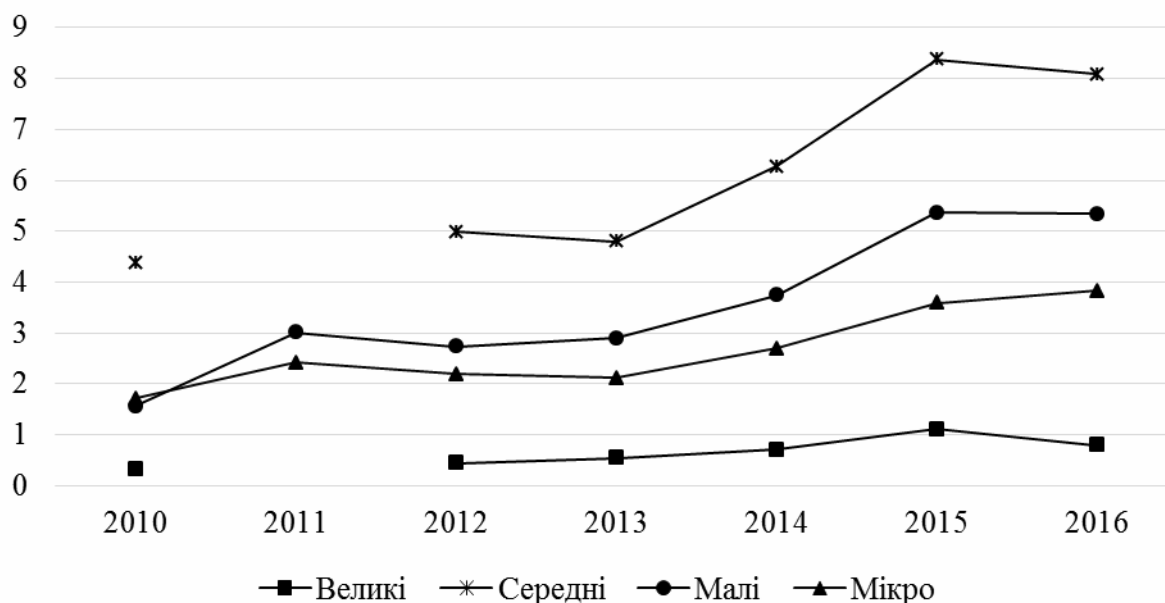
Джерело: складено автором за даними Держстату України.

Варто зазначити, що згідно даних Держстату України кількість великих підприємств в аграрному секторі становить лише 20 одиниць станом на 2016 рік, при цьому їх кількість порівняно з 2010 роком збільшилась на 7 одиниць. Тобто можна зазначити, що ті агрохолдинги, які працюють в країні не відносять до великих підприємств, оскільки сама холдингова структура передбачає, що

діяльність структурних підрозділів контролюється через фінансові інвестиції, при цьому ці підприємства є самостійними юридичними особами, які можуть виступати дочірніми або ж асоційованими підприємствами. Тому, якщо реально оцінити ситуацію з врахуванням афіліації, то кількість великих підприємств та їх частка в обсязі реалізації продукції може суттєво зрости. Звичайно, що абсолютні цифри не можна порівнювати між собою, оскільки зрозуміло, що кількісно малих підприємств зареєстровано значно більше ніж середніх та великих. Зокрема станом на 2016 рік малих підприємств в аграрному секторі зареєстровано 42477 одиниць, з них 37457 мікропідприємства. Негативною є тенденція кількості малих та мікро підприємств в аграрному секторі, оскільки порівняно з 2010 роком в 2016 їх кількість скоротилась на 4736 та 5515 відповідно. Саме ці підприємства є основою розвитку природного агровиробництва в світі і в Україні. Частково це свідчить про наявність проблем з підтримки розвитку малого та середнього бізнесу в Україні та фермерства зокрема. Це ще раз засвідчує необхідність розробки комплексної стратегічної програми розвитку природного агровиробництва, що сприятиме створенню не лише нових робочих місць, а і нових підприємств.

Стосовно створення нових робочих місць варто відзначити, що в малих та в тому числі мікро підприємствах в 2016 році працювало 38 % (17,2 %) зайнятих в аграрному секторі. При цьому протягом 2010–2016 років спостерігалась стійка тенденція до збільшення кількості та питомої ваги працюючих – майже 70 тис. осіб (+16 %). Водночас тенденція щодо зайнятих працівників на середніх підприємствах за цей же період скоротилась на 148 тис. осіб (-17,5 %). Це також підтверджує необхідність розвитку фермерських господарств, що є основою малого бізнесу та базою впровадження природного агровиробництва. В середньому на одному малому підприємстві працює 4 особи, на середньому – 144 та на великому – 1904 особи станом на 2016 рік. При цьому показник по малих підприємствах залишається майже незмінним, в той час як на середніх підприємствах скоротився на 6 осіб, а на великих – на 625 осіб (33 %) за аналізований період.

Фінансова діяльність підприємства повинна бути спрямована на забезпечення систематичного надходження і ефективного використання фінансових ресурсів, дотримання розрахункової і кредитної дисципліни, досягнення раціонального співвідношення власних і залучених коштів, фінансової стійкості з метою ефективного функціонування підприємства. Саме цим зумовлюється необхідність і практична значущість систематичної оцінки фінансового стану підприємства, якій належить суттєва роль у забезпеченні його стабільного фінансового стану. Така діяльність характеризується забезпеченістю фінансовими ресурсами, які необхідні для нормального функціонування підприємства, доцільним їх розміщенням та ефективним використанням, фінансовими взаємовідносинами з іншими юридичними та фізичними особами, платоспроможністю та фінансовою стійкістю. Особливо це стосується аграрного сектору, який є базовим у забезпеченні продовольчої безпеки. Крім того саме аграрний сектор економіки забезпечує сировиною переробні галузі, в тому числі і харчову промисловість і від якості сировини залежить якість кінцевої продукції.

Рис. 3.5. Питома вага обсягу реалізованої продукції аграрних підприємств в економіці України, %

Джерело: складено автором за даними Держстату України.

З точки зору макроекономічних параметрів агровиробництво забезпечує значну частку обсягу реалізованої продукції у сумарному обсязі по економіці країни в цілому, яка з року в рік зростає і станом на 2016 рік становить майже 15 %. При цьому основну частку сформованого обсягу реалізації в агровиробництві забезпечили саме середні та малі підприємства, якщо в 2010 році їх частка становила 5,9 %, то в 2016 – 13,41 %. Отже агровиробництво в Україні стрімко зростає та стає провідним сектором економіки.

Аналіз публікацій, присвячених питанням оцінки фінансового стану підприємств дає підстави визначити, що фінансовий стан підприємства характеризується сукупністю параметрів, які виражають наявність, розміщення і використання фінансових ресурсів підприємства [271]. А його оцінка є необхідною умовою для ефективного управління підприємством, для розміщення та використання його ресурсів.

Для досягнення основної мети аналізу фінансового стану підприємства можуть застосовуватися різні методи аналізу. Методи фінансового аналізу – це комплекс науково-методичного інструментарію для оцінки фінансового стану підприємства [218]. Проаналізувавши літературні джерела авторів, які досліджували дане питання, можна визначити наступні методи оцінки фінансового стану підприємства: коефіцієнтний; комплексний; інтегральний; безбитковий; рівноважний.

Коефіцієнтний метод передбачає розрахунок системи коефіцієнтів, що висвітлюють різні боки господарювання підприємства і враховують вплив як внутрішнього, так і зовнішнього середовищ на фінансовий стан підприємства.

Основними недоліками даного методу є:

1) трудомісткість, тобто досить складний процес формування результатів оцінки;

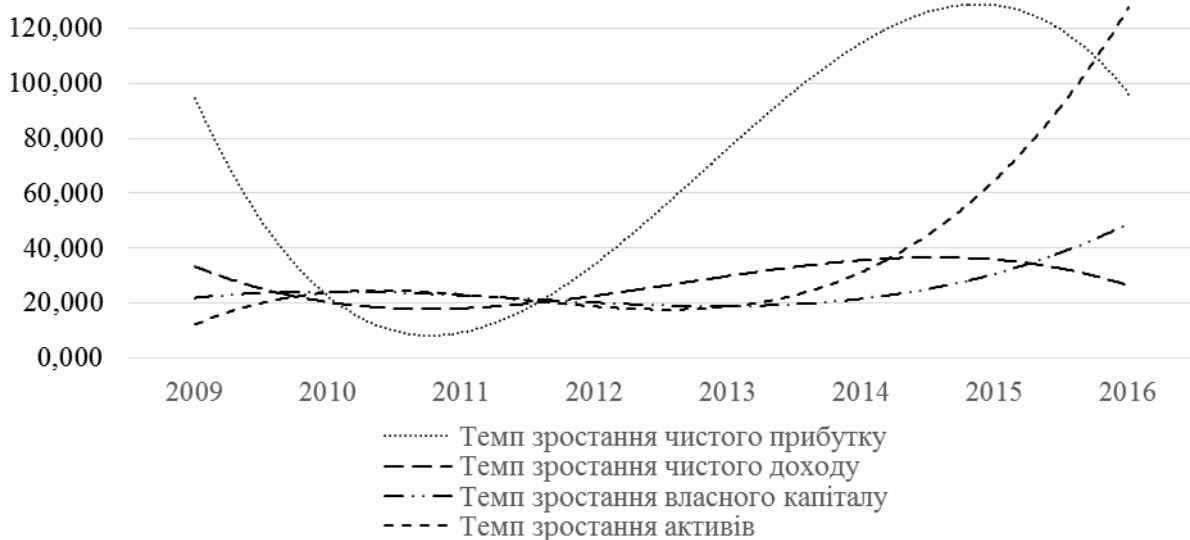
2) відсутність нормативних значень більшості коефіцієнтів, що використовуються в процесі аналізу;

3) ситуація, коли зміни величин коефіцієнтів у динаміці не можуть бути інтерпретовані належним чином, оскільки значення для розрахунку змінюються у часі.

Фінансовий стан підприємства – це комплексне поняття, яке є результатом взаємодії всіх елементів системи фінансових відносин підприємства, визначається сукупністю виробничо-господарських факторів і характеризується системою показників, що відображають наявність, розміщення і використання фінансових ресурсів. Така діяльність характеризується забезпеченістю фінансовими ресурсами, які необхідні для нормального функціонування підприємства, доцільним їх розміщенням та ефективним використанням, фінансовими взаємовідносинами з іншими юридичними та фізичними особами, платоспроможністю та фінансовою стійкістю. Аналіз фінансового стану підприємства дає якісну та кількісну інформацію про його діяльність, яка необхідна для багатьох суб'єктів ринку. У той же час з метою її достовірності, використання у процесі управлінських рішень доцільно використовувати коефіцієнтний або комплексний метод, адже вони охоплюють всі сфери діяльності підприємства. Дані методи представляють підприємство і всі його зв'язки як взаємопов'язану систему рухів фінансових ресурсів, що дає змогу найширше оцінити його фінансовий стан.

Для загального оцінювання фінансового стану аграрних підприємств варто проаналізувати та одночасно порівняти показники темпів зростання фінансових результатів діяльності із показниками фінансового стану галузі, іншими словами проаналізувати на відповідність «золотому правилу економіки підприємств». Сутність даного правила зводиться до того, що в ідеальному варіанті темпи зростання чистого прибутку повинні перевищувати темпи зростання чистого доходу, що буде свідчити про оптимізацію структури витрат підприємства, в свою чергу темпи зростання чистого доходу будуть перевищувати темпи зростання власного капіталу, а темпи зростання останнього будуть перевищувати темпи зростання активів підприємства. Виконання таких нерівностей буде свідчити про зростання ефективності функціонування підприємства, підвищення оборотності його коштів, фондівіддачі в першу чергу, а також нарощення капіталу власників, що у випадку ефективної діяльності та оптимізації структури витрат буде сприяти зростанню нерозподіленого прибутку, що знижуватиме ризики власників та кредиторів підприємства та дозволить наращувати активи за рахунок залучення більш дешевого капіталу.

Для більшої наочності та уникнення впливу різних факторів нами розраховано та подано на рис. 3.6 поліноміальні тренди темпів зростання вищезазначених показників.

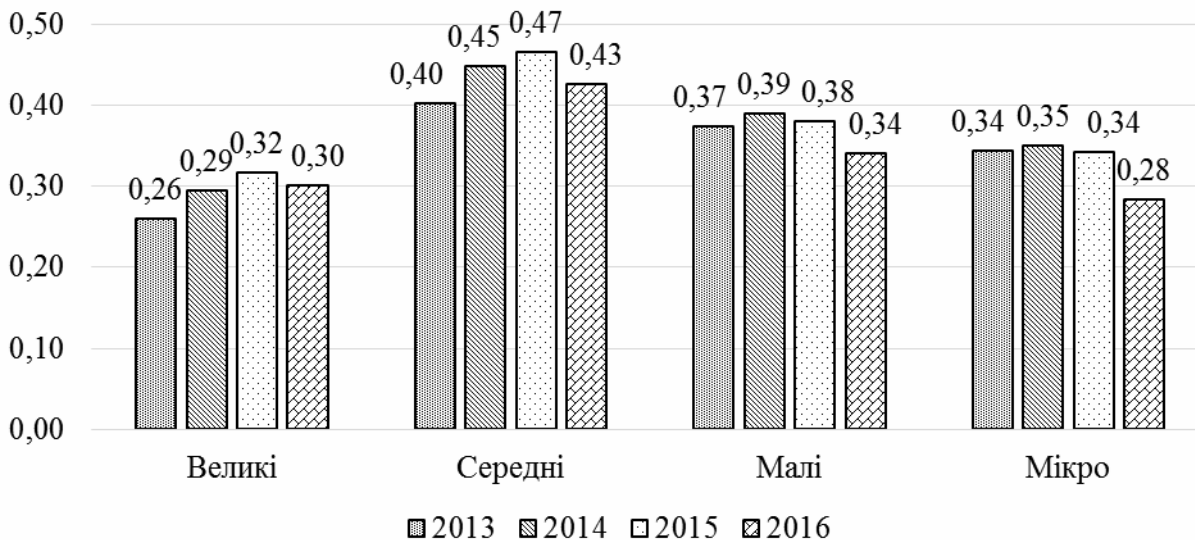

Рис. 3.6. Поліноміальні тренди темпів зростання базових фінансових показників підприємств аграрного сектору

Джерело: складено автором за даними Держстату України.

Отже можна зробити висновки, що по-перше поведінка показників фінансового стану та фінансових результатів діяльності є нестійкою, при цьому поведінка трендів, що відображають темпи зростання чистого доходу та темпів зростання активів доволі схожа та має за останні роки стійку висхідну тенденцію, та демонструє значні темпи; по-друге, темпи зростання активів суттєво перевищують темпи зростання власного капіталу, що може засвідчувати на фоні значних темпів зростання чистого прибутку, що власники вкладають значну частку чистого прибутку в оновлення матеріально-технічної бази підприємств; по-третє темпи зростання чистого прибутку значно перевищують темпи зростання чистого доходу, що свідчить про зменшення витрат на виробництво та реалізацію сільськогосподарської продукції, а також зростання продуктивності. Останнє може бути досягнуто шляхом застосування у виробництві хімічних добрив, стимуляторів росту, генно модифікованої продукції. Все це ще раз підтверджує необхідність суттєвої фінансової, соціальної та правової підтримки розвитку природного агровиробництва в Україні.

Стосовно майнового стану аграрних підприємств, то проведені розрахунки дозволили зробити висновки, що зношеність основних засобів є прийнятною, оскільки за аналізований період коефіцієнт зносу є значно меншим нормативного значення (не більше 0,5) і в середньому становить 39,7% (рис. 3.7). Найбільший рівень зносу спостерігається по підприємствам, середнім за розміром, а найнижчий – по великим підприємствам. На фоні середнього значення даного показника по Україні в розмірі 74,7% можна стверджувати, що матеріально-технічна база аграрних підприємств знаходиться в задовільному стані, а з врахування вищезазначених тенденцій базових фінансових показників у підприємств є внутрішні резерви для підтримки основних виробничих фондів у задовільному стані.

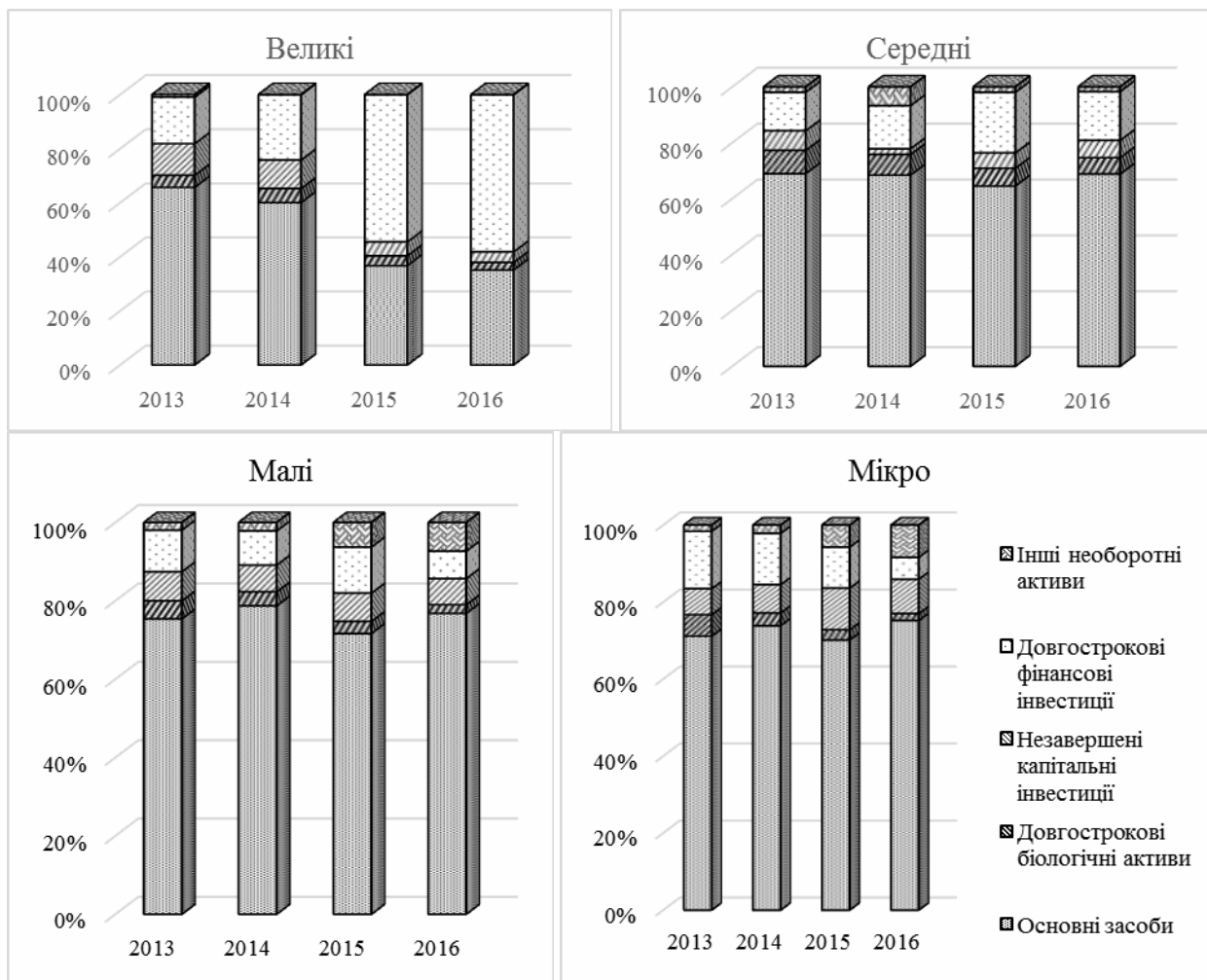
Рис. 3.7. Коефіцієнт зносу основних засобів та нематеріальних активів аграрних підприємств

Джерело: складено автором за даними Держстату України.

Стосовно мобільності балансу аграрних підприємств, то варто зазначити, що баланси підприємств незалежно від їх розмірів є мобільними, а отже сума капіталу, вкладеного у виробничі потужності є меншою ніж сума капіталу, яка вкладена в оборотні кошти. Якщо проаналізувати в розрізі масштабів підприємств, то за період з 2013 по 2016 роки, коефіцієнт мобільності балансу великих підприємств коливався в межах від 2,5 в 2013 до 3,7 в 2016 році, тобто розмір капіталу, вкладений в необоротні активи був більше, ніж втричі меншим за оборотні активи. Мобільність балансу середніх підприємств мала стійку тенденцію до зростання з 1,5 до 3,1 за аналізований період. На відміну від великих та середніх підприємств мобільність балансу малих та мікропідприємств змінилась кардинально, та збільшилась більше ніж в 10 та 18 разів відповідно. З одного боку це можна оцінити позитивно, оскільки підприємства в цьому випадку суттєво прискорюють оборотність капіталу, але з іншого боку це може свідчити, про відмову від вкладання коштів у придбання техніки, обладнання, будівель та споруд. Водночас, якщо існує налагоджена інфраструктура, яка дає можливість використовувати сільськогосподарську техніку на правах оренди, то це є позитивною тенденцією. З іншого боку, не вкладаючи кошти у будівлі та споруди, малі та мікро підприємства не мають бази для зберігання врожаю, що змушує їх реалізовувати продукцію по не зовсім вигідним цінам, враховуючи відсутність можливостей зберігання а також переробки продукції. Крім того, наявність таких виробничих потужностей дозволяє малим та мікропідприємствам частково вирівнювати існуючу асинхронність у формуванні вхідних та вихідних грошових потоків, знижуючи рівень сезонних коливань. В цілому високе значення коефіцієнта мобільності балансу підприємств аграрного сектора свідчить про зростання оборотності капіталу, а отже зниженні потреб у використанні більших за розмірами сум.

Слід зазначити, що в цьому випадку важливого значення набувають показники структури активів підприємств. Виходячи з даних, наведених рис. 3.8 можна констатувати, що у середніх, малих та мікропідприємств структура активів є усталеною, та суттєво не змінюється протягом аналізованого періоду. Найбільшу частку складають основні засоби а також нематеріальні активи, які відображені в цій складовій, крім того як позитивну тенденцію можна відзначити наявність незавершеного капітального будівництва, що свідчить про реальні інвестиції, які здійснюються у розвиток підприємств.

Рис. 3.8. Структура необоротних активів аграрних підприємств за масштабами діяльності

Джерело: складено автором за даними Держстату України.

Варто відзначити негативну тенденцію скорочення довгострокових біологічних активів, наслідком чого стає скорочення обсягів реалізації продукції тваринництва, при чому скорочення спостерігається у всіх підприємств. Водночас в абсолютному вимірі розмір довгострокових біологічних активів не зменшується, але і не нарощується високими темпами, тому в структурі активів поступово витісняється. Структура активів великих

підприємств є відмінною від інших, так частка основних засобів поступово зменшується, хоча в абсолютному вимірі протягом аналізованого періоду збільшилась на 38 % (3080 млн грн). В структурі активів їх суттєво витісняють довгострокові фінансові інвестиції, що є логічним, оскільки великі підприємства досить часто нарощують масштаби своєї діяльності за рахунок входження в капітал інших підприємств, купуючи частку акцій. Таким чином поступово створюються інтегровані компанії, шляхом утворення дочірніх та асоційованих підприємств. Фактично замість реальних інвестицій відбувається нарощення фінансових інвестицій. Це свідчить про створення тенденції нарощення частки великих аграрних компаній – агрохолдингів в аграрному секторі України, при чому можна відзначити, що інтеграція здійснюється як вертикально, тобто від власне виробника продукції, до переробки та зберігання, та кінцевої реалізації в мережі супермаркетів; так і горизонтально, охоплюючи підприємства з різних регіонів, диверсифікуючи свої ризики під впливом природно-кліматичних умов, географії ринків збуту продукції, тощо.

Враховуючи, що частка оборотних активів в структурі майна підприємства є значною, про що свідчить коефіцієнт мобільності, значення якого значно перевищує 1, то важливого значення набуває саме структура оборотних активів підприємств. Успішне функціонування аграрних підприємств у ринкових умовах значною мірою залежить від формування та раціонального використання ними оборотних засобів. Як одна із найважливіших складових відтворювального процесу оборотні активи не тільки впливають на фінансові результати підприємств, але й забезпечують їхню платоспроможність. Отже, формування оборотних активів і джерел фінансування, ефективне їх використання на сьогоднішній день набувають першочергового значення.

В економічній літературі існує велика кількість тлумачень категорії оборотних активів, які прирівнюють до оборотних засобів, що вказує на розбіжності в поглядах на її зміст. Водночас науково обгрунтоване тлумачення суті оборотних активів є необхідною передумовою розробки наукових принципів раціональної організації та підвищення ефективності їх функціонування. Протягом довгого часу висувуються різноманітні трактування цього поняття. Можна виділити три найбільш розповсюджені визначення оборотних активів:

- як вартість товарно-матеріальних цінностей;
- як вартість оборотних фондів і фондів обігу;
- як авансова вартість, що функціонує у формі оборотних виробничих фондів і фондів обігу.

За своєю сутністю оборотні активи, якщо виходити з їх участі в кругообігу, не споживаються, не витрачаються, а авансуються (направляються на цільове використання). Джерелами формування оборотних активів можуть виступати й кредитні ресурси. Тому оборотні активи – це частина засобів виробництва, яка цілком споживається протягом виробничого циклу і включається до складу оборотних активів. Всі джерела, за рахунок яких формуються оборотні активи, можна розглядати як деякий

фонд, який можна назвати фондом оборотних коштів. Кількісно «оборотні активи» як частина активів і «фонд оборотних коштів» як частина пасивів повинні співпадати.

За джерелами формування оборотні активи поділяються на власні, позикові та залучені. Поділ оборотних активів за такою ознакою вказує на джерела виникнення і форми надходження їх на підприємство в постійне чи тимчасове користування. Основу оборотних активів підприємств, що функціонують в ринкових умовах, складає та їх частина, що сформована за рахунок власного оборотного капіталу. До власного оборотного капіталу відносять також «сталі пасиви». Частина оборотних активів, які підприємства формують за рахунок отримання у вигляді банківських кредитів з метою створення сезонних запасів матеріальних цінностей та покриття витрат виробництва, називається позиковими. Ці кошти надаються підприємствам на певний строк, після завершення якого вони мають бути повернуті банку. Залученими називаються кошти, що не належать підприємству, проте внаслідок діючої системи розрахунків перебувають у його обігу, прикладом може бути кредиторська заборгованість.

На сучасному етапі розвитку економіки власні кошти аграрних підприємств не забезпечують нормальних умов відтворення. У той час як для розвитку стійкого процесу відтворення в аграрному секторі необхідне забезпечення його достатніми джерелами фінансування. Тому стає очевидним, що без залучення в оборот додаткових коштів вітчизняному агровиробнику неможливо ефективно вести процес виробництва. Основним джерелом поповнення оборотних активів є отриманий за результатами діяльності прибуток, а також прирівняні до власних коштів сталі пасиви, представлені коштами, що не належать підприємству, але постійно знаходяться в його обороті. Однак відсутність прибутку або його мінімальні розміри в більшості аграрних підприємств у сучасних умовах господарювання зумовлює нестачу власного оборотного капіталу для потреб розширеного відтворення, змінює їх структуру, знижує ефективність виробництва [198]. Дефіцит власних джерел змушує аграрні підприємства покривати свої поточні потреби в основному за рахунок несвоєчасного погашення кредиторської заборгованості, яка починає поступово набувати характер основного джерела формування запасів. Проте ми наголошуємо, що зростання обсягів кредиторської заборгованості є ризикованим способом нарощення вільних коштів. Незважаючи на те, що у підприємства з'являється додаткове та безкоштовне джерело фінансування оборотних активів, однак неконтрольоване збільшення кредиторської заборгованості може призвести до підвищення ризику банкрутства.

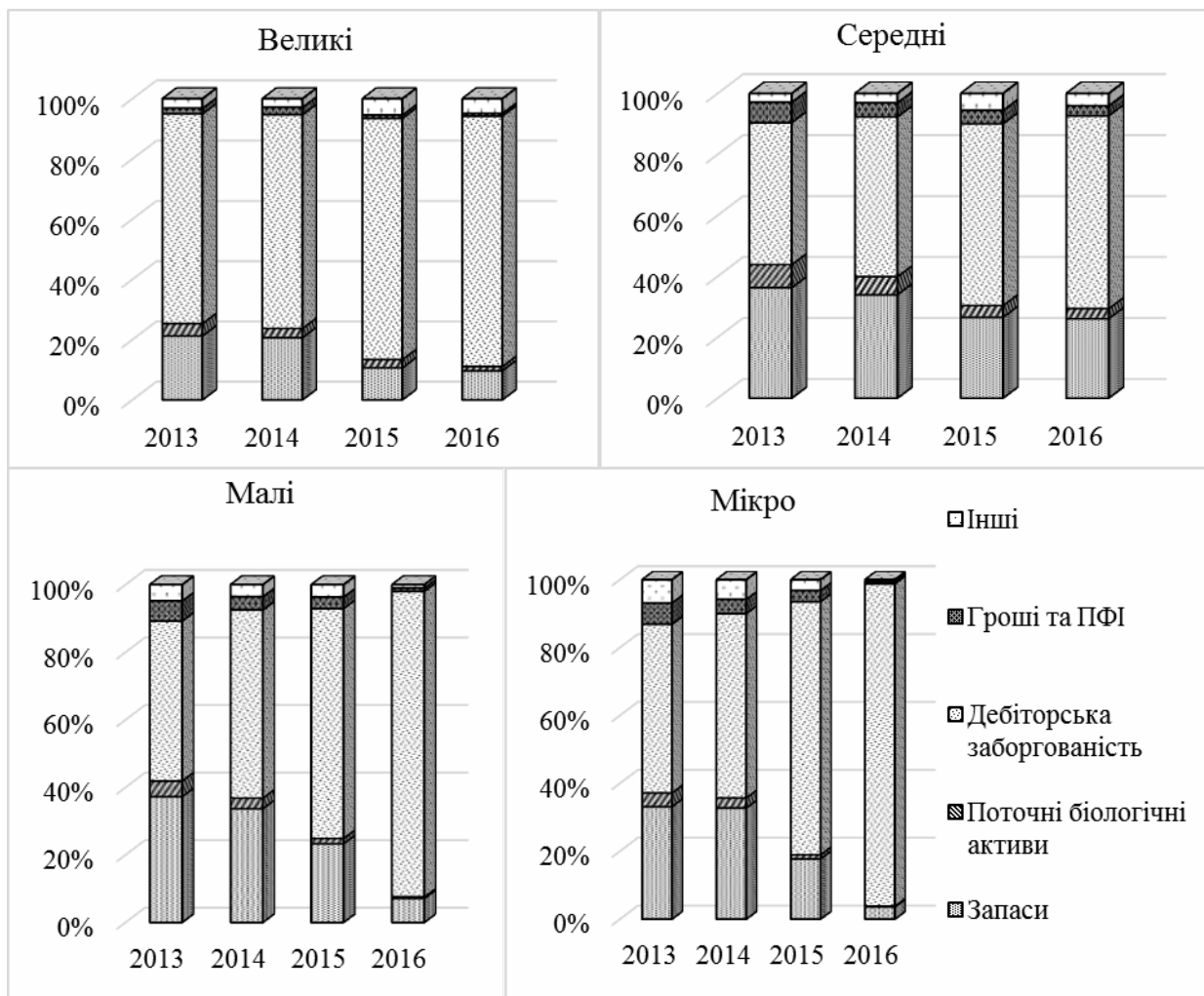
За цих умов кредит є важливим джерелом формування оборотних активів, що забезпечуватиме безперервність виробничого процесу. При цьому варто відмітити недостатнє використання аграрними підприємствами при формуванні оборотних активів такого джерела, як короткостроковий банківський кредит. На наш погляд, це передусім пов'язано з тим, що більшість аграрних підприємств залишаються некредитоспроможними,

мають труднощі з об'єктами застави, які б гарантували повернення позик, значною ризикованістю неповернення наданих кредитів, пов'язаною із збитковістю галузі, а також з високими відсотковими ставками по банківським кредитам. Короткостроковий кредит, незалежно від об'єктів кредитування, надається строком до одного року. Однак на практиці терміни надання кредиту значно менші, що пояснюється високим рівнем інфляції, спричиненої спадом виробництва, станом товарного і грошового обігу. Вплив інфляції на процес відтворення оборотних активів досить неоднозначний: вона має безпосередній та опосередкований вплив. Так, безпосередній вплив інфляції характеризується знеціненням оборотних активів за термін їх обороту, тобто після завершення обороту підприємство фактично не отримує авансованої суми оборотних активів у складі чистого доходу від реалізації продукції. Опосередкований вплив інфляції виражається у сповільненні обороту активів через кризу неплатежів, обумовлених зниженням продуктивності праці і низькою ефективністю виробництва, яка за існуючих економічних умов залежить, в першу чергу, від ефективності використання всіх виробничих ресурсів у цілому. Задовольняючи потребу в грошових коштах, кредит сприяє усуненню можливих перерв в процесі відтворення (в тому числі розширеного відтворення), що, в свою чергу, забезпечує зростання обсягу виробництва, пришвидшує кругообіг авансованої вартості і в результаті – призводить до підвищення ефективності використання оборотних активів. Використовуючи кредит, аграрні підприємства вивільнюють власні кошти. Так досягається економія оборотних активів, авансованих у відтворювальний процес.

Підприємство, формуючи оборотні активи, повинно прагнути до мінімізації вартості капіталу, затраченого на створення їхньої величини. Аграрні підприємства повинні вести цілеспрямовану роботу, пов'язану із залученням кредитів банку для формування оборотних активів як об'єктивної необхідності, що відповідає ринковим умовам господарювання. Кредитна ініціатива за ринкових умов господарювання має бути спрямована на підвищення якості виробленої продукції при дотриманні енергозберігаючих технологій та впровадженні передових методів господарювання.

Фінансове забезпечення відтворення оборотних активів є пріоритетним напрямом ефективності їх використання. Раціональна комбінація власних, позикових та залучених джерел формування оборотних активів відіграє важливу роль як у підвищенні ефективності їх використання, так і в підвищенні всього агровиробництва, а це – запорука отримання прибутку, який залишається головним джерелом формування оборотних активів. При цьому вдосконалення структури джерел формування оборотних активів має бути направлене на вирішення проблеми підвищення економічної ефективності використання оборотних активів.

Наразі структура оборотних активів, на відміну від необоротних не може бути визначена як усталена, оскільки зміни відбуваються кожного року (рис. 3.9). Але при цьому динаміка цих змін є однаковою, не залежно від масштабів діяльності підприємства.

Рис. 3.9. Структура оборотних активів аграрних підприємств за масштабами діяльності

Джерело: складено автором за даними Держстату України.

Найбільшу питому вагу серед оборотних активів становить дебіторська заборгованість, а також простежується стійка тенденція щодо її зростання. При цьому розглянувши власне структуру самої дебіторської заборгованості можна зазначити, що найбільшу питому вагу має інша дебіторська заборгованість, а також суттєвим є значення дебіторської заборгованості за товари, роботи, послуги. Беручи до уваги, що Держстат України надає агреговані значення дебіторської заборгованості та відносить до інших її видів всі, крім дебіторської заборгованості за товари, роботи, послуги та за розрахунками з бюджетом, частка якої є несуттєвою, то складно надати пояснення щодо причин зростання саме цього виду заборгованості.

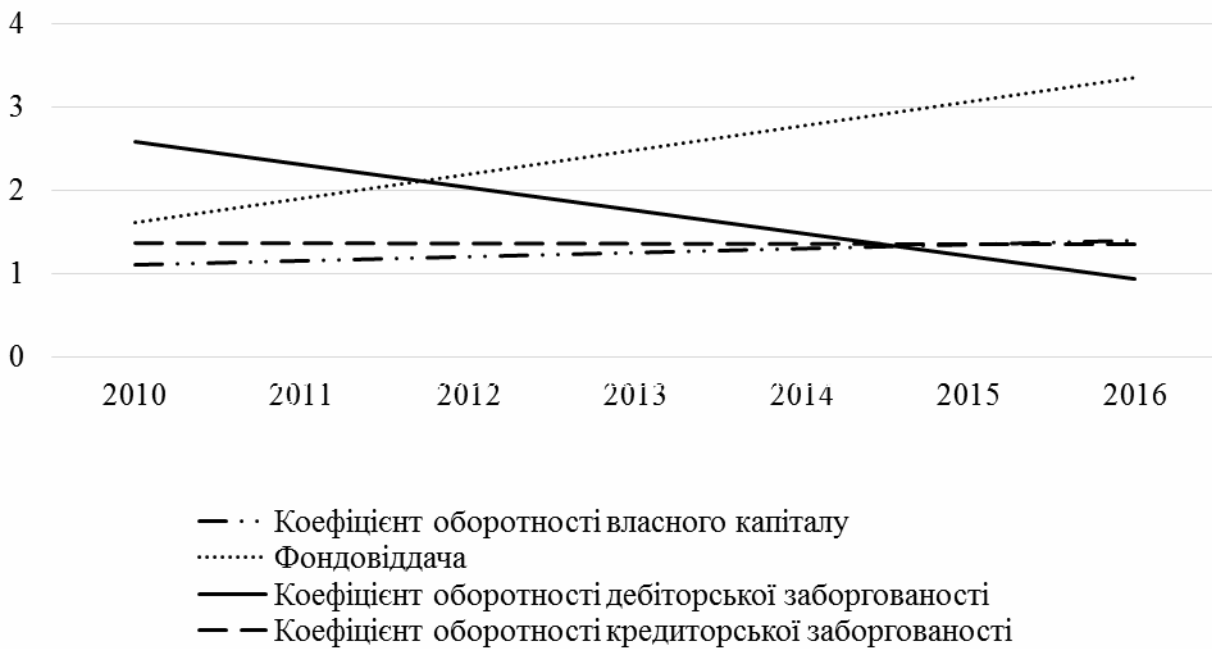
На другій позиції знаходяться запаси, їх частка коливається в залежності від масштабів підприємства, і є найменшою у великих підприємств. Водночас, враховуючи статичність даних, поданих в звіті про фінансовий стан підприємств, на основі яких формуються загальні статистичні показники, а також враховуючи специфіку аграрного виробництва, та станом на кінець грудня відсутності суттєвих потреб у запасах, для здійснення діяльності у

галузі рослинництва, яка є базовою для аграрних підприємств, можна відзначити логічність скорочення запасів, адже підприємство таким чином може намагатись прискорювати оборотність оборотного капіталу та підвищувати рентабельність своєї операційної діяльності та чисту рентабельність.

Звертає на себе увагу негативна тенденція, яка на нашу думку є продовженням негативної тенденції в необоротних активах, а саме скорочення частки поточних біологічних активів на всіх підприємствах, незалежно від масштабів діяльності. При цьому в абсолютному значенні розмір поточних біологічних активів зростає, але не такими темпами як інші види оборотних активів. Так, сумарно вони збільшились на 38 % за період з 2012 по 2016 рік, що становить 4652 млн грн. Така ситуація може бути обумовлена тим, що рентабельність тваринництва, порівняно з рослинництвом, а особливо вирощування однорічних і дворічних культур є значно нижчою, хоча в принципі галузь є рентабельною, та відзначається стабільним попитом на продукцію. Всі без виключення підприємства мають у своєму розпорядженні гроші та їх поточні фінансові інвестиції, при чому частка останніх є несуттєвою, що має об'єктивні обставини, враховуючи сучасний стан фінансового ринку та відсутність пропозиції щодо високоліквідних короткострокових цінних паперів. По суті наразі не існує іншої альтернативи для підприємств як розміщувати тимчасово вільні грошові кошти на депозитних рахунках в банках. При цьому частка грошей та поточних фінансових інвестицій з року в рік скорочується і станом на 2016 рік в середньому по аграрним підприємствам становила лише 1,5 % від суми оборотних активів. Крім того, мати значні залишки грошей на поточному рахунку не є раціональним рішенням для підприємств, важливо мати таку суму коштів, яка дозволяє підприємствам своєчасно виконувати всі свої поточні зобов'язання.

Отже, для оцінювання ефективності функціонування а також потреби у фінансовому забезпеченні необхідно також оцінити стан ділової активності підприємств аграрного сектору, які демонструють базові показники фондівіддачі, та оборотності – власного капіталу, дебіторської та кредиторської заборгованості (рис. 3.10).

Оцінювання всіх показників дозволяє зробити висновок, що підприємства суттєво наростили рівень використання основних засобів, та в 2016 році збільшили показник фондівіддачі в двічі, порівняно з 2012 роком і станом на 2016 рік на 1 грн вкладену в основні засоби отримала більше 3 грн чистого доходу. Варто зазначити, що намітилась негативна тенденція у формуванні розрахункової дисципліни, оскільки тренди оборотності дебіторської та кредиторської заборгованості мають різну спрямованість. В 2015 оборотність дебіторської та кредиторської заборгованості приблизно зрівнялись, що свідчить про вирівнювання розрахункової дисципліни на підприємстві, але далі оборотність дебіторської заборгованості продовжує знижуватись. Особливо це є негативним моментом з врахуванням суттєвого нарощення частки дебіторської заборгованості в структурі оборотних активів.

Рис. 3.10. Лінійні тренди показників ділової активності аграрних підприємств

Джерело: складено автором за даними Держстату України.

З точки зору фінансового забезпечення уповільнення оборотності дебіторської заборгованості, є негативним моментом, оскільки можна прогнозувати більшу потребу у використанні капіталу підприємствами та зниження рівня рентабельності діяльності. З іншого боку, така ситуація є цілком допустимою за умови нарощення внутрішніх джерел фінансування, таких як нерозподілений прибуток підприємства та резервний фонд, що буде проаналізовано нижче. Можливість надання більшої відстрочки платежу покупцям, за наявності власного оборотного капіталу може свідчити про перехід від агресивної політики фінансового менеджменту до більш консервативної, коли менеджери погоджуються на певне зниження рентабельності за рахунок уповільнення оборотності, але при цьому підтримують ліквідність та платоспроможність на максимально високому рівні.

3.2. Характеристика капіталу аграрних підприємств як віддзеркалення стану фінансового забезпечення

Аграрний сектор України представлений підприємствами різними за розміром – великими, середніми, малими та мікропідприємствами. Наразі в Україні зростає тенденція щодо збільшення кількості агрохолдингів, які як правило є вертикально інтегрованими структурами, що охоплюють весь процес від стадії виробництва, переробки та зберігання до стадії реалізації кінцевої продукції. Ці компанії як правило працюють через використання прямих фінансових інвестицій та повного або ж асоційованого контролю за діяльністю

аграрних підприємств, які в більшості випадків створені у вигляді товариств з обмеженою відповідальністю, рідше акціонерних товариств, останні після прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо спрощення ведення бізнесу та залучення інвестицій емітентами цінних паперів)» [229] та відповідних змін, внесених в Закон України «Про акціонерні товариства» [225] скоріш за все приймуть рішення про зміну організаційно-правової форми на товариства з обмеженою відповідальністю або інші форми господарських товариств.

Таблиця 3.2

Характеристика найбільших агрохолдингів України

Назва	Регіон діяльності	Земельний банк, тис га	Основні напрями	Особливості фінансування
1. UkrLand Farming	22 області	570	Рослинництво, насінництво, молочне та м'ясне тваринництво, виробництво яєць, яечних продуктів, цукру, тощо	ІРО на Лондонській торговій біржі, єврооблігації на Ірландській фондовій біржі
2. Кернел	Тернопільська, Одеська, Миколаївська, Кіровоградська, Черкаська, Полтавська, Сумська, Чернігівська, Харківська, Дніпропетровська, Хмельницька	560	Виробництво та експорт соняшникової олії, рослинництво	Акції розміщені на Варшавській фондовій біржі
3. Агропросперис (NCH)	Сумська, Чернігівська, Харківська, Полтавська, Миколаївська, Вінницька, Чернівецька, Житомирська, Хмельницька, Тернопільська, Рівненська, Волинська, Львівська	430	Рослинництво (пшениця, ріпак, кукурудза, соняшник, соя)	Контроль активів група NCH Capital (США)

Закінчення табл. 3.2

4. Миронівський хлібопродукт	Київська, Черкаська, Полтавська, Сумська, Дніпропетровська, Донецька, Херсонська, Вінницька, Івано-Франківська	370	Виробництво курятини, зернові, комбікорми	Акції розміщені на Лондонській фондовій біржі
5. Астарта-Київ	Полтавська, Харківська, Вінницька, Хмельницька, Тернопільська та Житомирська	250	Рослинництво (цукровий буряк, зернові та маслянисті культури)	Акції розміщені на Варшавській фондовій біржі
6. Мрія Агрохолдинг	Тернопільська, Хмельницька, Івано-Франківська, Чернівецька, Львівська	165	Рослинництво	Акції розміщені на Франкфуртській фондовій біржі 1 серпня 2014 р. технічний дефолт. Перехід під контроль іноземних кредиторів.
7. ІМК	Полтавська, Чернігівська, Сумська	129,6	Рослинництво, виробництво молока	Акції розміщені на Варшавській фондовій біржі
8. Агротон	Луганська, Харківська	122	Рослинництво, тваринництво	
9. AgroGeneration	Львівська, Тернопільська, Житомирська, Харківська, Сумська	120		Іноземні інвестори
10. Укрпромінвест- Агро	Вінницька, Житомирська, Черкаська, Полтавська, Дніпропетровська, Кіровоградська	116,5	Рослинництво, виробництво цукру, тваринництво (молочне та м'ясне), переробка зернових	

Джерело: складено автором за даними сайту Latifundist.com та офіційними сайтами представлених агро холдингів.

За даними агропорталу сукупний земельний банк вітчизняних агрохолдингів станом на 2017 рік становить 6,25 млн га та за останні десять років площі таких підприємств весь час зростали. В 2017 році обсяг валової виробленої продукції становив 55,9 млрд грн, що становить майже 22 % від загального обсягу валової продукції в країні в цілому.

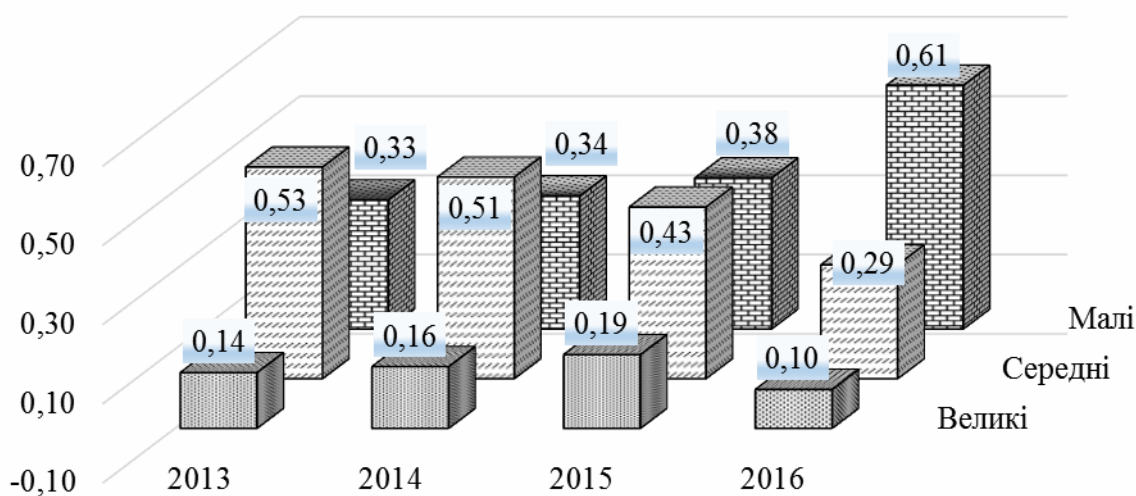
Серед 10 найбільших агрохолдингів України більшість спрямовує свою діяльність на рослинництво, що, як видно з аналізу проведеного вище є більш рентабельним ніж тваринництво, особливо в сфері вирощування багаторічних та однорічних культур. З точки зору фінансового забезпечення своєї діяльності агрохолдинги широко використовують можливості фінансового ринку. Так, як видно з даних таблиці вони провадять операції первинного публічного розміщення акцій на потужних європейських фондових майданчиках – Варшавській, Лондонській, Франкфуртській біржах. Частина з представлених агрохолдингів контролюється іноземними інвесторами. Крім того, за даними фінансової звітності цих підприємств, оприлюднених на офіційних сайтах, вони також активно користуються і банківськими кредитами, обсяги яких є доволі суттєвими. При цьому серед агрохолдингів жоден не застосовує зелених фінансових інструментів – зелених облігацій, чи зелених кредитів.

Слід зазначити, що з точки зору концепції сталого розвитку потужні агрохолдинги не дуже зацікавлені в розвитку природного агровиробництва. Так, не зважаючи на те, що окремі з них декларують політику соціально-відповідального та екоспрямованого бізнесу, їх не можна віднести до підприємств, які здійснюють природне агровиробництво, оскільки вони активно використовують мінеральні добрива, стимулятори росту, гербіциди, тощо, що не відповідає існуючим вимогам.

На відміну від великих підприємств, середньому та малому бізнесу практично не можливо використовувати потужності фінансового ринку, за виключних обставин, коли вони можуть створювати кооперативи, тим самим формуючи більш потужну фінансову базу свого розвитку.

Якісне фінансове забезпечення є основою подальшого розвитку як на мікрорівні – для суб'єктів господарювання, так і на рівні аграрного сектору та економіки в цілому. Саме наявність різних джерел фінансування діяльності та їх співвідношення між собою визначають фінансову стійкість підприємства. В науковій літературі проблемі визначення фінансової стійкості суб'єктів господарювання присвячено значна кількість досліджень. Узагальнюючі їх можна зазначити, що з одного боку фінансову стійкість підприємства визначають як стійке перевищення протягом тривалого періоду доходів над видатками, або ж перевищення вхідних грошових потоків на вихідними, що забезпечує стабільне формування чистого грошового потоку, а отже це свідчить про те, що підприємство має власні фінансові ресурси для подальшого розширеного відтворення. Більше того це свідчить про те, що підприємство виконало всі свої зобов'язання у випадку, якщо користувалось позиковим капіталом, а також виконало свої зобов'язання перед власниками у вигляді виплати частини чистого прибутку, оскільки чистий грошовий потік формується за всіма видами діяльності – операційною, інвестиційною та

фінансовою. З іншого боку фінансову стійкість розглядають через призму формування структури капіталу підприємства, в такому випадку під **фінансовою стійкістю варто розуміти формування капіталу підприємства у таких обсягах, та такому співвідношенні видів капіталу та за такою ціною, які створюють умови для розширеного відтворення підприємства із забезпеченням поточної та перспективної платоспроможності та таргетованого рівня фінансового ризику.** В даному випадку варто зазначити, що таке визначення є комплексним на відміну від існуючих в науковій літературі, оскільки увага акцентується не лише на формуванні фінансового забезпечення, але і на зобов'язаннях, які при цьому підприємство формує та здатне обслуговувати. В свою чергу формування зобов'язань, а точніше їх виконання формує певний рівень фінансового ризику. Не зважаючи на те, що в науковій літературі прийнято вважати, що ризик, який формується внаслідок існування певної структури капіталу підприємства, це ризик, який несуть власники підприємства, і він проявляється як мінімум в неотриманні прибутку, а як максимум у втраті вкладеного капіталу, але на наш погляд, цей ризик також несуть і всі інші власники капіталу, зокрема банки, коли мова йде про банківські кредити, інвестори, які вкладають кошти в обмін на входження у власний капітал підприємства чи отримання частини прибутку, тощо. Тобто сформована підприємством структура капіталу може нести в собі ризик для всіх стейкхолдерів підприємства. При цьому ризики, що беруть на себе банки, чи інвестори підприємства, а також власники акумулюються в ціні капіталу. Враховуючи при цьому, що агровиробництво є ризиковим видом діяльності, то і вартість капіталу підприємств є досить високою. Залучати при цьому кредитні ресурси для підприємств стає все більш складніше через їх високу вартість. Особливо гостро це питання стоїть для підприємств малого бізнесу, зокрема фермерським господарствам, які враховуючи незначні обсяги капіталу, що знаходяться в їх розпорядженні мають підвищені фінансові ризики (рис. 3.11).

Рис. 3.11. Частка капіталу великих, середніх та малих підприємств в загальному обсязі капіталу, задіяному в аграрному секторі України

Джерело: складено автором за даними Держстату України.

Попри всі розбіжності у підходах до формування системи індикаторів фінансової стійкості, загальноприйнятим є формування її на основі показників, що характеризують співвідношення власних і позикових коштів (коефіцієнти автономії, заборгованості) та маневреність або ступінь покриття запасів власними коштами та іншими джерелами. Певним недоліком показників, які характеризують вертикальну і горизонтальну структуру капіталу, є те, що вони не повністю враховують ефективність стратегій, спрямованих на підвищення фінансової стійкості. Однакові значення цих індикаторів на підприємствах можуть бути забезпечені шляхом запровадження заходів, що призводять до різного рівня витрат на обслуговування довгострокових та поточних зобов'язань. Переважно це стосується наступних стратегічних рішень: вибір валюти кредитування; реалізація інвестиційних програм, що відповідають критеріям пільгового кредитування; використання джерел позикових коштів, альтернативних банківським кредитам. В умовах нестабільності офіційного курсу гривні і ще більших коливань курсу на міжбанківському валютному ринку помилка у виборі валюти кредиту може вкрай негативно вплинути на фінансову стійкість підприємства і навіть призвести до його банкрутства. Стратегії формування структури капіталу приймаються в умовах невизначеності. Необхідним етапом цього процесу є розрахунок значень критеріїв фінансової стійкості за різних варіантів валютного тренду. Для варіанта стабільного курсу прогнозна величина будь-якого коефіцієнта, що характеризує вертикальну або горизонтальну структуру капіталу, іррелевантна кредитній ставці. Отже, в даному випадку, орієнтуючись, скажімо, на коефіцієнт заборгованості, неможливо віддати перевагу тій чи іншій валюті кредиту. Таким чином, для подальшого прийняття рішення, наприклад, за допомогою апарату теорії ігор із природою, використовуватиметься некоректна матриця вихідних даних. Насамперед, управління фінансовою стійкістю передбачає аналіз факторів формування показників, які характеризують стабільність функціонування підприємства з позиції забезпечення прибутковості операційної діяльності. Серед цих показників чільне місце належить порогу рентабельності та запасу фінансової стійкості, розрахунок яких проводиться за даними звіту про фінансові результати.

Показник порогу рентабельності визначається за формулою:

$$ПР = ПВ/КМД , \quad (3.1)$$

де ПР — поріг рентабельності, грн.;

КМД — питома вага (коефіцієнт) маржинального доходу в операційному доході.

Розрахунок коефіцієнту маржинального доходу здійснюється за формулою:

$$КМД = МД/ОД , \quad (3.2)$$

де МД – маржинальний дохід,

ОД – операційний дохід.

Отже, поріг рентабельності – це вартісний показник, який характеризує суму операційного доходу, що забезпечує повне покриття операційних витрат, тобто беззбитковість операційної діяльності підприємства. Чим менша величина порогу рентабельності, тим більш фінансово стійким є підприємство. Проте в умовах суттєвого зростання операційного доходу в більшості випадків одночасно зростають і операційні витрати, а отже, і поріг рентабельності. Тому важливо забезпечити перевищення темпу приросту операційного доходу над темпом приросту порогу рентабельності, в результаті чого відбуватиметься зниження питомої ваги порогу рентабельності в операційному доході. Це означатиме, що більша частка операційного доходу працюватиме не на покриття операційних витрат, а на одержання прибутку від операційної діяльності.

Показник запасу фінансової стійкості визначається за формулою:

$$\text{ЗФС} = (\text{ОД} - \text{ПР}) / \text{ОД} * 100\% , \quad (3.3)$$

де ЗФС — запас фінансової стійкості, %.

Запас фінансової стійкості – це відносний показник, який характеризує максимально допустимий відсоток зменшення фактичного операційного доходу до того рівня, поки операційна діяльність залишиться беззбитковою. Чим вище значення запасу фінансової стійкості, тим більш фінансово стійким є аграрне підприємство з точки зору забезпечення прибутковості операційної діяльності, тим менший ризик настання збитковості. Запас фінансової стійкості характеризує той рівень захищеності операційної діяльності, який є в підприємства на момент розрахунку і яким можна скористатися на випадок несприятливих обставин, наприклад, при зменшенні обсягів виробництва або реалізації продукції. У той же час рівень запасу фінансової стійкості визначає захищеність кредиторів і постачальників від можливої несплати підприємством коштів за рахунками.

Подальші дослідження мають бути спрямовані на з'ясування характеру впливу факторів на зміну показників порогу рентабельності та запасу фінансової стійкості.

Згідно формул (3.1) і (3.2) побудуємо модель факторного аналізу показника порогу рентабельності:

$$\text{ПР} = \text{ПВ} / \text{КМД} = \text{ПВ} / (\text{МД} / \text{ОД}) = (\text{ПВ} * \text{ОД}) / \text{МД} = (\text{ОД} * \text{ПВ}) / (\text{ОД} - \text{ЗВ}), \quad (3.4)$$

де ПВ – постійні витрати, грн;

ЗВ – змінні витрати, грн.

Отже, на рівень порогу рентабельності впливають три фактори: операційний дохід, постійні витрати, змінні витрати. Згідно формул 3.3 і 3.4 побудуємо модель факторного аналізу показника запасу фінансової стійкості:

$$\begin{aligned} \text{ЗФС} &= (\text{ОД-ПР})/\text{ОД} * 100\% = \text{ОД} - (\text{ОД} * \text{ПВ}/\text{ОД-ЗВ})/\text{ОД} * 100\% = \\ &= (1 - (\text{ПВ}/(\text{ОД} - \text{ЗВ})) * 100\% = (\text{ОД-ПВ-ЗВ}/\text{ОД-ЗВ}) * 100\% . \end{aligned} \quad (3.5).$$

Застосування формалізованих способів радше дозволяє окреслити певні обмеження структури капіталу, ніж знайти її оптимальне значення. Низка факторів, що суттєво впливають на визначення структури капіталу, може та мусить бути врахована лише в процесі логічного аналізу особливостей зовнішнього середовища та діяльності суб'єкта господарювання. До цих факторів належать: галузеві особливості, тривалість операційного циклу, рівень стабільності збуту та прибутковості, вплив кредиторів, ситуація на ринку запозичень. Зважаючи на різну масштабність СЗВК та інших індикаторів, а також наявність взаємозв'язків між ними, логічним виглядає їх структуризація у формі ієрархічної багаторівневої системної моделі (рис. 3.12). Звичайно, управління структурою капіталу та фінансовою стійкістю є тільки фрагментом цієї системної моделі, яка повинна орієнтувати на досягнення місії (генеральної мети) підприємства. Характерне для багатьох українських підприємств нульове або навіть від'ємне значення величини власних оборотних коштів, унеможливорює застосування коефіцієнтів забезпеченості або покриття запасів у традиційному вимірі у системі управління фінансовою стійкістю. Так, реалізація неліквідних запасів сировини та матеріалів за цих умов призведе до зменшення знаменника у формулах розрахунку даних коефіцієнтів і їх величина зменшиться (наприклад, з -0,25 до -0,5). Таким чином складається парадоксальне враження про нібито погіршення фінансової стійкості суб'єкта господарювання. Крім того, особливо в період економічної кризи, для ряду підприємств певні активи, наприклад, дебіторська заборгованість, мають не більшу ліквідність, ніж матеріальні запаси. Отже, можна зробити висновок про доцільність використання у системі стратегічного управління замість коефіцієнтів забезпеченості запасів власними оборотними коштами інших показників, що характеризують ступінь покриття необоротних та низько ліквідних активів власним капіталом та довгостроковими пасивами:

$$K_{п} = \text{ВК} / (\text{НА} + \text{З} + \text{НЛА}), \quad (3.6)$$

де $K_{п}$ – коефіцієнт покриття низько ліквідних активів власним капіталом;

НА – необоротні активи;

З – запаси;

НЛА – інші низько ліквідні оборотні активи (з врахуванням специфіки підприємства).

$$K_{ПП} = (\text{ВК} + \text{ДК}) / (\text{НА} + \text{З} + \text{НЛА}), \quad (3.7)$$

де $K_{ПП}$ – коефіцієнт покриття низько ліквідних активів власним капіталом та довгостроковими кредитами.

ДК – довгострокові кредити.

Рис. 3.12. Ієрархія цілей управління фінансовою стійкістю

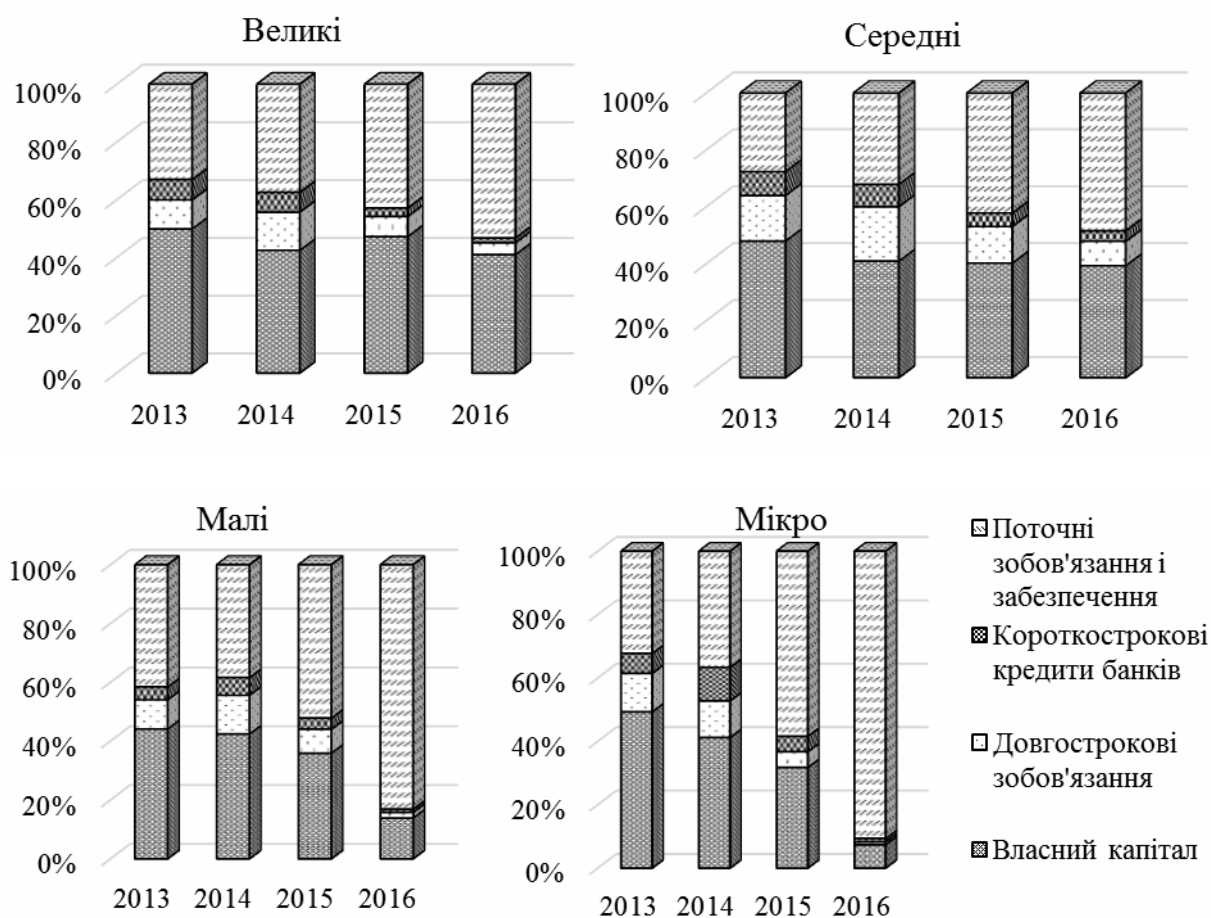
Джерело: складено автором.

Коефіцієнти заборгованості і покриття оцінюють різні сторони фінансової стійкості суб'єкта господарювання, а саме: залежність від позичкового капіталу та відповідність джерел фінансування структурі активів, (яка є однією із характеристик маневреності капіталу). Це проявляється у тому, як вони реагують на ті чи інші інструменти управління капіталом. Наприклад, підприємство збільшило суму позички і придбало за рахунок цих коштів цінні папери. Коефіцієнт покриття низьколіквідних активів власним капіталом жодним чином на це не відреагує. Значення коефіцієнта покриття довгостроковими пасивами зміниться лише у випадку залучення з указаною метою кредитів відповідного терміну. Лише у коефіцієнті заборгованості (фінансової незалежності) таке управлінське рішення одержить адекватне відображення. Дані критерії фінансової стійкості знаходяться у взаємозв'язку та взаємодії. Зрушення у вертикальній структурі капіталу призводять до змін коефіцієнтів покриття. У свою чергу, реалізація непотрібних для виробництва запасів сировини і матеріалів, прискорення збуту готової продукції, зменшення сумнівної дебіторської заборгованості призводять до вивільнення оборотних коштів і створює умови для зменшення кредиторської заборгованості і відповідно зростання фінансової незалежності підприємства.

Багаторівнева модель фінансової стійкості підприємства може бути основою для побудови алгоритму планування відповідних показників і аналізу відхилень фактичних результатів від установлених значень. Отже, всі ключові параметри фінансової стійкості повинні знайти відображення у відповідних показниках нижнього рівня «дерева цілей» (графічного зображення підпорядкованості та взаємозв'язку цілей). Кількість цих показників повинна бути мінімально необхідною, аби запобігти дезорієнтації менеджменту підприємства та неконтрольованим процесам відхилень від запланованих

пропорцій розвитку. Якщо коливання фінансової стійкості не знаходять адекватного відображення у показниках певного рівня «дерева цілей», останні повинні бути або зміннені або доповнені іншими. Варто також зазначити, що фінансова стійкість є основою забезпечення фінансової безпеки підприємства.

Враховуючи все вище викладене структура капіталу підприємств, що відображає власне їх фінансове забезпечення відіграє вагомую роль у забезпеченні перспективного розвитку. Отже, структура капіталу підприємств агровиробництва не є стабільною, що вже само по собі не можна оцінити як позитивну ситуацію, та засвідчує, що в країні є певні проблеми щодо використання коштів в різних джерел фінансування (рис. 3.13).

Рис. 3.13. Структура капіталу аграрних підприємств залежно від їх масштабу

Джерело: складено автором за даними Держстату України.

Так всі без виключення підприємства засвідчують низькі рівні використання коштів, залучених з фінансового ринку. Частка короткострокових кредитів банків в загальній структурі є незначною та за останні чотири роки скоротилась в рази: по великих підприємствах – з 7 % до 2 %, по середніх – з 8 % до 4 %, по малих – з 5 % до 2 %. Суттєву негативну тенденцію в користуванні короткостроковими кредитами банків демонструють мікро підприємства, які практично не використовують цей тип капіталу, за останні

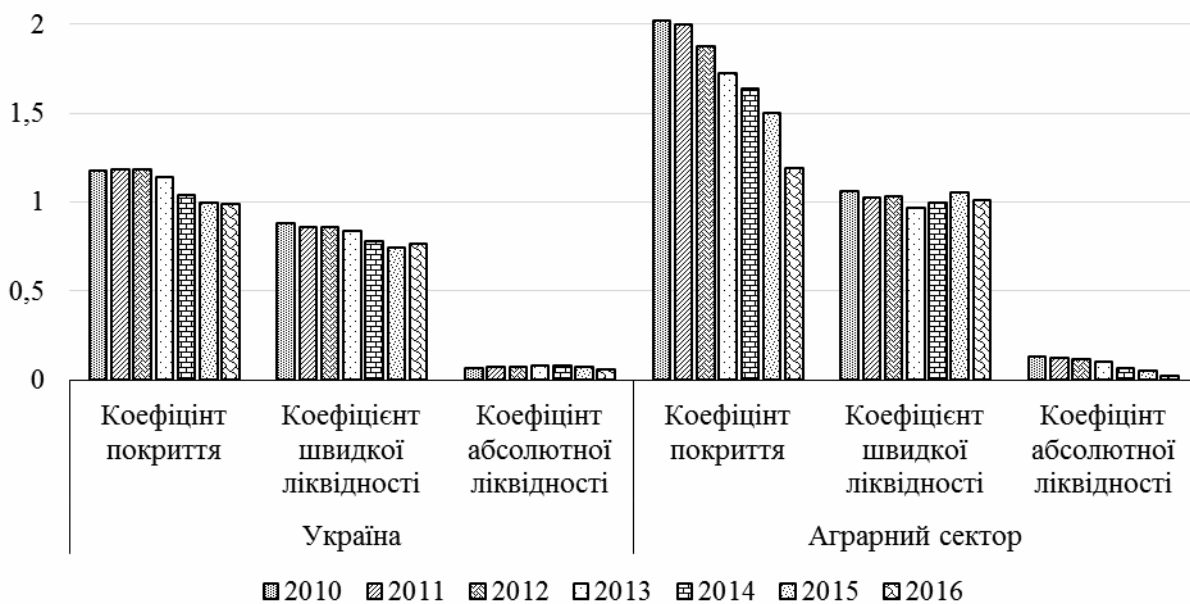
роки скоротивши їх частку до 1 %. Важливість короткострокового кредитування для аграрних підприємств є суттєвою, оскільки, враховуючи сезонність виробництва та реалізації продукції потреба в поповненні оборотних активів є завжди суттєвою.

Водночас в даному випадку можна також зазначити, що інформація, яка надається державною службою статистики наводиться станом на кінець року, а отже в цей період у аграрних підприємств, особливо тих, які мають рослинницьку спеціалізацію процес виробництва майже не здійснюється натомість відбувається надходження коштів від реалізації продукції, що дозволяє розраховуватись з банками по кредитах, які використовувались під час весняних та осінніх польових робіт. Відсутність статистичної інформації станом за півроку та поквартально може сформулювати зовсім іншу картину, тому більш детально проблеми взаємодії аграрних підприємств, в тому числі фермерських господарств з банками будуть розглянуті нижче.

Не зважаючи на вище викладене можна відзначити певну негативну тенденцію, яка склалась для різних за розмірами аграрних підприємств з точки зору використання довгострокових джерел фінансового забезпечення, оскільки питома вага власного капіталу та довгострокових зобов'язань поступово зменшується. Ключова проблема даної ситуації полягає в тому, що саме ці джерела фінансового забезпечення спрямовуються на розвиток матеріально-технічної бази, придбання техніки, обладнання, довгострокових біологічних активів, тощо. Тобто підприємства наразі випрацьовують ті потужності, які ними сформовані раніше. Крім того, саме довгострокові джерела є основою забезпечення фінансової стійкості та перспективної платоспроможності підприємств.

Не менш важливого значення для визначення фінансового стану підприємств мають показники ліквідності (рис.3.14). В даному випадку проаналізовано базові показники ліквідності, що відображають стан поточної платоспроможності аграрних підприємств – а саме коефіцієнт покриття, швидкої та абсолютної ліквідності.

В цілому можна зробити висновок, що стан ліквідності аграрних підприємств є задовільним та значно кращим, ніж загальноекономічна ситуація. Зокрема значення коефіцієнта покриття аграрних підприємств засвідчує їх здатність виконувати свої поточні зобов'язання, оскільки розмір оборотних активів суттєво перевищує значення поточних зобов'язань. Якщо слідувати нормативним значенням даного показника, рекомендованого в більшості наукових публікацій, то воно повинно бути не менше 1,5 – 2 і досягати значення 2 – 2,5, як видно з рис. 3.14 значення даного показника для аграрних підприємств на рівні 2 спостерігалось лише в 2010-2011 роках, після чого має стійку тенденцію до зменшення. При цьому зарубіжна наукова література не встановлює нормативних значень для показників ліквідності, оскільки на значення того чи іншого показника ліквідності конкретного підприємства впливає низка факторів, а тому, нормативи, визначені для одного підприємства можуть бути неприйнятними для іншого навіть в межах однієї галузі.

Рис. 3.14. Динаміка показників ліквідності підприємств аграрного сектора та економіки в цілому

Джерело: складено автором за даними Держстату України.

Щодо показників ліквідності можна зазначити, що їх значення визначається зокрема такими факторами:

– Кон’юнктура товарних ринків: якщо мова йде про ринок на якому підприємство виступає в якості продавця продукції, або ж з іншого боку, якщо мова йде про ринок на якому підприємство є покупцем сировини. Хто саме диктує умови продавець чи покупець продукції, в залежності від чого будуть формуватися договори на реалізацію продукції. А отже визначатиметься по суті термін обертання товарної дебіторської та кредиторської заборгованості, та в результаті буде визначено сальдо (активне чи пасивне) розрахункового балансу підприємства. Відповідно від цього буде залежати і норматив коефіцієнта швидкої ліквідності як і коефіцієнта покриття. Аграрне підприємство в даному випадку може розглядатись і як покупець і як продавець, при цьому і в тому і в іншому випадку мова буде йти про формування оборотних активів та поточної заборгованості. Оскільки виходячи на ринок як покупець, та купуючи необхідну сировину, а саме насіннєвий матеріал, паливо-мастильні матеріали, необхідні медичні препарати, тощо підприємство формує свої запаси, тим самим формуючи і собівартість своєї продукції, а також і свою кредиторську заборгованість. Виходячи на ринок як продавець підприємство формує свою дебіторську заборгованість, яка інкасуєчись, перетворюється у виручку від реалізації.

– Кон’юнктура фінансового ринку. Саме вона визначає стан фінансового забезпечення, особливо в короткостроковому періоді. В даному випадку мова йде про можливість для підприємств отримати позикові кошти за прийнятної ціною та в необхідних розмірах. Наразі вартість гривні є доволі високою, не зважаючи на тенденцію останніх років щодо зниження середньої

процентної ставки за кредитами. При цьому суттєву роль відіграє той фактор, що аграрне виробництво як правило відносять до групи ризикованих виробництв, що збільшує розмір відсотків за кредитами підприємств на розмір премії за ризик. Крім того, кон'юнктура фінансового ринку є важливою і з позиції можливостей використання різних видів фінансових інструментів, особливо, це стосується похідних фінансових інструментів, які дають можливість аграрним підприємствам використовувати інші джерела фінансування, а не лише кредити банків. Зокрема одним із таких інструментів є аграрні розписки, які певною мірою дають змогу вирівнювати рух грошових потоків на підприємствах.

– Сезонність виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції, яка має значний вплив на формування вхідних та вихідних грошових потоків як по операційній діяльності, так відповідно впливає і на формування грошових потоків по фінансовій діяльності. Як правило аграрні підприємства відрізняються з поміж інших галузей нерівномірністю вхідних та вихідних грошових потоків по операційній діяльності. Водночас це питання є також досить індивідуальним для кожного підприємства, оскільки багато в чому може визначатись виробничою базою, наявністю відповідних сховищ, можливістю зберігання тривалий час готової продукції.

Стосовно коефіцієнта швидкої ліквідності, який відображає здатність підприємства виконувати свої зобов'язання, враховуючи потенційний стан платіжної дисципліни та стан розрахункового балансу, то можна зробити висновок, що стан дебіторської заборгованості, сформованої підприємствами аграрного сектору дає змогу виконувати не лише зобов'язання по кредиторській заборгованості, але виконувати зобов'язання і по короткостроковим кредитам банків. Розрахунковий баланс протягом всього аналізованого періоду мав активне сальдо, при чому за період з 2013 по 2016 роки сума товарної дебіторської заборгованості майже вдвічі перевищувала суму товарної кредиторської заборгованості. Така ситуація кардинально відрізняється від ситуації по економіці в цілому, оскільки розрахунковий баланс має пасивне сальдо, що засвідчує перевищення товарної кредиторської заборгованості над товарною дебіторською.

Найбільш жорсткий коефіцієнт, що характеризує стан ліквідності підприємств є коефіцієнт абсолютної ліквідності. В окремих публікаціях зазначається, що значення даного коефіцієнта повинно становити 0,2-0,3, в більшості ж наукових публікацій наразі говориться про те, що значення даного коефіцієнта повинно становити більше 0, що свідчить про наявність у підприємства коштів на поточних рахунках в банку. З точки зору фінансового забезпечення останній підхід є найбільш логічним, оскільки просто утримувати кошти на поточному рахунку є недоцільним, адже кожна гривня, що задіяна у фінансуванні підприємства повинна знаходитись в обороті та приносити прибуток. Головним завданням у підтримці ліквідності, а отже поточної платоспроможності підприємства є своєчасність надходження коштів на поточний рахунок для виконання зобов'язань і завдання фінансового менеджменту, а отже і фінансового аналізу як його складової полягає у

виявленні касових розривів та їх закриття за рахунок різних джерел фінансування. в даному випадку значення коефіцієнта абсолютної ліквідності аграрних підприємств за весь аналізований період становить більше 0 і знаходиться на рівні не нижчому ніж в цілому по економіці країни.

Водночас необхідно відзначити, що показники ліквідності мають ряд суттєвих недоліків з точки зору їх використання для формування об'єктивних висновків щодо фінансового стану аграрних підприємств. Це якраз обумовлено сезонністю виробництва та реалізації продукції, притаманній цій галузі. Враховуючи, що баланс на основі якого розраховуються показники ліквідності носить статичний характер, то і розраховані на його основі показники також мають таку характеристику. Маємо на увазі той факт, що баланс складено на певну дату, а саме річний баланс – на 31 грудня року. В цей момент активність руху грошових коштів по операційній діяльності, особливо в частині вихідних грошових потоків є вкрай низькою та майже наближається до нуля, для підприємств, які займаються рослинництвом. Водночас на цей момент сформована основна частина вхідного грошового потоку по операційній діяльності. Таким чином на цей момент для аграрних підприємств важливим є формування грошового потоку по інвестиційній діяльності для того, щоб захистити отримані у вигляді виручки від реалізації продукції кошти, розміщуючи їх на депозитах в банках, оскільки фондовий ринок на разі не може надати високоліквідних короткострокових фінансових інструментів. Крім того в цей момент більша частина зобов'язань по отриманим кредитам може бути виконана. Високі значення показників ліквідності в цей період, обумовлені мінімізацією вихідних грошових потоків та формування поточної кредиторської заборгованості. При цьому з початком весняних польових робіт, стан балансу змінюється кардинально в першу чергу в частині оборотних активів та поточних зобов'язань. Наразі на жаль не можна провести розрахунки показників ліквідності поквартально та отримати більш об'єктивну інформацію.

Тим не менш доповнення показників ліквідності показниками фінансової стійкості дають змогу отримати більш чітку картину фінансового стану, а отже можливостей та перспектив фінансового забезпечення аграрних підприємств. Показники фінансової стійкості мають зв'язок з показниками ліквідності, виходячи з позиції, що вони також базуються на показниках балансу, але відображаючи в першу чергу ситуацію з капіталом підприємства вони характеризують перспективну платоспроможність та певний рівень фінансових ризиків, які підприємство формує в тому числі на довгостроковий період.

Попри всі розбіжності у підходах до формування системи індикаторів фінансової стійкості, загальноприйнятим є формування її на основі показників, що характеризують співвідношення власних і позикових коштів (коефіцієнти автономії, заборгованості) та маневреність або ступінь покриття запасів власним капіталом та іншими джерелами. Певним недоліком показників, які характеризують вертикальну і горизонтальну структуру капіталу, є те, що вони не повністю враховують ефективність стратегій, спрямованих на підвищення фінансової стійкості.

Однакові значення цих індикаторів на підприємствах можуть бути забезпечені шляхом запровадження заходів, що призводять до різного рівня витрат на обслуговування довгострокових та поточних зобов'язань.

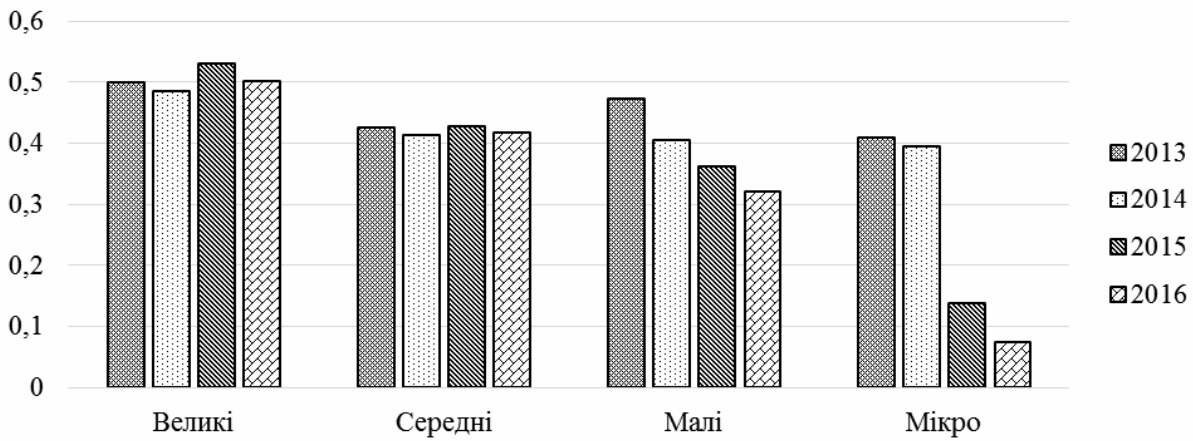
Переважно це стосується наступних стратегічних рішень:

- вибір валюти кредитування;
- реалізація інвестиційних програм, що відповідають критеріям пільгового кредитування;
- використання джерел позикових коштів, альтернативних банківським кредитам.

В умовах нестабільності офіційного курсу гривні і ще більших коливань курсу на міжбанківському валютному ринку помилка у виборі валюти кредиту може вкрай негативно вплинути на фінансову стійкість підприємства і навіть призвести до його банкрутства. Стратегії формування структури капіталу приймаються в умовах невизначеності. Необхідним етапом цього процесу є розрахунок значень критеріїв фінансової стійкості.

Базовим показником фінансової стійкості є показник автономії підприємства, що відображає рівень фінансової незалежності та певною мірою сформований рівень фінансового ризику підприємства. У вітчизняній науковій літературі зазначається, що коефіцієнт автономії повинен мати значення не менше 0,5, в цьому випадку підприємство вважається фінансово незалежним і його фінансовий ризик є прийнятним. Водночас зарубіжна наукова література як правило показники фінансової стійкості кожен окремо не розраховує. Більш важливим для оцінювання фінансового забезпечення є підхід, заснований на використанні ефекту фінансового важеля та на його основі оптимізації структури капіталу за двома базовими критеріями, а саме за критерієм мінімізації середньозваженої вартості капіталу та за критерієм максимізації рівня фінансового ризику. З цієї точки зору більш важливим є показник плеча фінансового важеля, що характеризує співвідношення позикового капіталу до власного капіталу підприємства. З точки зору існуючої статистичної звітності не є можливим провести відповідні розрахунки, враховуючи, що для визначення диференціала фінансового важеля необхідно мати показник вартості позикового капіталу. Це можна розрахувати для окремих підприємств, але при цьому необхідно враховувати, що аграрний сектор економіки має державну фінансову підтримку, в тому числі в частині кредитування, що може суттєво знижувати вартість кредитних ресурсів для підприємств, які отримують таке фінансування.

Свідченням погіршення фінансової стійкості підприємств є базовий показник – коефіцієнт автономії (рис. 3.15). Так великі підприємства мають стабільне значення даного показника та його відповідність існуючим нормативам, а саме не менше 50 % власного капіталу від суми всього капіталу підприємства. Стосовно середніх підприємств, то для них значення показника знаходиться на рівні, що перевищує 40 %, але при цьому його динаміка є доволі стійкою, що цілком прийнятно для перспективної платоспроможності та фінансової стійкості беручи до уваги значну частку саме у середніх підприємств довгострокових зобов'язань, які як правило мають цільовий характер використання та посилюють фінансову незалежність підприємства.

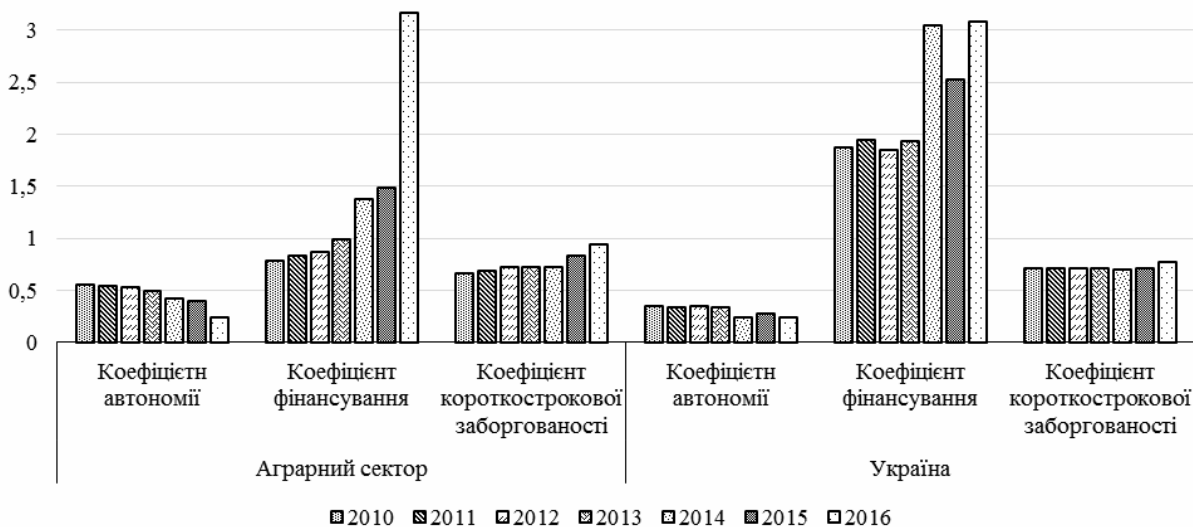

Рис. 3.15. Коефіцієнт автономії підприємств аграрного сектору залежно від масштабу діяльності

Джерело: складено автором за даними Держстату України.

Відносно малих підприємств та особливо мікро підприємств ситуація є негативною, оскільки коефіцієнт автономії суттєво скорочується, що свідчить про значне зниження фінансової стійкості, особливо низькі показники демонструють мікропідприємства, де значення показника скоротилось з 0,4 в 2013 році до 0,07 у 2016 році.

Виходячи із стандартних показників фінансової стійкості, які розраховуються на основі вітчизняних форм фінансової звітності, основні з яких подані на рис. 3.16, можна зробити висновки, що протягом аналізованого періоду в основному показник автономії знаходився на рівні 0,5 та навіть вище (у 2010 – 2013 рр.), починаючи з 2014 року частка власного капіталу поступово почала зменшуватись та в 2016 році становила лише 0,24, тобто аграрні підприємства лише на $\frac{1}{4}$ мають фінансове забезпечення власними джерелами, в першу чергу внутрішніми – чистим прибутком, а також за рахунок коштів власників. Виходячи із вітчизняних стандартів така ситуація є доволі ризикованою.

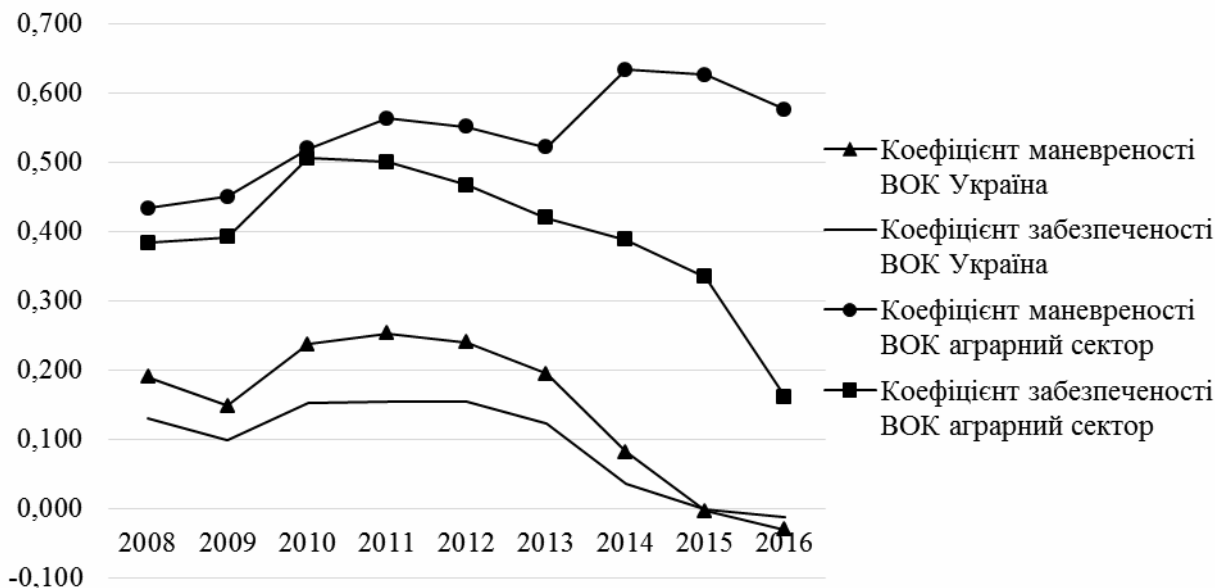
Рис. 3.16. Динаміка показників фінансової стійкості підприємств аграрного сектору та економіки в цілому

Джерело: складено автором за даними Держстату України.

Враховуючи міжнародні підходи в даному питанні, якщо підприємство в змозі обслуговувати більшу суму позикових коштів, залишаючись при цьому ліквідним та платоспроможним, то воно може мати і таку структуру капіталу. Водночас показник автономії аграрних підприємств має значення значно вище ніж в середньому по підприємствах України в цілому.

Враховуючи, що показник автономії має тенденцію до зниження, показник фінансування одразу значно збільшився, що підтверджує зростання рівня фінансових ризиків. При цьому досить серйозним сигналом для занепокоєння є зростання у аграрних підприємств значення коефіцієнта короткострокової заборгованості, особливо в 2015 та 2016 роках. Це свідчить про те, що підприємства для фінансування своєї діяльності використовують короткострокові джерела фінансування, тобто для того, щоб їх своєчасно обслуговувати та погашати необхідно підвищувати оборотність не лише оборотних але і всіх активів підприємства, що є доволі складним завданням для аграрних підприємств, враховуючи тривалість виробничого та операційного циклу.

В цьому контексті не менш важливими є показники, що характеризують використання власного оборотного капіталу підприємства, тобто саме тієї частини власного капіталу, який використовується для фінансового забезпечення поточної діяльності, який фінансує оборотні активи підприємств. На рис. 3.17 представлені основні такі показники – коефіцієнт забезпечення підприємства власним оборотним капіталом та коефіцієнт маневреності власного оборотного капіталу.

Рис. 3.17. Динаміка показників використання власного оборотного капіталу аграрними підприємствами та в цілому підприємствами України
Джерело: складено автором за даними Держстату України.

В даному випадку стосовно аграрних підприємств можна зазначити, що по-перше вони мають власний оборотний капітал, оскільки значення обох

коефіцієнтів є додатними. Це означає, що підприємствами виконується мінімальна умова фінансової стійкості, а отже вони є мінімально платоспроможні в перспективі, не зважаючи на поведінку показників фінансової стійкості, проаналізованих вище. Але тривожним сигналом є те, що значення цих коефіцієнтів в динаміці різко знижується, особливо коефіцієнта забезпечення.

На жаль показники забезпеченості власним оборотним капіталом по підприємствам України в цілому демонструють низхідну тенденцію та в 2015–2016 роках мають від'ємне значення, що свідчить про суттєве зниження фінансової стійкості та перспективної платоспроможності в першу чергу реального сектору економіки. Це також є свідченням зростання фінансових ризиків в економіці країни. Крім того така ситуація є наслідком значних сум збитків, отриманих підприємствами в результаті своєї діяльності.

Опираючись на вище наведені показники фінансової стійкості можна зробити висновок, що до 2013 року підприємства віддавали перевагу серед всіх методів фінансового забезпечення самофінансуванню – за рахунок чистого прибутку, амортизації та внесків засновників. При цьому основним джерелом залишався чистий прибуток. Враховуючи збитковість діяльності підприємств останніх років маємо як наслідок зниження фінансової стійкості, втративши чистий прибуток. Вирішення проблеми фінансового забезпечення може бути здійснено шляхом здешевлення позикових коштів, а також шляхом зацікавлення власників вкладати кошти в розширення діяльності, фінансування поточної діяльності, що може стати поштовхом для налагодження прибуткової діяльності. Водночас дана проблема має вирішуватись не лише в площині фінансового забезпечення, але і в створенні в цілому привабливих умов для ведення бізнесу, і не лише великого, але і середнього та малого, що особливо актуально в аграрному секторі. Крім того, для вирішення комплексу проблем фінансового забезпечення та нарощення внутрішніх джерел фінансування, або ж хоча б повернення в стан 2012–2013 років необхідно вести пошук нових ринків збуту продукції нових можливостей і в цьому контексті найбільш перспективним є розвиток природного агровиробництва в Україні, яке на початкових етапах свого формування потребує суттєвої фінансової підтримки, в тому числі і з боку держави.

3.3. Рентабельність – головна умова самофінансування агровиробництва

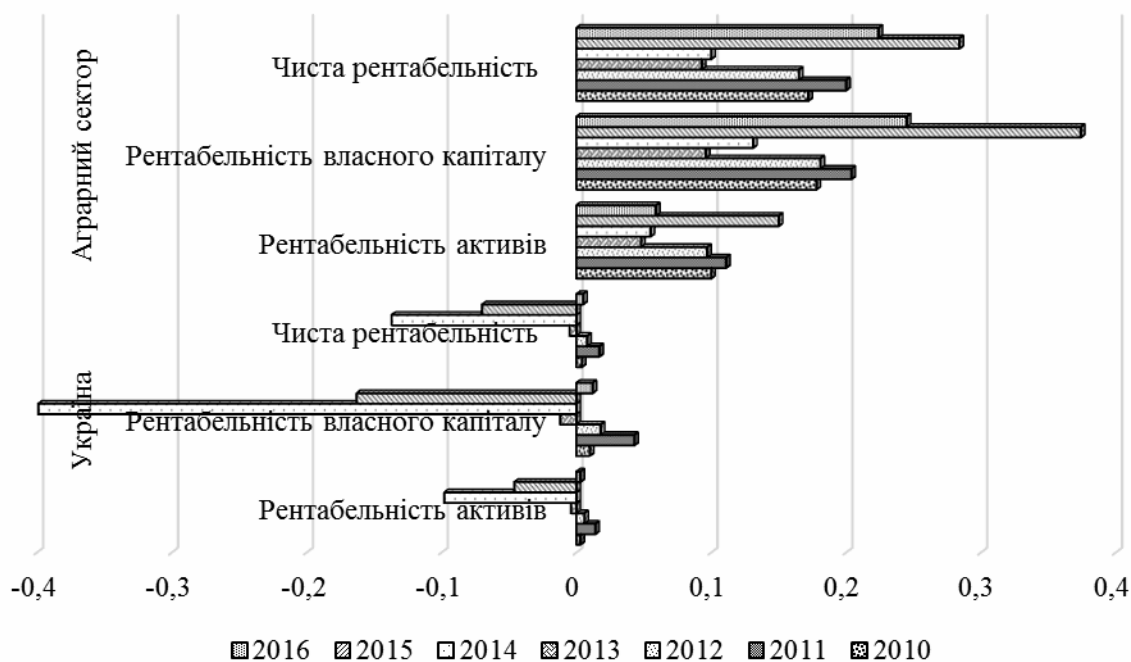
Прибуток є центральною категорією в економіці кожного суб'єкта господарювання, а його розподіл має безпосередній вплив на суспільно-економічну формацію. Прибуток – це найважливіша фінансова категорія, що відображає позитивний фінансовий результат господарської діяльності підприємства, характеризує ефективність виробництва і зрештою свідчить про рівень та якість виробленої продукції, стан продуктивності праці, рівень собівартості. За характером витрат, що вираховуються з прибутку, виділяють економічний та бухгалтерський прибуток. «Економічний прибуток – це загальна виручка за мінусом всіх витрат (внутрішніх і зовнішніх, включаючи в

останні та нормальний прибуток підприємця)» [41]. Зовнішні витрати є платежами постачальників ресурсів. Внутрішні витрати – це витрати на власні, самостійно використовувані ресурси, включаючи нормальний прибуток. Нормальний прибуток – «це мінімальний дохід або плата, необхідний для утримання підприємця в якійсь визначеній сфері виробництва» [138]. Сукупність зовнішніх та внутрішніх витрат, включаючи нормальний прибуток, є економічні витрати. Бухгалтерський прибуток представляє собою загальну виручку фірми за мінусом зовнішніх витрат (грошових витрат на придбання ресурсів). Якщо витрати відсутні, то економічний прибуток співпадає з бухгалтерським. Критерієм успіху підприємства є не бухгалтерський, а економічний прибуток. За складом елементів, які формують прибуток, розрізняють маржинальний, валовий (балансовий) та чистий прибуток підприємства. Маржинальний прибуток, характеризує суму чистого доходу від операційної діяльності (валового доходу підприємства від цієї діяльності, зменшеного на суму податкових платежів за рахунок нього) за вирахуванням суми змінних витрат. Валовий прибуток характеризує суму чистого доходу від операційної діяльності за вирахуванням всіх витрат, як постійних, так і змінних. Чистий прибуток характеризує суму валового прибутку, зменшену на суму податкових платежів за його рахунок. За характером оподаткування прибутку виділяють оподатковувану і неоподатковувану його частину. Такий поділ прибутку відіграє важливу роль у формуванні податкової політики, так як дозволяє оцінювати альтернативні господарські операції з позиції кінцевого ефекту. Склад прибутку, який не оподатковується, регулюється відповідним законодавством. За характером інфляційної «очистки» прибутку виділяють номінальний та реальний прибуток. Реальний прибуток характеризує розмір номінально отриманої його суми, скоригований на темп інфляції у відповідному періоді. За періодом формування прибутку виділяють прибуток попереднього періоду (тобто періоду, який передував звітному), прибуток звітного періоду і прибуток планового періоду (планований прибуток). Такий розподіл використовується з метою аналізу і планування для виявлення відповідних змін в його динаміці, побудови відповідного базису розрахунків тощо. За регулярністю формування виділяють прибуток, який формується підприємством регулярно, і «надзвичайний» прибуток. Термін «надзвичайний прибуток» широко використовується в країнах з розвинутою ринковою економікою, характеризує незвичне для даного підприємства джерело його формування або дуже рідкий характер його формування.

На користь аграрного сектору можна зазначити, що на фоні збиткових показників стану вітчизняної економіки, він демонструє значні позитивні показники рентабельності (рис. 3.18). Так за аналізований період аграрні підприємства весь час отримували чистий прибуток, навіть в 2008 році. Характерною рисою показників рентабельності є їх нестійка тенденція, але вона має свої пояснення, які криються саме в особливостях виробничої діяльності, залежності від природних умов. Наразі жодна галузь в Україні не має таких високих показників прибутковості, а отже виробничий та особливо фінансовий потенціал її є дуже високим, що не може не приваблювати

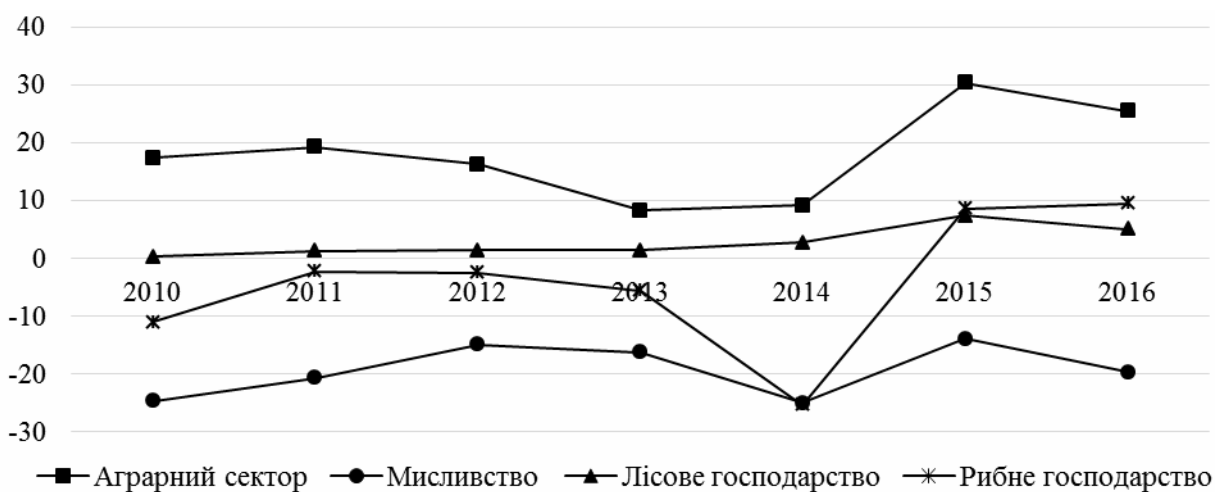
інвесторів як вітчизняних так і закордонних, особливо якщо врахувати, що рентабельність власного капіталу становить майже 25 % в 2016 році, та становила більше 35 % у 2015 році.

Рис. 3.18. Динаміка показників рентабельності підприємств аграрного сектору та економіки в цілому

Джерело: складено автором за даними Держстату України.

На фоні таких високих показників рентабельності діяльності аграрних підприємств, підприємства рибного господарства та мисливства демонструють значну збитковість, хоча природничо-кліматичні умови для їх розвитку в Україні є максимально сприятливими (рис. 3.19).

Рис. 3.19. Динаміка показників рентабельності діяльності аграрного сектору, лісового та рибного господарства України

Джерело: складено автором за даними Держстату України.

На захист останніх можна вказати, що за період 2015 та 2016 років підприємства рибного господарства продемонстрували різке зростання показника рентабельності. Одним із можливих факторів такої поведінки показника може бути відсутність фінансової звітності підприємств цієї галузі, що зареєстровані в АР Крим, хоча це лише припущення, враховуючи, що дане питання не є темою нашого дослідження ми не будемо зосереджувати на ньому вагу. Крім того, як зазначалось вище, частка рибного господарства у обсягах реалізованої продукції має значення трішки вище нуля, а тому не має впливу на фінансовий стан аграрного сектору економіки України.

Варто зазначити, що диверсифікація виробництва, з одного боку, знижує ринкові ризики і підвищує стійкість показників ефективності, а з іншого боку, розосередження капіталу з різних галузей знижує можливості його ефективного використання, організації виробництва на сучасній основі, застосування новітніх технологій, машин, обладнання.

В аграрному секторі можуть бути використані різні форми галузевої структури підприємств для ефективнішого розвитку агровиробництва в ринкових умовах господарювання [154]. На конкурентоспроможність підприємств істотний вплив чинять рівні виробничих і фінансових ризиків. Це диктує гостру необхідність диверсифікації виробництва, яка здатна значно знижувати ступінь ризиків в землеробстві.

Є два головні типи диверсифікації – зв'язана і незв'язана. Зв'язана є новою областю діяльності компанії, пов'язаною з існуючими областями бізнесу (наприклад, у виробництві, маркетингу, матеріальному постачанні або технології). Незв'язана диверсифікація – нова область діяльності, що не має очевидних зв'язків з існуючими сферами бізнесу. Більшість компаній звертаються до диверсифікації тоді, коли вони формують фінансові ресурси, в розмірі більшому ніж необхідно для підтримки конкурентних переваг в первинних сферах бізнесу.

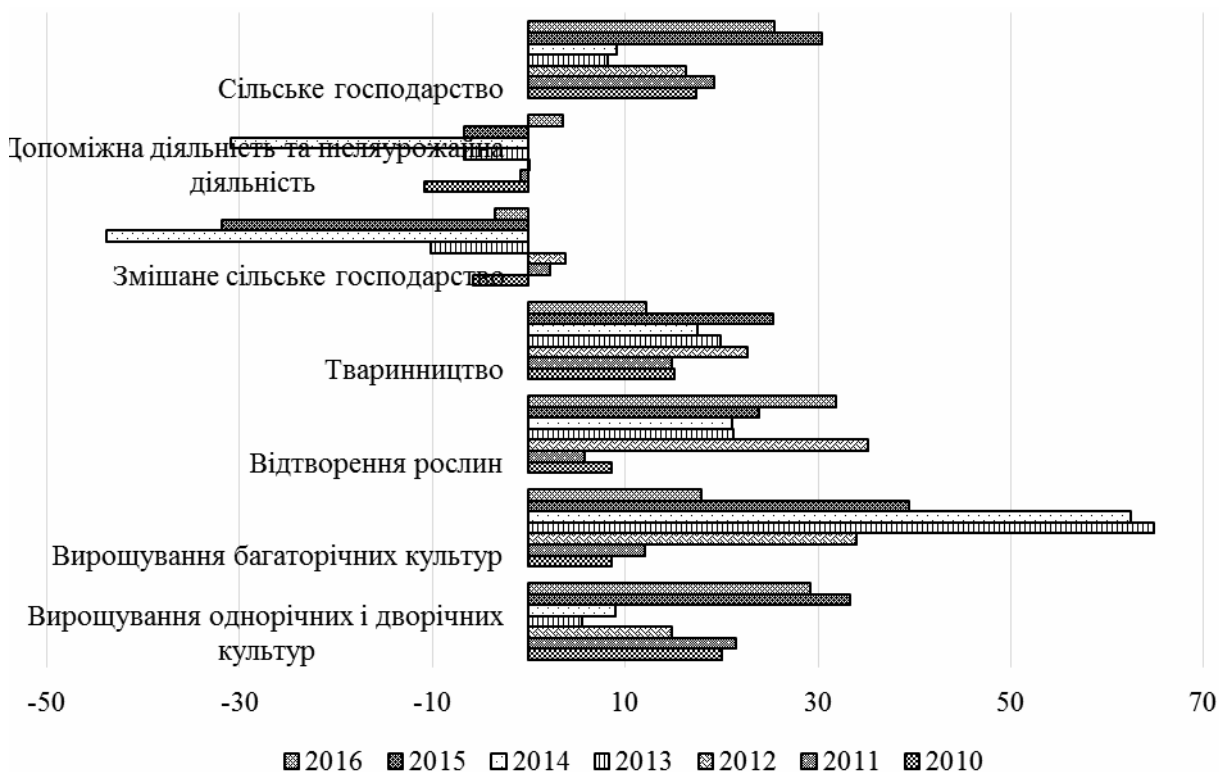
Диверсифікована компанія отримує потенціал для функціонування у різних сегментах ринку з різношвидкісним режимом обороту капіталу. Диверсифікований капітал як високоінтегрована форма капіталу здійснює великомасштабну діяльність. Диверсифікація служить провідником інвестування у реальний сектор економіки. Базовий бізнес, виступаючи регулятором руху капіталу, забезпечує високу керованість рухом грошових коштів, які інвестуються в нові підприємства і галузі, зокрема направлені на повне оновлення або переозброєння основного капіталу, на поповнення оборотного капіталу. За допомогою диверсифікаційних заходів створюється мультиплікативний ефект використання грошових коштів. Диверсифікація оцінюється ученими-економістами як нова еволюційна форма розвитку капіталу, що виникає з метою отримання додаткових переваг в порівнянні з можливостями окремих підприємств, що здійснюють свою діяльність самостійно. Диверсифікований капітал є новою складною системою, що має специфічні властивості, такі, наприклад, як висока оборотність і мобільність. Низка учених-економістів вважають, що прибуток не є досить точним показником ефективної діяльності диверсифікованої компанії. Аргументи, які

приводяться в обґрунтування даної точки зору, є такими. Диверсифікація, здебільшого на технологічному рівні, і географічний розподіл бізнес-одиниць деформують загальні критерії діяльності сукупного бізнесу.

У певному випадку базовим елементом в диверсифікованій компанії виступає торгівельно-посередницький і фінансовий капітал. Результати їх діяльності не пов'язані зі створенням матеріальних цінностей і прямим функціонуванням виробничих бізнес-одиниць.

Наприклад, аналітичний директор підрозділу «Корпоративні рейтинги» Standard & Poor's, вважає, що з точки зору кредиторів диверсифікація допомагає знижувати ризики: збитки від одного виду діяльності компенсуються доходами від іншого. Рейтинг кредитоспроможності Standard & Poor's включає навіть спеціальний бонус за диверсифікацію. Щоправда, диверсифікація виконується по-різному. Буває, що компанія формує портфель активів, який дійсно допомагає їй знижувати ризики, а буває, що вона просто розпилює капітал між різними напрямками діяльності.

Не менш цікавим є аналіз фінансових результатів діяльності в розрізі видів продукції аграрного сектору. Не зважаючи на в цілому прибуткову діяльність аграрних підприємств в розрізі видів продукції ситуація не є однозначною. Розмах варіації показника рентабельності діяльності як в межах одного виду продукції, так і в розрізі різних видів продукції є досить значним, що свідчить про формування високих рівнів як операційного так і фінансового ризику (рис. 3.20).

Рис. 3.20. Рівень рентабельності діяльності в аграрному секторі

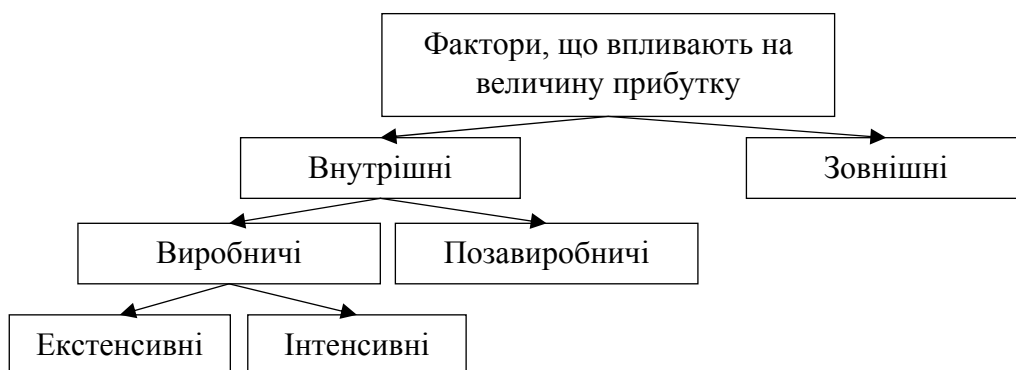
Джерело: складено автором за даними Держстату України.

Так найбільш рентабельним є вирощування багаторічних трав, хоча в останні два роки показники рентабельності і знизились, але продовжують залишатись високими, при цьому розмах варіації становить більше 56 % та і значення стандартного відхилення є максимальним серед всіх видів (21,3). В цьому контексті варто зазначити, що нажаль частка площ сільськогосподарських угідь, що використовуються під ці культури має стійку тенденцію до зменшення, а також і в обсягах реалізованої продукції їх частка також поступово скорочується, що є негативною тенденцією, та може врешті рещт привести до зниження рентабельності галузі в цілому. Однорічні та дворічні культури, які складають більше 80 % в обсязі реалізації продукції всього аграрного сектору мають також нестійку динаміку по показнику рентабельності діяльності, при цьому їх значення є значно меншим від попередніх, у мінімальне значення в 5,6 % зафіксовано у 2013 р., а максимальне – 33,4 % в 2015 (стандартне відхилення при цьому становить 9,4, що значно нижче ніж для багаторічних культур, але тим не менш досить суттєве, що свідчить про нерівномірність формування грошових потоків та суттєві ризики діяльності. З поміж наведених видів діяльності найбільш стабільною виглядає галузь тваринництва, яка протягом всього аналізованого періоду демонструє доволі рівномірні значення показника та має найнижче значення стандартного відхилення на рівні 4,3, що з огляду на поведінку інших показників свідчить про значно нижчий рівень ризику формування вхідного грошового потоку. Водночас два види діяльності демонструють збитки – це змішане сільське господарство а також допоміжна та післяурожайна діяльність. Водночас їх частка у обсягах реалізації є зовсім незначною та не має суттєвого впливу на фінансовий стан сільського господарства в цілому.

В умовах ринку вирішальне значення прибутковості агровиробників не підлягає сумніву. Головними завданнями менеджерів підприємств є опанування ефективними методами організації виробництва та реалізації продукції, за допомогою яких можна досягти найбільшого прибутку. Разом з тим серед науковців немає спільного бачення теоретичної сутності поняття прибутковості та резервів її підвищення, що є проблематичним при вирішенні практичних завдань покращення ефективності агровиробництва. Прибутковості підприємства приділяється значна увага з боку Міністерства фінансів України, Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, що знаходить своє відображення у законах, постановах та інструкціях. Дослідженню цього питання присвячені праці таких науковців як Бланк І.А., Кодацький В.П., Бондар Н.М., Семенов Г.А., Шлійко А.В., Пасічник В.Г., Манів З.О., Луцький І.М., Гетьман О.О., Блонська В.І., Васильців Т.Г., Гринкевич С.С. та ін.

На нашу думку, прибутковість підприємства є складною та багатогранною економічною категорією, що одночасно характеризує як одержані результати діяльності підприємства, так і можливості отримувати прибуток в майбутньому. Тому під прибутковістю слід розуміти стійке економічне явище, що проявляється як підтверджена здатність підприємства генерувати позитивний фінансовий результат від здійснення як основної, так і всієї господарської діяльності, який полягає в перевищенні доходу над

здійсненими витратами в розмірі, достатньому для ефективного подальшого функціонування. Метою кожного агровиробника є одержання прибутку, який є критерієм ефективності його господарської діяльності, важливим джерелом задоволення соціальних потреб суспільства, рушійною силою економічного розвитку держави, основним джерелом формування фінансових ресурсів. На величину прибутку впливають різноманітні фактори. В економічній літературі [172; 308] фактори впливу поділяються на дві групи: фактори, що не залежать від діяльності підприємства (зовнішні); фактори, що знаходяться у компетенції підприємств (рис. 3.21).

Рис. 3.21. Класифікація факторів, які впливають на величину прибутку
Джерело: складено автором на основі [172; 308].

До зовнішніх факторів відносять природні умови, державне регулювання цін, тарифів, відсотків, податкових ставок і пільг, штрафних санкцій та ін. Внутрішні фактори поділяються на виробничі, які характеризують наявність та використання матеріально-технічної бази підприємства, трудових і фінансових ресурсів, та позавиробничі (фактори, що виникають в межах постачальницько-збутової, природоохоронної діяльності підприємства, соціальної сфери, що сформувалась на підприємстві в колективі).

У свою чергу, виробничі фактори поділяються на екстенсивні та інтенсивні. Екстенсивні фактори впливають на процес одержання прибутку через кількісні зміни: розмір виробничої бази підприємства, фінансових ресурсів, часу роботи обладнання, чисельності персоналу фонду робочого часу тощо. Інтенсивні фактори впливають на процес отримання прибутку через «якісні» зміни: підвищення продуктивності праці і її якості, застосування сучасних видів запасів і удосконалення технології їх обробки, прискорення обертання оборотних коштів, підвищення кваліфікації та продуктивності праці персоналу, удосконалення організації праці тощо. Серед внутрішніх факторів найвагоміше місце займає зміна обсягу виробництва і реалізації продукції. Зміна прибутку прямо пропорційна зміні обсягу реалізації продукції, це означає, що чим більший обсяг реалізації продукції, тим більший фінансовий результат, тобто прибуток. Важливим внутрішнім фактором є зміна рівня собівартості продукції. У цьому випадку виникає зворотній зв'язок між величиною прибутку і собівартістю продукції, тобто при зменшенні

собівартості продукції прибуток збільшується. Суттєвим фактором, який впливає на величину прибутку, є рівень цін. Він може розглядатися як внутрішній, так і як зовнішній фактор. Рівень цін встановлюється підприємством у залежності від конкурентоспроможності продукції, що реалізується, попиту і пропозиції – у цьому випадку рівень цін є внутрішнім фактором, і підприємство може впливати на формування прибутку. З іншого боку, існують регулюючі ціни, які встановлює держава для окремих видів продукції підприємств-монополістів, тут рівень цін буде виступати як зовнішній фактор, який не залежить від діяльності підприємства. При здійсненні господарської діяльності вищенаведені фактори впливу на величину прибутку знаходяться у тісному взаємозв'язку та взаємозалежності. Основною метою розподілу прибутку є оптимізація пропорцій між капіталізованою та спожитою його частинами. Відповідно до мети, на підприємстві вирішуються наступні завдання:

- забезпечення отримання власниками необхідної норми прибутку на інвестований капітал;
- забезпечення пріоритетних цілей стратегічного розвитку підприємства за рахунок капіталізованої частини прибутку;
- забезпечення стимулювання трудової активності та додаткового соціального захисту персоналу;
- забезпечення формування в необхідних розмірах резервного та інших фондів підприємства.

Розглядаючи резерви максимізації прибутку, слід звернути увагу на те, що прибуток залежить як від доходів підприємства, так і від його витрат. Отже, збільшення прибутку можна досягти двома способами: зменшити витрати на виробництво або збільшити дохід від реалізації. Тому перед підприємством постає питання правильно сформулювати цінову стратегію й обрати оптимальний обсяг виробництва. Підстави максимізації прибутку такі самі, що й мотиви максимізації корисності споживача. Максимізація прибутку є вирішальною умовою успішної конкурентності підприємства, його життєздатності і закріплення на ринку. Якщо підприємство працює за умов ринкової конкуренції, то це означає, що воно повинно продавати свою продукцію за цінами, що склалися на ринку, а не згідно зі своєю власною стратегією.

Резервами підвищення прибутку є:

- Постійне удосконалення засобів виробництва: впровадження нової техніки, удосконалення технології виробництва, впроваджувати прогресивні матеріали тощо. Це дозволить значно знизити собівартість продукції і підвищить прибуток.
- Зниження собівартості продукції є найважливішим фактором зростання прибутку. На зниження собівартості продукції впливають: економія матеріальних, трудових та фінансових ресурсів, якими розпоряджається підприємство. Максимальна мобілізація резервів зниження собівартості продукції є важливою умовою ефективного функціонування підприємства [210].

– Механізоване виробництво потребує значно менше робітників, і це, в свою чергу, зменшить витрати на оплату праці. За рахунок нового обладнання можна збільшити випуск продукції, що призведе до зниження витрат в розрахунку на одиницю продукції. Але після цього підприємству доведеться шукати нові ринки збуту продукції – і в Україні, і за кордоном. Тобто потрібно виділити деякі кошти на рекламу, це обов'язково принесе результати [14].

– Зі збільшенням обсягу випуску продукції прибуток підприємства збільшується не тільки за рахунок зниження собівартості, але і внаслідок збільшення кількості продукції, що випускається. Таким чином, чим більший обсяг виробництва, тим, за інших рівних умов, більше сума одержуваного підприємством прибутку. Але зростання прибутку на підприємстві означає збільшення відрахувань в державний бюджет.

– Підвищення прибутку може відбутися також за рахунок підвищення продуктивності праці. З ростом продуктивності праці знижуються витрати праці в розрахунку на одиницю продукції, а отже, зменшується і питома вага заробітної плати в структурі собівартості. Для цього підприємство повинно активно використовувати різноманітні мотиваційні засоби: перевести якомога більше працівників на відрядну форму оплати праці, працівникам погодинної форми у більшому розмірі оплачувати роботу в позаурочний час, забезпечувати доставку працівників на роботу та з роботи за узгодженими маршрутами, надавати матеріальну допомогу працівникам з нагоди ювілейних та інших визначних дат. Враховуючи специфіку роботи, слід також проводити профілактичне оздоровлення та медичне обстеження працівників за рахунок підприємства, організувати санаторно-курортне лікування для працюючих та інвалідів праці [256]. Важливе значення в боротьбі за зниження собівартості та підвищення прибутку має дотримання найсуворішого режиму економії на всіх ділянках виробничо-господарської діяльності підприємства. Послідовне здійснення на підприємствах режиму економії виявляється насамперед у зменшенні витрат матеріальних ресурсів на одиницю продукції, скороченні витрат по обслуговуванню виробництва, керуванню й інших непродуктивних витрат. Необхідно регулярно проводити інвентаризацію запасів і обладнання з метою виявлення надлишків. Ці надлишки необхідно продавати за ринковими цінами [138]. Потребують вдосконалення й нормативи. Технічно обґрунтовані норми й нормативи, їх своєчасний перегляд, з одного боку, впливають на оплату праці, а, з іншої – на формування ціни, тому що виявлення резервів призводить до зниження суспільно-необхідних витрат робітників.

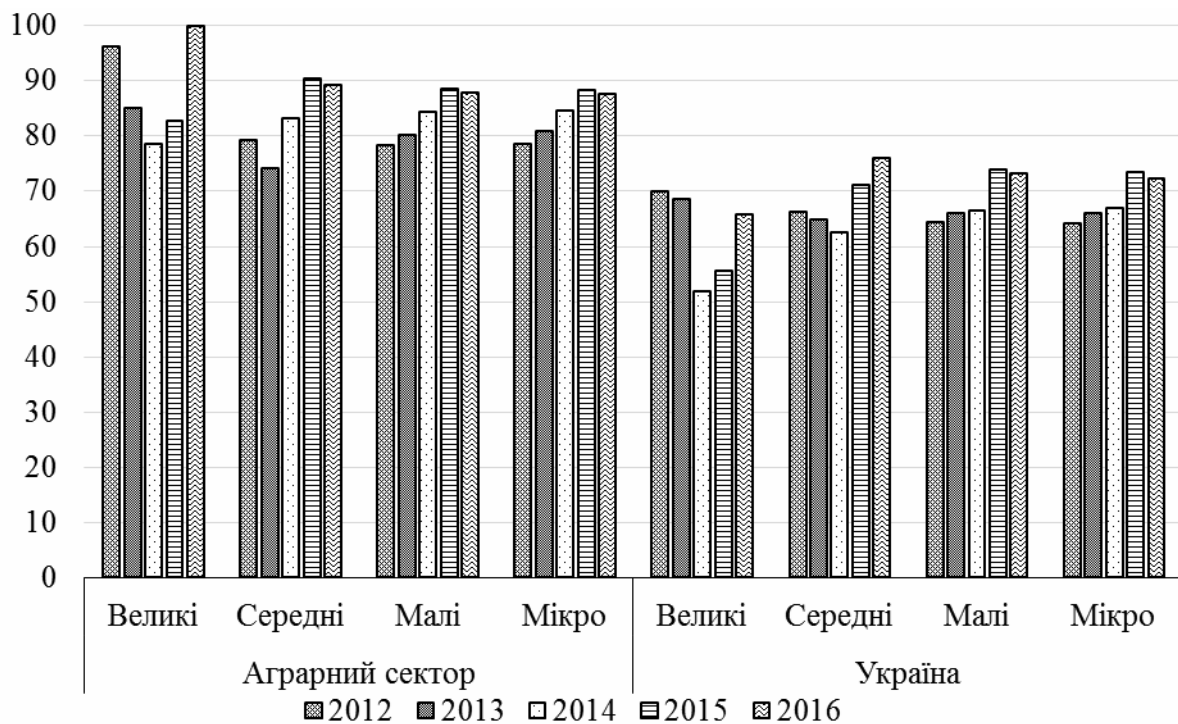
Одним з резервів збільшення прибутку підприємств є більш повне використання вторинних ресурсів та попутних продуктів. Частка вторинної сировини в загальному обсязі матеріальних ресурсів, використовуваних у господарстві країни, значно зростає [16]. Резервом збільшення прибутку суб'єктів господарювання є ліквідація невиробничих виплат по заробітній платі, по оплаті цілодобових простоїв і часів внутрішньозмінного простою, ліквідація невиробничих витрат і втрат у складі витрат на обслуговування підрозділів виробництва і управління [210]. Також важливу роль в підвищенні прибутку відведено маркетингу. Практика світової торгівлі показала, що багато видів

нових виробів не знаходять свого покупця на ринку без відповідної організації маркетингу. Тому в ринкових умовах господарювання слід більше уваги приділяти маркетингу. Для збільшення обсягу отриманого прибутку підприємствам необхідно застосовувати правильну тактику при встановленні цін. У цінах повинні відображатись суспільно необхідні витрати на виробництво і реалізацію продукції, її споживчі властивості, якість, платоспроможний попит. Від правильності розрахунку ціни багато в чому залежить обсяг отриманого прибутку, ліквідність і платоспроможність підприємства, його фінансовий стан [16]. Отже, для підвищення прибутку потрібно спиратися на комплексний техніко-економічний аналіз роботи підприємства: вивчення техніко-економічних показників роботи підприємства й організаційного рівня виробництва, використання виробничих потужностей і основних фондів, сировини і матеріалів, робочої сили, господарських зв'язків тощо. Розглянемо ефективне управління прибутком підприємства. За спеціально розробленою політикою підприємство здійснює розробку однієї з найважчих задач – це управління прибутком. Ця політика покликана відображати вимоги загальної стратегії розвитку підприємства, забезпечувати підвищення його вартості на ринку, формувати необхідний обсяг фінансових ресурсів, задовольняти матеріальні інтереси власників і персоналу. В процесі управління формуванням прибутку вирішуються дві основні задачі: а) підвищення загального розміру прибутку в процесі його формування; б) ефективний розподіл отриманого прибутку за окремими напрямками його використання [14]. Стратегія управління підприємством пов'язана з визначенням головної мети його функціонування. Найчастіше ця головна мета формується як досягнення певного рівня рентабельності на вкладений капітал і, відповідно, одержання певної маси чистого прибутку. Маса прибутку підприємства залежить від величини доходів, що одержує підприємство, та від розмірів витрат обігу.

Аграрний сектор економіки є майже єдиним сектором, що демонструє стабільно високі показники рентабельності протягом тривалого проміжку часу а також забезпечує в цілому і рентабельність економіки. Варто зазначити, що незалежно від розміру підприємств питома вага рентабельних підприємств, особливо в останні два роки становить майже 90 %, а великі підприємства в 2016 році є 100 % рентабельними (рис.3.22). Такі показники є значно вище ніж показники в розрізі підприємств за їх розмірами в цілому по економіці України. Зокрема в розрізі великих підприємств в 2016 році їх частка по Україні становила лише 65 %. Стосовно малих та мікро підприємств варто відзначити, що в аграрному секторі протягом останніх років вони демонструють висхідну тенденцію, аналогічно як в цілому по Україні, але кількість рентабельних малих та мікро підприємств в аграрному секторі на 16 % більше ніж по економіці в цілому.

Важливого значення для оцінювання фінансового забезпечення підприємств мають фінансові результати діяльності – прибуток чи збиток. Враховуючи вище викладене лише незначна частка серед середніх малих та мікро підприємств є збитковими у порівнянні з загальноекономічною ситуацією в Україні.

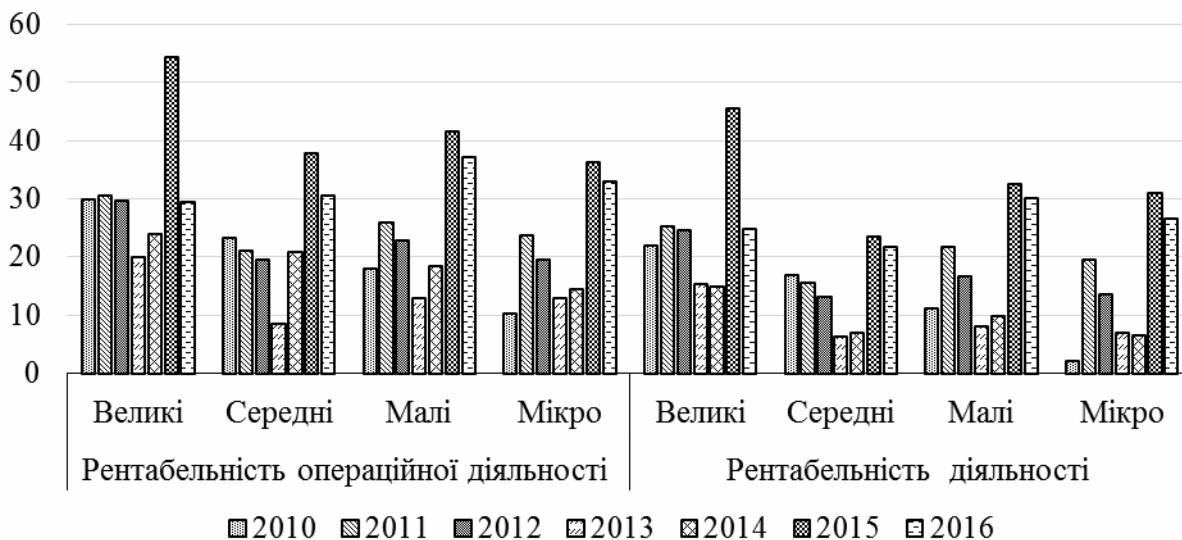

Рис. 3.22. Динаміка питомої ваги рентабельних підприємств аграрного сектору та в цілому економіки України в розрізі розміру підприємств
 Джерело: складено автором за даними Держстату України.

Роль прибутку у фінансовому забезпеченні є суттєвою, оскільки саме він є внутрішнім джерелом фінансування діяльності, саме прибуток є захисним інструментом в управлінні фінансовими ризиками і саме прибуток створює базові умови для формування як поточної так і перспективної платоспроможності.

Важливого значення в ході аналізу рентабельності має оцінювання рентабельності операційної діяльності та рентабельності діяльності. Оцінювання показника рентабельності операційної діяльності дозволяє зробити висновки щодо ефективності управління витратами підприємства, пов'язані з виробничою та збутовою діяльністю та свідчить про те, що доходи зростають більш швидкими темпами ніж витрати підприємства.

Рентабельність діяльності свідчить про те, яку частку чистого прибутку підприємство формує в розрахунку на 1 гривню чистого доходу. Розбіжність між показниками рентабельності операційної діяльності та чистої рентабельності дозволяє зробити в тому числі висновки про ефективність використання підприємствами позикових фінансових ресурсів, оскільки в рентабельності операційної діяльності закладені відсотки за використання кредитів або ж інших платних джерел фінансування. На основі даних, наведених на рис. 3.23 можна зробити ряд висновків. По-перше, динаміка всіх показників є досить нестабільною, що може бути характерно для підприємств аграрного сектору, оскільки вони мають суттєві ризики операційної діяльності, обумовлені впливом природно-кліматичних умов. По-друге, незалежно від розміру підприємства всі вони мають високі показники рентабельності як операційної так і чистої рентабельності.

Рис. 3.23. Рентабельність діяльності та операційної діяльності підприємств аграрного сектору

Джерело: складено автором за даними Держстату України.

Важливо також зазначити, що зростання рентабельності діяльності підприємства сприяє підвищенню фінансової стійкості підприємства. Оскільки саме чистий прибуток є джерелом нарощення власного капіталу підприємства, а отже і власного оборотного капіталу. При чому для оцінювання фінансової стійкості підприємств можна також використовувати і показник різниці між операційною та фінансовою рентабельністю, враховуючи, що в цій різниці закладені в основному фінансові витрати підприємства, тобто витрати, що несе підприємство по обслуговуванню боргу. Тобто наявність позитивної різниці між операційною та чистою рентабельністю діяльності свідчить про те що підприємство є кредитоспроможним і виконує свої боргові зобов'язання. Показники рентабельності на відміну від абсолютних показників фінансових результатів є об'єктивними та більш інформативними. Розраховані різниці між операційною та чистою рентабельністю аграрних підприємств (табл. 3.3) засвідчують, що протягом всього аналізованого періоду аграрні підприємства були спроможні виконувати свої зобов'язання, а також були фінансово стійкими, оскільки мали високі показники чистої рентабельності.

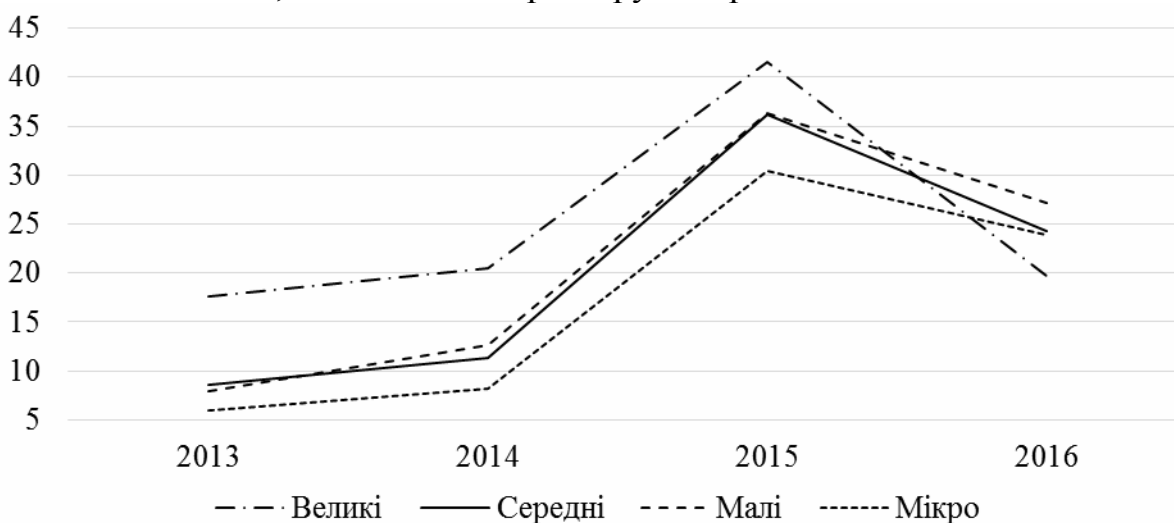
З іншого боку показники розбіжності між операційною та чистою рентабельністю відображають фінансовий ризик, що несе підприємство, враховуючи суттєві коливання показників за аналізований період можна зробити висновок, що аграрні підприємства мають значні фінансові ризики своєї діяльності. Певною мірою цей показник може також використовуватись при розрахунку фінансового важелю як такий, який характеризує фінансовий ризик. Не зважаючи на розбіжність показників, виведене середнє значення показує, що лише середні за розмірами підприємства мали більший розрив ніж інші, великі, малі і в тому числі мікропідприємства показують середню розбіжність за період більше, ніж в 6 %.

Різниця між операційною та чистою рентабельністю діяльності аграрних підприємств, %

Підприємства	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	Середнє
Великі	7,8	5,4	5,1	4,7	8,9	8,9	4,6	6,49
Середні	6,4	5,5	6,5	2,1	13,9	14,4	8,8	8,23
Малі	6,7	4,1	6	4,8	8,7	9	7,2	6,64
Мікро	8	4,2	5,8	6	7,8	5,3	6,5	6,23

Джерело: складено автором.

Важливим з точки зору потенціального фінансового забезпечення та можливостей його зростання є показник рентабельності власного капіталу. Цей показник є ключовим для власників, оскільки він є індикатором ефективності використання коштів, вкладених власниками у розвиток підприємства, а також засвідчує можливості зростання вартості бізнесу. Відповідно показник рентабельності власного капіталу може бути також індикатором інвестиційної привабливості сектора економіки. Варто зазначити, що розраховані показники рентабельності власного капіталу (рис. 3.24) засвідчують, що їх динаміка є майже однаковою, незалежно від розміру підприємства.

Рис. 3.24. Рентабельність власного капіталу підприємств аграрного сектору

Джерело: складено автором за даними Держстату України.

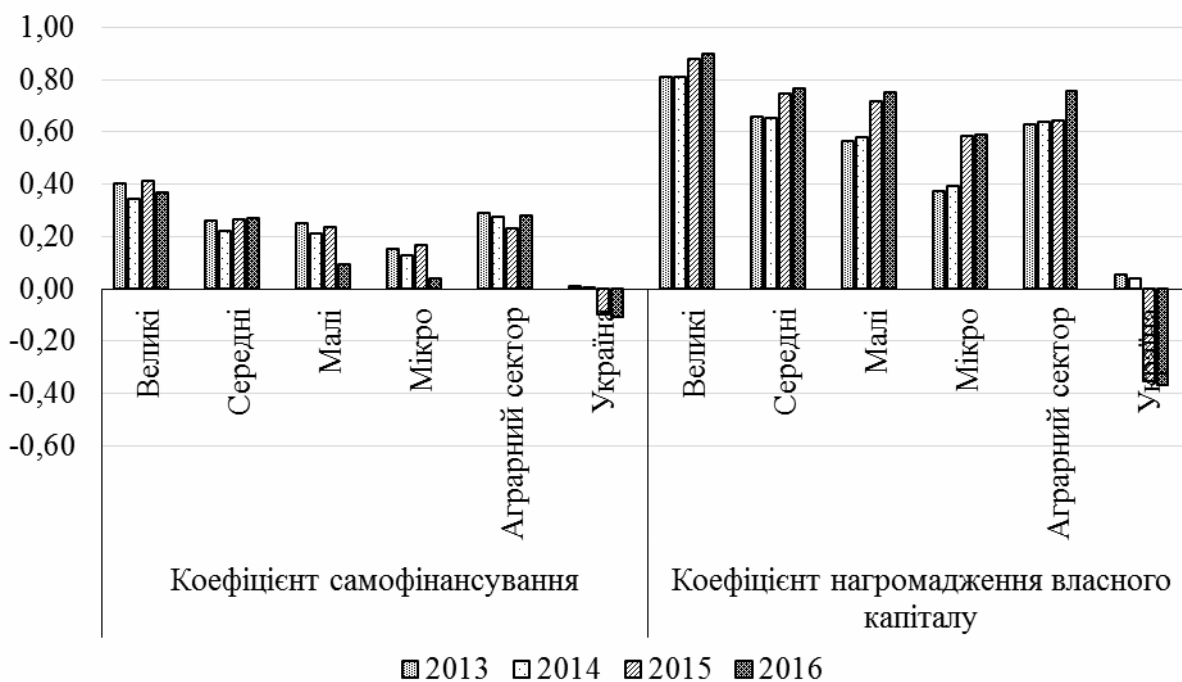
В цілому аграрний сектор є дуже привабливим для інвесторів, оскільки показники рентабельності в найбільш сприятливий 2015 рік становили більше 40 % для власників великих підприємств та 30 % для власників мікропідприємств. Водночас в 2016 році власники великих підприємств отримали менше прибутку на 1 грн вкладеного капіталу ніж власники середніх та мікропідприємств.

З врахуванням загальноекономічної ситуації в Україні, коли окремі галузі демонструють в цілому збитковість своєї діяльності аграрні підприємства є

дуже привабливими з точки зору вкладення коштів та отримання в подальшому доходів на вкладений капітал.

Не менш важливим показником, який майже не розраховується при оцінюванні фінансового забезпечення є коефіцієнт нагромадження власного капіталу, та коефіцієнт самофінансування. На наш погляд коефіцієнт нагромадження повинен розраховуватись як відношення нерозподіленого прибутку та резервного капіталу до суми власного капіталу підприємства, а коефіцієнт самофінансування повинен розраховуватись як відношення нерозподіленого прибутку підприємства до його загальної суми капіталу. В першому випадку коефіцієнт нагромадження відображає на скільки власники за рахунок чистого прибутку підприємства наростили обсяги власного капіталу та відповідно сприяли підвищенню фінансової стійкості підприємства, зниженню фінансових ризиків діяльності підприємства, оскільки стандартно власний капітал є основою формування фінансової незалежності підприємства. Крім того цей показник відображає рівень захищеності інтересів власників, фактично їх буфером безпеки, у випадку отримання збитків, як фінансових результатів діяльності. Що стосується коефіцієнта самофінансування, то він показує яка частка капіталу підприємства була капіталізована та направлена власниками для розширення виробничої бази.

Отже, розраховані показники (рис. 3.25) засвідчують, що з точки зору фінансового забезпечення підприємства аграрного сектору економіки віддають перевагу власним внутрішнім джерелам фінансування, що в принципі є обґрунтованим, враховуючи ризиковість функціонування сектору.

Рис. 3.25. Динаміка показників самофінансування та нагромадження власного капіталу аграрних підприємств

Джерело: складено автором за даними Держстату України.

На відміну від загальноекономічної ситуації, яка в останні два роки демонструє непокріті збитки у структурі власного капіталу, підприємства аграрного сектору не лише працюють рентабельно, але і залишають значну частину чистого прибутку у розпорядженні підприємств як внутрішнє джерело фінансового забезпечення діяльності. Найбільшу частку в розширення виробничої бази та нарощення капіталу здійснюють великі підприємства – майже 40 % протягом аналізованого періоду. Водночас середні та малі підприємства мають приблизно однакові показники за виключенням 2016 року, коли малі підприємства суттєво знизили коефіцієнт самофінансування.

Стосовно коефіцієнту нагромадження власного капіталу, то його значення є високими для всіх без виключення підприємств аграрного сектору, а отже можна зробити висновок, що власники підприємств створюють серйозні резервні фонди та накопичують значну частку нерозподіленого прибутку в структурі власного капіталу підприємства, тим самим вони суттєво знижують власні фінансові ризики.

Отже, можна зробити висновок, що підприємства аграрного сектору економіки знаходяться в цілому у задовільному стані, вони постійно оновлюються, показники ліквідності є досить високими та свідчать про поточну платоспроможність. Стосовно фінансового забезпечення, то варто відзначити, що аграрні підприємства, незалежно від масштабів їх діяльності в основному використовують метод самофінансування, вкладаючи значну частку чистого прибутку у розвиток підприємств. З точки зору власників цей сектор економіки є досить привабливим, оскільки рівень рентабельності власного капіталу є високим. В цілому переважна більшість аграрних підприємств є рентабельною на відміну від загальноекономічної ситуації в Україні. Водночас варто зазначити, що для свого подальшого розвитку підприємства потребують використання інших форм фінансового забезпечення окрім внутрішніх джерел фінансування, але їх поведінка на фінансовому ринку є доволі пасивною, враховуючи дороговизну банківського кредитування. Особливо це стосується малих та мікропідприємств, які є основою розвитку природного агровиробництва. Тому їм варто розглянути інші джерела фінансового забезпечення за прийнятною ціною та більш широкими можливостями щодо обслуговування як основного боргу так і зобов'язань по його обслуговуванню.

РОЗДІЛ 4

РОЛЬ ФІНАНСОВОГО СЕКТОРУ У ФІНАНСОВОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРИРОДНОГО АГРОВИРОБНИЦТВА

4.1. Кредитна кооперація – основа фінансового забезпечення" / родного агровиробництва

Формування сектору природного агровиробництва в Україні визначено одним із пріоритетних напрямів в Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 роки [238]. Зокрема пропонується одним із напрямів за якими передбачається надавати державну та фінансову підтримку фермерським господарствам та сільськогосподарським кооперативам це стимулювання переходу фермерських господарств на виробництво органічної продукції (сировини). Розвиток кредитної кооперації може стати базою фінансового забезпечення природного агровиробництва. Кооперативні організації є важливою складовою ринкових систем більшості країн світу, тоді як актуальність їх розвитку в Україні недооцінюється, а проблеми, пов'язані з розробленням шляхів розвитку кредитної кооперації є вельми важливими і потребують невідкладного розв'язання.

Одним з напрямів підвищення ефективності системи управління природного агровиробництва є створення кластерних формувань. Виділені особливості кластерного об'єднання, що дозволяють вирізнити їх від інших типів об'єднань:

- спільний для всіх учасників бренд (товар, марка);
- наявність лідера (інтегратора) – великого підприємства, що визначає довготривалу господарську та інноваційну стратегію розвитку об'єднання;
- спільна дистрибутивна мережа виведення товару на ринки (включаючи міжнародні);
- добровільність і відкритість членства самостійних підприємств різних організаційно-правових форм;
- кооперація і довіра, що базується на паритетному обміні між учасниками продуктового ланцюга;
- більш високі стандарти якості виробництва продукції, умов праці та соціального облаштування;
- наявність третейського суду для вирішення міжгосподарських спорів всередині кластера;
- тісна взаємодія кластерного об'єднання з органами влади та місцевого самоврядування на засадах приватно-державного партнерства.

Не менш важливого значення буде відігравати реально розроблений механізм фінансової державної підтримки розвитку природного агровиробництва. Так порівняння показників обсягів виробленої сільськогосподарської продукції в цілому по галузі та окремо по фермерським господарствам та розміру продажів органічної продукції в Україні засвідчують, що їх частка має стійку тенденцію до зростання (табл. 4.1).

Основні показники розвитку природного агровиробництва в Україні

Рік	Продажі органічної продукції, млн грн*	Питома вага органічної продукції, в продукції агровиробництва, %	Питома вага органічної продукції, в продукції фермерів, %	Питома вага земель природного агровиробництва у землях фермерських господарств
2007	6,92	0,01	0,20	5,95
2008	7,7	0,01	0,13	6,24
2009	13,04	0,01	0,26	6,28
2010	25,27	0,01	0,21	6,29
2011	56,56	0,03	0,36	6,52
2012	52,38	0,02	0,38	6,50
2013	129,44	0,05	0,68	9,20
2014	227,79	0,09	1,19	8,76
2015	424,02	0,18	2,24	9,44
2016	594,09	0,23	2,69	8,59

Джерело: складено автором.

* перераховано автором за середньозваженим курсом євро згідно даних НБУ.

Крім того, питома вага земель, задіяних в природному агровиробництві у землях сільськогосподарського призначення фермерських господарств, які є основою розвитку природного агровиробництва в світі також має стійку тенденцію до зростання. Якщо з боку держави будуть задіяні механізми стимулювання переведення особистих господарств населення в розряд фермерських, то це дозволить ще більше наростити розміри природного агровиробництва з лагом в 5–7 років, враховуючи необхідний термін перехідного періоду для переведення земель з традиційних технологій на технології природного агровиробництва.

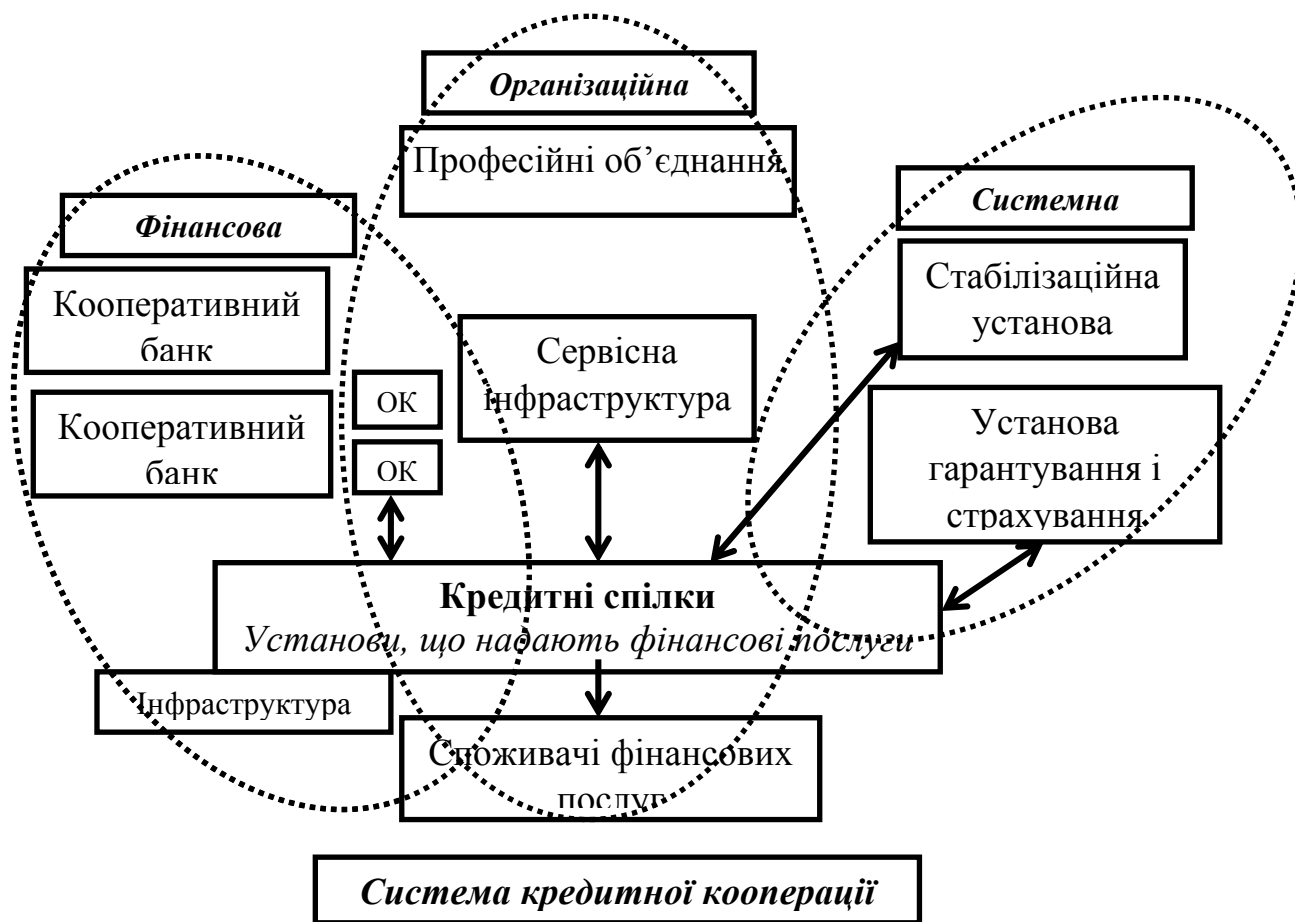
Розвиток природного агровиробництва може відбуватись більш швидкими темпами за умови консолідації фінансових ресурсів окремих фермерських господарств. Це надає змогу займатись не лише виробництвом, але і переробкою та зберіганням і навіть пакуванням органічної продукції.

Одна з важливих передумов формування і успішної діяльності обслуговуючих кооперативів полягає у територіальній концентрації агророботників, а обов'язковою умовою початку розробки проекту організації кооперативу має бути їх ініціатива та зацікавленість. Важливе значення має також підтримка становлення кооперативу з боку органів державного управління та сільськогосподарських громадських об'єднань. Обслуговуючі кооперативи спрямовують свою діяльність на обслуговування

сільськогосподарського та іншого виробництва учасників кооперації. Зазначені кооперативи створюються для надання комплексу послуг, пов'язаних із виробництвом, переробкою, збутом продукції рослинництва, тваринництва, лісівництва і рибництва. Їх характерною ознакою є обслуговування переважно членів кооперативу, без мети отримання прибутку. Так, обслуговуючі кооперативи надають послуги відповідно до статуту іншим особам в обсягах, що не перевищують 20% загального обороту кооперативу.

На спільних ідеологічних і методологічних засадах кредитні спілки і сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи співпрацюють у подоланні дефіциту фінансових ресурсів у обслуговуючих кооперативів з метою збільшити оборот коштів у кредитних спілках (рис. 4.1).

Рис. 4.1. Система кредитної кооперації в секторі природного агровиробництва

Джерело: складено автором.

Політика держави повинна будуватися на принципах сприяння розвитку кооперації: невтручання в кооперативну діяльність; захист кооперації і дотримання кооперативних принципів; інтеграція кооперативного сектору в інші галузі; підтримка співробітництва української кооперації з міжнародними кооперативними організаціями.

Дослідження кооперативних структур дало можливість виявити основні проблеми, які стримують їх розвиток:

- такий тип підприємств, як сільськогосподарський обслуговуючий кооператив, не передбачено у Господарському кодексі України. Відсутність правового формату регулярної фінансової підтримки розвитку кооперації і не визначення неприбуткового характеру сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів;

- нерозуміння і неготовність сільськогосподарських формувань та сільського населення до кооперування, недооцінка суті й переваг кооперативної моделі аграрного підприємництва через те, що кооперативна ідея не отримує ефективної політичної та інформаційної державної підтримки;

- неузгодженість інтересів потенційних учасників кооперації, наявність різних за розмірами суб'єктів господарювання;

- відсутність систематичної підготовки та відбору кооперативних лідерів, нестача менеджерів вищого рівня; малоефективна або зовсім відсутня діяльність Національної представницької організації сільськогосподарських кооперативів.

Результати аналізу стану розвитку сільськогосподарської кооперації, як інституту інтеграційних відносин і проблем, що стримують її розвиток, підтверджує необхідність здійснення організаційних, правових і економічних заходів:

- сприяти формуванню регіональних центрів кооперації, де разом із дорадчими службами надавати консультаційну допомогу кооперативам, що створюються, підвищенню освітянських знань потенційних кооператорів, створити школу кооперативних лідерів, організувати атестацію державних службовців, відповідальних за розвиток кооперації;

- для забезпечення кадрами кооперативних формувань запровадити підготовку спеціалістів сільськогосподарської кооперації у закладах вищої освіти аграрного профілю. Забезпечити освіту та стажування за кордоном вітчизняних спеціалістів з кооперативного розвитку вищого рівня кваліфікації;

- активізувати наукові дослідження в регіонах з питань розвитку кооперації та інтеграції в аграрному виробництві, ширше використовувати синергетичний підхід для методологічного обґрунтування системного розвитку кооперативного сектору з виокремленням структуроутворюючих чинників формування багаторівневої горизонтально- та вертикально інтегрованої кооперативної системи. Систематизувати економічні показники оцінки ефективності функціонування кооперативних, структур і розширити дослідження чинників, що негативно впливають на розвиток кооперації. Слід відмітити і роль громадських організацій у становленні й розвитку кооперації та інтеграційних відносин.

Проте кооперативам складніше забезпечити належну конкурентоспроможність через об'єктивні причини. Зокрема, колективно прийняті рішення менш гнучкі порівняно з комерційними структурами. Виражений соціальний характер кооперативу ускладнює проведення

агресивної аграрної маркетингової політики. Внутрішніми чинниками, що перешкоджають становленню кооперативного сектору, є відсутність кваліфікованих менеджерів, слабка активність членів кооперативу у здійсненні прийнятої стратегії, не завжди свідоме переконання у правильності обраного шляху, взаємна довіра й особиста віддача.

Проблемним є й інвестування кооперативного сектору, який не співпрацює із зовнішніми інвесторами через неприбутковий характер діяльності, а можливості залучення внутрішніх інвестицій не такі потужні, як в акціонерному бізнесі. Відсутність зовнішніх джерел надходження коштів і обмеженість власних ресурсів є гальмом створення матеріально-технічної бази сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

Політика підтримки розвитку кооперації повинна будуватися на принципах невторчання в кооперативну діяльність; дотримання кооперативних принципів; інтеграції кооперативного сектору в інші галузі; співробітництва української кооперації з міжнародними кооперативними організаціями.

На ефективність діяльності корпоративних господарських структур великою мірою впливають процеси, пов'язані з їх реструктуризацією, зміни у відносинах власності, управління, організаційній структурі по вертикалі та горизонталі, що порушило традиційні економічні механізми управління. Відсутність контролю за їх діяльністю з боку держави призвела до поглиблення негативного впливу на розвиток сільських територій (створення великих агрохолдингів).

Створення інтегрованих структур в Україні є об'єктивною реакцією на потребу вітчизняної економіки в структурних змінах, тобто у відновленні і встановленні між господарюючими суб'єктами міцних майнових та фінансових зв'язків і утворенні на їх основі нових фінансово стійких інституційних структур.

В умовах конкуренції, диспаритету цін на продукцію агровиробництва й промислової продукції, яка споживається сільським господарством, браку кредитних ресурсів, нерозвиненості інфраструктури, нестачі кваліфікованих кадрів індивідуальному сільгоспвиробникові надзвичайно важко керувати своїм підприємством. Тому індивідуальні форми в усіх країнах об'єднуються в кооперативи. Останні є одним з оптимальних варіантів поєднання приватної власності окремих сільськогосподарських виробництв із колективними (асоційованими) формами господарювання в сучасних умовах. Кооперація дає можливість аграріям здійснювати нагляд за своєю продукцією від виробництва до реалізації, контролювати ситуацію на ринку, уникати впливу посередницьких комерційних структур, які диктують умови цінової політики, забезпечувати стабільну прибутковість своїм клієнтам-власникам, розподіляти пайові виплати між членами кооперативу пропорційно обсягу виконаної роботи та розподіляти ризики на всіх учасників Кооперативний рух повинен відновити міжгалузеві відносини між підприємствами на засадах взаємної вигоди і створити ефективний механізм відтворення аграрного виробництва в цілому.

Нині така структура як фермерський кооператив у своїй діяльності може ставити цілі різної складності, наприклад, закупівля товарно-матеріальних ресурсів, розширення ринкових каналів реалізації власної продукції, її експорт, купівля переробних підприємств, тощо.

Кількість обслуговуючих кооперативів у Дніпропетровській області становить 56, з них у сільській місцевості – 32. Зазначені підприємницькі структури відіграють важливу роль у справі створення надійного ресурсного забезпечення виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції, посилення впливу сільськогосподарських товаровиробників на формування цін. Із загальної кількості кооперативів: переробних – 8, заготівельно-збутових – 10, сервісних – 3, багатофункціональних – 35. Кращий досвід у цьому напрямі напрацьовано в Новомосковському, Магдалинівському та Покровському районах. Так, багатофункціональний кооператив «Добробут Андріївки» Покровського району, який має у своєму складі 14 фермерських господарств, активно працює у напрямі розширення ринків збуту, реалізує сільськогосподарську продукцію в межах держави і за кордон. Вже через два місяці після створення (у грудні 2010 року) ними було укладено контракти на поставку мінеральних добрив і засобів захисту рослин від імені членів кооперативу, що в підсумку дозволило зекономити понад 11 тис грн. Подальша робота кооперативу була орієнтована в маркетинговому напрямі на пошук найефективніших каналів збуту продукції. Було проведено аналіз ринку зерна, соняшнику, овочів. Наприклад за рахунок формування єдиної партії соняшнику 8 тис. т одержано додатково 10 тис. грн. Але особливо відчутною була перевага кооперативу на ринку овочевої продукції. Так у 2013 р. на цьому ринку відчувався дефіцит томатів. При цьому підприємства переробної промисловості, користуючись монопольним правом, тобто працюючи з кожним фермером окремо, намагалися закупити необхідну партію томатів за якомога нижчими цінами. Фермерський кооператив «Південний Союз» вирішив діяти за принципом аукціону. Розрахувавши планові обсяги виробництва, він зробив об'яву про продаж партії томатів у 2 тис. т, зазначивши, що контракт буде підписано з переробником, який запропонує найвищу ціну. В результаті контракт було укладено з переробним підприємством сусідньої області. Кооператив одержав нового партнера, який раніше був недосяжним через роздрібнені партії, що пропонувалися фермерськими господарствами окремо.

Динаміка показників економічної ефективності роботи сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів Дніпропетровської області представлена в таблиці 4.2. Аналіз даних таблиці свідчить про те, що не зважаючи на зменшення чисельності сільського населення за досліджуваний період майже на 43 тис. осіб, приріст створених обслуговуючих кооперативів становив 12 установ. Також щорічно відбувався приріст за всіма виробничими показниками працюючих сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів Дніпропетровської області.

Динаміка показників економічної ефективності роботи сільсько-господарських обслуговуючих кооперативів Дніпропетровської області

Показник	2011	2012	2013	2014	2015	2015 р. до 2011 р. +,-
Кількість населених пунктів, шт.	658	658	658	658	658	-
Чисельність сільського населення, тис. осіб	488,3	463,1	457,3	451,8	445,5	-42,8
Кількість обслуговуючих кооперативів, одиниць	32	43	44	44	44	+12
Кількість засновників, осіб	104	174	178	257	257	+153
Припадає на 1 район, %	1,8	2,3	2,4	2,4	2,4	+0,6
Наявність с.-г. техніки всього, шт	246	306	375	386	392	+146
з них: комбайни	10	11	11	11	11	+1
трактори	98	142	158	164	170	+72
у т.ч. припадає на один кооператив	4,3	4,5	4,7	4,8	5,0	+0,7
Обсяг наданих послуг обробіток ґрунту, га	245	284	309	345	379	+134
Ремонт сільгосптехніки, тис. грн	128,4	137,0	142,0	151,3	164,0	+35,6

Джерело: складено автором.

Для подальшого розвитку кооперації на селі в області велику увагу приділяють проведенню навчальних семінарів, які охоплюють необхідні напрями актуальних питань щодо забезпечення сільськогосподарських товаровиробників фінансовими ресурсами, за участю фахівців кредитних спілок, банків, навчальних закладів.

Важливою умовою забезпечення стабільності аграрного ринку має стати активне застосування механізмів його державного регулювання, суть яких полягає в забезпеченні балансування кількісних і якісних параметрів попиту та пропозиції, їх урівноваження до рівня оптимального співвідношення. Використання системи балансового методу регулювання аграрного ринку дає змогу виявити тенденції розвитку окремих сегментів ринку, ризики в продовольчому забезпеченні населення та своєчасно впроваджувати ефективні механізми регуляторного впливу держави.

Для розвитку кооперативних процесів держава повинна створити необхідні умови. Насамперед, це стосується удосконалення нормативно-правової бази, системи пільгового кредитування, а також розробки програм проведення навчальних семінарів для сільськогосподарських товаровиробників.

Посилення ролі кредитних відносин як засобу стимулювання розвитку виробництва проявляється в різних аспектах. Кредит є важливою складовою діяльності підприємств, обов'язковою умовою розширеного відтворення, надійним інструментом стимулювання виробництва. Проте доступність сільськогосподарських виробників до кредитування обмежена через ряд вагомих перешкод. Для вирішення цієї проблеми перед вченими та сільськогосподарськими виробниками постає ряд питань щодо пошуку нових напрямів формування кредитних відносин. Одним із таких напрямів є організація ринку землі. Для цього необхідно сформувати систему з кількісно і якісно розвиненою інфраструктурою та відповідною правовою базою.

Однією з форм нового механізму кредитування є участь міжнародних фінансово-кредитних інститутів у фінансуванні агровиробників. Програму мікрокредитування сільськогосподарських товаровиробників в Україні проводить Європейський банк реконструкцій та розвитку і Німецько-Український фонд.

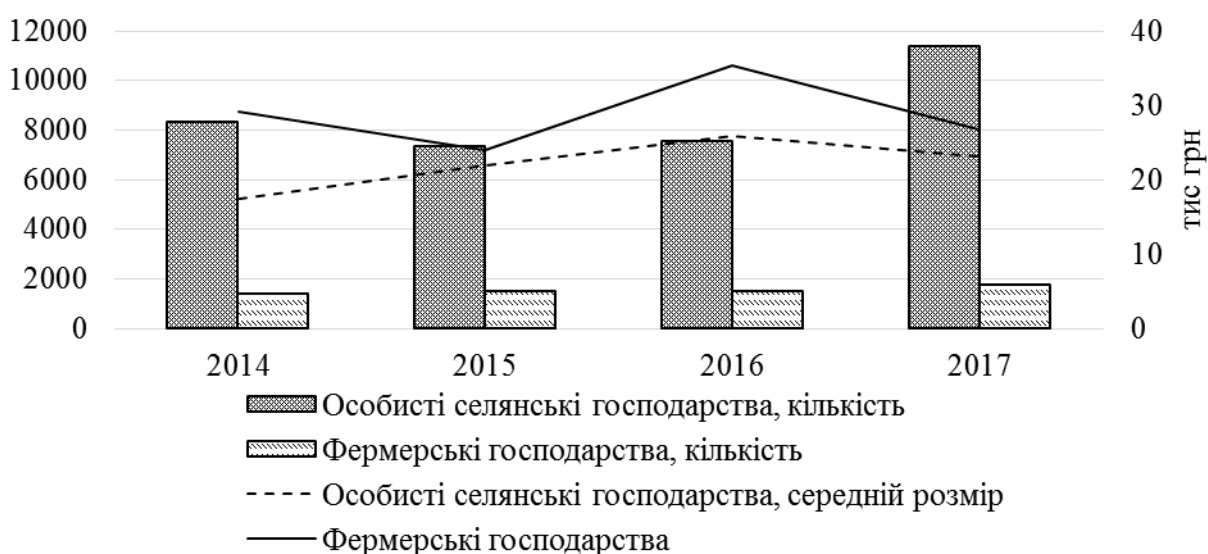
Стосовно ролі кредитних спілок у ФЗПА, то наразі така статистика відсутня, але фінансові відносини з фермерськими господарствами є тривалими та поступово нарощуються. Так, за даними Національної комісії з регулювання ринку фінансових послуг тривалий час кредитні спілки здійснюють кредитування як фермерських господарств так і особистих селянських господарств, при цьому частка кредитів від загальної суми кредитів, які надавались кредитними спілками є незначною (рис. 4.2). Основна маса кредитів, що надаються кредитними спілками це споживчі кредити для населення. Позитивною є динаміка як обсягу так і частки кредитів, що надаються особистим селянським господарствам. Стосовно фермерських господарств то показники є досить стабільними, та суттєво не коливаються протягом всього аналізованого періоду.

Рис. 4.2. Динаміка показників кредитування фермерських та особистих господарств кредитними спілками України

Джерело: складено автором за даними Нацкомфінпослуг.

Заслужують на увагу показники, що характеризують абсолютні значення даної діяльності, а саме кількість виданих кредитів та його середній розмір (рис. 4.3). Зокрема можна відзначити, що кількість кредитів, наданих особистим селянським господарствам є значно більшою ніж по фермерським господарствам, та має тенденцію до зростання. Але з іншого боку середній розмір одного кредиту по фермерським господарствам протягом всього періоду був вищий і станом на 2017 рік становив 26,82 тис. грн – для фермерських господарств та 23,07 – для особистих. Порівняно з даними в середньому по кредитним спілкам середній розмір кредиту становив 14,1 тис. грн. Тому можна констатувати, що кредитування кредитними спілками сільських господарств практично вдвічі перевищує розмір середнього кредиту.

Рис. 4.3. Динаміка абсолютних показників кредитування кредитними спілками особистих селянських та фермерських господарств

Джерело: складено автором за даними Нацкомфінпослуг.

Стосовно ролі особистих селянських господарств в розвитку природного агровиробництва, то варто зазначити що вони можуть стати основою його суттєвого зростання. Зокрема в Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018 – 2020 роки ставиться завдання наростити його обсяги на 10 % до кінця 2020 року в тому числі шляхом стимулювання переходу особистих селянських господарств в статус фермерських.

Для сприяння розвитку кредитних спілок в Україні в 1994 році було створено Національну асоціацію кредитних спілок України (НАКСУ), яка як саморегулювань організація, з одного боку відстоювала інтереси та сприяла розвитку вітчизняної нормативної бази, а з іншого боку власне сама через розвиток м'якого законодавства забезпечувала ефективне функціонування кредитних спілок. Крім того, асоціація сприяє розвитку об'єктів інфраструктури ринку кредитної кооперації, надає необхідні консультації щодо різних видів діяльності кредитних спілок, сприяє просуванню інформації щодо

діяльності кредитних спілок, переваг співпраці з ними через засоби масової інформації та в інтернет-просторі. Наразі НАКСУ об'єднує 150 кредитних спілок в Україні. Зокрема в частині розвитку інфраструктури НАКСУ докладає великі зусилля для створення необхідної кредитним спілкам інфраструктури, яка вже зараз складається із страхової компанії, навчально-методичного та сервісного центрів. Інфраструктура повинна не тільки задовольняти потреби кредитних спілок у необхідних послугах, а й забезпечити їх фінансову стабільність. Тому невід'ємною частиною інфраструктури повинен стати стабілізаційний фонд, який гарантує повернення вкладів громадян у разі банкрутства кредитної спілки та сприяє ефективному взаємному кредитуванню її членів.

У процесі тривалого історичного розвитку в кожній країні сформувались кредитні кооперативи, що мають національні особливості, зумовлені відмінностями в соціально-економічних відносинах, законодавстві, менталітеті населення. Такі особливості притаманні й для України. У зв'язку з цим розвиток системи кредитної кооперації передбачає не копіювання зарубіжного досвіду, а його ефективне використання з врахуванням національних особливостей. Доцільним може стати використання досвіду Австралії та Бразилії в плані зосереджень зусиль на виживанні кооперативних систем в умовах затяжної кризи. Для якісного зростання кредитної кооперації, насамперед, необхідне вдосконалення законодавчих норм щодо визначення кількості та складу членів кредитних спілок, їх статусу і кола операцій, які вони можуть виконувати. Заслуговує на увагу думка про необхідність прийняття Кооперативного кодексу України.

Згідно з чинним законодавством України члени кредитної спілки не несуть відповідальність за її зобов'язаннями. Гарантією виконання зобов'язань має бути високий рівень договірної дисципліни, що досягається при укладанні договорів поруки з усіма членами спілки. Це забезпечує солідарну відповідальність перед спілкою за індивідуально отриманими кредитами. Поширення діяльності кредитних спілок на всю територію України ускладнює проведення загальних зборів, обрання правління, контролюючих органів, спостережної ради на демократичних засадах. Виникає небезпека порушення кооперативних принципів діяльності кредитних спілок. Саме великі кредитні спілки зумовлюються ослабленням взаємної довіри у великих структурах, де більшість членів не знайомі між собою, територіально розпорошені і не можуть ефективно впливати на політику спілки. Крім того, великі спілки мають значні обсяги депозитів і на їхніх вкладників сильніше впливають коливання валютних курсів, що стимулює неспокій і вилучення вкладів. Поширеною є думка, згідно з якою реальна участь в управлінні можлива в кредитних спілках, які об'єднують не більше 500 учасників [428]. Встановлення максимальної чисельності членів кредитних спілок та скасування всеукраїнської ознаки членства в кредитній спілці передбачено в законопроекті про внесення змін до Закону України «Про кредитні спілки». Пропозиції щодо законодавчого обмеження кількісного членства в кредитних спілках обґрунтовуються необхідністю підтримки кооперативних засад діяльності, посилення демократизму в управлінні,

запобігання зловживань з боку керівництва за рахунок маніпулювання голосами «мертвих душ». Водночас ряд дослідників заперечують доцільність таких обмежень, ґрунтуючись на відсутності безпосереднього однозначного зв'язку між кількістю членів кредитних спілок та ефективністю їхньої діяльності, підтвердженням чого є достатньо ефективна робота багатьох кредитних спілок, що налічують по 12-15 тис. членів. Саме по собі обмеження чисельності членів неспроможне гарантувати відсутність зловживань. Разом з тим, запорукою успішного функціонування кредитних спілок може бути лише поєднання кооперативних принципів діяльності з ефективною фінансовою діяльністю. Отже, нарощування обсягів діяльності кредитних спілок та чисельності їхніх членів є умовою і результатом їх розвитку. Штучне обмеження сфери функціонування є необґрунтованим і недоцільним. На наш погляд, перспективи кредитних спілок розширюються завдяки можливості включення до складу членів юридичних осіб – малих підприємств та фермерських господарств – і надання кредитів юридичним особам. Згідно із Законом України «Про кредитні спілки», склад учасників кредитних організацій обмежується з боку юридичних осіб фермерськими господарствами та приватними підприємствами, що перебувають у власності членів кредитної спілки [407]. Ми вважаємо, що ця норма є дещо дискримінаційною.

Розвиток кредитної кооперації в Україні гальмується також затиснутістю діяльності кредитних спілок з боку законодавства, що не відповідає світовому досвіду та потребам практичної діяльності в сучасних умовах. Вузким місцем є обмеження переліку господарських і фінансових операцій, які мають право здійснювати кредитні кооперативи. Водночас збереження ринкових позицій кредитних спілок вимагає врахування якісних змін, що відбуваються на ринках [380]. Насамперед, це суттєве розширення спектру послуг та їх доступності для індивідуальних клієнтів. У зв'язку з цим актуальним є надання можливості кредитним спілкам здійснювати комерційні операції, що забезпечують фінансування їхньої основної статутної діяльності, та розвивати супутні види бізнесу, що зменшують ризики кредитування. Доцільним є створення ліберальної і заохочувальної системи моніторингу дрібних підприємницьких структур, що сприяє їх зростанню та оздоровленню.

Актуалізується питання розширення присутності кредитних спілок на ринку фінансових послуг, надання їм права проводити операції з цінними паперами. Слід зазначити, що в країнах з розвинутою економікою кредитні спілки разом з кредитними та депозитними операціями здійснюють фондові операції, довірче управління майном, випускають кредитні картки, проводять перерахунок заробітної плати тощо. Відсутність у законодавстві чіткого визначення принципу неприбутковості та недосконалість механізмів корпоративного управління зумовлює непрозорість у діяльності кредитних спілок та спричиняє деформацію їх природи, переродження ряду кредитних спілок в бізнесові структури, які підпорядковують свою діяльність отриманню легких та швидких прибутків через спекулятивні операції, створення фінансових пірамід тощо. Тим часом, діяльність установ системи кредитної кооперації повинна буди спрямована на захист інтересів своїх членів та

базуватися на принципах міжнародного кооперативного руху, схвалених Міжнародним кооперативним альянсом. Отже, у зв'язку з цим актуальним є надання можливості кредитним спілкам здійснювати комерційні операції, що забезпечують фінансування їх основної статутної діяльності, та розвивати супутні види бізнесу, що зменшують ризики кредитування. Доцільним є створення ліберальної і заохочувальної системи моніторингу дрібних підприємницьких структур, що сприяє їх зростанню та оздоровленню. Напрями переорієнтації кредитних спілок передусім повинні визначатись їх кооперативною природою. Діяльність відповідно до кооперативних принципів дасть змогу забезпечити більшу мобільність та гнучкість кредитних спілок порівняно з банківськими установами. За своєю природою і призначенням кредитні спілки мали б надавати кредити під менші відсотки, ніж комерційні банки, але в Україні за своїм фінансовим потенціалом вони поки що не можуть бути конкурентними банками. Натомість копіювання політики комерційних банків щодо активного розширення споживчого кредитування в орієнтації на отримання надприбутків спричинили зупинку багатьох спілок у професійному та технологічному розвитку. Отже, майбутнє за орієнтацією кредитних спілок на проекти, які відповідають їх кооперативній природі [414].

Перспективною практикою кредитних спілок у плані довгострокового кредитування є іпотечне кредитування. Важливою при цьому є розробка принципово нових схем кредитування агровиробників. Освоєнню цих схем сприятиме співпраця з іншими ланками кооперативного сектора в аграрному секторі: виробничими та обслуговуючими кооперативами, споживчою кооперацією, зокрема участь кредитних спілок як структурних складових агропромислових формувань, що створені на кооперативній основі.

Кооперативна природа кредитних спілок створює можливість використання системних переваг. Потреба в якісному зростанні кредитних спілок зумовила необхідність їх об'єднань. В Україні діє 21 обласна асоціація кредитних спілок, асоціація міста Києва, які обслуговують місцеві кредитні спілки. Завдяки об'єднанню в складі обласних асоціацій досвідчених кредитних спілок, які є лідерами ринку аграрного кредитування, у агровиробників розширюється доступ до фінансових ресурсів, що сприяє розвитку сільських територій.

У НАКСУ залучено кредитні спілки з усіх регіонів України, що об'єднують до 1 млн членів та мають активи в сумі, що перевищує 1 млрд грн. НАКСУ та створені нею обслуговуючі організації перетворились в потужну систему, яка, окрім прямих функцій, забезпечує системну, організаційну та фінансову інтеграцію спілок-членів. При цьому стабілізаційна інтеграція забезпечує створення стабілізаційного фонду, що є обов'язковим для всіх кредитних спілок. Поточна ліквідність кредитних спілок підтримується завдяки формуванню центрального резерву ліквідності за рахунок короткострокової зворотної фінансової допомоги шляхом використання об'єднаних коштів учасників. Безпроцентне фінансування на зворотній основі з фонду технічної допомоги спрямоване на зміцнення та оновлення організаційно-технічної бази [259].

Системній підтримці та сервісному обслуговуванню місцевих асоціацій кредитних спілок на національному рівні сприяє діяльність Всеукраїнської асоціації кредитних спілок (ВАКС), що виступає асоціацією кредитних спілок, передбачаючи тісну співпрацю між ними, взаємо доповнення та взаємну підтримку всеукраїнської та обласних асоціацій кредитних спілок. Станом на 1.10.2016 року ВАКС об'єднує 157 кредитних спілок з різних областей України. Метою діяльності цієї організації є взаємодія з державними органами, представництво інтересів кредитних спілок, активна участь у вдосконаленні законодавства тощо. Крім того, ВАКС допомагає кредитним спілкам в областях, де відсутні обласні асоціації. Загальним лейтмотивом діяльності цього багатофункціонального об'єднання є безумовне та повне дотримання міжнародних кооперативних принципів та принципу соціальної відповідності. Перетворенню ВАКС в асоціацію асоціацій є затвердження в її статуті положення щодо формування правління ВАКС з представників членів, які є членами обласних асоціацій кредитних спілок. Система взаємовідносин ВАКС з обласними асоціаціями кредитних спілок передбачає їх тісну працю та взаємодопомогу [193].

Останнім часом поширюється ідея формування в Україні єдиної саморегулюючої організації кредитних спілок шляхом надання відповідного статусу одній з існуючих асоціацій. Створення такої організації передбачає дослідження консенсусу всіх «класичних» кредитних спілок та організаційну інтеграцію існуючих операторів ринку кооперативного кредитування. Розвиток системи кредитної кооперації вимагає більшого вдосконалення взаємовідносин кредитних спілок із існуючими асоціаціями. Свідченням цього є співпраця з НАКСУ з боку потужних кредитних спілок, представники яких звинувачують асоціації в зумисному блокуванні росту фінансових установ, застосуванні схем утиску. Слабким місцем існуючих асоціацій є відношення до проблем одних кредитних спілок та інтересів інших на основі принципу платності, зосередження на формуванні бюджету для власного користування, конкурентна боротьба з іншими асоціаціями щодо залучення членів тощо. Боротьба за збільшення членських внесків шкодить кредитним спілкам, збільшуючи їх витрати, не гарантуючи при цьому ефективного захисту інтересів. Своєю чергою, це підриває довіру та дестабілізує систему кредитної кооперації загалом [194].

У процесі діяльності НАКСУ зосередилась на підтримці невеликих кредитних спілок, що посягло сумніви щодо спроможності НАКСУ втілити в життя нові концептуальні підходи щодо адаптації системи кредитної кооперації до ринкових умов.

Необхідність змін у діяльності асоціацій кредитних спілок зумовлена тим, що функція надання широкого кола професійних послуг для кредитних спілок поступово переміщається до вузькоспеціалізованих компаній, якими є Національне колективне бюро, Міжнародне бюро кредитних історій, Європейське бюро розвитку бізнесу та інші. У цих умовах асоціації кредитних спілок мають переорієнтовуватись на професійний захист інтересів учасників ринку, законодавчу і просвітницьку діяльність, міжнародне представництво з метою підвищення їх рейтингу та розширення їх міжнародної ресурсної бази [219].

Неспроможність існуючих асоціацій протистояти корупційним схемам, невиправданому тиску держрегулювання та спроби втручання в керівництво зумовлюють створення нових інфраструктурних суб'єктів, що діють на інших інституційних засадах. Такими суб'єктами можуть бути громадські об'єднання або організації. Прикладом нової структури є Всеукраїнське громадське об'єднання «Український фінансово-кредитний альянс», заснований на принципах рівноправного членства та активної участі членів у діяльності альянсу. Це добровільна неприбуткова громадська організація, метою якої є задоволення спільних інтересів членів. Робота альянсу спрямована на формування комплексних заходів до розвитку законодавства, що регулює діяльність кредитних спілок, запобігання свавіллю та адміністративному рейдерству. Фінансовою основою його діяльності є отримання комісійної винагороди від послуг, наданих учасниками ринку автосерфінговими компаніями. Це звільняє кредитні спілки від сплати членських внесків, надає можливість скоротити спеціальні умови отримання послуг та скорочує витрати.

Для більш повного задоволення потреб своїх членів та підвищення конкурентоспроможності системи кредитно-ощадної кооперації доцільним є розширення участі кредитних спілок у діяльності інших кредитних інститутів, створення стратегічних альянсів або укладення угод про співпрацю з фінансовими посередниками, що фінансують аграрний сектор, страховими організаціями.

Для розвитку співпраці кредитних спілок зі страховими компаніями необхідно посилити вигідність такої співпраці шляхом ліквідації диктату страхових компаній щодо умов страхування, створення спеціальних страхових продуктів, здатних зацікавити кредитні спілки. Заслуговує на увагу ідея формування спілки взаємного страхування в межах кооперативних систем, характерна для США, Ірландії, Угорщини. Організація такої спілки створює можливість безпосередньої участі кредитних кооперативів в управлінні страховою спілкою та контролю за її діяльністю, а також дозволяє отримувати додатковий дохід у вигляді процентів від фінансових операцій [272].

Активізація системи кредитної кооперації передбачає також формування допоміжної інфраструктури її розвитку, до складу якої повинні входити бюро кредитних історій, агенції по роботі з проблемними кредитами, страхові компанії, аудиторські бюро і освітні центри. У плані розвитку інфраструктури системи кредитної кооперації доцільне створення регіональних стабілізаційних фондів з їх об'єднаннями на національному рівні. Регіональні стабілізаційні фонди необхідні для покращення фінансової допомоги безпосереднім споживачам фінансових послуг. Консолідація обласних фондів на державному рівні, своєю чергою, покликана сприяти ефективному управлінню ліквідністю кредитних спілок.

У межах системи кредитної кооперації України створено два стабілізаційні фонди при загальнодержавних асоціаціях кредитних спілок. У результаті кредитні спілки – члени НАКСУ – мали менше проблем у період фінансової кризи.

Підтримка розвитку системи кредитної кооперації потребує удосконалення системи державного регулювання діяльності кредитних спілок, формування довгострокової державної політики щодо розвитку національної системи кредитної кооперації. Існують різні підходи щодо регулювання діяльності фінансових установ від повного саморегулювання до повного державного контролю. Жорсткий та ефективний державний контроль за діяльністю кредитних спілок необхідний для запобігання авантюричним фінансовим схемам, створення фінансових пірамід, непрозорих бізнес-проектів тощо. В Україні державне регулювання ускладнюється відсутністю об'єктивної та доступної інформації щодо показників діяльності кредитних спілок. Разом з тим, недоліки існуючої системи регулювання діяльності кредитних спілок пов'язані з подекуди неправомірним тиском та перевищенням повноважень з боку держави, професійною некомпетентністю, неефективним аудитом, штучним ускладненням процесу отримання ліцензії і, отже, обмеженням мікрокредитування. Державне регулювання має вдосконалюватись не в плані посилення адміністративного тиску та втручання у внутрішні справи кредитних спілок, а шляхом переорієнтації на коригування та супровід їх діяльності.

Пряма державна підтримка системи кредитної кооперації, поряд з удосконаленням законодавства, передбачає надання субсидій та субвенцій кредитним спілкам, своєчасне впровадження належних інформаційних технологій та кадрове забезпечення. Своєю чергою, вона має органічно поєднуватись і доповнюватись опосередкованим державним регулюванням через відповідну податкову, грошово-кредитну, цінову політику, підготовку кадрів, формування відповідної інфраструктури тощо.

Удосконалення державного регулювання забезпечить також створення фонду гарантування вкладів членів кредитних спілок. Відповідний законопроект «Про гарантування вкладів членів кредитних спілок» було зареєстровано (№ 3265), згідно з яким обов'язковою умовою роботи кредитних спілок з депозитами є їх участь у Фонді гарантування вкладів. За організаційно-правовою формою і принципами діяльності Фонд гарантування вкладів нічим не відрізняється від аналогічного фонду, що діє для комерційних банків. Згідно з проектом Закону передбачається відшкодування коштів вкладникам, включаючи відсотки, на першому етапі до 5 тис. грн. з наступним підвищенням суми до рівня середнього розміру вкладу у системі кредитних спілок, який складає 15–20 тис. грн. Для того, щоб гарантувати повернення середнього депозиту, необхідно акумулювати кошти в межах системи протягом 5–10 років.

Практика реалізації безперервного розвитку та перетворення з однієї організаційної форми в іншу при відповідній зміні форми власності передбачає активізацію процесу створення успішними кредитами спілками кооперативних банків. Оскільки завданням кооперативних банків є підвищення доходів та сприяння підприємницькій діяльності своїх членів, то цілі кооперативних банків та кредитних спілок узгоджуються. У зв'язку з цим викликає інтерес варіант побудови системи кредитних спілок в Україні, яка

дозволяє забезпечити взаємодію кредитних спілок та кооперативних банків на мікро- та макрорівні.

У вітчизняній практиці організація кооперативних банків ускладнюється відсутністю достатніх коштів у потенційних учасників та клієнтів. У зв'язку з цим необхідна безпосередня участь держави у формуванні їх статутного капіталу. Вимоги до пайового капіталу кооперативних банків повинні відповідати відповідним вимогам до комерційних банків. У подальшому, згідно з досвідом інших країн, можливим може стати викуп паїв членами кооперативу або ж їх передача на безповоротних засадах. У процесі розвитку кооперативного банку шляхом емісії акцій та обміну паїв на акції доцільне перетворення такого банку у відкрите акціонерне товариство з метою поступової інтеграції в єдину банківську систему. Кооперативні банки мають отримати доступ до ресурсів НБУ та інших грошових рівнів.

Основою новітньої системи кредитних спілок має стати реальне та дієве саморегулювання, що базується на ідеології побудови трирівневої системи захисту вкладів. При цьому стратегічним завданням є сприяння побудові потужної національної системи кредитних спілок, діяльність якої ґрунтується на міжнародних кооперативних принципах та давніх кооперативних традиціях української нації, поєднання в діяльності кредитних спілок ринкової ефективності з справедливістю та соціальною відповідальністю, дотримання цивілізованих правил поведінки на ринку взаємного кредитування, забезпечення прозорості діяльності та поваги до прав членів кредитних спілок.

Аналіз літературних джерел і наші дослідження дали змогу визначити основні об'єктивні вимоги до умов ФЗПА на сучасному етапі господарювання з участю кредитних спілок. Серед них такі:

1. Механізм функціонування об'єднує дві системи, що діють як єдине ціле – систему матеріального стимулювання кооперативної діяльності та систему управління. Від чітко продуманої системи матеріального стимулювання залежать ефективність діяльності кредитної спілки, її господарський успіх. Одним із головних джерел даної системи є пайові внески членів спілки, розмір яких необхідно встановлювати на основі принципу доступності, через залучення до господарської діяльності широких верств населення. Основу системи матеріального стимулювання становлять принципи та порядок розподілу доходів, суть яких полягає у визначенні напрямів ефективного використання в інтересах членів кредитної спілки.

Дослідження системи управління слід розглядати з урахуванням порядку створення кредитних спілок. Загальні збори пайовиків обирають раду і правління. Це дає змогу дотримуватись таких принципів кооперативного руху, як самостійність і самоуправління. Рада виконує функції спостереження за дотриманням статусів та виконанням рішень загальних зборів. Правління здійснює оперативне керівництво господарською діяльністю кредитної спілки. Отже, прийняття принципів рішень у період між загальними зборами, контроль за дотриманням статуту та безпосереднє їх виконання розподілені між різними органами. Це сприяє запобіганню зловживанням, бюрократизації, а також допомагає залученню до участі у роботі спілки більшої кількості членів

спілки. Визначальними правилами в роботі кредитних спілок слід вважати такі: відповідальність членів спілки наявним майном за боргами; надання позик тільки членам спілки; невелика територія діяльності.

2. Терміни кредитування визначають з урахуванням тривалості виробничого циклу позичальника, на основі економічно обґрунтованих термінів оборотності коштів та об'єктивної зацікавленості членів кредитної спілки у здійсненні господарської діяльності, на яку видана позика. Терміни кредитування формують на основі наданого позичальником економічного обґрунтування потреб у кредиті та відповідного рішення кредитного комітету. Реалізація даного процесу відбуватиметься завдяки здійсненню контролю з боку кредитної спілки за цільовим використанням позики. Кожен пайовик спілки, який є членом вищого органу управління, може впливати на кредитну політику та відповідати за прийняття некомпетентних рішень.

3. Розмір кредиту та своєчасність його надходження. Варто зазначити, що соціальні та економічні аспекти впливу на фінансово-економічний механізм регіону дуже взаємопов'язані. Вони завжди мають довготермінову спрямованість та соціально-економічну значущість. Потребу аграрних підприємств у кредитних ресурсах слід розглядати з урахуванням розвитку інших суб'єктів господарювання в сільській місцевості, що впливає на стан безробіття та рівень доходів населення у регіоні. Крім того, ефективне використання оборотних коштів ґрунтується на плановій організації їх обороту, розробленні економічно обґрунтованих норм і нормативів оборотних коштів, що забезпечують торговельним організаціям та підприємствам безперервний процес купівлі-продажу товарів та здійснення розрахунків у визначені терміни.

4. Важливою умовою виникнення кредитних відносин у ринкових умовах є принцип платності. Проценти за позиками – це джерело доходу кредитної спілки, з якого вона покриває витрати та формує резерви. Головною метою кредитної спілки є організація кредитування її членів за процентними ставками, які нижчі від ринкових. Водночас встановлена спілкою ставка має забезпечувати отримання доходу не тільки для покриття затрат, пов'язаних з її функціонуванням, а й для створення власного капіталу, який в подальшому може стати джерелом надання позик та покриття збитків кредитної спілки. Маючи власний капітал спілка може знизити ставку за позики.

Потенційну роль кредитних спілок не можна недооцінювати, тому що аналіз функціонування комерційних банків за останні роки з погляду розвитку малого бізнесу, до яких варто віднести основну масу фермерських господарств, довів їх недоліки – ненадійність, неспроможність швидко реагувати на ситуацію. На відміну від них малі форми кредитування швидше реагують на зміну ситуації, оскільки всі грошові кошти належать пайовикам, управління в них прозоре, а фінансові потоки легше відстежувати. Крім того, вкладення коштів у ризикові операції заборонено, тобто фінансові витрати є незначні. Пайовики знають один одного, що до певної міри забезпечує повернення кредиту. В цілому, сприяння розвитку кредитних спілок багато дослідників вважають пріоритетним напрямом розвитку, який задекларований у різних державних програмах.

Важливого значення також набуває внесення змін до законодавства, щодо розвитку сільськогосподарської кооперації. Варто відзначити, що наразі є розроблений проект закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо становлення і розвитку сільськогосподарської кооперації та її державної підтримки» [230], а також проект закону «Про сільськогосподарську кооперацію» [234]. Вочевидь ці два законопроекти суттєво відрізняються між собою, оскільки перший пропонує внести зміни в існуюче законодавство, а другий в цілому пропонує прийняти новий закон. Варто відзначити, що в першому законопроекті цікавими є пропозиції щодо кредитних сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів або кооперативних банків, які пропонується створювати у формі непідприємницьких товариств, що утворюються шляхом об'єднання фізичних та/або юридичних осіб – виробників сільськогосподарської продукції для надання фінансових послуг, в тому числі кредитування переважно своїм членам з метою захисту їх майнових прав та інтересів і задоволення інших потреб за рахунок об'єднаних пайових внесків своїх членів, їх заощаджень, державних коштів та інших не заборонених законом активів. Певною мірою це може сприяти перетворенню частини кредитних спілок в кооперативні банки. Крім того це дозволить розвинути фінансовий ринок саме в напрямку посилення співпраці з агровиробниками, особливо в сфері малого та середнього бізнесу, а також сприятиме розвитку мультимедіального ФЗПА.

4.2. Роль банківського та страхового сектору у фінансовому забезпеченні природного агровиробництва

В усіх країнах із розвинутою ринковою економікою діє спеціалізована система сільськогосподарського кредиту аграрного виробництва. Це зумовлено специфікою сільського господарства: нестачею вільних фінансових коштів, високою капіталомісткістю і порівняно низькою фондівдачею, сезонністю виробництва та значною тривалістю виробничого циклу, залежність від природно-кліматичних умов. Це знижує гарантованість позик агровиробникам.

На кредитування впливають і порівняно малі розміри підприємств аграрного сектора, що робить їх менш конкурентоспроможними на ринку коротко- і довготермінових кредитів.

У ринковій економіці склались особливі інституції і форми сільськогосподарського кредиту. Головні їхні характеристики – це високий рівень державної підтримки і кооперативні начала. Сільськогосподарські виробники можуть отримати потрібні їм кошти у банках, кредитних кооперативах, страхових компаніях, асоціаціях сільськогосподарського кредиту, фінансових компаніях, організаціях, що реалізують устаткування та інші товари сільському господарству тощо.

Система фінансування аграрного сектора в різних країнах Західної Європи і Америки має свою специфіку. Наприклад, у Великобританії ніколи не було спеціалізованої системи аграрних кредитів і фермерські господарства

підтримували за допомогою державних субсидій. У Німеччині, Бельгії, Данії, Франції, США, навпаки, історичний розвиток фермерського укладу привів до створення спеціалізованих закладів кредитування фермерів.

Важливе місце в кредитній системі західних країн посідають кооперативні банки. Вперше вони почали функціонувати в Німеччині у вигляді позиково-ощадних сільських кооперативів Райфазен (за іменем засновника). На базі деяких кооперативів виникли великі банки. Найвідоміші серед них: Креді Агріколь (Франція), ДГ Банк (Німеччина), РАБОБАНК (Нідерланди), Фарм Кредит Систем (США) та ін. Зокрема, Креді Агріколь є одним з найбільших банків Європи, він обслуговує 14 млн клієнтів і понад 75 % кредитних потреб сільської місцевості Франції.

Широкого розвитку сільська кредитна кооперація набула в США, де нею опікується Міністерство сільського господарства. У США налічується 4000 комерційних сільськогосподарських банків, на які припадає майже 35 % загального обсягу кредитних ресурсів у сільському господарстві [216].

Кооперативна сільськогосподарська банківська система функціонує в рамках кооперативного законодавства і має низку переваг, зокрема вона не підпадає під дію антимонопольного законодавства. Оскільки кооперативні банки орієнтовані передусім на обслуговування фермерських господарств, їм часто надають пільги в оподаткуванні. Держава виділяє бюджетні кошти для кооперативних та спеціалізованих сільськогосподарських банків за такими напрямками: видача пільгового кредиту на укрупнення господарств і проведення землевпорядних робіт; зниження відсотка за кредит; перепланування господарств; зміна структури і типу виробництва.

До пільгового кредитування можна віднести і систему застав під сільськогосподарську продукцію, і кредити, по суті, перетворюються у безвідсоткову позику. Є також пільгові кредитні позики для фермерів-початківців, молоді; цільові позики на облаштування господарства, житла. У деяких країнах функціонує пільгова система кредитів для будівництва житла, а самі ці затрати вилучають із оподаткованого доходу.

Система пільгового кредитування фермерів добре відпрацьована в США, вона стосується також забезпечення житловими умовами населення у сільській місцевості. Зокрема, під будівництво чи реконструкцію будинку або погашення боргів за житло кредит надають на 33 роки за ставкою 1%. Пільгові кредити під 1% терміном до 5 років надають для оренди будинку в сільській місцевості людям з низькими доходами, а також старшим 62 років. Крім того, уряд веде активну політику щодо регулювання відсоткових ставок. Облікова ставка Федеральної Резервної Системи не перевищує 7%, асоціації виробничого кредиту та кооперативних банків – 9 – 10%.

Кредитну політику використовують також для стимулювання зростання обсягів товарної продукції. З цією метою роблять кредитування під майбутній урожай на умовах ф'ючерсних контрактів, укладених за договірною ціною. Таке кредитування на пільгових умовах з використанням коштів державного і місцевих бюджетів дає змогу уже на початку весняного сезону забезпечувати сільськогосподарські підприємства обіговими коштами. Однак, зважаючи, що

сільське господарство – галузь ризикового виробництва, така форма кредитування потребує системи страхування, яка передбачає [164]:

- державну гарантію відшкодування страхових платежів за всіма видами страхування у визначених розмірах;

- повернення більшої частини страхових внесків у випадку їх невикористання за результатами минулого року;

- вирішення питання про віднесення затрат страхування майна на собівартість продукції.

Велике значення для формування аграрного капіталу в умовах ринкової економіки має система іпотечного кредиту. Іпотека – це передача боржником у заставу свого нерухомого майна кредитуру як гарантію сплати боргу. Заставоотримувач (кредитор) наділений правами володіння нерухомістю до повної виплати боргу заставодавцем. У цьому випадку кредитор не перетворюється у власника. Це важливо, оскільки банки можуть надавати позику під заставу землі. Світова ж практика свідчить про потребу обмежувати набуття прав власника землі у такий спосіб. Наприклад, законодавством таких країн, як Японія, Італія, запроваджено суворий ліміт на розміри сільськогосподарського землеволодіння для фізичних та юридичних осіб. Для позичальників головна умова – забезпечення доходу, гарантованого нерухомістю.

В країнах з розвинутою ринковою економікою система іпотечного кредиту повністю виконує свої функції. Однак в умовах кризи (ланцюг неплатежів, падіння цін на сільськогосподарську продукцію, зниження доходів сільськогосподарських підприємств) під загрозою є сам факт власності агровиробників на землю. Виникає небезпека масової втрати землі виробниками. Щоб попередити це, потрібне втручання держави. Така ситуація склалася у деяких країнах у кризові 30-ті роки. Зокрема, у США адміністрація Ф. Рузвельта на три роки закріпила землю за фермерами, що заборгували; в Німеччині був прийнятий закон про невідчуження селянського двору, що забороняв його продаж за борги. Так було введено юридичну норму про умовність характеру прав кредитора щодо розпорядження землею сільськогосподарських виробників. Пізніше це стало базою для розробки законів, що захищали права фермерів на заставлену землю і визначали право кредиторів щодо розпорядження нею.

На сучасному етапі в Україні для становлення іпотечної системи немає достатніх умов, оскільки нема ринку землі. Поки що іпотечний кредит може розвиватись лише в окремих регіонах країни, де частково є земельний обіг. Система сільськогосподарського кредиту в Україні лише починає формуватися. Її перспективи залежать від низки чинників, передусім від фінансової стабілізації економіки.

Для розширення сфери кредитних послуг аграрним підприємствам доцільно створити спеціалізований державно-комерційний банк. Через такий банк держава могла б: мати регулювальний вплив на кредитний ринок і кредитні відносини в аграрному секторі; розміщувати всі кредити, які надають сільськогосподарським виробникам з боку держави та міжнародних кредитних інституцій; виконувати іпотечні операції та вести операції із землею. Такий

банк міг би брати активну участь у створенні мережі кооперативних банків, максимально наближених до аграрних виробників. Філії спеціалізованого банку та мережу кооперативних банків з часом було б доцільно реформувати в єдину систему кредитного обслуговування аграрних підприємств.

Однак не можна оминати увагою влучне зауваження Луцишина О. [164], що всі учасники ринку повинні усвідомлювати факт про недопустимість «насильного» перетворення кредитних спілок на кооперативні банки, оскільки це буде означати перехід до банківської системи та перекосів фінансового ринку.

Як свідчить зарубіжний досвід, кредитні спілки повинні бути повноцінними учасниками ринку фінансових послуг, а кооперативні банки – учасниками і банківської системи, і кредитної кооперації. При цьому кожен елемент повинен виконувати відповідний спектр послуг, а інституційне середовище функціонування має створювати умови для ліквідного функціонування та усувати можливості шахрайства, а не створювати тиск регулювання за рахунок обмежень і бар'єрів.

Вітчизняний науковець О. Луцишин вважає [164], що основне функціональне призначення кооперативного банку здатне забезпечити:

- компенсацію короткострокових піків ліквідності (надлишки/розриви) всередині сектору, а за потреби – централізоване утримання мінімальних резервів у Національному банку України для потреб кредитних спілок;

- підтримку ліквідності при сезонних коливаннях і структурних дисбалансах ліквідності первинних інститутів (надлишок депозитів або перевищення попиту на кредити) шляхом надання відповідних можливостей інвестування чи рефінансування;

- відкриття доступу до національних і міжнародних програм сприяння та фінансування для сектору кредитних спілок, виконання координаційних і адміністративних функцій у процесі реалізації цих програм;

- попереджувальні заходи в разі гострої кризи ліквідності кредитних спілок;

- консультування і тренінги для керівництва кредитних спілок із питань менеджменту ліквідності (управління, контроль і планування).

Однак, на нашу думку, крім зазначених вище функцій кооперативний банк міг би розширити сферу фінансових послуг, які надають кредитні спілки через:

- підключення до мережі банківських платіжних агентів;

- організацію прийому особистих заощаджень членів кредитних спілок через мережу платіжних терміналів банків;

- реалізацію спільних проектів з емісії пластикових карт клієнтам кредитних спілок;

- розробку спільних програм з управління поточною ліквідністю кредитних спілок через овердрафт та розміщення залишків на платній основі на термін до 1-го місяця.

Одним із варіантів державного регулювання у кредитній сфері України може стати боніфікація відсотків, як це роблять у багатьох розвинутих країнах світу. Боніфікацію ведуть шляхом безпосереднього субсидування як отримувачів кредитів для погашення відсотків за позики, так і банків. Це дає змогу банкам надавати кредити під низькі відсотки.

Становлення і розвиток кредитної системи в аграрному секторі можливі за умов формування кредитної інфраструктури, яка передбачає:

- розширення мережі комерційних банківських структур, максимально наближених до товаровиробників, та створення селянських кооперативних банків за рахунок внесків сільськогосподарських виробників та довготермінових безвідсоткових позик держави;

- реформування системи іпотечного кредитування;

- розвиток фінансового аграрного консалтингу;

- розширення функцій кредитних спілок з наданням їм права залучення коштів не тільки фізичних, а й юридичних осіб та розширення можливостей ведення фінансових операцій;

- створення на державному рівні спеціального кредитного фонду як джерела покриття різниці між пільговими і чинними відсотковими ставками за кредитами, які надають на пільгових умовах сільськогосподарським виробникам, та гарантування їхнього повернення. Такий фонд можна формувати з частини коштів, які надходять від розміщення державних облігацій, ввізного та вивізного мита на продукцію сільського господарства та продуктів її переробки, частини прибутку комерційних банків від використання грошових коштів підприємств АПК та інших джерел;

- формування за участю комерційних банків агропромисловофінансових груп, які об'єднують аграрних виробників, переробні підприємства та структури, що забезпечують зберігання і реалізацію кінцевої продукції. Створення відповідної законодавчої бази, яка б регламентувала формування цих структур;

- інтенсивне впровадження у сільське господарство лізингового кредитування;

- реформування товарного кредиту у вигляді короткотермінового банківського кредиту в рамках вертикальної інтеграції агропромислового комплексу, коли не держава, а комерційні структури є безпосередніми партнерами сільськогосподарських виробників щодо їх забезпечення матеріальними ресурсами на певних умовах [54].

Потрібно поступово згортати державні субсидії неефективному, неокупному і неконкурентоспроможному виробництву. Доцільніше було б використовувати державні кошти не для прямого кредитування села, а для надання гарантій структурам, що виникають і починають працювати на ринку сільськогосподарського кредиту.

Розглядаючи реалії державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників, слід зазначити, що передбачені законодавчими нормативно-правовими актами можливості фінансувати кошти на потреби фермерських

господарств з місцевих та державного бюджету є дуже обмеженими. Також надання дотацій та пільг від Аграрного фонду та Українського державного фонду підтримки фермерських господарств доступне невеликій кількості агровиробників за умови дотримання ними визначених вимог. Тож актуальною є проблема пошуку принципово нових для сільськогосподарського ринку джерел фінансування коштів у його розвиток.

Фінансові ресурси фермерських господарств можна поділити на власні та залучені (з фінансово-кредитного ринку та державна підтримка). Власні доходи фермерських господарств також не здатні покрити значні обсяги потреби в фінансових ресурсах. Тому їм необхідно шукати інші можливості залучення ресурсів для фінансування поточної діяльності та її подальшого розширення. Враховуючи сучасний стан функціонування фінансового ринку та сільськогосподарської галузі економіки України, можна запропонувати ввести в дію наступну фінансово-кредитну систему агропромислового комплексу. Слід зазначити, що більшість елементів даної системи вже функціонують, однак пропонується, окрім запровадження в дію нових її елементів (кооперативних об'єднань фермерських господарств), удосконалити взаємодію вже існуючих складових системи.

Одним з ефективних джерел залучення фінансових ресурсів у діяльність фермерських господарств і одночасне зниження ризиків, притаманних їх діяльності, є аграрне страхування. В Україні на даний час воно починає розвиватися. Зокрема, прийнято Закон України №4391-VI «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» від 9.02.2012 року [233], який регулює відносини у сфері страхування сільськогосподарської продукції, що здійснюється з державною підтримкою, з метою захисту майнових інтересів сільськогосподарських товаровиробників і спрямований на забезпечення стабільності виробництва в сільському господарстві. Поряд з цим державою проводиться робота з розробки системи надання обігових коштів аграріям у період посівної кампанії та жнив. Аналізуючи досвід Іспанії [316], слід зазначити, що співпраця сільгоспвиробників, страхових компаній та уряду країни є найбільш ефективною формою в розвитку системи аграрного страхування, а також її досвід свідчить про те, що однозначно субсидування страхових премій, у порівнянні з прямою допомогою від держави в разі настання страхового випадку катастрофічного масштабу, є набагато ефективнішим інструментом у забезпеченні отримання доходів сільськогосподарського товаровиробника. Проте, повертаючись до сучасного стану аграрного страхування в Україні, слід зауважити, що воно не набуває широкого використання через недовіру сільгоспвиробників до механізмів страхового ринку, їх недостатню поінформованість про переваги та вигоди від здійснення страхових операцій у своїй діяльності, а також відсутність повної та стабільної законодавчо-нормативної бази з врегулювання даних питань.

Слід також зазначити, що Україна бере участь в ініціативі Європейського Союзу «Східне партнерство». В рамках співпраці України та інших країн-учасниць в рамках сільського та агропромислового розвитку, одним із

стратегічних напрямків було визначено питання кооперації сільгоспвиробників, зокрема і кредитної [118].

Визначимо переваги щодо впровадження кредитної кооперації фермерських господарств:

- 1) забезпечення сільської місцевості кредитними ресурсами;
- 2) зростання соціально-економічного розвитку сільських територій;
- 3) підвищення ділової активності та фінансової стійкості фермерських господарств;
- 4) можливості розширення виробництва та диверсифікації видів діяльності фермерських господарств;
- 5) підвищення конкурентоспроможності фермерських господарств на вітчизняному та закордонному ринках;
- 6) сприяння скороченню безробіття в сільській місцевості шляхом збільшення кількості нових робочих місць внаслідок розширення виробництва фермерськими господарствами;
- 7) можливість втілення та використання інноваційних ідей у сільгоспвиробництві.

Серед можливих негативних моментів даного виду кооперації виділимо, по-перше, ризикованість вкладання коштів членами спілки, по-друге, їх можливу недостатність для кредитування потреб її учасників, і, по-третє, диференційований фінансовий стан учасників (ймовірність неповернення одержаного кредиту учасником у зв'язку з різким погіршенням його платоспроможності). Проте, порівнявши переваги та недоліки кредитного кооперування фермерських об'єднань, відмічаємо, що значно переважають позитивні аспекти, а негативні – притаманні не лише даному виду діяльності, і досвід показує, що існують ефективні шляхи щодо їх зменшення або навіть уникнення.

4.3. Структурне моделювання фінансового забезпечення агровиробництва в Україні

Фінансове забезпечення аграрного сектору економіки відіграє важливу роль і є одним із пріоритетів економічної політики не лише в Україні а в цілому в світі. За даними Світового банку в усьому світі близько 2,5 мільярди людей задіяні лише в 500 мільйонах фермерських господарствах, це не враховуючи зайнятих у великих та середніх аграрних підприємствах. Важливість фінансового забезпечення аграрного виробництва достатніми та адекватними за ціною фінансовими ресурсами обумовлена ключовою роллю, що відіграє аграрний сектор у досягненні цілей сталого розвитку, в першу чергу в частині подолання бідності, особливо в сільській місцевості, а також в забезпеченні продовольчої безпеки, що включає в себе виробництво якісних продуктів харчування, покращення екологічної ситуації, в тому числі зниженні викидів CO₂, джерелом якого, окрім промислових підприємств є і підприємства аграрного сектору, зменшення забруднення водойм, через зниження обсягів використання

гербіцидів, пестицидів, інсектицидів, тощо, через якісні іригаційні заходи, тощо. В Україні проблема фінансового забезпечення аграрних підприємств стоїть досить гостро, не зважаючи на наявність програм, що передбачають фінансову підтримку з боку держави. Це обумовлено багатьма чинниками, а саме недостатнім обсягом фінансової підтримки з боку держави, при цьому проблема не лише в обсягах фінансових ресурсів, але і в непослідовності та дискретності тих чи інших програм, які передбачалися в державному бюджеті. Так зокрема за період з 2011 по 2018 рік було передбачено здійснення фінансової підтримки суб'єктів господарювання агропромислового комплексу через компенсації лізингових платежів, але по факту виплати здійснювались лише в 2011 та в 2017 роках. Крім того протягом 2015–2017 років було передбачено здійснення фінансової підтримки суб'єктів господарювання агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів, що і було виконано майже на 100 %. Але на 2018 рік кошти в державному бюджеті на цю програму не виділялись. Відносно стабільною є державна підтримка розвитку галузі тваринництва, за цією програмою кошти закладались в усі роки, за виключення 2013 року, але сума коштів, яка закладалась коливалась досить суттєво. Так максимальна сума коштів була виділена в 2014 році і становила 888 млн грн, а мінімальна сума за аналізований проміжок часу була виділена в 2016 році і становила 30 млн грн. При цьому відсоток виконання даної статті бюджету мав досить різкі коливання, мінімальне значення становило 19 %, а максимальне – майже 100 % в 2016 та 2017 роках. Крім того, на 2018 рік в бюджеті на підтримку розвитку тваринництва закладено 4 млрд грн. Така ситуація свідчить про відсутність стратегічного бачення напрямів аграрного сектору, що потребують фінансової підтримки з боку держави, і є по суті реакцією постфактум на результати розвитку сектору. Існуюча ситуація не створює умов для забезпечення стійкого розвитку аграрних підприємств, оскільки, враховуючи його специфіку – підвищену ризиковість діяльності, сезонність, залежність від природно-кліматичних умов, підприємства не можуть розробляти фінансову стратегію хоча б на середній горизонт планування, не розуміючи чи зможуть вони отримати фінансову підтримку на наступний рік.

З іншого боку фінансовий ринок України, зокрема його банківський сектор не може задовольнити потреби у кредитуванні аграрних підприємств, враховуючи високий рівень ризику їх діяльності, а також суттєві коливання рівня їх фінансової стійкості. Стосовно страхового сектору, то варто зазначити, що лише незначна частка аграрних підприємств користуються послугами агрострахування. В більшості випадків це якраз ті підприємства, які отримують банківські кредити під фінансування своєї діяльності і згідно кредитного договору зобов'язані страхувати свою діяльність.

Варто також зазначити, що наразі відсутні розрахунки щодо того, який обсяг фінансування необхідний для розвитку аграрного сектору як з боку держави, так і з боку фінансового ринку. Наявність таких показників могли би стати ключовими таргетами при розробці стратегії розвитку аграрного сектору України та надали змогу оптимізувати як витрати державного бюджету так і

можливості розвитку банківського та страхового сектору, крім того могли би бути сигналами для стратегічного фінансового планування самих підприємств.

Проблема фінансового забезпечення аграрного сектору знаходиться в центрі уваги вчених з різних країн, при чому проблематика, яка розглядається в їх дослідженнях багато в чому спільна а саме, проблема доступу до банківських кредитів, проблема фінансової підтримки з боку держави, тощо. Варто відзначити в даному напрямку роботи Канділова М. та Канділова І. [387] стосовно проблем здешевлення кредитів для аграрного сектору економіки на прикладі США та Росії. Танг С. та Гуо С. [427] зазначають, що банківське кредитування має важливе значення для розвитку аграрного сектору, особливо в країнах, що розвиваються. На прикладі Китаю, вони досліджують проблеми кредитування, а також аналізують причини поширення неформального кредитного ринку, який розвивається швидкими темпами, оскільки формальний ринок є не дуже гнучким. Дослідження ролі кредиту у розвитку сільських домогосподарств В'єтнаму (на прикладі 420 домогосподарств) проведені в роботі Тунг Д.Т. [452]. Дослідження, проведені Дж. Чіаса [340, 341] засвідчують наявність проблем із залучення банківського кредитування для аграрних підприємств, особливо для фермерських господарств в Південній Африці. Це обумовлено тим, що кредити, які надають комерційні банки є більш дорогими, процедури оформлення кредитів є тривалими та складними, є великі ризики втратити заставу, а також високий рівень транзакційних витрат. В зв'язку з цим аграрії вдаються до неформального кредитного ринку, а саме беруть позики кооперативах, навіть у знайомих та друзів, ощадних касах, тощо. Водночас саме довгострокові кредити забезпечують зростання продуктивності праці в аграрному секторі, оскільки використовуються для розширення матеріально-технічної бази, купуючи необхідну сільськогосподарську техніку та обладнання. Не менш важливого значення має наявність доступу до кредитів. Досить складним є питання використання банківських кредитів для аграрного сектору в Греції, в якій порівняно з іншими країнами Європейського Союзу їх частка є мінімальною, при цьому і ставка відсотку для аграрних підприємств є значно вище ніж для підприємств інших галузей Костаса Карантінініса [376]. В роботі Ахмеда М.К., Асадулли М.Н., Камбхампаті У. на прикладі сільських регіонів досліджувався вплив формального банківського кредитування на їх розвиток та його роль у зростанні доходів місцевого населення. Авторами зазначено, що покращення доступу до фінансових послуг, зокрема банківських у сільській місцевості, може доповнити зусилля уряду щодо підвищення доходів населення та покращити добробут сільських районів [319].

На думку Асанта-Аддо К., Мокшела Дж., Зелера М., Сіддіга К. та Еджура І. [340] відсутність фермерських господарств Гани у кредитних програмах пов'язана із значними побоюваннями щодо можливого дефолту та відсутності заощаджень, при цьому ці побоювання зменшуються в залежності від участі в програмах фінансової інклюзії, а також із зростання рівня заощаджень. Інші автори Ананг Б.Т., Бьокмена С., Сіпільойнен Т. [323] в своєму дослідженні на прикладі фермерських господарств Гани зазначають, що

не існує суттєвої відмінності в ефективності функціонування фермерських господарств, які використовують кредити, і які ними не користуються, відповідно з використанням кредитів ефективність становила 63,0% проти 61,7% для тих, хто ними не користувався. Водночас стан технічного забезпечення фермерських господарств є дуже низьким, тому автори наполягають на необхідності розробки нових фінансових продуктів, які мають цільову орієнтацію саме для тих фермерських господарств, які готові брати зобов'язання покращити виробництво за рахунок зовнішнього фінансування. Такий підхід гарантує, що кредит надається фермерам, яким це необхідно, щоб підвищити їх технічну ефективність.

Бінсвангер Х., Кхандкер С., Розенцвейг М. [333] відзначають важливість комплексного підходу при дослідженні проблем фінансування аграрного сектору на прикладі Індії та кількісно оцінили взаємозв'язок між рішеннями уряду щодо фінансової підтримки, фінансових установ та фермерів та їх спільним впливом на інвестиції у виробництво в аграрний сектор. Еспості Р., Матеріа В.С. [360] зазначають, що важливого значення має співфінансування конкурентних аграрних проектів як з боку держави, так і з боку приватних структур та пропонують власний підхід на прикладі сільськогосподарської програми, що діяла в Італії щодо визначення рівня співфінансування. Українські автори Новак І., Вернюк І., Новак Ю. [411] зазначають, що для розвитку аграрного сектору важливого значення набуває оптимальне поєднання державної фінансової підтримки та кредитування, крім того вони акцентують увагу також на потребах поєднання як вітчизняних так і іноземних інвестицій у аграрні підприємства, що дозволить стимулювати розвиток депресивних регіонів та підвищити ефективність функціонування самих підприємств. В роботі Попової Л.В., Коробейнікова Д.А., Коробейнікової О.М., Шалдохіної С.Я., Забазнової Д.О. [415] на основі проведеного SWOT-аналізу розвитку агробізнесу автори зазначають, що найважливішою проблемою розвитку агробізнесу в країнах, що мають проблеми з виробництвом продуктів харчування, є брак і низька доступність фінансових ресурсів, що обумовлено високою сезонністю бізнесу, низькою рентабельністю та, відповідно, низькою інвестиційною привабливістю. Вони пропонують використовувати можливості концесійного кредитування, яке дозволяє вирішити цю проблему та збільшити доступність фінансових ресурсів для агропромислових підприємств, що дає їм можливість модернізації обладнання та технології виробництва, зниження собівартості продукції та підвищення рентабельності та конкурентоспроможності.

Не менш важливою є складова агрострахування, про що зазначають Картер М., Де Джанврай Е., Садулет Е., Серрайз А. [337], адже враховуючи, що аграрний сектор є високоризикованим, незастрахований ризик являє собою головну перешкоду для інвестицій, зростання продуктивності праці та зменшення бідності в сільському господарстві. Зокрема цікавими є пропозиції щодо використання температурних деривативів (temperature-based weather derivatives), які можуть сприяти зменшенню ризиків зміни кліматичних умов та може пропонуватись агровиробникам з боку фінансового ринку та страхових

компаній. Дане дослідження проводилось на прикладі аграрного сектору Китаю Ендер М., Жанг Р. [359]. Погодні деривативи активно використовуються в США та дозволяють суттєво знижувати ризики втрати доходів аграрних підприємств внаслідок повені, чи навпаки дуже високих температур та засухи (Кувата К., Махмуд Ф., Шібасакі Р. [395]. Слід зазначити, що дана пропозиція може бути також цікавою для України, але ключова проблема при цьому це наявність розвиненого фондового ринку, який на жаль в Україні не працює в даному напрямі. До речі цікавими є пропозиції в сфері агрострахування Чеської республіки, висвітлені в роботі Вільгельма В., Шпічки Дж., Валдера А. [453] щодо функціонування Фонду підтримки та гарантування сільськогосподарських та лісових господарств та Чеської страхової асоціації, в даному випадку мова йде про використання державних фінансових ресурсів, для покриття катастрофічних ризиків тих агровиробників, які постійно впроваджують заходи фінансового та нефінансового характеру щодо управління ризиками.

У фінансовому забезпеченні агровиробництва, особливо в країнах з низьким або ж нижче середньо рівня доходами важливу роль також відіграє мікрофінансове кредитування. В книзі Махмуда У., та Османі С.Р. [401] проводиться глибоке фундаментальне дослідження теорії та практики мікрокредитування на прикладі Бангладеш, країни, яка започаткувала цей вид фінансового забезпечення. В роботі Хандлер С.Р., Кулвол Г.Б. [391], з використанням панельних даних за 20 років розвитку фермерських господарств Бангладеш досліджено вплив сільської кредитної експансії (як мікрокредитування, так і формальних банківських каналів) на результати їх діяльності, та зазначають, що мікрокредитування покращило ефективність домогосподарств. В роботі Ібрахіма Ю., Ахмед І., Мінаї М.С. [376] на прикладі даних 57 мікрофінансових установ країн-членів Організації Ісламської співпраці отримані емпіричні результати показують, що, встановлена процентна ставка та період існування на ринку мають значні позитивні зв'язки з фінансовими показниками діяльності, а також, що кредитні спілки, кооперативи а також небанківські фінансові установи та неурядові організації мають значно кращі фінансові результати, враховуючи, що вони спрямовані на роботу з клієнтами з невисоким рівнем доходу. В роботі Ізлама А., Мейтра С., Пакраші Д., Сміта Р. [383] доводиться, що мікрокредитування впливає на різні заходи щодо забезпечення продовольчої безпеки та зазначається, що програми мікрокредитування допомагають фермерським господарствам отримувати доступ до фінансового капіталу, який може допомогти покращити ситуацію з продовольчою безпекою, при цьому автори вважають, що ефект впливу мікрокредитування на продовольчу безпеку може бути нелінійним, оскільки в короткостроковому періоді показники можуть погіршитись, але суттєво зрости в довгостроковій перспективі. Отримані результати пояснюють, чому існуючі короткострокові оцінки мікрокредитів іноді не показують позитивних наслідків. В статті Ванга К. [455] пропонується використовувати як елемент мікрофінансового кредитування модель P-to-P кредитування фермерських господарств з використанням можливостей краудфандингових платформ,

оскільки наразі краудфандинг є альтернативним джерелом фінансування з досить високим потенціалом. Не зважаючи на наявність досить потужної законодавчої бази Європейського Союзу, а також досвіду мікрофінансового кредитування, мікрофінансовий ринок Румунії знаходиться лише в початковій стадії свого розвитку, проблеми його запровадження для аграрного виробництва досліджувались в роботі Манти О. [402].

Варто зазначити наявність спільних проблем фінансування аграрного сектору в Україні та в різних країнах світу, зокрема високий рівень ризику, і як наслідок високі ставки відсотків, достатньо складні процедури оформлення кредитів, відсутність підтримки, або ж її недостатність для фінансування розвитку підприємств. Для вирішення цієї проблеми, особливо в країнах що розвиваються та мають рівень доходів на душу населення нижче середнього необхідна мати чіткі та прозорі орієнтири в фінансуванні аграрного сектору, як з боку держави, так з боку самих підприємств а також з боку фінансового ринку. Для визначення оптимального розміру фінансового забезпечення в Україні в даному дослідженні було використано метод структурного моделювання.

Досить часто трапляється ситуація, коли для проведення якісного наукового дослідження не достатньо обмежуватись виявленням лише явних зв'язків між реально існуючими показниками. Як показує досвід, багато явищ суспільного життя спровоковані дією неявних або прихованих факторів, силу і напрямок яких дуже складно визначити. Першим, хто почав розвивати даний напрямок у світі, став професор та директор Інституту з підвищення кваліфікації в галузі інтеграційних наук при державному університеті ім. Джорджа Мейсона, Вірджинія Дж. Варфілд. В 1973 р., ґрунтуючись на основах дискретної математики, вчений розробив методологію моделювання структурними рівняннями, яка дозволяє досліджувати різноманітні складні системи на основі виявлення прихованих зв'язків між ними. Перші резонансі наукові роботи Дж. Варфілда, де він використав розроблену методологію, були присвячені аналізу комплексних соціально-економічних систем [457]. Довгий час дана методика була закритою для широкого загалу, так як вважалася дуже складною, починаючи від етапу формування вхідних даних, закінчуючи процесом інтерпретації отриманих результатів. Пізніше, коли необхідні математичні розрахунки було автоматизовано за допомогою спеціального програмного забезпечення, висока вартість подібних продуктів стала новою перешкодою для популяризації даного методу моделювання. Проте сьогодні ці проблеми відійшли на другий план і з упевненістю можна сказати, що використання структурного моделювання є одним із найпопулярніших методів наукових досліджень в різних сферах людського життя.

Варто зазначити, що моделювання структурними рівняннями наразі є потужним економіко-статистичним інструментом, який заснований на використанні статистичних даних та якісних причинно-наслідкових припущень. На думку Дж. Кірбі та Кеннета Боллена в моделюванні структурними рівняннями як методу оцінки широко використовується метод максимальної правдоподібності з повною інформацією. Разом з тим

зберігається інтерес до алгоритмів оцінки з використанням обмеженої інформації через їх робастність по відношенню до форми розподілу і їх меншої чутливості до помилок структурної специфікації [394]. Беручи до уваги, що цей метод враховує аналітичні переваги психометрії та економетрики він дає змогу об'єднати наявні відносини між латентними змінним та індикаторами спостережень та можливості моделювання відносин між спостережними змінними. Він використовується для проведення досліджень в різних наукових сферах, в економіці, соціології, психології, біології, тощо. Більш детально історія розвитку та особливості використання моделювання структурними рівняннями висвітлено в роботі Лейли Карімі та Денні Меєра [388]. В роботі Артеменко В.Б. [7] використання структурного моделювання зв'язків між явними та латентними змінними дозволила виявити зв'язки між станом фінансового забезпечення регіонів та якості соціальної сфери та зробити певні висновки щодо якості життя населення в різних регіонах України. Таким чином метою даного дослідження є визначення особливостей фінансового забезпечення аграрного сектору України за допомогою побудови системи структурних рівнянь, що дозволить сформулювати загальну картину існуючих проблем у досліджуваній сфері.

З одного боку він по суті є самостійним методом дослідження, а з іншого, дозволяє розширити існуючі можливості кореляційно-регресійного аналізу.

Як правило в сучасних дослідженнях структурне моделювання застосовується для виконання наступних завдань:

- встановлення причинних взаємозв'язків між змінними, що носять як очевидний так і прихований характер, перевірка гіпотез причинності, визначення явних і латентних змінних;
- дослідження факторів на наявність кореляційних зв'язків між ними та структури їх навантажень;
- модифікація факторного аналізу у факторний аналіз другого порядку та побудова кореляційної матриці між загальними факторами;
- здійснення модифікованого багатомірного лінійного регресійного аналізу через аналіз коефіцієнтів регресії, при дотриманні умови, що вони можуть бути зафіксовані і дорівнювати один одному;
- моделювання коваріаційної структури шляхом перевірки гіпотези на наявність кореляційної матриці певного вигляду та рівності / нерівності дисперсій досліджуваних змінних;
- моделювання кореляційної структури на основі перевірки гіпотези на наявність кореляційної матриці певного вигляду;
- проведення одночасного аналізу дисперсій і коваріацій.

Таким чином, структурне моделювання дозволяє виявити певні приховані фактори, зв'язки між якими з певною мірою точності пояснюють структуру досліджуваного явища.

З точки зору математичного представлення систем структурних рівнянь виділяють системи незалежних (4.1) та взаємозалежних (рекурсивних, спільних, одночасних) (4.2) рівнянь.

$$\begin{cases} Y_1 = a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \dots + a_{1n}x_n + \varepsilon_1 \\ Y_2 = a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \dots + a_{2n}x_n + \varepsilon_2, \\ \dots \\ Y_m = a_{m1}x_1 + a_{m2}x_2 + \dots + a_{mn}x_n + \varepsilon_m. \end{cases} \quad (4.1)$$

$$\begin{cases} Y_1 = a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \dots + a_{1n}x_n + \varepsilon_1 \\ Y_2 = b_{21}Y_1 + a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \dots + a_{2n}x_n + \varepsilon_2, \\ Y_3 = b_{31}Y_1 + b_{32}Y_2 + a_{31}x_1 + a_{32}x_2 + \dots + a_{3n}x_n + \varepsilon_2, \\ \dots \\ Y_m = b_{m1}Y_1 + b_{m,m-1}Y_{m-1} + a_{m1}x_1 + a_{m2}x_2 + \dots + a_{mn}x_n + \varepsilon_m. \end{cases} \quad (4.2)$$

Основною відмінністю між представленими системами рівнянь є характер представлення змінних. Змінні можуть бути вимірювані, спостережні або точніше явні, в даному випадку їх значення формується на основі звітності, інші змінні – неявні або латентні, останні визначаються в процесі дослідження, виходячи з розуміння дослідником наявності існуючих зв'язків. На відміну від незалежних систем, де кожне рівняння системи є фактично окремим рівнянням регресії, в системах взаємозалежних рівнянь як залежні (Y_n) так і незалежні змінні (x_n) одночасно виконують роль один одного в різних рівняннях, тобто латентні та спостережні змінні можуть детермінуватись і латентними і спостережними змінними. Крім того, змінні пов'язані одна з іншою, але не можна з впевненістю стверджувати, що одна з них є причиною, а інша наслідком. Тому кожне наступне рівняння даної системи не може розглядатись без попереднього. Саме системи одночасних структурних рівнянь набули найбільшого поширення в наукових дослідженнях, оскільки вони дозволяють виявити присутність тих прихованих зв'язків між досліджуваними змінними.

Розглядаючи основну термінологію системи одночасних структурних рівнянь, варто зазначити, що замість залежних (Y_n) і незалежних (факторних) (x_n) змінних прийнято використовувати такі синоніми відповідно як ендогенні та екзогенні змінні. Фактично від кількості ендогенних змінних залежить кількість рівнянь у системі і в залежності від специфіки дослідження змінні можуть заміняти одна одну. Біля кожної ендогенної та екзогенної змінних знаходяться коефіцієнти b_{ik} і a_{ij} відповідно – структурні коефіцієнти моделі. Крім того, в кожному рівнянні системи є залишкова величина ε_j , вільний член при цьому відсутній.

Розглянемо покроково процес моделювання будь-якого явища за допомогою системи структурних одночасних рівнянь (рис. 4.4).

Перший крок. Візуальне формування моделі. На першому кроці необхідно за допомогою візуальних інструментів, зазвичай графічно (діаграма шляхів), представити структуру залежностей між явними і латентними змінними. Це потрібно для того, щоб чітко розуміти характер складності моделі, що спрощує процес введення необхідних параметрів під час обчислення в спеціальному програмному забезпеченні.

Другий крок. Програмна формалізація моделі. Після того, як було графічно представлено структуру взаємозв'язків в моделі, можна переходити до програмної реалізації. На другому кроці необхідно задати всі обов'язкові параметри для обчислення.

Рис. 4.4. Процес формування моделі структурного моделювання

Джерело: складено автором.

Третій крок. Перший етап програмної перевірки відповідності моделі. На цьому кроці у відповідному модулі програмного забезпечення, в якому відбувається побудова структурних рівнянь, автоматично проводиться перевірка отриманих дисперсій і коваріацій. Якщо вони задовольняють всім вимогам процесу дослідження, то програма перейде до наступного кроку.

Четвертий крок. Опрацювання одержаних результатів моделі. Даний крок передбачає підстановку одержаних структурних коефіцієнтів моделі та залишкових величин в загальну форму представлення структурних залежностей між змінними.

П'ятий крок. Оцінка якості моделі. На п'ятому заключному етапі на основі набору різних статистичних показників відбувається оцінка якості побудованої моделі і перевіряється адекватність отриманих результатів.

Основним джерелом фінансування аграрного сектору в Україні є кошти державного бюджету. З огляду на міжнародний досвід багато країн здійснюють мультиканальне фінансове забезпечення аграрного сектору, активно поєднуючи різні форми – бюджетне фінансування, банківське кредитування, агрострахування та ін. Представлені статистичні дані щодо цих показників (табл. 4.3) не дають чіткої відповіді щодо достатності виділених коштів аграрному сектору, тому прийнято рішення включити в дослідження показник, який би чітко характеризував рівень розвитку сектору. Враховуючи, що аграрний сектор в дослідженні розглядається з точки зору впливу на сталий розвиток економіки для розрахунку було використано показник скоригованих чистих заощаджень, враховуючи, що за результатами значної кількості проведених наукових досліджень показник ВВП, який визнається як базовий,

не враховує того наскільки були виснажені природні ресурси задля його зростання, а також який негативний вплив зростання мало на стан навколишнього природного середовища.

Таблиця 4.3

**Обсяги фінансування сільського господарства України
протягом 2009–2017 рр.**

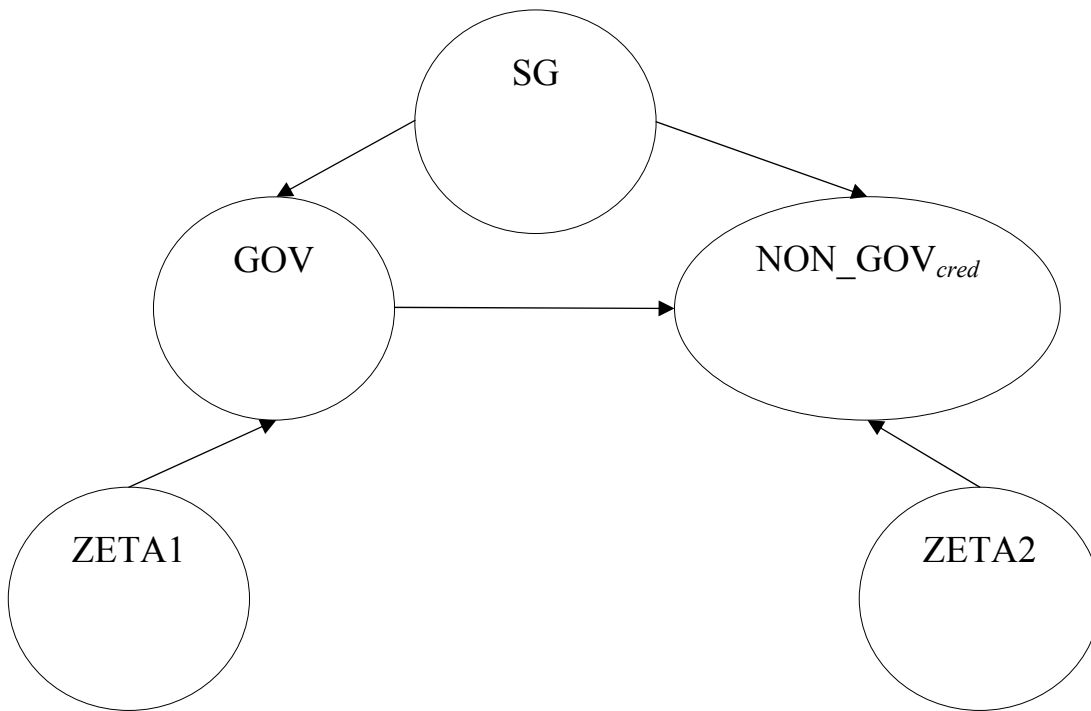
Рік	Видатки державного бюджету України на сільське господарство (млн грн.)	Кредити надані сільському господарству (млн грн)	Сума премій агрострахування (млн грн.)	Скориговані чисті заощадження (% ВНД)
2009	5714	5,8	42	10,7
2010	6605	9,7	72,1	8,5
2011	6776,3	12	136,3	5,6
2012	8005,5	13	130,4	7,4
2013	6776	14,2	135,4	6,1
2014	2636,8	11	72,8	-3,7
2015	2123,7	48,4	77,7	-4,7
2016	2188,8	55,4	157	-2,7
2017	2039,4	60,3	204,4	0,6

Джерело: складено автором за даними НБУ, Нацкомфінпослуг, Світового банку.

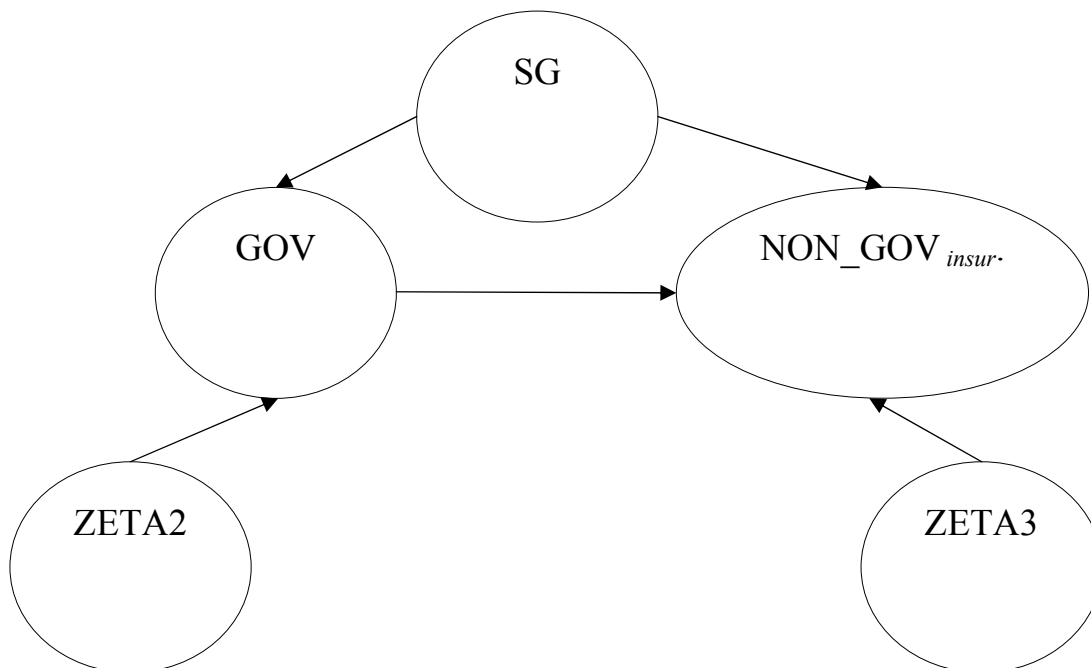
Структурне моделювання в цьому випадку використовуватиметься для того, щоб визначити оптимальний рівень і вектор небюджетного фінансування аграрного сектору України. Відповідно до зазначених вище кроків процесу структурного моделювання, необхідно візуалізувати систему зв'язків між змінними.

Фактично буде побудовано дві моделі: перша, де визначатиметься оптимальний обсяг недержавного фінансування, а саме кредитування аграрного сектору (NON_GOV_{cred}) з урахуванням існуючого державного забезпечення (GOV) та загального стану сектору (SG), і друга, в якій розраховуватиметься оптимальний обсяг недержавного фінансування, а саме премій від агрострахування (NON_GOV_{insur}) з урахуванням тих самих показників.

Перераховані змінні в системі структурних рівнянь виконуватимуть роль латентних змінних, візуальне представлення між якими зображено на наступних рисунках (рис. 4.5, 4.6). Роль явних змінних по відношенню до латентних виконуватимуть змінні перераховані в табл. 4.3.

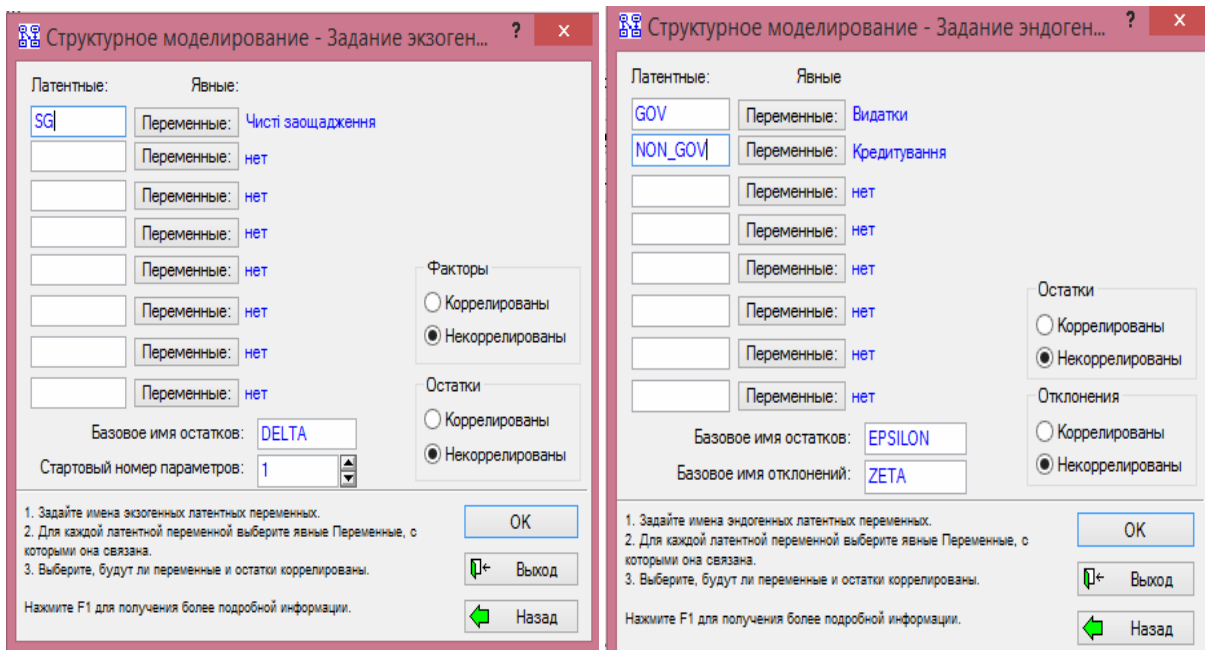
Рис. 4.5. Регресійні залежності між латентними змінними для першої моделі, де *ZETA1*, *ZETA2* – залишкові величини

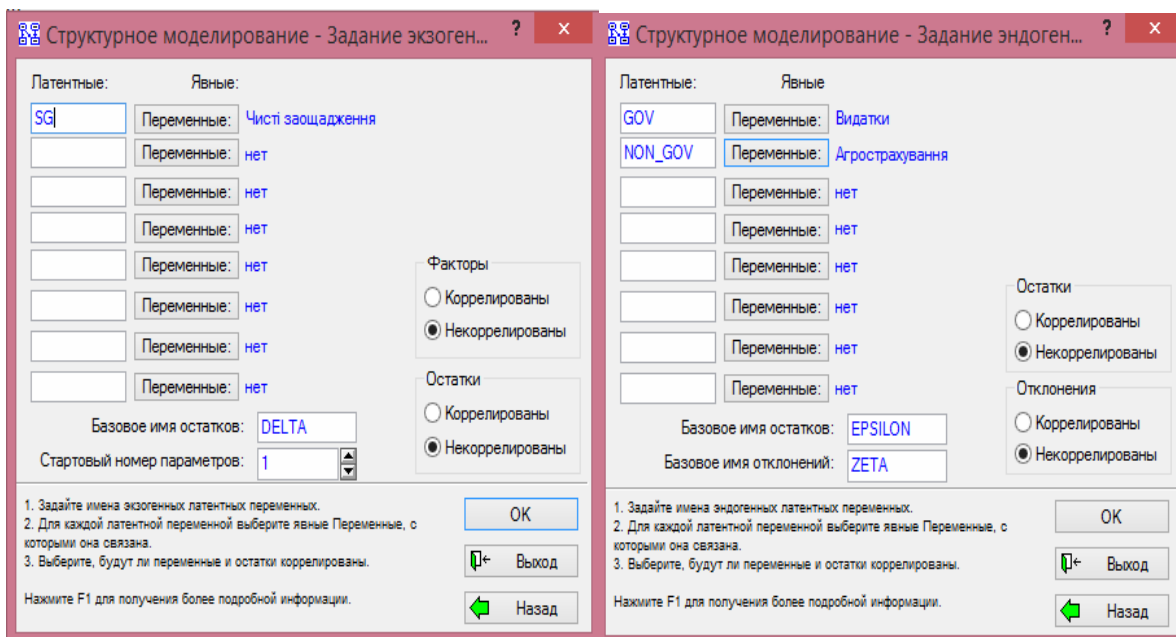
Рис. 4.6. Регресійні залежності між латентними змінними для другої моделі, де *ZETA2*, *ZETA3* – залишкові величини

Програмна формалізація побудованих моделей відбуватиметься за допомогою використання програмного пакету STATISTICA 10. Проведемо програмну реалізацію паралельно для двох моделей. Процес визначення явних і латентних змінних представлено на рис. 4.7, 4.8.

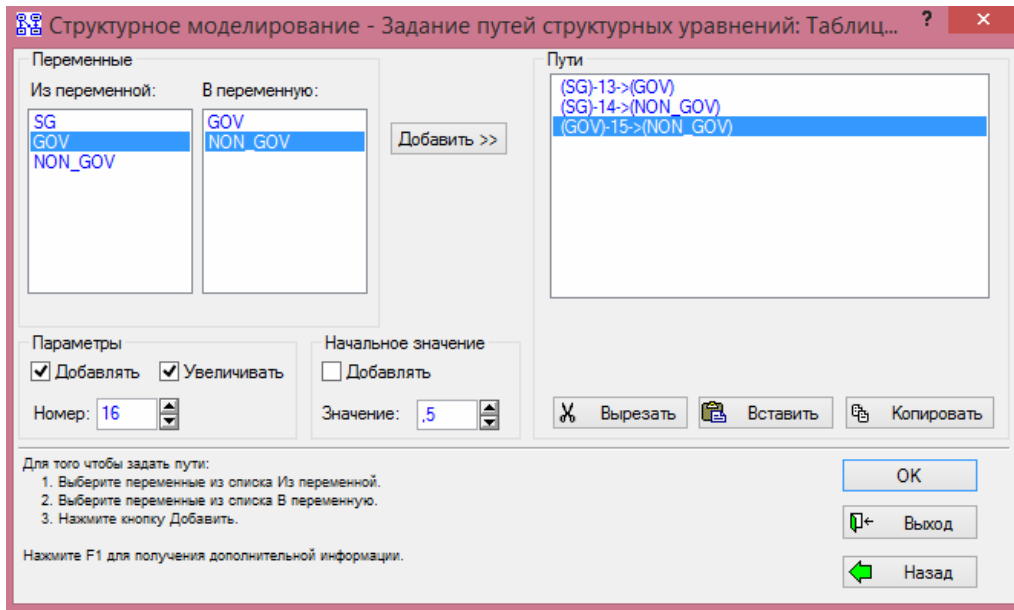

Рис. 4.7. Визначення явних та латентних змінних для першої моделі

Рис. 4.8. Визначення явних та латентних змінних для другої моделі

На наступному кроці потрібно задати структурні залежності між змінними для обох моделей (рис. 4.9), виходячи із їхнього графічного представлення (рис. 4.5, 4.6).

Рис. 4.9. Визначення структурних залежностей для обох моделей

На наступному кроці потрібно задати структурні залежності між змінними для обох моделей, виходячи із їхнього графічного представлення (рис. 4.5, 4.6).

Отримаємо наступний вигляд моделі структурних рівнянь для обох випадків.

$$\begin{aligned}
 & (SG)-1->[\text{Чисті за}] \\
 & (\text{DELTA}1)->[\text{Чисті за}] \\
 & (\text{DELTA}1)-2-(\text{DELTA}1) \\
 & (\text{GOV})-->[\text{Видатки}] \\
 & (\text{NON\_GOV})-->[\text{Кредитув}] \\
 & (\text{EPSILON}1)-->[\text{Видатки}] \\
 & (\text{EPSILON}2)-->[\text{Кредитув}] \\
 & (\text{EPSILON}1)-3-(\text{EPSILON}1) \\
 & (\text{EPSILON}2)-4-(\text{EPSILON}2) \\
 & (\text{ZETA}1)-->(\text{GOV}) \\
 & (\text{ZETA}2)-->(\text{NON\_GOV}) \\
 & (\text{ZETA}1)-5-(\text{ZETA}1) \\
 & (\text{ZETA}2)-6-(\text{ZETA}2) \\
 & (\text{SG})-7->(\text{GOV}) \\
 & (\text{SG})-8->(\text{NON\_GOV}) \\
 & (\text{GOV})-9->(\text{NON\_GOV})
 \end{aligned} \tag{4.3}$$

Унаслідок всіх необхідних налаштувань, було одержано наступні результати моделювання для обох ситуацій (табл. 4.4, 4.5).

Таблиця 4.4

Результати структурного моделювання взаємозв'язку показників загального стану сільського господарства, державного та недержавного фінансування – кредитування

	Оцінка моделі (Таблиця.sta)			
	Оцінка параметру	Стандарн. Похибка	T Статистика	Ймовірн. Рівень
(SG)-1->[Чисті за]	-3,773	1,044	-3,613	0,000
(DELTA1)->[Чисті за]				
(DELTA1)-2-(DELTA1)	1,530	0,000		
(GOV)-->[Видатки]				
(NON_GOV)-->[Кредитув]				
(EPSILON1)-->[Видатки]				
(EPSILON2)-->[Кредитув]				
(EPSILON1)-3-(EPSILON1)	1049998,741	525053,820	2,000	0,046
(EPSILON2)-4-(EPSILON2)	0,500	0,000		
(ZETA1)-->(GOV)				
(ZETA2)-->(NON_GOV)				
(ZETA1)-5-(ZETA1)	7,217	0,000		
(ZETA2)-6-(ZETA2)	932,773	516,679	1,805	0,071
(SG)-7->(GOV)	-34,015	0,000		
(SG)-8->(NON_GOV)	10,821	13,551	0,799	0,425
(GOV)-9->(NON_GOV)	1,170	0,000		

Таблиця 4.5

Результати структурного моделювання взаємозв'язку показників загального стану сільського господарства, державного та недержавного фінансування – агрострахування

	Оцінка моделі (Таблиця.sta)			
	Оцінка параметру	Стандарн. Похибка	T Статистика	Ймовірн. Рівень
(SG)-1->[Чисті за]	2,704	0,668	4,046	0,000
(DELTA1)->[Чисті за]				
(DELTA1)-2-(DELTA1)	0,000	0,000		
(GOV)-->[Видатки]				
(NON_GOV)-->[Агростра]				
(EPSILON1)-->[Видатки]				
(EPSILON2)-->[Агростра]				
(EPSILON1)-3-(EPSILON1)	1021789,429	510894,715	2,000	0,046
(EPSILON2)-4-(EPSILON2)	0,500	0,000		
(ZETA1)-->(GOV)				
(ZETA2)-->(NON_GOV)				
(ZETA1)-5-(ZETA1)	0,000	0,000		
(ZETA2)-6-(ZETA2)	1212,704	606,602	1,999	0,046
(SG)-7->(GOV)	217,271	0,000		
(SG)-8->(NON_GOV)	241,019	12,435	19,382	0,000
(GOV)-9->(NON_GOV)	-1,142	0,000		

Таким чином, відповідно до отриманих результатів в першому стовпці представлених таблиць 2, 3 можна сформулювати для обох випадків системи рівнянь (4.4, 4.5).

$$\begin{cases} NON\_GOV_{cred} = 10,821SG + 1,170GOV + 932,773 \\ GOV = -34,015SG + 7,217, \\ Видатки = GOV + 1049998,7, \\ Кредитування = NON\_GOV_{cred} + 0,5. \end{cases} \quad (4.4)$$

$$\begin{cases} NON\_GOV_{insur} = 241,019SG - 1,142GOV + 1212,704 \\ GOV = 217,271SG + 0,0001, \\ Видатки = GOV + 1021789,43, \\ Агрострахування = NON\_GOV_{cred} + 0,5. \end{cases} \quad (4.5)$$

Провівши ряд математичних перетворень систем рівнянь для визначення недержавного фінансування сільського господарства для обох випадків, отримаємо наступні системи рівнянь (4.6, 4.7).

$$\begin{cases} NON\_GOV_{cred} = 10,821SG + 1,170Видатки - 1227565,206 \\ NON\_GOV_{cred} = \frac{Видатки}{Кредитування} \cdot 100\%, \\ NON\_GOV_{cred} = \frac{Видатки}{Кредитування\%_{серед} / 100}. \end{cases} \quad (4.6)$$

$$\begin{cases} NON\_GOV_{insur} = 241,019SG - 1,142Видатки + 1168096,734 \\ NON\_GOV_{insur} = \frac{Видатки}{Агрострахування} \cdot 100\%, \\ NON\_GOV_{insur} = \frac{Видатки}{Агрострахування\%_{серед} / 100}. \end{cases} \quad (4.7)$$

Для оцінки якості побудованих моделей застосовано три основних показники: максимум косинуса залишків, індекс RMS та матрицю-рефлектор.

Критерій максимуму косинуса залишків показує на скільки якісно зійшовся процес ітерації. Якщо значення даного показника є близьким до нуля, це означає успішне завершення процесу ітерацій.

За допомогою індексу RMS оцінюється якість підгонки моделі. Підгонка моделі вважається якісною, якщо даний індекс менший ніж 0,05. У випадку, якщо значення індексу перевищує 0,1, то це означає, що побудована модель неадекватно описує дані.

Матриця-рефлектор використовується для перевірки моделі на стійкість до зміни масштабу вимірювання вхідних даних. Модель вважається більш стійкою, якщо значення елементів даної матриці наближаються одне до одного.

Проаналізувавши обидві моделі, можна зробити висновок, що отримані результати є адекватними і можуть бути використані для подальших досліджень.

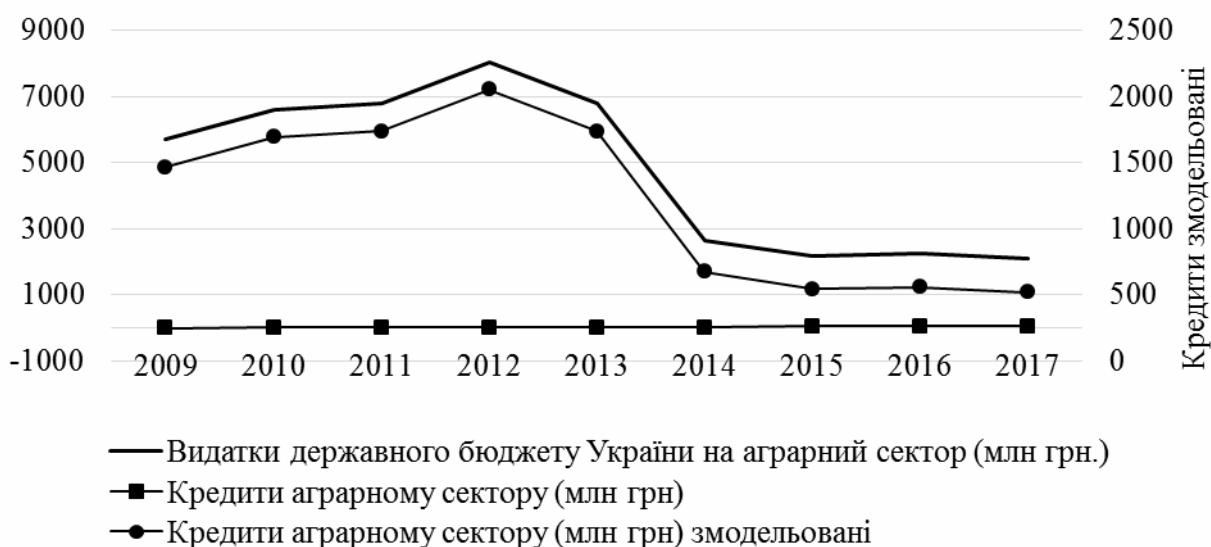
Новий масив одержаних показників недержавного фінансування сільського господарства України в розрізі кредитування та агрострахування сектору представлені в табл. 4.6.

Таблиця 4.6

Змодельовані значення обсягу недержавного фінансування сільського господарства України в розрізі кредитування та агрострахування сектору

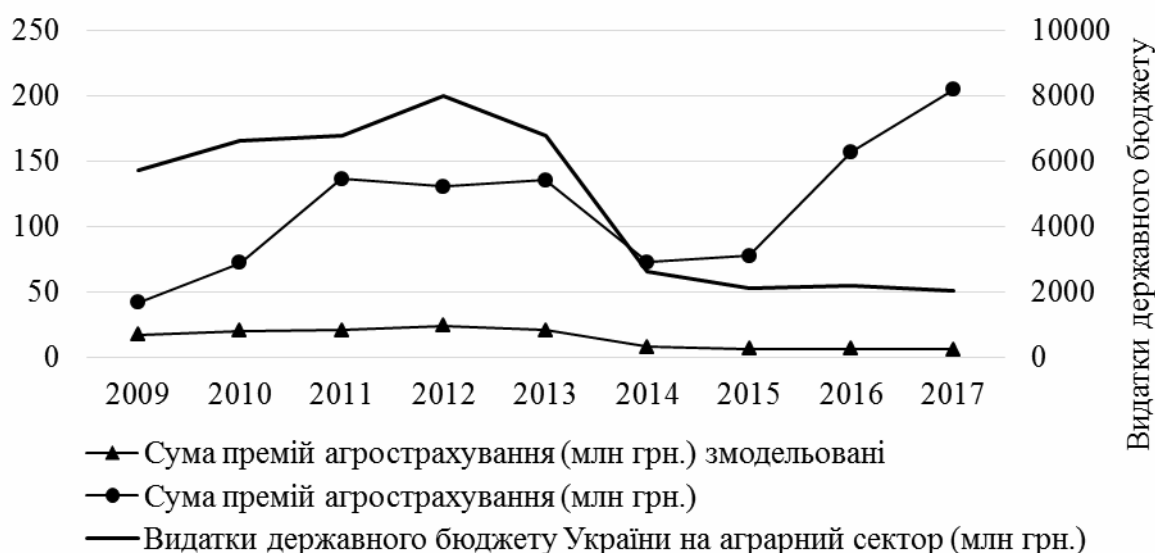
Рік	Кредити надані сільському господарству (млн грн)	Сума премій агрострахування (млн грн.)
2009	1464370	17,37
2010	1692713	20,07
2011	1736614	20,59
2012	2051630	24,33
2013	1736537	20,59
2014	675752,7	8,01
2015	544256,7	6,45
2016	560940,4	6,65
2017	522652,5	6,20

Як бачимо із наведеної таблиці, існуючий обсяг кредитування сільського господарства не є достатнім і відповідно до розрахованих значень повинен бути значно вищим і наближатись приблизно до обсягів державного фінансування (рис. 4.10, 4.11).

Рису. 4.10. Динаміка зміни реального та змодельованого рівня кредитування сільського господарства відносно державного фінансування сектору

Джерело: складено автором.

Рис. 4.11. Динаміка зміни реального та змодельованого рівня агрострахування сільського господарства відносно державного фінансування сектору

Джерело: складено автором.

Така ситуація пояснюється тим, що як було зазначено вище, фінансова діяльність аграрних підприємств супроводжується ризиками, що виникають в результаті операційної діяльності, а саме суттєвим впливом кліматичних умов, сезонністю виробництва. В той же час, відсутність стабільної підтримки з боку держави, коливання обсягу фінансових ресурсів, що закладаються в державний бюджет для підтримки аграрного сектору призводить до зниження фінансової стійкості підприємств, що в свою чергу нарощує фінансові ризики діяльності та не дозволяє оцінити такі підприємства як надійних позичальників з боку банків. Крім того, підвищення вимог з боку Національного банку України власне до самих банків в частині управління ризиками змушує банки виставляти більш жорсткі вимоги до позичальників та відмовляти у видачі кредитів, зокрема аграрним підприємствам як ризиковим клієнтам.

Стосовно стану агрострахування то змодельовані значення показують потребу у зменшенні цього виду фінансового забезпечення. Такі результати є не зовсім коректними, але враховуючи те, що були визначені зв'язки з фінансовою підтримкою з боку держави, яка в більшості випадків не передбачає формування зворотного грошового потоку, то очевидним є те, що при зростанні державного фінансування потреба в захисті буде зменшуватись. Це в свою чергу доводить необхідність розробки комплексної стратегії фінансового забезпечення аграрних підприємств, яка б включала і бюджетне і ринкове фінансове забезпечення.

Таким чином, проведені дослідження засвідчили наявність залежності між бюджетним та ринковими джерелами фінансування, при цьому саме бюджетне фінансування є тим фактором, який може забезпечити мінімальні умови фінансової стійкості аграрних підприємств задля розвитку ринкових механізмів та стимулювати процеси кредитування та страхування аграрного сектору.

РОЗДІЛ 5

НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВПЛИВУ ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НА РОЗВИТОК ПРИРОДНОГО АГРОВИРОБНИЦТВА УКРАЇНИ

5.1 SWOT-аналіз розвитку природного агровиробництва та його фінансового забезпечення

Динамічний розвиток природного агровиробництва викликав жваву дискусію щодо проблем його розвитку, оскільки відштовхуючись від початку 21 сторіччя цей напрямок з кожним роком зростає, але при цьому частка його в світі залишається мінімальною. Тому виникають питання чи зможе цей сектор бути стійким та зберігати темпи свого подальшого розвитку. Враховуючи сучасну світову кон'юнктуру ринку органічної продукції, а також той факт, що майже половина цього ринку припадає на США, виникає питання його подальшої консолідації. При цьому розвиток ринку напряму залежить від розвитку органічного агровиробництва, але при цьому частка земель, які залучені в процес органічного агровиробництва в середньому в світі становить лише близько 1 % від загальної площі сільськогосподарських угідь. Органічне агровиробництво є однією із основних умов забезпечення сталого розвитку, оскільки воно сприяє покращенню стану навколишнього середовища, а саме якості ґрунтів, водних ресурсів, здоров'я населення, тощо.

Наразі значна кількість науковців займаються дослідженнями як проблем розвитку ринку органічної продукції так і проблем розвитку природного агровиробництва як в світовому вимірі так і локальному. При цьому, на основі аналізу цих досліджень можна констатувати, що є ряд проблем, які характерні для розвитку як ринку так і власне виробництва в цілому, незалежно від його локального розташування, це його незначний розмір, це проблема перехідного періоду від традиційного до органічного виробництва, що уповільнює нарощення обсягів органічної продукції, а також низький рівень розуміння населенням важливості споживання органічної продукції та його значення для сталого розвитку в тому числі і прийдешніх поколінь. Водночас, значна кількість робіт присвячена саме локальним проблемам, які є доволі специфічні та залежать від внутрішніх чинників, що формуються в межах країни, зокрема наявність законодавчої бази, структура та рівень доходів населення, рівень розвитку інфраструктури, підтримка з боку держави, тощо. В зв'язку з цим виникає потреба в проведенні комплексного аналізу стану та тенденцій розвитку українського ринку та визначення його сильних та слабких сторін.

Сучасний стан розвитку ринку органічної продукції звертає на себе все більше уваги та потребує досліджень щодо існуючих переваг та недоліків а також перспектив його подальшого розвитку. В цьому контексті звертає на себе увагу робота В. Діас, Г Шульц, М. Шустер, Е Таламіні, Ж.Ф. Ревільйон [330], в якій проаналізовано публікації в базі Web Of Science та виявлено 196 статей, які присвячено проблемі функціонування ринку органічної продукції та які автори

намагались проаналізувати. В решті вони дійшли висновку, що не зважаючи на майже 20 річний термін існування ринку він до нині залишається неконсолідованим. Вони також зазначають, що в дослідженнях акцентується увага на низькому рівні розуміння споживачами важливості споживання органічної продукції та її переваг над традиційними (неорганічними) видами. Варто також зазначити, що ми погоджуємось, що на сучасному етапі нажаль відсутня потужна статистична база, яка дозволяє провести досить глибокі аналітичні дослідження, деякі дані по різних країнах світу, в тому числі і країнах з високим рівнем доходів населення та значним, порівняно з іншими країнами ринку органічної продукції частково відсутні або ж не оновлювались протягом певних проміжків часу. Тим не менш розвиток ринку органічної продукції є однією з базових умов реалізації концепції сталого розвитку, що обґрунтовано в роботі Кіреєвої Е.А. [131].

В роботі Торез-Руїс ФюДж., Вега-Замора М., Пара-Роза М. [449] зазначено, що процес купівлі органічної продукції є складним, та включає ряд етапів, а отже маркетингові комунікаційні стратегії повинні відігравати ключову роль. Крім того, проводячи дослідження для іспанського ринку органічної продукції, вони також зазначають, що певними проблемами є недовіра до сертифікації такої продукції, а також певні бар'єри в її придбанні.

М. Ейзінгер-Ватцель, Ф. Вайтінг, Торстен Хевер, та І. Хофман [358] представили результати своїх досліджень щодо споживачів органічної продукції та зробили висновок про наявність тісного зв'язку між станом здоров'я та споживанням органічної продукції. Водночас цей ринок є незначний за обсягами, а отже не має ще повністю сформованої інфраструктури та розробленої дієвої маркетингової стратегії його подальшого розвитку, про що зазначено в роботі Козлової О.О. [142], Гавази Є.В. [33]. Крім того, враховуючи, що ринок є дуже динамічним і зростає кожного року по практично всім показникам, важливого значення набуває інтеграція вітчизняних товаровиробників в європейський ринок, та, що ще більше важливо в ринок США, який становить майже 50 % від сумарного обсягу світового ринку органічної продукції. Наразі в цьому питанні є також певні проблеми, особливо враховуючи посилення вимог до органічної продукції для експортерів в 2016 році, що досліджувалось в роботах Шевчук І.В. [304], Грановської В.Г. [48].

В основі розвитку ринку лежить природне агровиробництво оскільки традиційні методи ведення аграрного виробництва та бажання нарощувати рентабельність за будь-яких умов призвели до того, що з одного боку суттєво погіршилась якість продуктів харчування, а з іншого – використання у значних обсягах мінеральних добрив, пестицидів та гербіцидів а також генномодифікованих продуктів призвели до погіршення стану навколишнього середовища. Такий підхід суперечить сучасній парадигмі сталого розвитку. Так Тодорюк С.І. та Кутаренко Н.Я. [274] зазначають, що соціально-еколого-економічний розвиток України має ґрунтуватися на принципах врахування можливостей природних комплексів і поступового зниження негативної дії антропогенного впливу на довкілля. Дієвим механізмом переходу на модель сталого розвитку є впровадження органічного сільського господарства.

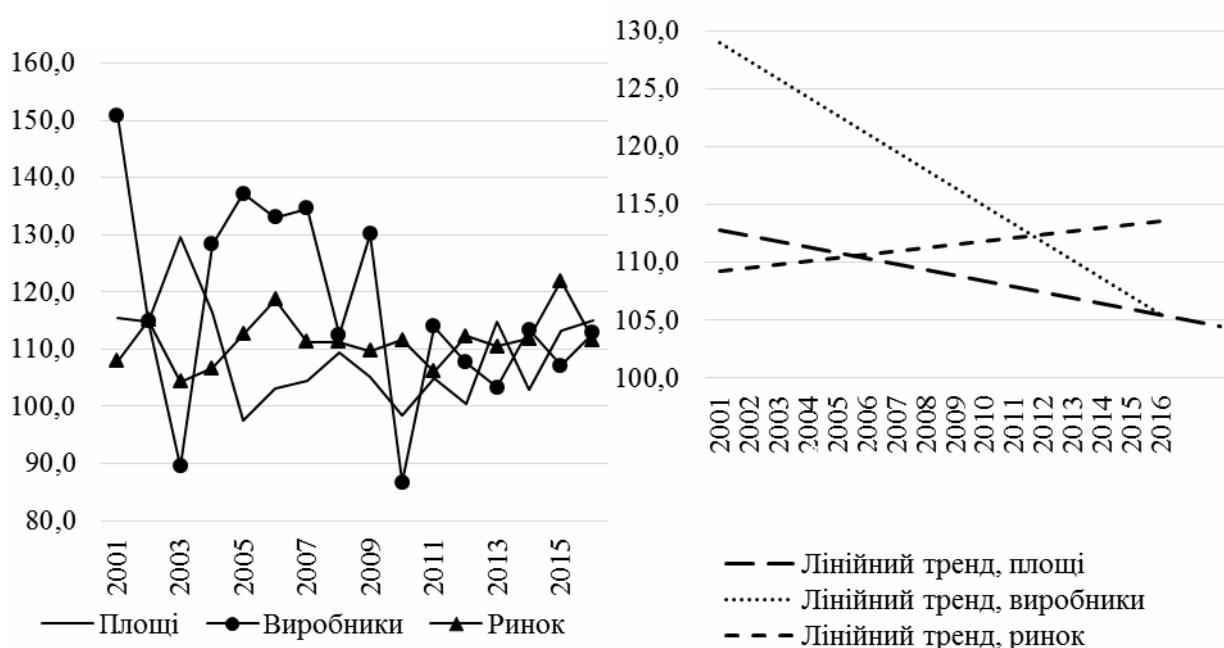
Органічне агровиробництво відіграє важливу роль з точки зору створення умов для досягнення цілей сталого розвитку, особливо в сфері здоров'я людини, якісного харчування, стану ґрунтів, водойм, тощо. В даному контексті варто відзначити роботу В. Базилевича, Г. Купалової, Н. Гончаренко, Т. Мурованої та Ю. Гринчука, що стосується проблем запровадження природного агровиробництва в Україні, а також його ключових переваг для реалізації концепції сталого розвитку в Україні [329]. Крім того Д. Семенда та О. Семенда [422] зазначають, що аграрний сектор економіки забезпечує формування значної частки ВВП України, але важливим при цьому залишається питання якою ціною це досягається, та зазначається, що традиційний аграрний сектор, намагаючись нарощувати ефективність виробництва завдає значної шкоди для навколишнього середовища, тому важливим є нарощення обсягів природного агровиробництва.

В роботі Брженіна Н., Бейлі К., Хелфгот А., Копенські Б., Вервурт Дж., Месіджіс У. [336] зазначається, що природне агровиробництво в ЄС є дуже складною та динамічною системою та є недостатньо стійким, і проблема полягає не тільки і навіть не стільки у збільшенні субсидій, а скоріше у його динаміці та внутрішній мотивації споживачів, і якщо цим питанням не займатись комплексно, то це може привести до втрати стійкості та формування залежності від виробників органічних органічної продукції з інших країн. Отже розвиток ринку органічної продукції як і природного агровиробництва вимагає серйозних досліджень та розробки комплексної системи заходів щодо його підтримки та розширення.

Для проведення дослідження були використані дані Дослідного інституту органічного агровиробництва (FIBL) Міжнародної федерації органічного сільськогосподарського руху (IFOAM), що характеризують стан розвитку ринку органічної продукції в Україні та в світі.

Дане дослідження базується на використанні традиційного методу – SWOT-аналізу для того щоб з'ясувати сильні та слабкі сторони, можливості та загрози, які характеризують розвиток органічного агровиробництва та ринка органічної продукції. При цьому для більш повної картини було використано принцип, закладений в PEST аналіз. Суть останнього полягає в тому, що ситуація оцінюється під впливом 4 факторів – політичних, економічних, соціальних та технологічних. На відміну від PEST аналізу ми використаємо 4 фактори, які впливають виходячи із парадигми сталого розвитку – а саме екологічний (забезпечення цілісності функціонування природних систем, їх життєздатності для майбутніх поколінь, глобальна стабільність біосфери), соціальний (забезпечення стабільності соціальних та культурних систем, справедливий розподіл благ, скорочення кількості руйнівних конфліктів між людьми), економічний (оптимальне використання обмежених природних ресурсів, застосування енерго-, ресурсо- зберігаючих технологій, екологобезпечних технологій з переробки та утилізації відходів) та фінансовий (ліквідація глобальних фінансових дисбалансів, формування стійкої світової та національних фінансових систем, екологізація (озеленення) фінансових систем).

Ринок органічної продукції зростає досить швидкими темпами, зокрема за період з 2000 по 2016 роки обсяг продаж збільшився в 5,5 рази, при цьому протягом цього періоду темпи його зростання були достатньо рівномірними в середньому на 11 % за рік (рис. 5.1). Варто зазначити, що на фоні такого зростання ринку, розмір земель з використанням аграрних технологій збільшився, але в 3,9 рази, і наразі становить лише 1% в середньому в світі від загальних площ сільськогосподарських угідь. Водночас кількість товаровиробників органічної продукції зросла більше ніж в 10 разів, при цьому найбільша кількість виробників зареєстровані в Індії (835000), Уганді (210352) та Мексиці (210000). Таке зростання обумовлено тим, що в сфері органічного агровиробництва як правило задіяні в першу чергу фермерські господарства та сільськогосподарські кооперативи, які відносять до малого бізнесу.

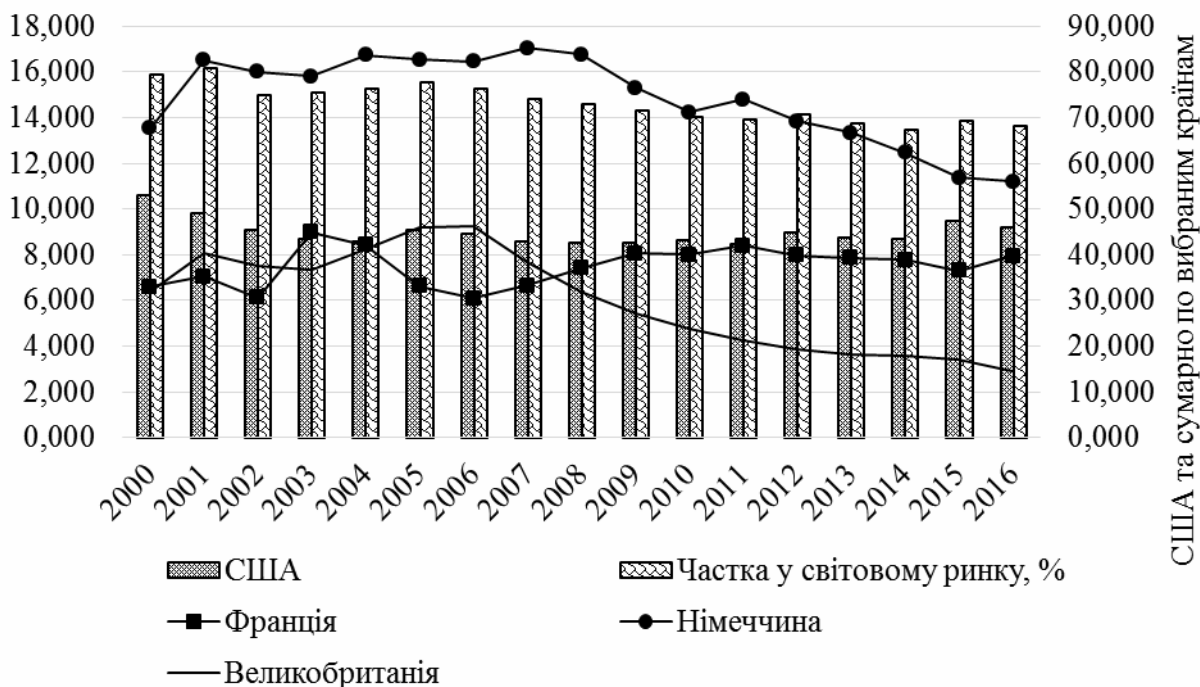
Рис. 5.1. Темпи зростання та тренди основних показників розвитку ринку органічної продукції в світі

Джерело: складено автором на основі даних FIBL.

На фоні зростання обсягу продаж органічної продукції в світі динаміка показників залучення земель в органічне агровиробництво та кількості виробників органічної продукції має низхідну тенденцію, що підтверджують побудовані лінійні тренди для світових показників. Така ситуація свідчить не на користь розвитку ринку органічної продукції.

Розвиток ринку в розрізі країн відбувається дуже нерівномірно. Найбільша частка ринку зосереджена в США – майже 39 млрд євро станом на 2016 рік та становить майже 50 % від світового обсягу, при цьому як по кількості товаровиробників так і по кількості органічних земель США посідають далеко не перші позиції в світовому рейтингу. Наступні два потужних ринки із суттєвим відривом від США є ринок Німеччини з обсягом понад 11 млрд євро станом на 2016 рік та ринок Франції, з обсягом майже 8

млрд євро. Досить потужним та таким, що інтенсивно розвивається є ринок Великобританії – з обсягом майже 2,5 млрд євро. Тобто ринок органічної продукції зконцентрований в 4 країнах – США, Німеччина, Франція та Великобританія, оскільки частка цих країн в світовому ринку органічної продукції становить 68 % (рис. 5.2).

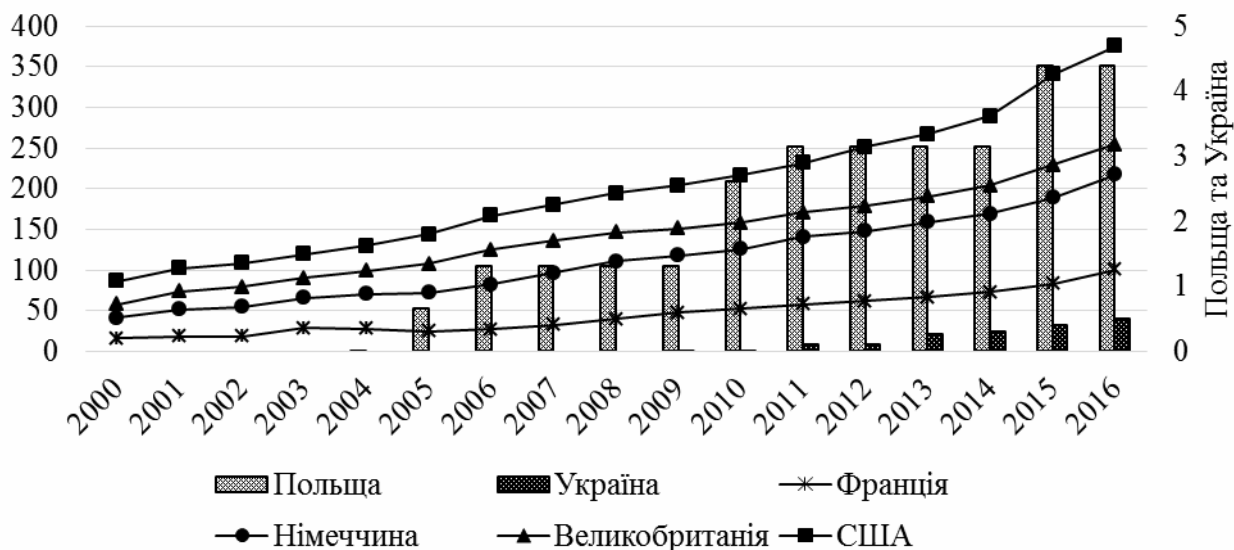
Рис. 5.2. Питома вага ринків окремих країн в світовому ринку органічної продукції, %

Джерело: складено автором на основі даних FIBL.

Стосовно України варто відзначити, що цей ринок є незначним, хоча розвивається досить швидкими темпами. Так станом на 2016 рік розмір ринку становить 21 млн євро. Оскільки статистичні дані доступні лише з 2007 року, то можна зазначити, що за останні 10 років обсяг ринку зріс в 20 разів. Для порівняння ринок органічної продукції Польщі почав формуватися практично одночасно з українським, Польща станом на 2000 рік мала 2000 га органічних земель, станом на 2016 площа становить 536579 га, відповідно вихідні показники по Україні були значно вищими станом на 2000 рік – 164449 га, станом на 2016 – 381173 га, тобто в Польщі за цей період збільшення відбулось більш ніж у 260 разів, в Україні – в 2,3 рази. При цьому кліматичні умови для ведення органічного господарства є приблизно однаковими.

Позитивною тенденцією розвитку ринку органічної продукції є зростання споживання органічної продукції населенням. Так в розрізі найбільших ринків збуту спостерігається поступальна висхідна тенденція щодо споживання органічної продукції на душу населення (рис. 5.3). За виключенням Великобританії, всі інші країни мають суттєве зростання даного показника, зокрема найбільший показник має США 120,85 євро на душу населення в 2016

році, порівняно з 28,3 євро в 2000 році. При цьому США, Великобританія, Німеччина та Франція, відштовхуючись від даних 2000 року мали практично однаковий рівень споживання, але Великобританія суттєво відстає від трьох інших. Стосовно України, то рівень споживання органічної продукції є дуже незначним, хоча і зростає достатньо швидкими темпами.

Рис. 5.3. Споживання органічної продукції на душу населення, євро
Джерело: складено автором на основі даних FIBL.

Багато в чому ключову роль в зростанні даного показника відіграє масова фізична культура, зокрема активний розвиток спортивної індустрії, реклама здорового способу життя, а також рівень доходів населення, оскільки як правило органічна продукція коштує дорожче ніж традиційна. Крім того, розвиток ринку органічної продукції в значній мірі визначається розвитком власне органічного агровиробництва, яке в свою чергу знаходиться під впливом багатьох факторів, серед яких важливу роль відіграє фінансова підтримка з боку держави, особливо на стадії переходу від традиційного виробництва до органічного. Більшість експертів сходяться на думці, що для технологічного переходу з традиційного на органічне агровиробництво потрібно в середньому від двох до чотирьох років в залежності від організації господарства, якості земель, тощо. Саме в цей період різко знижується врожайність та відповідно рентабельність діяльності господарств. Україна з точки зору природно-кліматичних умов для агровиробництва має сприятливі показники, водночас традиційне виробництво призводить до різкого погіршення ґрунтів та водойм, що обумовлює потребу в переході на органічне агровиробництво. Для того, щоб розуміти всі сильні та слабкі позиції, визначити можливості та загрози для розвитку ринку органічної продукції в Україні проведено SWOT-аналіз, результати якого згруповані на рис. 5.4.

СИЛЬНІ СТОРОНИ	СЛАБКІ СТОРОНИ
<p>Соціальні: Наявність цільових груп споживачів; Реклама здорового способу життя Розвиток сільських територій</p> <p>Екологічні: Гарні кліматичні умови для ведення органічного виробництва Досягнення цілей сталого розвитку</p> <p>Економічні: Високі темпи розвитку ринку Глобалізація ланцюга поставок Розвиток малого та середнього бізнесу Використання концепції органічного маркетингу 5P та 7P Брендінг органічної продукції Маркетинг заснований на прямих продажах</p> <p>Фінансові: Зростання обсягів реалізації продукції Високий рівень рентабельності</p>	<p>Соціальні: Низький рівень обізнаності населення Низький рівень контролю якості продукції</p> <p>Екологічні: Низький відсоток задіяних земель Органічний сектор не просуває ідею сталого розвитку</p> <p>Економічні: Відсутність концепції розвитку ринку Не привабливий для великого агробізнесу Відсутність розвиненої інфраструктури Необхідність тривалого перехідного періоду від традиційного агровиробництва Низький рівень просування через мережі супермаркетів Відсутність технологій органічного зберігання, упаковки. Обмежені можливості маркетингового сезону.</p> <p>Фінансові: Відсутність державної фінансової підтримки</p>
<p>Соціальні: Формування суспільної думки щодо важливості споживання органічної продукції Формування соціально відповідального бізнесу Зростання довіри населення до органічних виробників через якісну сертифікацію та контроль.</p> <p>Екологічні: Покращення якості ґрунту Зменшення викидів вуглецю Відновлення порушеного балансу екосистем Просування ідей сталого розвитку широкому колу населення</p> <p>Економічні: Розширення ринків збуту Поштовх для розвитку суміжних галузей Створення нових робочих місць Використання концепції екологічного маркетингу Зниження витрат на очищення навколишнього середовища від забруднення в результаті використання традиційних технологій із застосуванням пестицидів, гербіцидів, тощо.</p> <p>Фінансові: Залучення фінансових ресурсів з альтернативних джерел (краудфандинг)</p> <p style="text-align: center;">МОЖЛИВОСТІ</p>	<p>Соціальні: Неусвідомлення корисності органічних продуктів Неможливість забезпечити достатнього обсягу органічної продукції Недовіра до вітчизняних сертифікаційних агентств</p> <p>Екологічні: Повернення до традиційних технологій і погіршення стану навколишнього середовища</p> <p>Економічні: В більшості країн частка ринку є мінімальною, що не дає змоги серйозно конкурувати з продуктами харчування традиційного виробництва Підтримка держави традиційних продуктів через систему державних закупівель Повільна інтеграція в мережі роздрібної торгівлі Складність переконання традиційних товаровиробників щодо необхідності переходу на органічні технології Низька якість знань виробників Низький рівень наукових досліджень Маркетинг імпортованих органічних продуктів є більш конкурентоспроможним ніж вітчизняний</p> <p>Фінансові: Зниження рентабельності внаслідок насичення ринку Відсутність фінансової підтримки, особливо на етапі переходу</p> <p style="text-align: center;">ЗАГРОЗИ</p>

Рис. 5.4. Результати SWOT-аналізу розвитку ринку органічної продукції в Україні

Джерело: складено автором.

Український ринок органічної продукції має цілий ряд сильних сторін. З точки зору соціальної складової в країні вже сформовані цільові групи споживачів, як правило це ті групи споживачів, які ведуть активний спосіб життя, дотримуються здорового харчування. Проведені дослідження Штирхун Х. [310], виділяють три цільові групи: по-перше, потенційно перспективні – молодь 18–30 років, які є амбітними, ведуть здоровий спосіб життя, цікавляться світовими тенденціями, але не є фінансово спроможними; по-друге, перспективні дорослі люди, віком від 31 до 49 років, які приділяють увагу своєму харчуванню, націлені на кар'єрне зростання, та/або досягли певних висот, та є фінансово спроможними і готові купувати продукти харчування за ціною, вищою від традиційних продуктів. Саме ця група може бути визначена як базовий сегмент ринку та така, яка має перспективи щодо зростання. Крім того, вона може впливати на просування ідеї споживання здорового харчування в сім'ї, залучаючи своїх дітей. По-третє, зрілі люди віком старше 50 років. На наш погляд в Україні третя група є мінімальною і цей сегмент є незначним.

Враховуючи вище викладене важливого значення набуває активізація реклами здорового способу життя, що може суттєво наростити перший та другий цільовий сегменти, а також сприятиме досягненню цілей сталого розвитку. Крім того, зростання попиту на органічну продукцію сприятиме зростанню органічного агровиробництва, що в свою чергу сприятиме розвитку сільських територій.

Сильні сторони з екологічної точки зору це гарні кліматичні умови для ведення органічного агровиробництва. На перший погляд досягнення цілей сталого розвитку не варто виділяти як сильну сторону, але саме їх досягнення може бути рушійною силою розвитку органічного агровиробництва та ринку органічної продукції.

З економічної точки зору суттєвою перевагою ринку органічної продукції є високі темпи його розвитку, так порівняно з 2000 роком світовий ринок збільшився більше ніж в 5,5 разів. Ринок США, який є найбільшим ринком і становить майже 50 % світового ринку збільшився в 4,8 рази, вітчизняний ринок демонструє високі темпи розвитку в середньому темп приросту становить 47%, за останні два роки він рівномірно збільшувався на 20 % щорічно. При цьому зростає і сума витрат на споживання органічної продукції на душу населення. Відповідно за останні роки цей показник збільшується на 25 % щорічно. Варто зазначити, що зростаюча кількість виробників як у світі так і в Україні, призводить до того, що формується глобальна мережа поставок такої продукції. Так кількість експортерів та імпортерів органічної продукції в світі неупинно зростає, хоча і нерівномірними темпами, зокрема темп приросту експортерів становить в 2016 порівняно з 2015 4%, а імпортерів – 22 %, хоча на період раніше цей показник різко коливався, та мав значення відповідно 40 % та 13 %. При цьому співвідношення між імпортерами та експортерами є на користь останніх – 5171 до 6400 станом на 2016 рік. Така ситуація з іншого боку вказує на те, що це доволі молодий ринок та поки що лише знаходиться на стадії формування, в тому числі і в частині глобальної мережі поставок.

Зокрема Німеччина лише три останні роки здійснює експорт продукції, натомість імпорту здійснюється доволі давно і кількість імпортерів неупинно зростає, при цьому кількість імпортерів суттєво більш ніж в двічі перевищує кількість експортерів – 1598 та 787 відповідно в 2016 році. Україна також здійснює як експорт так і імпорту органічної продукції, при цьому кількість імпортерів (50 компаній) перевищує кількість експортерів (30 компаній) продукції, згідно даних FIBL в 2015 році. Експорт органічної продукції здійснюється в основному в США, Канаду, Австралію, при цьому імпортується з 11 європейських країн таких як Австрія, Болгарія, Бельгія, Велика Британія, Італія, Нідерланди, Німеччина, Польща, Угорщина, Чехія, Швейцарія.

Сильною стороною є також розвиток малого та середнього бізнесу, оскільки органічним агровиробництвом займаються в першу чергу фермерські господарства. Вітчизняні агрохолдинги, не зважаючи на те, що вони позиціонують себе як соціально відповідальний бізнес та такий, що є дружнім до навколишнього середовища не здійснюють виробництво або лише частково його здійснюють за принципами органічного, оскільки активно застосовують мінеральні добрива, пестициди та гербіциди. Крім того, вони не готові до втрат прибутку при переході від традиційного до органічного агровиробництва протягом 2–4 років, адже націлені на використання максимально всіх можливостей для отримання прибутку шляхом зниження собівартості продукції та стимулювання зростання врожайності сільськогосподарських культур.

Розвитку ринку органічної продукції сприяє її брендінг а саме наявність логотипу, який відомий в світі та прийнятий в США, європейських країнах та в Україні. Наявність логотипу у вигляді зеленого листка засвідчує, що продукція сертифікована, пройшла перевірку не лише з точки зору її якості, але ще означає, що сертифікований фактично процес виробництва, який здійснювався саме з дотриманням світових принципів органічного агровиробництва – здоров'я, екології, справедливості і турботи. Так за даними FIBL «Більшість органічних операторів в Україні сертифіковані за органічним стандартом ЄС, що є еквівалентним Регламентам ЄС 834/2007 та 889/2008, що застосовується як для експорту органічної продукції, так і на внутрішньому ринку. Українські органічні оператори також часто сертифіковані відповідно до Національної органічної програми США (NOP). Інші органічні стандарти, які використовують в Україні це: Bio Suisse (Біо Свісс , Швейцарія), Bioland (Біоланд, Німеччина), Naturland (Натурланд, Німеччина), COR (Канада), Soil Association (Велика Британія) та KRAV (Швеція)» [451]. Ринок органічної продукції наразі розвивається через маркетинг, заснований на прямих продажах, тобто з точки зору споживачів такої продукції він має цілий ряд переваг, в тому числі можливість спробувати продукцію, можливість поспілкуватись з продавцем та отримати вичерпну інформацію, про сам продукт, про його виробника, тощо, крім того можна замовити адресну доставку такої продукції. З іншого боку це може також бути слабким місцем реалізації органічної продукції, оскільки такий вид продаж не характерний для супермаркетів, які здатні закуповувати продукцію великими оптовими партіями, що значно звужує можливості реалізації продукції.

З фінансової точки зору суттєвими перевагами є постійне зростання обсягів реалізації органічної продукції в усьому світі та в окремих країнах, розширення ринків збуту, збільшення з кожним роком кількості країн, які займаються органічним агровиробництвом та розширенням ринку органічної продукції. Так станом на 2007 рік кількість країн, в яких здійснювалось органічне агровиробництво становило лише 140, а вже станом на 2016 рік їх 178 і ці темпи зростання є досить стабільними. Крім того, як правило ціна на органічну продукцію вище від традиційної, що дає змогу нарощувати рівень рентабельності, при чому не за рахунок застосування шкідливих для здоров'я людини та навколишнього середовища речовин.

Стосовно слабких сторін ринку, то враховуючи, що цей ринок знаходиться лише на ранній стадії свого розвитку та має в світовому масштабі та і в масштабі окремих країн незначну питому вагу, він є доволі вразливим. З точки зору соціальної складової, не зважаючи на наявність цільових груп споживачів, їх частка є незначною, значна частина населення не обізнана з необхідністю споживати органічні продукти, або ж не є фінансово спроможною витратити більшу суму коштів на продукти харчування. Крім того в соціальному плані в Україні низький рівень довіри до якості такої продукції, оскільки процес контролю якості є непрозорим, немає довіри до контролюючих органів. Частково населення може довіряти наявності сертифікатів, якщо така сертифікація відбувається зарубіжними компаніями, але при цьому знову ж негативно спрацьовує низький рівень обізнаності в цій сфері. Наразі в Україні діють 17 органів сертифікації, які акредитовані відповідно до вимог Європейського Союзу. Крім того, на жаль в Україні не пропагуються принципи сталого розвитку, що не створює умов для комплексного бачення населенням переваг розвитку ринку органічної продукції, який стимулює розвиток органічного агровиробництва, тим самим сприяє створенню додаткових робочих місць в сільських територіях, забезпечує покращення стану навколишнього природного середовища, сприяє розвитку інших галузей виробництва, в тому числі пакувальної, косметологічної, фармацевтичної.

З екологічної точки зору слабкою стороною є низький відсоток земель, – лише 1 % задіяних в органічному виробництві, крім того, Україна має суттєві водні ресурси, але при цьому не розглядає можливості їх використання для органічної аквакультури, що могло би сприяти покращенню стану водоймищ та знову ж забезпечувати досягнення цілей сталого розвитку. Близько 50 % земель органічного агровиробництва зайняті під вирощування зернових, понад 18 % – під бобові, близько 2 % під овочі та фрукти. Варто зазначити, що Україна також має 550 тис. га сертифікованих дикоросів.

Найбільше слабких сторін лежить в економічній площині. Наразі в Україні відсутня чітка та зрозуміла стратегія розвитку ринку органічної продукції. Вирішення економічних проблем, перетворення слабких позицій в сильні значною мірою залежать від формування вітчизняної законодавчої бази, хоча над цим питанням працюють як виробники, так і уряд, при цьому є значна підтримка з боку міжнародних та європейських організацій таких як FAO та FIBL. Так в Україні прийнятий в 2013 році Закон «Про виробництво та обіг

органічної сільськогосподарської продукції та сировини» та наразі він практично не працює. Суттєвим кроком в напрямку законодавчого забезпечення розвитку ринку органічних продуктів стало прийняття 10 липня 2018 року Закону України «Про основні принципи та вимоги органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» [232], який є основою для розвитку як органічного агровиробництва так і сертифікації, обігу та реалізації органічної продукції, наразі знаходиться на підписі у Президента України. Цей закон є базовим для формування органічного ринку, визначає структуру органічного виробництва, його суб'єкти та об'єкти та в тому числі створює і можливості щодо фінансового забезпечення з боку держави та може дати значний поштовх для розвитку ринку а також дозволить запрацювати і закону 2013 року.

Значною проблемою для ринку органічної продукції є відсутність технологій органічного зберігання а також пакування такої продукції, наслідком чого є обмеження в тривалості маркетингового сезону. Враховуючи, що для окремих фермерів сформувати такі фінансові ресурси не є можливим, рішенням цієї проблеми може бути створення кооперативів виробників органічної продукції, що дозволить формувати відповідні грошові фонди для будівництва сховищ для органічної продукції, ліній для пакування та розвитку інфраструктури, що сприятиме просуванню такої продукції як на національному, так і на міжнародному ринках.

Кожну слабку позицію за умови розробки стратегії подальшого розвитку можна перетворити на можливість зростання та поступового перетворення із слабкої позиції в сильну сторону. Так з точки зору соціальної складової залучення засобів масової інформації для просування ідеї впровадження принципів сталого розвитку в життя з боку держави безпосередньо може вплинути на розвиток ринку органічної продукції шляхом збільшення прихильників здорового способу життя, пояснення шкідливості для кожного окремого громадянина забруднення навколишнього середовища, в тому числі через застосування традиційних технологій в аграрному секторі економіки, що в результаті призведе до зростання попиту на органічні продукти. Додатково більш агресивна реклама з боку виробників органічної продукції, яка б акцентувала увагу на безпеці для здоров'я людини таких продуктів та такого способу ведення господарства сприяла б як зростанню попиту з боку населення так і зростанню адекватної пропозиції з боку виробників. Посилення вимог з боку держави а також через просування ідей щодо провадження соціально-відповідального бізнесу може стимулювати і потужних виробників, в тому числі агрохолдинги для зниження рівня застосування шкідливих речовин та для покращення якості виробленої продукції.

Запровадження таких заходів в комплексі дозволить суттєво посилити екологічні можливості в тому числі покращити якість ґрунтів, зменшити викиди вуглецю, які відбуваються в результаті ведення традиційного агровиробництва та в цілому відновити баланс екосистем.

В Україні є цілий ряд перспективних напрямів розвитку органічного виробництва, які наразі знаходяться лише в стадії свого започаткування. Якщо

проаналізувати структуру реалізованої органічної продукції, то можна дійти висновку, що ми маємо невикористаний потенціал в частині лікарських трав, та в частині використання дикоросів, а також в частині розвитку аквакультури. Крім того суттєвими є можливості для розвитку ринку, що полягають у зміні структури реалізованої продукції на експорт, а саме зменшення частки реалізації сировинної продукції на користь напоїв, консервованої продукції, збільшення частки готової продукції та напівфабрикатів. В свою чергу розширення ринків збуту буде вимагати нарощування обсягів органічної продукції, що призведе до потреби в додатковій робочій силі та сприятиме створенню нових робочих місць.

Не менш важливого значення має впровадження в практику концепції екологічного маркетингу, суть якої викладено в роботі Прокопенко О.В. [239] «концепція екологічного маркетингу полягає в орієнтації виробництва і збуту на задоволення екологічно-орієнтованих потреб і запитів споживачів, створення і стимулювання попиту на екологічні товари (вироби чи послуги) – економічно ефективні і екологічно безпечні у виробництві і споживанні з урахуванням різноспрямованих інтересів суб'єктів ринку. Відповідно до концепції екологічного маркетингу, усі аспекти господарської діяльності сучасного підприємства повинні плануватися і здійснюватися з урахуванням потреб і вимог ринку (в тому числі екологічних), будуватися на принципах екологічної безпеки.»

Варто зазначити, що з фінансової точки зору виробництво органічної продукції має ряд невикористаних можливостей, по-перше це можливість появи фінансової підтримки з боку держави виробників, що задекларовано в новому законі, та по-друге – це використання альтернативних джерел фінансування таких як краудфандинг при чому в різних його видах. Це можуть бути проекти краудлендінгу, краудінвестингу, та проекти з винагородою нефінансового характеру. Варто зазначити, що технологічні умови для реалізації таких проектів в Україні створені, оскільки діють ряд краудфандингових платформ таких як «Спільнокошт», «Українська біржа благодійності» «Na-starte». При чому для виробників органічної продукції можна застосовувати досить активно проекти з нефінансовою винагородою, які є популярні в світі. Такий підхід є взаємовигідним та досить ефективним, враховуючи цінові позиції на зазначені продукти харчування. Крім того такі проекти сприятимуть розширенню кола споживачів продукції. З іншого боку можна застосовувати краудлендінг а також краудінвестинг для просування своєї продукції в мережі супермаркетів, або, що може бути більш вигідно – для просування такої продукції в мережі готелів та ресторанів. В цьому випадку фінансування може відбуватись за моделями пірингового кредитування «P-2-P» (private to private), «P-2-B» (private to business) «B-2-B» (business to business), кожна з цих моделей дозволить акумулювати значні обсяги фінансових ресурсів, що є важливим для виробників. Крім того для реалізації таких проектів можна задіяти і механізм державно-приватного партнерства, що є одним із основних в концепції сталого розвитку, в тому числі через партисипативне фінансування, особливо, якщо для цього є можливості у місцевих фінансів.

Нарешті подальший розвиток ринку знаходиться під загрозами його зменшення, враховуючи, що наразі відсутнє усвідомлення корисності органічних продуктів. Для уникнення або ж нівелювання цієї загрози необхідно залучити заклади вищої освіти для організації та підвищення рівня знань в сфері екологічної освіти населення. З іншого боку суттєвою загрозою можуть стати ті сильні сторони, про які зазначалось, а саме досить швидкі темпи зростання попиту на органічну продукцію протягом останнього часу, що вимагатиме адекватного нарощення обсягів виробництва продукції, оскільки якщо попит на продукцію не буде задоволений це може призвести до зростання цін на продукцію, а отже висока ймовірність втрати частини покупців. Крім того важливого значення має формування довіри у населення щодо якості продукції та її сертифікації, в цьому аспекті також важливого значення набуває соціальна реклама, а також роз'яснення населенню який саме логотип підтверджує відповідність продукції вимогам органічного ринку. Так відповідно до прийнятого закону обов'язковим елементом маркування органічної продукції є кодовий номер, який розміщується під державним логотипом для органічної продукції та складається із акроніма, який ідентифікує країну походження, напису «organic» та реєстраційного коду органу сертифікації, який здійснив сертифікацію органічного виробництва [232].

Відсутність фінансової підтримки з боку держави виробників, що знаходяться на етапі переходу від традиційного виробництва до органічного, і відповідно на цей період вони не мають права на використовувати маркування своєї продукції як органічної, а отже змушені її реалізовувати по нижчим цінам, може привести до збиткових фінансових результатів, та як наслідок повернення до традиційних форм. Крім того суттєвою загрозою є підтримка держави через механізм державних закупівель традиційних продуктів, водночас це може бути перетворено в значні можливості для розвитку органічного ринку, якщо держава буде виставляти вимоги щодо закупівлі продуктів харчування саме органічної продукції, що може суттєво наростити попит на таку продукцію та стимулюватиме перехід виробників в органічний сектор. Певні загрози можуть бути нівельовані через залучення закладів вищої аграрної освіти до підвищення якості знань виробників а також через проведення наукових досліджень на високому рівні, що можливо в чіткій взаємодії з учасниками ринку органічної продукції.

Таким чином розробка заходів щодо нівелювання загроз може їх перетворити на можливості подальшого розвитку ринку органічної продукції, наявність комплексної системи, що буде спрямована на вирішення соціальної, екологічної, економічної та фінансової складової дозволить слабкі сторони зробити суттєвими перевагами розвитку вітчизняного ринку органічної продукції.

Варто зазначити, що в ході дослідження виникло питання щодо того, який саме фактор має найбільш суттєвий вплив для розвитку природного агровиробництва, тому є необхідність проведення кореляційного аналізу. Враховуючи, що найбільш повну статистичну інформацію можна отримати в

першу чергу для США, а також той факт, що ринок цієї країни становить майже 50 % світового обсягу, то кореляційний аналіз проведемо саме для цієї країни (для розрахунків застосовується програмне забезпечення STATISTICA).

Отже, вихідні умови були наступні: в якості залежної змінної (y) обрано споживання органічної продукції на душу населення, дол США; в якості незалежних змінних (x) було обрано 1) питому вагу земель природного агровиробництва від площі сільськогосподарських угідь в країні, 2) кількість виробників продукції в країні, 3) частка міського населення, % в країні, 4) валовий національний продукт на душу населення, дол США. Вихідні дані для здійснення аналізу подано в табл. 5.1. та сформовані на основі даних Світового банку і Дослідного інституту органічного агровиробництва (FIBL).

Таблиця 5.1

Вихідні дані для аналізу по США

Рік	Частка органічних земель від площі сг угідь, %	Виробники	Частка міського населення, %	ВНП на душу населення, \$	Споживання органічної продукції на душу населення євро
2000	0,22	6592	79,057	36432,51	28,37053
2001	0,26	6949	79,234	37241,35	28,08472
2002	0,24	7323	79,409	38113,89	29,6138
2003	0,28	8035	79,583	39591,87	29,34045
2004	0,38	7808	79,757	41838,46	30,57794
2005	0,51	8493	79,928	44218,31	36,11398
2006	0,37	9501	80,099	46351,67	41,79411
2007	0,54	11367	80,269	47954,53	44,14928
2008	0,6	12941	80,438	48302,28	48,34349
2009	0,6	12941	80,606	46909,42	52,69662
2010	0,55	13187	80,772	48311,38	58,95651
2011	0,64	12880	80,94	49736,43	60,82449
2012	0,64	12880	81,108	51404	72,2
2013	0,64	12880	81,277	52737,09	76,64
2014	0,46	13282	81,447	54657,12	85,29
2015	0,59	14871	81,617	56411,37	111,2
2016	0,59	14217	81,788	57558,95	120,85

Отримані в ході аналізу значення описової статистики, подані на рис. 5.5. та побудована кореляційна матриця дали змогу зробити висновок, що за виключенням залежної змінної (споживання органічної продукції на душу населення) та незалежної змінної (частка органічних земель сільськогосподарського призначення) всі інші незалежні змінні відповідають нормальному розподілу. Так, зокрема аналіз ящикових діаграм засвідчує, що діаграма споживання органічної продукції зміщена до нижньої частини, вуса є

несиметричними, але при цьому медіана знаходиться майже посередині, тобто дані про споживання не підпадають під нормальний розподіл, а отже не можна говорити про наявність лінійної залежності. Аналогічна ситуація, але зі зміщенням в іншу частину спостерігається по показнику частка органічних земель.

Найбільша кореляційна залежність між залежною змінною – споживання на душу населення та незалежними змінними виявлена з змінною частка міського населення та валового національного продукту на душу населення, їх коефіцієнти кореляції з залежною змінною становлять відповідно 0,934784 та 0,9233. Також високе значення має коефіцієнт кореляції кількості виробників. Стосовно залежності між показником валового національного продукту на душу населення та споживанням, то теоретично її можна вважати функціональною, якщо вважати, що чим більше отримують доходів тим більше витрачають на споживання, а не на накопичення. Стосовно високого рівня залежності між показником частка міського населення та споживання органічної продукції, то очевидно, що саме міське населення більшою мірою схильне до ведення здорового способу життя, особливо враховуючи, види діяльності значну статичність на робочих місцях, тощо. Стосовно залежності між кількістю виробників та споживанням, то в даному випадку можна зробити висновок, що зростання пропозиції з боку виробників органічної продукції певною мірою формує та стимулює попит на таку продукцію (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Кореляції між обраними показниками

Змінні	Частка земель природного виробництва	Виробники	Частка міського населення, %	ВНП на душу населення, \$	Споживання, євро
Частка земель природного виробництва	1,000000	0,885850	0,829694	0,828382	0,652479
Виробники	0,885850	1,000000	0,949284	0,936968	0,846189
Частка міського населення, %	0,829694	0,949284	1,000000	0,985816	0,934784
ВНП на душу населення, \$	0,828382	0,936968	0,985816	1,000000	0,923300
Споживання, євро	0,652479	0,846189	0,934784	0,923300	1,000000

Дотримуючись правил проведення кореляційного аналізу було здійснено перевірку на мультиколінеарність змінних, та визначено, що з чотирьох незалежних змінних дві мають ознаки мультиколінеарності, і їх варто виключити з подальшого аналізу – це ті змінні про які було зазначено вище, та які мають коефіцієнт кореляції вище за 0,9.

Итоговые графики (Частка органічних земель від площі с/угод, % ...)

Частка міського населення, %

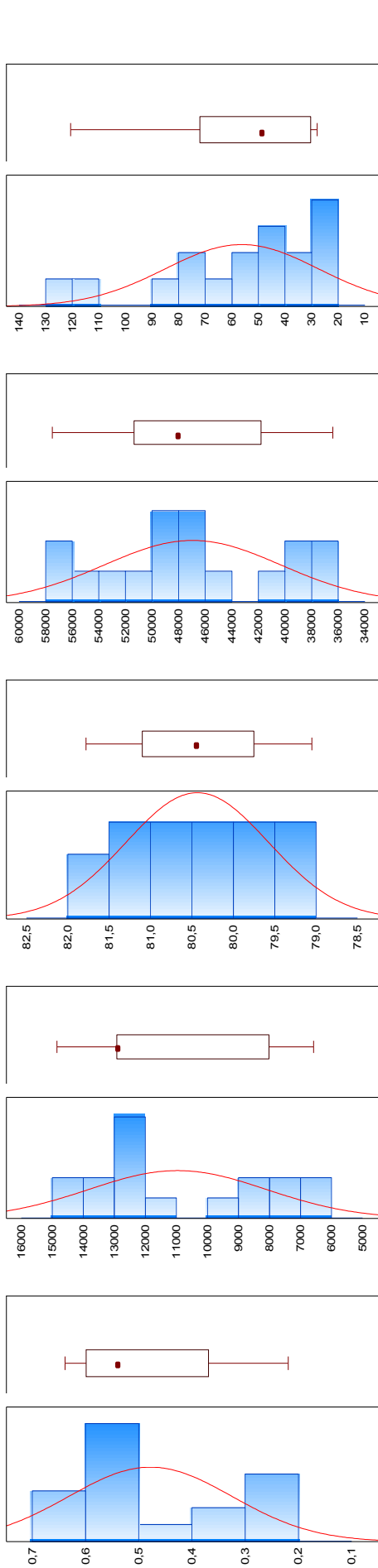
ВВП на душу населення, \$

Частка органічних земель від площі с/угод, %

Частка органічних земель від площі с/угод, %

Частка органічних земель від площі с/угод, %

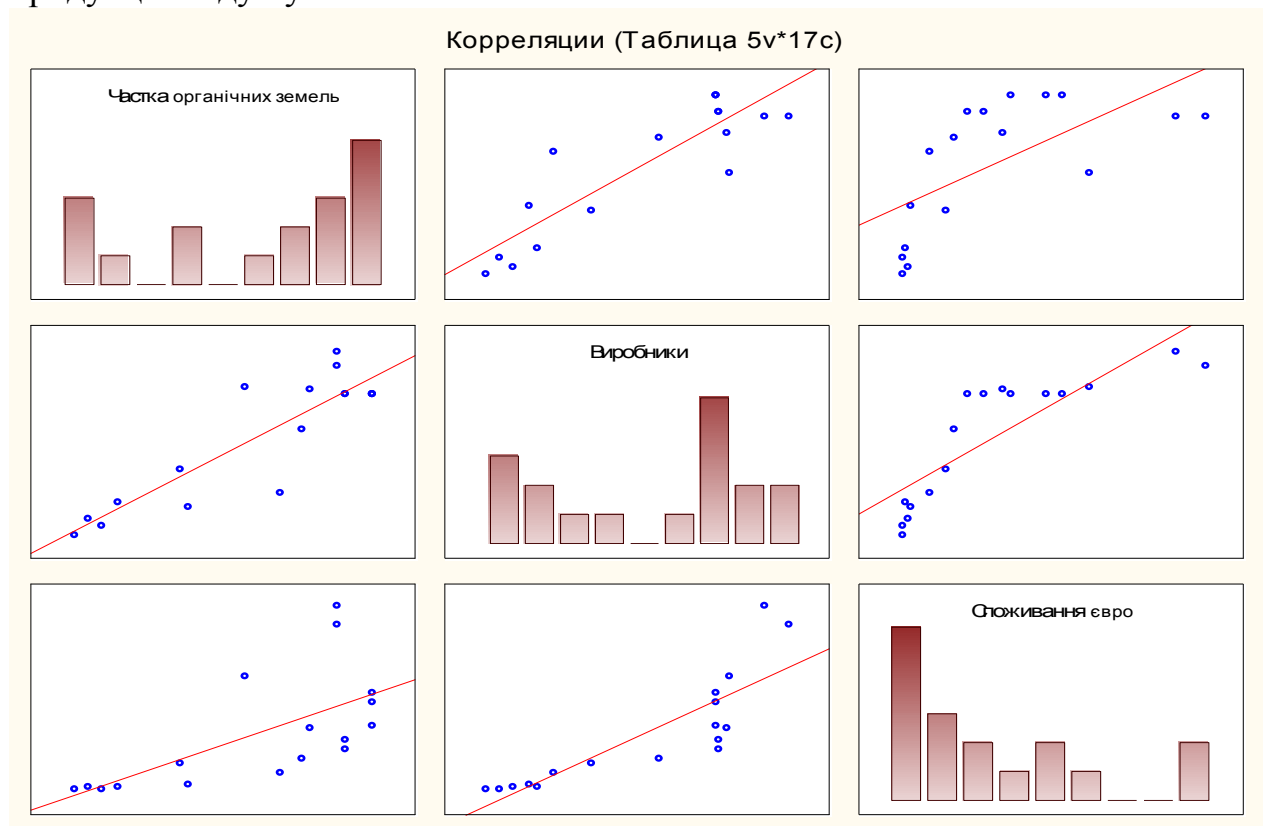
Частка органічних земель від площі с/угод, %

N:	17,00	17,00	17,00	17,00	17,00	17,00
Среднее:	0,477	0,540	0,640	0,370	0,0234	0,153
Медиана:	0,540	0,220	0,640	0,370	0,0234	0,0371
Мин:	0,220	0,640	0,370	0,0234	0,0371	-0,594
Макс:	0,640	0,370	0,0234	0,0371	-0,594	-1,269
Н.Кврт:	0,370	0,600	0,0234	0,0371	-0,594	-1,269
В.Кврт:	0,600	0,0234	0,0371	-0,594	-1,269	0,114
Дисперсия:	0,0234	0,153	0,0371	-0,594	-1,269	0,405
Ст.откл:	0,0371	0,153	0,0371	-0,594	-1,269	0,405
Ст.ош:	0,0371	0,153	0,0371	-0,594	-1,269	0,405
Ассм:	-0,594	-1,269	0,114	0,405	0,975	0,405
Эксц:	-1,269	0,114	0,405	0,975	0,405	0,405
95% дов.инт. ст.откл. Нижний:	0,114	0,405	0,975	0,405	0,405	0,405
Верхн:	0,233	0,398	0,556	0,709	0,827	0,975
95% дов.инт. средн. Нижний:	0,398	0,556	0,709	0,827	0,975	0,975
Верхн:	0,556	0,709	0,827	0,975	0,975	0,975

Рис. 5.5. Підсумкові графіки описової статистики вихідних даних моделі

Таким чином (рис. 5.6) отримано матричний графік кореляції між зазначеними показниками. В результаті проведених розрахунків отримано підсумкові значення регресії для залежної змінної споживання органічної продукції на душу населення.

Рис. 5.6. Матричний графік кореляцій

В результаті можна зробити висновок, що статистично значущим є кількість виробників органічної продукції, а частка земель природного агровиробництва не має суттєвого впливу на споживання органічної продукції (табл. 5.3). Водночас це можна розглядати з позиції того, що чим більше виробників будуть пропонувати свою продукцію, тим більш насиченим буде ринок, а отже більшим може виявитись рівень охоплення споживачів органічної продукції.

Таблиця 5.3

Підсумки регресії для залежної змінної

Підсумки регресії для залежної змінної: Споживання євро (Таблиця) $R = ,87169317$ $R^2 = ,75984898$ Скоррект. $R^2 = ,72554170$ $F(2,14) = 22,148$ p						
	БЕТА	Ст.Ош. – БЕТА	В	Ст.Ош. – В	t(14)	p-знач.
Св.член			-40,8091	15,07537	-2,70700	0,017022
Частка земель	-0,451140	0,282284	-84,7315	53,01755	-1,59818	0,132322
Виробники	1,245831	0,282284	0,0125	0,00284	4,41340	0,000589

Отже за результатами проведеного дослідження можна зробити висновок, що ринок органічної продукції є ринком, що динамічно розвивається, але при цьому залишається неконсолідованим. Провідними гравцями на ринку є США, Німеччина, Франція а також вагоме місце посідає Великобританія. США фактично формують половину світового ринку. Український ринок також розвивається досить динамічно, але не зважаючи на суттєві темпи зростання він все рівно залишається малим за розміром, а тому несе в собі суттєві ризики, в першу чергу для виробників та його подальший розвиток потребує значної підтримки з боку держави, при чому не лише з фінансової точки зору, але і з точки зору більш активного просування ідей сталого розвитку та освічення населення про важливість споживання якісної продукції з метою покращення як свого здоров'я, так і одночасно сприяння покращенню стану навколишнього середовища. Крім того, проведений аналіз дозволив зробити висновок, що екологічна складова є підпорядкованою соціальної, економічної та фінансовій, тому що лише зміни в останніх можуть змінити екологічну ситуацію в країні та світі.

5.2 Вплив розвитку природного агровиробництва на акумулювання заощаджень: макроекономічний аспект

Економічний розвиток країни залежить від багатьох факторів, які носять як кількісний так і якісний характер. На сучасному етапі розвитку важливого значення набуває узгодженість економічного розвитку та стану навколишнього середовища, що передбачено цілями концепції сталого розвитку. Дана концепція, не зважаючи на її активне впровадження з боку світових організацій та приєднання до неї більшості країн світу продовжує активно досліджуватись. З одного боку нарощення темпів економічного зростання вимагає більш інтенсивного використання природного капіталу, що погіршує стан навколишнього середовища, в зв'язку з чим ставиться під сумнів взагалі сталий економічний розвиток, як його розуміють в межах концепції сталого розвитку. З іншого боку чим більш високий рівень розвитку має економіка країни, тим більш активніше використовується зелені фінансові інструменти і більш значний фінансовий ресурс вкладається у розвиток «зеленої економіки», що сприяє покращенню стану навколишнього природного середовища. Для відстеження стану навколишнього середовища світовий банк протягом останніх 10 років формує так звану “Малу зелену книгу даних”, в якій наводяться дані щодо основних груп показників, які можуть відображати зміни як позитивні так і негативні щодо стану навколишнього природного середовища у розрізі сільського господарства, лісів та біорізноманіття, океанів, енергії та емісії, води та санітарних умов, навколишнього середовища та здоров'я, показників розвитку країн – таких як збереження, виснаження та деградації природних ресурсів, та які чітко узгоджуються із 17 цілями сталого розвитку [434]. В кожній країні вплив цих складових проявляється по різному, залежно від рівня економічного розвитку, щільності населення, його структури, географічного

розташування, стану розвитку сільського господарства, розміру сільськогосподарських угідь, наявності лісової зони, тощо. Дане дослідження є спробою визначити, які із наведених показників та який вплив мають на показник скоригованих чистих заощаджень, який на відміну від показника валовий національний дохід, враховує стан виснаження навколишнього природного середовища, під впливом економічного розвитку.

Цікаві висновки зроблені науковцями Дж. Вордом, П. Саттоном, Аю Вернером, Р. Костанзою, С. Мохом, К. Саймйонс в їх статті [456]. Застосувавши досить просту математичну модель вони прийшли до висновку, що зростання ВВП не може бути стійким до нескінченності, оскільки зростання ВВП країни не може бути відокремленим від зростання потреби у використанні матеріальних ресурсів та джерел енергії. Автори відзначають неможливість одночасного зростання ВВП та досягнення цілей сталого розвитку. На основі проведених розрахунків вони роблять висновок, що для того, щоб зростання ВВП було стійким, його слід відокремити від використання енергії та матеріалів, а також впливу на навколишнє середовище.

На їх думку «Якщо зростання ВВП як суспільна мета неприйнятна, то необхідно, щоб нації та світ перейшли на стійкий або зменшувальний сценарій ВВП. Ми стверджуємо, що зараз буде легше розпочати цей перехід, поки все ще існує потужність для отримання технологічних результатів, а не на шляху відокремлення, і буде необхідно зробити перехід до 2050 року, коли ми будемо ближче до теоретичних обмежень до досягнення технологічної ефективності. Ми стверджуємо, що зараз настав час визнати біофізичні обмеження та почати прострочене завдання переорієнтувати суспільство навколо більш досяжних завдань, ніж просто зростати назавжди» [456].

Найбільш популярною та такою, яка активно дискутується є гіпотеза Саймона Кузнеця, який досліджуючи ситуацію в Тайвані, що досить бурхливо розвивався прийшов до висновку, що зростання економіки в середньому на 10 % за рік запускає затяжний руйнівний процес, наслідком якого стають структурні зміни в економіці, зміни в умовах праці та життя населення [396]. В 1991 році вийшла стаття Ж. Гросмана та А. Крюгера [372], які на основі даної теорії описали існуючу залежність між економічним зростанням та якістю навколишнього середовища у довгостроковому періоді у вигляді перевернутої U-подібної кривої (екологічної кривої Кузнеця) яка демонструвала, що із збільшенням доходів на душу населення стан навколишнього середовища погіршується на ранніх стадіях економічного зростання, але з покращенням економічної ситуації стан навколишнього середовища поступово покращується. Дана теорія береться за основу для різних досліджень зокрема Франкліна Р. та Раса М. [364], які погоджуються з існуванням такого взаємозв'язку і які вивчають залежність між ВВП та викидами CO₂, а також основними факторами людського капіталу та природного капіталу, при цьому в дослідженні вже враховується і показник скоригованих чистих заощаджень. Цей показник визначається міжнародними організаціями як такий, який відображає накопичені національні заощадження, які скориговано на показник виснаження природних ресурсів та збитків від забруднення навколишнього середовища,

тобто його можна вважати показником, який певною мірою характеризує стан «озеленення» економіки країни. Даний показник визначається Світовим банком для різних країн, вказує на значну розбіжність з їх традиційними макроекономічними показниками розвитку [46]. Особливо це стосується тих країн, де значна частка валового внутрішнього продукту формується за рахунок природних ресурсів. Тобто традиційні макроекономічні показники можуть вказувати на зростання економіки при одночасній деградації стану природних ресурсів. Також цікавий аналіз даної гіпотези здійснено в роботі П.В. Тжоек і Пе-Інг Ву [448]. В роботі Неве М., Хамайді Б. досліджується потенційний вплив загальної структури населення, зайнятість, торгівлю та ціни на енергоносії на зв'язок між рівнем доходу та рівнем забруднення [409]. Ашіці А.А. провів аналіз впливу економічного зростання на екологічну стійкість шляхом аналізу панельних даних 213 країн [325]. В роботі Госелін Ф. Калоіс Дж.М. досліджувався взаємозв'язок економічного зростання та показниками біорізноманіття, в тому числі з видами, що зникають або вже зникли, а також із станом вирубки лісів [366]. Т. Кроуфарі і С. Ізлама досліджували індекс екологічної ефективності у взаємозв'язку із показником ВВП на прикладі показників країн BRICS [343].

З іншого боку в роботі Бена Йозефа А., Хамоуда С., Омрі Е., які для перевірки гіпотези використовували різні статистичні тести для окремих груп країн вони довели, що існує двосторонній зв'язок між економічним зростанням та станом навколишнього середовища і що цей зв'язок є нелінійним [331]. Бакакі З., Бернауер Т. зазначають, що не існує компромісу між зростанням економіки та навколишнього середовища [327].

В Україні також проводяться дослідження щодо визначення взаємодії між економічних зростанням та станом навколишнього природного середовища. В даному контексті варто виокремити роботу Туниці Т.Ю., який зазначає, що «адаптована до сучасних умов теорія С. Кузнеця може спричинити позитивний вплив на формування економічної політики збалансованого природо-користування, що своєю чергою сприятиме імплементації концепції сталого розвитку у національній економіці та світове господарство» [276].

Враховуючи, що за результатами значної кількості проведених наукових досліджень показник ВВП, який визнається як базовий, що використовується для оцінювання економічного зростання в країні не враховує того наскільки були виснажені природні ресурси задля його зростання, а також який негативний вплив зростання мало на стан навколишнього природного середовища, в своєму дослідженні будемо опиратись на показник скоригованих чистих заощаджень. В даному дослідженні з використанням регресійної моделі буде проаналізовано та визначено, які з показників, що характеризують стан навколишнього середовища в Україні та ряді обраних країнах мають найбільш суттєвий вплив на показник скоригованих чистих заощаджень, а також враховують стан розвитку аграрного сектору, що є важливим з точки зору обґрунтування доцільності суттєвого нарощення природного агровиробництва в аграрному секторі України. В даному контексті варто відзначити роботу Базилевича В., Купалової Г., Гончаренко Н., Мурованої Т. та Гринчука Ю., що стосується проблем запровадження

природного агровиробництва в Україні, а також його ключових переваг для реалізації концепції сталого розвитку в Україні [329].

Для побудови моделі в роботі застосовано дані Світового банку за період з 2009 по 2017 рік, які відображають стан розвитку економіки та навколишнього середовища. Ці показники подано в Малій зеленій книзі даних з яких нами обрано 13, які більшою мірою відображають ситуацію в Україні та країнах обраних для дослідження (табл. 5.4).

Таблиця 5.4

Умовні позначення вхідних показників

№	Назва показника	Умовне позначення показника	Одиниці вимірювання
1	Валовий національний дохід на душу населення	<i>GNI_pp</i>	Дол.
2	Скоригований чистий дохід на душу населення	<i>NetInc_pp</i>	Дол.
3	Частка міського населення	<i>Urb_pop</i>	%
4	Частка земель сільськогосподарського призначення від загальної земельної площі	<i>Agr_land</i>	%
5	Продуктивність агровиробництва (додана вартість на 1 працюючого)	<i>Productiv_agr_prod</i>	Дол.
6	Врожайність зернових культур	<i>Yield_grain</i>	Кг/га
7	Частка лісів від загальної земельної площі	<i>Forests</i>	%
8	Середньорічний обсяг вирубки лісів	<i>Forests_cut</i>	%
9	Обсяг споживання енергії на душу населення (в нафтовому еквіваленті)	<i>Energy_pp</i>	кг
10	Частка обсягу енергії, отриманої із біомаси і відходів	<i>Biomass_energ</i>	%
11	Частка валових заощаджень в структурі валового національного доходу	<i>Gross_savings</i>	%
12	Частка скоригованих чистих заощаджень в структурі валового національного доходу	<i>Net_saving</i>	%
13	Частка обсягу споживання основного капіталу в структурі валового національного доходу	<i>Cons_fix_cap</i>	%

Джерело: складено автором.

Вибір країн здійснювався виходячи з того, що по-перше, вони є сусідами України, а отже стан навколишнього середовища в цих країнах має безпосередній вплив на стан навколишнього середовища України і навпаки ситуація в Україні може мати як позитивний так і негативний вплив на їх

економічний розвиток. По-друге, до переліку країн потрапили ті, які не мають безпосереднього кордону з Україною, але які за критеріями Світового банку відносяться до групи країн з доходом нижче середнього, до яких віднесено і Україну, та які утворились на теренах Радянського Союзу. Таким чином було сформовано групу із 14 країн (Білорусія, Болгарія, Вірменія, Чеська Республіка, Казахстан, Киргизія, Латвія, Молдова, Польща, Російська Федерація, Словацька республіка, Словенія, Україна).

Дослідження стану економіки країни під впливом використання природних ресурсів здійснювалось з використанням регресійного аналізу в наступній послідовності:

- 1) побудова масиву вхідних показників – панельні дані;
- 2) визначення залежної змінної та пояснюючих (фактичних) змінних;
- 3) відбір найбільших значень пояснюючих змінних та структури взаємозв'язків між ними методом головних компонент;
- 4) визначення оптимальної кількості компонент методом Кайзера;
- 5) контроль тісноти лінійного зв'язку між пояснювальними та контрольними змінними шляхом побудови кореляційної матриці;
- 6) вибір типу моделі, яку доцільно побудувати на основі панельних даних (модель із фіксованими ефектами чи модель з випадковими ефектами), на основі тесту Вальда, тесту Бройша-Пагана, тесту Хаусмана;
- 7) логарифмування моделі із випадковими ефектами;
- 8) побудова рівняння регресійної моделі першого типу;
- 9) інтерпретація результатів.

Визначення ключових факторів, які впливають на обсяг скоригованих чистих заощаджень, проводилося за допомогою статистичного пакету STATA 13.0, та, зокрема, вбудованого модуля *Longitudinal/ panel data*, який дозволяє обробляти панельні дані, та спеціальних операторів *xtreg* та *areg*.

Для дослідження панельних даних та виявлення сили зв'язку між факторними та результуючою змінною використовується регресійна модель типу (5.1).

$$y_{it} = \alpha + X_{it}^* \beta + v_{it}, i = 1, \dots, N; t = 1, \dots, T, \quad (5.1)$$

- де i – порядковий номер об'єкта дослідження;
 t – період дослідження;
 α – вільний член;
 β – вектор коефіцієнтів розмірності $K \times 1$;
 y – залежна змінна;
 X_{it}^* – вектор-рядок матриці K пояснюючих змінних;
 v_{it} – помилка регресії.

$$v_{it} = u_i + \varepsilon_{it}, \quad (5.2)$$

- де u_i – індивідуальні ефекти спостережень;
 ε_{it} – залишки моделі.

В якості залежної змінної виступатиме частка скоригованих чистих заощаджень в структурі валового національного доходу; факторних (пояснюючих) змінних – частка міського населення, частка земель сільськогосподарського призначення від загальної земельної площі, продуктивність агровиробництва (додана вартість на 1 працюючого), врожайність зернових культур, частка лісів від загальної земельної площі, середньорічний обсяг вирубки лісів, обсяг споживання енергії на душу населення (в нафтовому еквіваленті), частка валових заощаджень в структурі валового національного доходу та частка обсягу споживання основного капіталу в структурі валового національного доходу; контрольних змінних – валовий національний дохід на душу населення або скоригований чистий дохід на душу населення.

Перш ніж переходити безпосередньо до побудови регресійної моделі, необхідно скоротити кількість пояснюючих змінних, відібравши з них найбільш значимі. Для цього використаємо метод головних компонент. Даний метод дозволить не тільки скоротити кількість змінних, а і дозволить визначити структуру взаємозв'язків між ними. Використовуючи спеціальну вбудовану в STATA команду *pca*, було отримано наступні компоненти (табл. 5.5). Під час проведення методу головних компонент до уваги бралися всі змінні крім залежної, тому максимально можлива кількість виділених компонент може бути 12.

Таблиця 5.5

Результати методу головних компонент

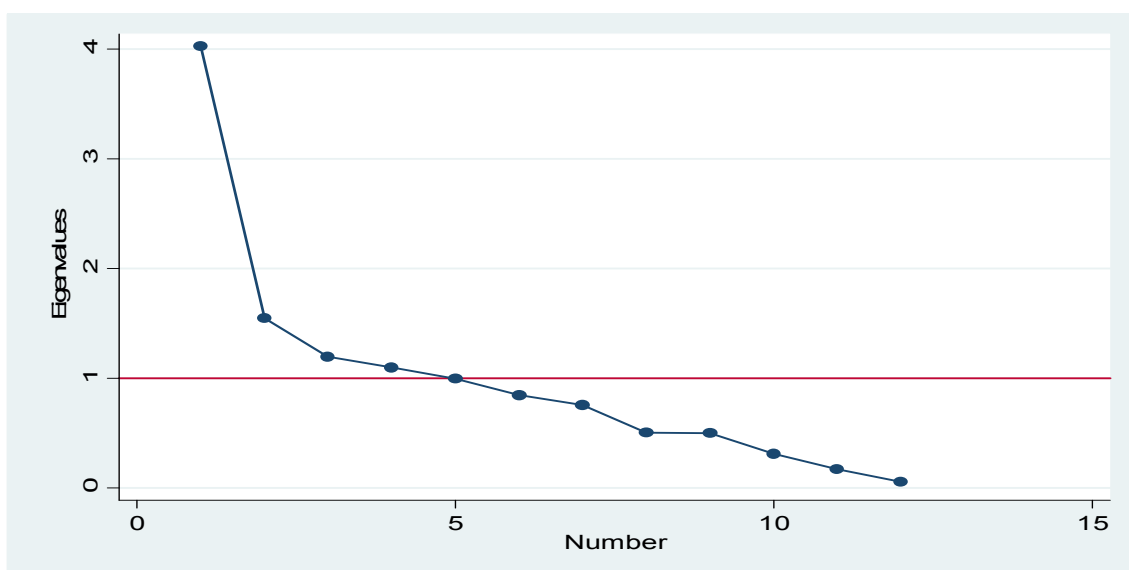
Компонента	Власне значення	Частка від сукупної дисперсії	Кумулятивна частка від сукупної дисперсії
Компонента 1	4,02298	0,3352	0,3352
Компонента 2	1,54851	0,1290	0,4643
Компонента 3	1,19724	0,0998	0,5641
Компонента 4	1,09678	0,0914	0,6555
Компонента 5	0,996228	0,0830	0,7385
Компонента 6	0,843925	0,0703	0,8088
Компонента 7	0,756336	0,0630	0,8718
Компонента 8	0,502299	0,0419	0,9137
Компонента 9	0,498041	0,0415	0,9552
Компонента 10	0,312347	0,0260	0,9812
Компонента 11	0,171963	0,0143	0,9956
Компонента 12	0,053349	0,0044	1,0000

Джерело: складено автором.

В другому стовпці результативної таблиці 5.5 представлено власні значення (дисперсії) кожної із виділених компонент, в третьому – частка кожної компоненти в сукупній дисперсії, в четвертому – кумулятивна (накопичувальна) частка дисперсії. Як бачимо, перша компонента пояснює

33,5 % загальної дисперсії, друга компонента – 12,9 %, що в сумі складає 46,4 % загальної дисперсії. Тобто перші дві компоненти пояснюють майже половину всієї дисперсії. Для того, щоб знайти відповідь щодо оптимальної кількості компонент, які варто залишити в дослідженні, необхідно скористатись методом Кайзера та критерієм каменистого осипу.

Відповідно до методу Кайзера в дослідженні варто залишати ті компоненти, власні значення яких перевищують 1. Таким чином, перші чотири компоненти відповідають цій умові. За допомогою графічного представлення критерію каменистого осипу (рис. 5.7) також можна визначити оптимальну кількість компонент.

Рис. 5.7. Графік каменистого осипу

Джерело: складено автором.

Місце на графіку, де зменшення власних значень компонент зліва направо максимально сповільнюється, є крайньою межею для визначення оптимальної кількості компонент. в даному випадку перші чотири компоненти, які пояснюють 65,5 % всієї дисперсії, є їх оптимальним числом. В табл. 5.6 визначено факторні навантаження, що дало змогу виявити безпосередньо ті змінні, які мають найбільший вплив на загальну структуру дослідження.

Оскільки саме на першу компоненту припадає найбільший відсоток виділеної дисперсії (більше 33 %), тому нами залишено ті змінні, факторні навантаження (коефіцієнти кореляції із компонентою) яких за абсолютним значенням більші ніж 0,3. Таким чином, перелік показників звужився до семи: частки земель сільськогосподарського призначення від загальної земельної площі, продуктивності агровиробництва, частки лісів від загальної земельної площі, частки обсягу енергії, отриманої із біомаси і відходів, частки обсягу споживання основного капіталу в структурі валового національного доходу, валового національного доходу на душу населення та скоригованого чистого доходу на душу населення.

Розподіл змінних у виділених компонентах

Змінна	Компонента 1	Компонента 2	Компонента 3	Компонента 4
<i>Agr_land</i>	-0,3713	0,1731	-0,1416	0,2580
<i>Productiv_agr_prod</i>	0,2967	0,2901	-0,3974	-0,1138
<i>Yield_grain</i>	-0,0327	0,2269	-0,1158	0,6467
<i>Forests</i>	0,4554	-0,1841	0,0700	-0,1165
<i>Forests_cut</i>	-0,0021	0,4863	0,5486	-0,0266
<i>Energy_pp</i>	-0,0232	0,4914	0,2675	-0,4440
<i>Biomass_energ</i>	0,3130	-0,1836	0,0603	0,0601
<i>Gross_savings</i>	-0,0591	0,1088	0,1623	0,3833
<i>Cons_fix_cap</i>	0,2994	0,3230	0,0909	0,2545
<i>GNI_pp</i>	0,4417	0,1264	-0,0881	0,1008
<i>NetInc_pp</i>	0,3915	0,1351	-0,1461	0,0989
<i>Urb_pop</i>	0,1602	-0,3720	0,6031	0,2357

Джерело: складено автором.

Проведений кореляційний аналіз засвідчив, що між пояснювальними та контрольними змінними відсутній тісний лінійний зв'язок, що може негативно вплинути на остаточний вигляд регресійної моделі. На рис. 5.8 представлено кореляційну матрицю розмірністю 8:8.

	<i>Net_saving</i>	<i>Agr_land</i>	<i>Productiv_agr_prod</i>	<i>Forests</i>	<i>Biomass_energ</i>	<i>Cons_fix_cap</i>	<i>GNI_pp</i>	<i>NetInc_pp</i>
<i>Net_saving</i>	1,0000							
<i>Agr_land</i>	-0,2867	1,0000						
<i>Productiv_agr_prod</i>	0,0987	-0,3320	1,0000					
<i>Forests</i>	0,2760	-0,8393	0,4804	1,0000				
<i>Biomass_energ</i>	0,2176	-0,3988	0,1395	0,5710	1,0000			
<i>Cons_fix_cap</i>	-0,3197	-0,1642	0,3762	0,3740	0,4152	1,0000		
<i>GNI_pp</i>	0,1485	-0,5565	0,5373	0,7417	0,4166	0,5463	1,0000	
<i>NetInc_pp</i>	0,0774	-0,4254	0,4751	0,5723	0,3705	0,4455	0,7889	1,0000

Рис 5.8. Кореляційна матриця

Джерело: складено автором.

Проаналізувавши кореляційну матрицю (рис. 5.8), можна сказати, що тісний зв'язок присутній між двома контрольними змінними (коефіцієнт кореляції 0,7889), між змінними валовий національний дохід на душу населення і часткою лісів від загальної земельної площі (коефіцієнт кореляції 0,7417) та змінними часткою лісів від загальної земельної площі і часткою

земель сільськогосподарського призначення від загальної земельної площі (коефіцієнт кореляції $-0,8393$). Для усунення даного явища були видалені деякі змінні із подальшого дослідження. Проаналізувавши значення коефіцієнтів кореляції зазначених пояснювальних змінних із залежною змінною, було виключено дві із п'яти, що викликають високу кореляцію: скоригований чистий дохід на душу населення і частку лісів від загальної земельної площі. Повторна побудова кореляційної матриці без урахування даних змінних (рис. 5.9) підтвердила відсутність тісного зв'язку між пояснювальними змінними (коефіцієнти кореляції менші ніж $0,7$), тобто було усунуто мультиколінеарність. Таким чином, в побудові регресійної моделі беруть участь шість пояснювальних змінних, одна з яких контрольна.

	<i>Net_saving</i>	<i>Agr_land</i>	<i>Productiv_ agr_prod</i>	<i>Biomass_energ</i>	<i>Cons_fix_cap</i>	<i>GNI_pp</i>
<i>Net_saving</i>	1,0000					
<i>Agr_land</i>	-0,2867	1,0000				
<i>Productiv_ agr_prod</i>	0,0987	-0,3320	1,0000			
<i>Biomass_energ</i>	0,2176	-0,3988	0,1395	1,0000		
<i>Cons_fix_cap</i>	-0,3197	-0,1642	0,3762	0,4152	1,0000	
<i>GNI_pp</i>	0,1485	-0,5565	0,5373	0,4166	0,5463	1,0000

Рис. 5.9. Кореляційна матриця після виключення двох змінних

Джерело: складено автором.

Використання панельних даних на відміну від даних, які мають одномірну структуру, має наступні переваги:

- панельні дані дозволяють уникнути такого явища як «зміщення агрегованості» даних, оскільки під час дослідження охоплюється великий проміжок часу, на якому проводиться спостереження за тим чи іншим показником;
- панельні дані завжди включають в себе велику кількість спостережень в розрізі різних об'єктів (країн, підприємств тощо), тому збільшується кількість ступенів свободи, що сприяє зниженню міри колінеарності між факторними змінними. Це дозволяє бути впевненим у ефективності побудованої моделі;
- під час аналізу схожих або суміжних об'єктів, об'єднаних за певним критерієм, панельні дані дозволяють прослідкувати за еволюцією зміни того чи іншого критерію і виявити причини цих змін;
- використовуючи панельні дані, можна проводити аналіз та враховувати індивідуальні особливості між різними економічними сутностями;
- дозволяють уникнути помилок специфікації, які виникають від не включення в модель деяких типів суттєвих змін.

Для того, щоб визначитись який тип моделі (з фіксованими чи випадковими ефектами) найкраще підходить під певний набір панельних даних, використовуються спеціальні критерії (тести): тест Вальда, тест Бройша-Пагана, тест Хаусмана. Зупинимось на кожному тесті окремо.

Тест Вальда призначений для перевірки гіпотези про рівність нулю всіх індивідуальних ефектів для моделі з фіксованими ефектами. Перевіряється виконання наступної гіпотези: $H_0: a_i=0$, де a_i це фактично вільний член в регресійній моделі. Тестова статистика визначатиметься наступним чином (5.3):

$$F = \frac{(e_1' \cdot e_1 - e' \cdot e) / (N-1)}{e' \cdot e / (N \cdot T - N - k)} \approx F_{N-1, NT-N-k}, \quad (5.3)$$

де e – вектор залишків моделі з фіксованими ефектами;

e_1 – вектор залишків моделі з обмеженнями: $x_{it} = Z_{it} \cdot a + \varepsilon_{it}$;

N – загальна кількість показників;

T – кількість періодів дослідження;

k – кількість об'єктів дослідження.

Якщо рівень p , отриманий в STATA під час перевірки тесту Вальда (команда `xttest3`) менший ніж 0,05, то основна гіпотеза відхиляється, тобто регресійна модель з фіксованими ефектами найкращим чином підходить для опису даних. У протилежному випадку – використовуємо модель із випадковими ефектами.

Тест Бройша-Пагана використовується для перевірки наявності індивідуального ефекту в моделі і перевіряє дві гіпотези: $H_0: \sigma_w^2=0$ та $H_1: \sigma_w^2 \neq 0$. Якщо виконується нульова гіпотеза, то виконується наступна рівність (5.4):

$$\frac{\sigma_B^2}{\sigma_w^2} \approx F(N - K, NT - N - K), \quad (5.4)$$

де σ_B^2 та σ_w^2 – оцінки дисперсії помилки регресії в моделях «between» та «within».

В якості тестової статистики для даного тесту використовується показник Лагранжа (5.5):

$$LM = \frac{NT}{2(T-1)} \left[\frac{T^2 \sum_{i=q}^N (\tilde{\varepsilon}_i)^2}{\sum_{i=1}^N \sum_{t=a}^T (\tilde{\varepsilon}_{it})^2} - 1 \right]^2, \quad (5.5)$$

де $\tilde{\varepsilon}$ – залишки регресії.

Для перевірки тесту Бройша-Пагана в програмі STATA реалізовано вбудовано функцію `xttest0`. Якщо рівень p , отриманий в STATA, менший ніж

0,05, то основна гіпотеза відхиляється, тобто регресійна модель з випадковими ефектами найкращим чином підходить для опису даних. У протилежному випадку – використовуємо модель із фіксованими ефектами.

Тест Хаусмана дозволяє зробити вибір між моделями із фіксованими і випадковими ефектами. За його допомогою перевіряється наступна гіпотеза: $H_0: corr(u_i, X_{it})=0$, де u_i випадкові або детерміновані ефекти. Логіка тесту Хаусмана побудована на різниці двох оцінок: $\hat{q} = \hat{b}_{FE} - \hat{b}_{RE}$, де $\hat{b}_{FE}$ оцінка, отримана для моделі з фіксованими ефектами, а $\hat{b}_{RE}$ оцінка, отримана для моделі з випадковими ефектами.

В STATA даний тест проводиться за допомогою команди *xthaus*. Якщо рівень p , отриманий в STATA, менший ніж 0,05, то основна гіпотеза відхиляється, тобто регресійна модель з фіксованими ефектами найкращим чином підходить для опису даних. У протилежному випадку – використовуємо модель із випадковими ефектами.

Проведення дослідження на основі панельних даних передбачає можливість побудови двох основних типів моделей:

- модель із фіксованими ефектами (*Fixed effects model*);
- модель із випадковими ефектами (*Random effects model*).

Особливість моделі із фіксованими ефектами полягає в тому, що кожна факторна змінна не є випадковою, тобто вона була додана до моделі тільки після детального дослідження того чи іншого явища і здійснює свій унікальний вплив на результативну змінну. На відміну від моделі із фіксованими ефектами, в моделі із випадковими ефектами ми обираємо із великої сукупності змінних певний набір показників і використовуємо саме цей набір в подальших дослідженнях, тобто ми не виключаємо випадковий можливий вплив тих показників, які були виключені із розгляду. Для того, щоб визначитись який тип найкраще підходить під певний набір панельних даних, було використано наступні критерії (тести): тест Вальда, тест Бройша-Пагана, тест Хаусмана. За результатами проведеного тесту Хаусмана отримані значення критерію $chi2=10,57$ та імовірності p при цьому 0,1026 свідчать про те, що потрібно обирати модель із випадковими ефектами. Крім того, тест Бройша-Пагана також підтверджує дану тезу. Тому під час побудови регресійного рівняння, скористаємось вбудованою функцією в STATA *xtreg* із відповідним ідентифікатором в кінці *re* (*Random effects*). Отримані результати моделювання представлені в наступній таблиці (табл. 5.7).

Отримані параметри рівняння регресії засвідчують, що статистично значимими є тільки два: параметр біля змінної Consumption of fixed capital та вільного члена. В цілому модель є статистично значимою так як $p = 0,000$, що є меншим ніж 0,05 при рівню довіри 0,95, проте коефіцієнт детермінації $R^2 = 0,42$ показує недостатній зв'язок між пояснювальними та залежною змінною. Для покращення результатів моделі було зроблено логарифмування всіх змінних і побудовано нову модель. Результати нової регресійної моделі представлені в табл. 5.8.

Таблиця 5.7

Результати регресійної моделі із випадковими ефектами

Змінна	Параметр рівняння регресії	Станд. пом.	z	p	Результат
Agricultural land	-0,1005071	0,0638678	-1,57	0,116	Не є стат. знач.
Agricultural productivity	0,0104055	0,0207421	0,50	0,616	Не є стат. знач.
Energy from biomass products and waste	0,0644652	0,1795521	0,36	0,720	Не є стат. знач.
Consumption of fixed capital	-1,064107	0,1337304	-7,96	0,000	Стат. знач.
Gross National Income per capita	0,3379091	0,196773	1,72	0,086	Не є стат. знач.
вільний член	23,27867	4,458594	5,22	0,000	Стат. знач.
$R^2 = 0,42$ $Wald\ chi2 = 79,61, p = 0,000$					

Джерело: складено автором.

Таблиця 5.8

Результати регресійної моделі із випадковими ефектами, побудована на основі прологарифмованих змінних

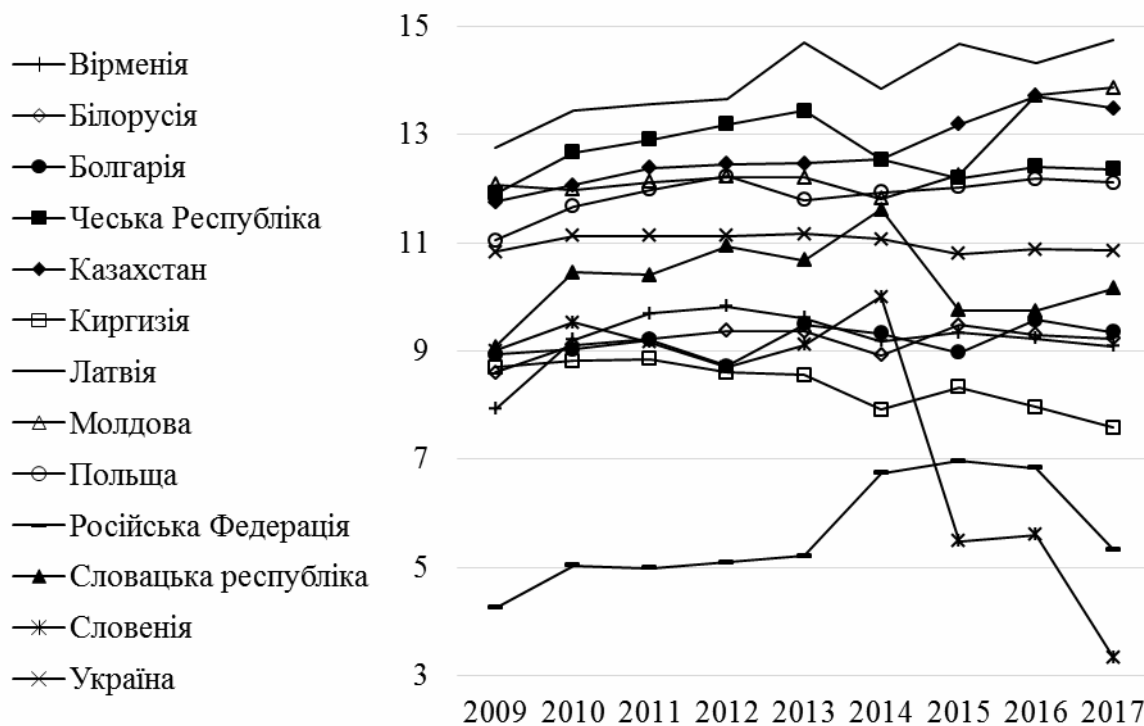
Змінна	Параметр рівняння регресії	Станд. пом.	z	p	Результат
Agricultural land	0,1280044	0,3017685	0,42	0,021	Стат знач
Agricultural productivity	-0,0316323	0,123798	-0,26	0,798	Не є стат. знач.
Energy from biomass products and waste	0,2393915	0,0925169	2,59	0,010	Стат. знач.
Consumption of fixed capital	-0,1408401	0,0212767	-6,62	0,000	Стат. знач.
Gross National Income per capita	0,238069	0,1958744	1,22	0,224	Не є стат. знач.
вільний член	2,674028	1,321778	2,02	0,043	Стат. знач.
$R^2 = 0,65$ $Wald\ chi2 = 52,97, p = 0,000$					

Джерело: складено автором.

Після логарифмування змінних результати моделі були покращені. Три параметри із п'яти стали статистично значимими: Agricultural land, Energy from biomass products and waste, Consumption of fixed capital. В цілому модель залишилась також статистично значимою так як $p = 0,000$, що є меншим ніж 0,05 при рівню довіри 0,95, а коефіцієнт детермінації $R^2 = 0,65$, що демонструє достатньо сильний зв'язок між пояснювальними та залежною змінною. Отже, загальний вигляд моделі оцінки впливу змінних на обсяг скоригованих чистих заощаджень буде наступним (5.6):

$$Net\ saving = 2,674 + 0,128Agr\ land - 0,032Productiv\ agr\ prod + 0,239Biomass\ energy - 0,141Cons\ fix\ cap + 0,238GNI\ pp \quad (5.6)$$

Отримані змодельовані значення показника скориговані чисті заощадження (% ВВП) для кожної країни за аналізований період подані на рис. 5.10.

Рис. 5.10. Скориговані чисті заощадження (% ВВП) змодельоване значення
Джерело: складено автором.

Отже, отримані результати дослідження засвідчують, що ряд країн (Латвія, Чеська республіка, Казахстан, Польща, Молдова) мають протягом аналізованого періоду не лише високий показник скоригованих чистих заощаджень, порівняно з іншими країнами, але і демонструють його покращення, що свідчить про сприятливу ситуацію в країні щодо стану навколишнього середовища, а також позитивну динаміку у формуванні сталої економіки. З-поміж інших країн Україна демонструє сталу поведінку показника, але з незначною низхідною динамікою. Водночас ряд країн

демонструють значно гірший стан зазначеного показника, що свідчить про погіршення ситуації через їх низхідну динаміку (Словацька республіка, Киргизька республіка, Болгарія). На фоні всіх країн значно виділяються показники по двох країнах – Словенія та Російська Федерація. Особливо негативною є динаміка Словенії, яка з 2014 демонструє різку низхідну динаміку. Стосовно Російської Федерації, то із обраного переліку країн її ситуація суттєво відрізняється від інших, і не зважаючи на позитивні зрушення протягом 2014–2016 років, в 2017 році було продемонстровано негативну динаміку.

Отже за результатами проведеного дослідження можна зробити висновок, що зі збільшенням частки земель сільськогосподарського призначення від загальної земельної площі на 1 % частка скоригованих чистих заощаджень в структурі валового національного доходу збільшиться відповідно на 0,13 %; зі збільшенням обсягу споживання енергії на душу населення (в нафтовому еквіваленті) на 1 % частка скоригованих чистих заощаджень в структурі валового національного доходу збільшиться відповідно на 0,24 %; зі збільшенням частки обсягу споживання основного капіталу в структурі валового національного доходу на 1 % частка скоригованих чистих заощаджень в структурі валового національного доходу зменшиться відповідно на 0,14 %; із зростанням продуктивності агровиробництва на душу населення на 1% частка скоригованих чистих заощаджень в структурі валового національного доходу зменшиться на 0,03 %. Даний показник не є статистично значимим, але його не можна ігнорувати, оскільки він може слугувати сигналом того, що зростання продуктивності агровиробництва відбувається шляхом виснаження основного капіталу країн. Це вимагає більш швидкого та в більших обсягах впровадження технологій природного агровиробництва, яке сприяє збереженню землі, підвищенню родючості ґрунту без застосування хімічних добрив, пестицидів, гербіцидів, тощо з метою покращення навколишнього природного середовища, особливо враховуючи ту ситуацію, що в Україні питома вага агарного сектору у ВВП країни з року в рік зростає.

ПІСЛЯМОВА

В кінці ХХ століття сформувалась парадигма сталого розвитку як реакція на занадто інтенсивне запровадження технологій, що шкодять стану навколишнього середовища та мають негативні наслідки не лише для нинішнього, а і для прийдешніх поколінь. Формування парадигми відбувалось в декілька етапів, та поступово супроводжувалось зміною пріоритетів. В результаті нами виокремлено три базових етапи, в межах яких відбувались змістовні зрушення: перший етап (друга половина ХХ ст.) – закладено фундамент, визначено базові принципи та завдання забезпечення сталого розвитку людства; другий етап (90-ті рр. ХХ ст. – 2007 рік) – здійснено формальне закріплення парадигми сталого розвитку в документах світових організацій, в документах наднаціонального та національного рівнів, визначено базові цілі розвитку тисячоліття та зміщено акцент від екологічної та соціальної складової в сторону економічної; третій етап (2008 р до теперішнього часу) – зміна вектору парадигми сталого розвитку та поява концепції «зеленої економіки», яка стає базовою в розвитку світової та національних економік.

Поступово відбулось формування базових інструментів підтримки «зеленої економіки», серед яких ключову роль відіграють саме фінансові інструменти, що в свою чергу призвело до появи «зелених» фінансових інструментів, наслідком чого стала і поява концепції «зелених» фінансів, яку в тій чи іншій формі підтримують більше 170 країн світу. В роботі запропоновано суб'єктно-об'єктну характеристику фінансової системи сталого розвитку та визначено «зелені» фінанси як сегмент фінансової системи в межах якої формується сукупність економічних відносин між економічними агентами (державними інститутами, приватними інвесторами та фінансовими посередниками) на субнаціональному, національному та наднаціональному рівнях, що виникають з приводу формування, використання та регулювання фінансових інструментів з метою забезпечення сталого розвитку економіки та отримання економічного, екологічного та соціального ефекту.

В рамках проведеного дослідження визначено та охарактеризовано базові «зелені» фінансові інструменти – зелені державні фонди, зелені кредити, зелені інвестиції, облігації, деривативи та «зелене» страхування, а також виокремлено інструменти змішаного фінансування. Для ефективною реалізації концепції «зелених» фінансів систематизовано ключові умови ефективного фінансового забезпечення «зелених» проектів. В цілому, поява «зелених» фінансів є дуже важливою з точки зору усунення існуючого суттєвого розриву між фінансовим та реальним сектором економіки, враховуючи, що всі «зелені» фінансові інструменти безпосередньо пов'язані з реальними проектами в різних сферах економіки. Цей підхід має дуальні наслідки для забезпечення сталого розвитку, а саме сприяє покращенню ситуації з вбудованими в парадигму сталого розвитку екологічного, соціального та економічного імперативів через покращення якості життя, шляхом фінансування зелених технологій, а також через зменшення розриву між обсягами фінансових та реальних активів, що є

причиною глобальних, регіональних та національних фінансових криз останніх років.

На основі проведеного компаративного аналізу дефініції «фінансове забезпечення» та розуміння терміну «природного агровиробництва» запропоновано нову концепцію фінансового забезпечення природного агровиробництва, яка має мультиканальний характер та являє собою сукупність економічних відносин, що виникають між стейкхолдерами різних рівнів у процесі мультиканального формування, розподілу та використання фінансових ресурсів природного агровиробництва через цільові фінансові інструменти задля досягнення мети сталого розвитку економіки та соціуму у відповідності до визначених принципів. В межах концепції виокремлено канали формування фінансового забезпечення та узгоджено їх із відповідними об'єктами – фінансовими ресурсами та методами, які згруповано в дві групи: традиційні – самофінансування, ринкове та бюджетне фінансування та альтернативне у вигляді краудфандингу та його різних моделей та у вигляді грантових коштів.

Для забезпечення комплексного підходу в роботі запропоновано комплексні засади інституційного забезпечення розвитку природного агровиробництва як сукупності законодавчих, інформаційних, інфраструктурних та фінансових заходів, що здійснюють суб'єкти та інститути регулювання на національному, субнаціональному та мікрорівнях, з метою динамічного розвитку природного агровиробництва та досягнення соціально-еколого-економічного ефекту. Виокремлено три ключових блоки інституційного забезпечення: блок регулювання природного агровиробництва, блок ринку органічної продукції та третій блок – блок що визначає основні напрями (правові, інформаційні інфраструктурні та фінансові) подальшого розвитку природного агровиробництва в Україні. Пріоритетними напрямками формування інституційного забезпечення фінансування сталого розвитку агровиробництва України є здійснення кластеризації аграрного сектору шляхом створення сучасної інституції – інноваційно-орієнтованого кластеру аграрного сектору. На прикладі Дніпропетровської області доведено, що саме завдяки створенню інноваційно-орієнтованого кластеру аграрного сектору в регіоні стане можливим активізація впровадження в практику аграрного виробництва принципів сталого розвитку (завдяки підвищенню інноваційного рівня діяльності аграрних підприємств через перехід на застосування технологій природного агровиробництва), підвищення конкурентоспроможності агробізнесу, створення системи підготовки спеціалізованих кадрів, формування умов для сталого розвитку сільських територій і тим самим забезпечення умов існування сталого розвитку аграрної сфери. Запропоновано основні напрями удосконалення Концепції розвитку сільських територій.

Враховуючи, що природне агровиробництво цілком відповідає концепції «зеленої економіки» і є одним із фундаментальних її елементів, його фінансове забезпечення може відбуватись із використанням «зелених» фінансових інструментів, в роботі запропоновано та охарактеризовано альтернативні джерела. Зокрема проаналізовано можливості використання краудфандингу, враховуючи наявність та функціонування в Україні краудфандингових

платформ. Для цього здійснено класифікацію краудфандингу за різними ознаками, проведено його SWOT-аналіз як об'єкту фінансового забезпечення, а також доведено можливість його використання саме для фінансування природного агровиробництва, враховуючи світовий досвід.

З метою визначення базових методів фінансового забезпечення природного агровиробництва було проведено ґрунтовний аналіз сучасного стану фінансового забезпечення підприємств, задіяних в агровиробництві. Визначено, що аграрний сектор в Україні є базовим сектором економіки, який наращує обсяги виробництва та реалізації своєї продукції та є ключовим у формуванні рентабельної національної економіки, оскільки всі підприємства, незалежно від масштабів їх діяльності (великі, середні, малі) демонструють позитивний фінансовий результат – чистий прибуток. Майновий стан підприємств є цілком задовільним та сприяє зростанню обсягів виробництва, але існує певне застереження щодо показників оборотності, зокрема дебіторської заборгованості, адже в цілому в секторі погіршується стан розрахункової дисципліни та уповільнюється оборотність коштів. Підприємства поступово переходять від активного до пасивного сальдо розрахункового балансу.

Стосовно сформованого капіталу аграрних підприємств, який є відображенням стану та структури фінансового забезпечення, то наразі формується негативна тенденція функціонування підприємств за рахунок поточних короткострокових зобов'язань, зокрема кредиторської заборгованості, що підтверджує висновок щодо стану розрахункового балансу підприємств. Підприємства суттєво зменшують обсяги банківського кредитування, в зв'язку з високою вартістю цього капіталу. Показниками, що характеризують стан фінансового забезпечення, особливо з точки зору його перспектив є показники фінансової стійкості. Останню запропоновано розглядати через призму формування структури капіталу підприємства, та під якою варто розуміти формування капіталу підприємства у таких обсягах, та такому співвідношенні видів капіталу та за такою ціною, які створюють умови для розширеного відтворення підприємства із забезпеченням поточної та перспективної платоспроможності та таргетованого рівня фінансового ризику. В результаті аналізу було обґрунтовано зростання значення методу самофінансування за рахунок чистого прибутку, що отримують підприємства, в зв'язку з чим запропоновано доповнити показники, що характеризують стан фінансового забезпечення наступними: коефіцієнтом нагромадження власного капіталу та коефіцієнтом самофінансування.

Формування сектору природного агровиробництва в Україні визначено одним із пріоритетних напрямів в Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 роки. Зокрема одним із напрямів за якими передбачається надавати державну та фінансову підтримку фермерським господарствам та сільськогосподарським кооперативам є стимулювання переходу фермерських господарств на виробництво органічної продукції (сировини). Особливу роль у фінансовому забезпеченні природного агровиробництва відіграє кредитна кооперація. Розвиток кредитної кооперації в

Україні гальмується також затиснутістю діяльності кредитних спілок з боку законодавства, що не відповідає світовому досвіду та потребам практичної діяльності в сучасних умовах. Вузким місцем є обмеження переліку господарських і фінансових операцій, які мають право здійснювати кредитні кооперативи.

В світовій практиці вагому роль у фінансовому забезпеченні природного агровиробництва відіграють кооперативні банки, які наразі в Україні відсутні, вони би могли бути створені на базі великих кредитних спілок, але частка кредитування кредитними спілками фермерських та особистих селянських господарств є несуттєвою. Причинами цього є в першу чергу недосконалість вітчизняного законодавства, зокрема в частині диверсифікації їх фінансової діяльності, а також відсутності ринку землі, яка в усьому світі є об'єктом застави при кредитних операціях селянських фермерських господарств. Крім того, враховуючи високий рівень ризику аграрного виробництва, в Україні слабо розвиненим є сектор агрострахування. В основному страхування відбувається лише в тих випадках, коли агровиробники звертаються за кредитами до банків, і агрострахування є однією із умов його отримання. Крім того, в роботі на основі структурного моделювання доведено, що ключову роль в формуванні джерел фінансового забезпечення відіграє наявність державної фінансової підтримки, яка виступає індикатором та стимулятором для банківського та страхового сектору фінансового ринку щодо доцільності вкладання капіталу в аграрне виробництво.

В роботі проведено SWOT-аналіз розвитку природного агровиробництва та його фінансового забезпечення, що дозволило виокремити сильні та слабкі позиції, та сформулювати можливості його подальшого розвитку а також ризики, які супроводжують цей процес. Зокрема з точки зору фінансового забезпечення встановлено, що сильними сторонами є зростання обсягів реалізації продукції, високий рівень рентабельності, але слабкою є позиція, що пов'язана з відсутністю державної фінансової підтримки. В даному випадку ця проблема може бути вирішена після вступу в силу в 2019 році прийнятого в липні 2018 року Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції». Крім того, вважаємо, що природне агровиробництво має значний потенціал в залученні фінансових ресурсів з альтернативних джерел – різних видів краудфандингу – краудлендінгу, краудінвестингу, та проектів з винагородою нефінансового характеру. В Україні абсолютно не використаним є потенціал розвитку природної аквакультури, при ефективному фінансовому забезпеченні та сприятливих природно-кліматичних умовах цей сектор може розвиватись дуже ефективно.

Проведений кореляційно регресійний аналіз розвитку ринку органічної продукції США, який становить половину всього світового ринку такої продукції дозволив зробити висновки, що статистично значущим для розвитку ринку є не стільки розмір земель, що обробляються за технологією природного агровиробництва, скільки кількість виробників такої продукції: чим більше виробників будуть пропонувати свою продукцію, тим більш насиченим буде

ринок, а отже більшим може виявитись рівень охоплення споживачів органічної продукції.

В роботі проведено дослідження на основі панельних даних та побудовано регресійну модель з випадковими ефектами щодо визначення впливу розвитку природного агровиробництва на стан навколишнього середовища та показника скоригованих чистих заощаджень, який на відміну від показника валового внутрішнього продукту, відображає стан інтенсивності використання наявних в країні природних ресурсів – стан їх виснаження під впливом розвитку економіки. Аналіз проведено на основі даних 14 країн, які є сусідами України, та країн, які сформувались на теренах колишнього Радянського Союзу і за критеріями Світового банку відносяться до групи країн з доходом нижче середнього, до яких віднесено і Україну. Доведено позитивний вплив зростання обсягу земель природного агровиробництва на стан навколишнього середовища, що проявляється у покращенні показника скориговані чисті заощадження.

В цілому формування ефективної моделі фінансового забезпечення природного агровиробництва буде слугувати формуванню в Україні сталої економіки з включеним «зеленим зростанням».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абакуменко О.В. Краудфандинг як інструмент фінансування інноваційно-технологічних проєктів / О.В. Абакуменко, Б.І. Куценко // Чернігівський науковий часопис. Серія 1 «Економіка і управління». – 2016.– № 1 (7). – С. 52 – 60.
2. Агапова Е.В. Анализ международных документов по вопросам развития «зеленой» экономики и «зеленого» роста / Е.В. Агапова, С.А. Липина, А.В. Липина, А.В. Шевчук. – М., 2016. – 93 с.
3. Агеева А.Н. Партиципативные социальные технологии принятия муниципальных управленческих решений в зарубежных странах / А.Н. Агеева.– 2017. – № 8. – С. 38 – 41.
4. Андреева Ю.Ю. Введение в краудсорсинг – один из инновационных инструментов развития высшего образования [Електронний ресурс] / Ю.Ю. Андреева. – 2014. – № 1(1).– Режим доступу: http://cbi2013.isis.tuwien.ac.at/?page_id=423
5. Антоненко Семен Свиридович : бібліогр. Покажч. Наук. Пр. за 1956 – 2015 роки / уклад. В.М. Писаренко, А.С. Антоненко; наук. Ред. В.А. Вергунов. – К.: ТОВ «Видавництво «Зерно», 2015. – 480 с.
6. Ареф'єва О.В. Оцінка фінансового стану підприємства / О.В. Ареф'єва // Формування ринкових відносин в Україні.– 2006. – № 6. – С. 57 – 61.
7. Артеменко В.Б. Структурне моделювання зв'язків між критеріями ефективності регіональних соціально-економічних систем / В.Б. Артеменко // Індуктивне моделювання складних систем. – 2015.– № 7. – С. 59 – 68.
8. Артьомова Т.І. Некомерційна сфера економіки як середовище становлення інститутів розвитку: світовий досвід і реалії України [Електронний ресурс] / Т.І. Артьомова. – Режим доступу: [//www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?...PDF](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?...PDF)
9. Архипова В.В. «Зеленые финансы» как средство для решения глобальных проблем / В.В. Архипова // Экономический журнал ВШЭ. – 2017. – Т. 21. – № 2. – С. 312 – 332.
10. Баєр Т.А. Перспективи конкурентоспроможності сільськогосподарських товаровиробників / Т.А. Баєр // Економіка, праця, управління в сільському господарстві. – 2014.– № 2(19).– С. 90–92.
11. Баутин В.М. «Зеленая» экономика как новая парадигма устойчивого развития / В.М. Баутин // Известия ТСХА. – 2012. – Вып. 2.– С. 3 – 4.
12. Бидик А.Г. Теоретична структура механізму фінансового забезпечення розвитку сільських територій / А.Г. Бидик // Інноваційна економіка.– 2013.– № 3(41).– С. 156 – 162.
13. Білик М.Д. Сутність і оцінка фінансового стану підприємств / М.Д. Білик // Фінанси України.– 2005.– № 3.– С. 117–129.
14. Білошапка В.А. Резерви зростання результативності бізнесу в умовах економічного спаду / В.А. Білошапка // Актуальні проблеми економіки.– 2013.– № 1(155).– С. 115–117.
15. Бірман В.Ф. Про молочну галузь як чинник сталого розвитку великих підприємств / В.Ф. Бірман, І.Б. Рудська // Економіка, праця, управління в сільському господарстві.– 2014.– № 3(20).– С. 78–81.
16. Економіка підприємства: теорія і практикум : [навч. посіб.] / В.І. Блонська; за ред. доц. Н.Г. Міценко, доц. О.І. Яценко.– Львів : Магнолія, 2012.– 688 с.

17. Блудова Т.В. Розробка значимого набору показників з урахуванням нормативів для моделювання фінансового стану підприємства і управління його діяльністю / Т.В. Блудова, М.С. Островська // Формування ринкових відносин в Україні. – 2005.– № 6.– С. 67 – 72.
18. Болдарук Д.Ю., Болдарук И.И. Краудфандинг как новый источник финансирования инновационной деятельности в сельском хозяйстве RJOAS / Д.Ю. Болдарук, И.И. Болдарук.– 2015.– № 6 (42).– С. 22 – 28.
19. Бондарчук Н.В. Напрями державної підтримки у сфері природного агро виробництва / Н.В. Бондарчук // Вісник Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету. – 2015.– № 1.– С. 157 – 161.
20. Бородіна О.М. Інституційні засади змін державної підтримки аграрного сектора України відповідно до вимог СОТ / О.М. Бородіна, С.В. Киристюк // Економіка і прогнозування. – 2008.– № 3.– С. 87 – 105.
21. Бречко О.В. Фінансовий механізм державного регулювання економіки регіону (на прикладі Тернопільської області): дис. ... канд. екон. наук : 08.02.03 / О.В. Бречко. – К.: КНЕУ, 2004. – 236 с.
22. Булгакова Ю.В. Деятельность в рамках программы ООН по окружающей среде (ЮНЕП) по продвижению концепции зеленой экономики как части глобальной системы [Электронный ресурс] / Ю.В. Булгакова. – Режим доступа : https://elibrary.ru/download/elibrary_29767383_31758096.pdf
23. Булеца Н.В. Особливості процесу партисипативного бюджетування в Україні / Н.В. Булеца // Причорноморські економічні студії. – 2016. – Вип. 8.– С. 159 – 165.
24. Буркинский Б.В. Экономико-экологические основы регионального природопользования и развития: монография / Б.В. Буркинский, В.Н. Степанов, С.К. Харичков; под науч. ред. Б.М. Буркинского. – Одесса: Феникс. ИПРЭИ НАН Украины, 2005. – 575 с.
25. Бурляй А.П. Роль України у формуванні пропозиції європейського ринку органічної продукції / А.П. Бурляй, О.О. Гуцаленко // Економічний часопис – XXI. – 2013.– № 11 – 12 (2).– С. 15 – 18.
26. Бютикофер Р. Новый курс зеленых. Экономический и финансовый кризисы / Р. Бютикофер, С. Гиголбд. – Воронеж, 2011. – 48 с.
27. Вагин В.В. Теоретические аспекты развития инициативного бюджетирования в России / В.В. Вагин // Финансовый журнал. – 2016.– № 3.– С. 105 – 114.
28. Вагин В.В. Инициативное бюджетирование и смежные практики / В.В. Вагин, Н.А. Шаповалова // Финансовая аналитика: проблемы и решения. – 2016.– № 38. – С. 2 – 19.
29. Варшавська Н. Аналіз європейського ринку органічної продукції [Електронний ресурс] / Н. Варшавська // Economic and low paradigm of modern society. – 2016.– № 2. – Режим доступу: <https://studlib.org.ua/index.php/eprs/article/view/84>.
30. Васильєв О.В. Краудфандинг – сучасний інструмент фінансування розвитку інтелектуального капіталу / О.В. Васильєв, С.С. Матющенко // Економічна наука. – 2016.– № 18.– С. 36 – 40.

31. Возняк Г.В. Інноваційна діяльність промислових підприємств та способи її фінансування в Україні : монографія / Г.В. Возняк, А.Я. Кузнецова. – К. : УБС НБУ, 2007. – 183 с.
32. Воронцова А.С. Фінансове забезпечення розвитку системи освіти впродовж усього життя: дис. .. канд. екон. наук: 08.00.08 – гроші, фінанси і кредит / А.С. Воронцова. – Суми: СумДУ, 2018. – 272 с.
33. Гаваза Є.В. Ринок органічної продукції та його інфраструктура: сучасний стан і перспективи розвитку / Є.В. Гаваза // Економіка АПК. – 2014.– № 5.– С. 131 – 135.
34. Галабурда М.К. Фінансове забезпечення економічної політики в Україні : дис. .. канд. екон. наук : спец. 08.01.01 / М.К. Галабурда. – К., 2003. – 278 с.
35. Гангал Л.С. Аналіз фінансового стану аграрних підприємств різних організаційно-правових форм та шляхи його поліпшення / Л.С. Гангал // Інноваційна економіка. – 2014.– № 2 (51).– С. 58 – 70.
36. Гарлицька Д.А. Побудова зеленої економіки – основна складова європейської інтеграції України / Д.А. Гарлицька // Економічний аналіз. – 2017. – Том 27.– № 2.– С. 15–19.
37. Гаруст Ю.В. Організаційно-правова структура фінансової системи України за сферами виникнення фінансових відносин [Електронний ресурс] / Ю.В. Гаруст, Т.А. Кобзева // Форум права.– 2015.– № 5.– С. 27–38. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2015_5_7
38. Гацька Л.П. «Зелені» перспективи фінансового розвитку [Електронний ресурс] / Л.П. Гацька // International Scientific Journal «Internauka». Series: «Economic Sciences». – Режим доступу: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/15079910273889.pdf>
39. Гацька Л.П. Тенденції екологізації фінансової системи, можливості для країн, що розвиваються / Л.П. Гацька // Гроші, фінанси і кредит. – 2017.– № 5(61).– С. 187 – 191.
40. Герасимова І.Ю. Аналіз стану та динаміки розвитку фінансів домогосподарств як інституційної економічної одиниці / І.Ю. Герасимова // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2017.– № 19.– С. 387 – 393.
41. Гетьман О.О. Економіка підприємства : [підручник] / О.О. Гетьман. – К. : ЦНЛ, 2010. – 488 с.
42. Гладій С. Фінансовий механізм інвестування інноваційного розвитку: теоретико-методологічний підхід до управління / С. Гладій // Наука молода. – 2005.– № 3.– С. 109 – 115.
43. Глобальные кризисы: национальный хаос? – на пути к "зеленой" экономике, а также решение многочисленных проблем и реализация возможностей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unep.com.ru/unep/gei.html>
44. Гончаренко В.В. Про зміну концепції розвитку системи кредитної кооперації та її можливий вплив на кредитнокооперативний сектор національної економіки / В.В. Гончаренко // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. – 2011.– № 5(50).– С. 99-107.

45. Гончаренко М.В. Теоретичні засади сталого розвитку територій / М.В. Гончаренко // Теорія та практика державного управління. – 2014. – Вип. 1(44). – С. 1 – 8.
46. Горобченко Д.В. Макроекономічне оцінювання сестейнового (сталого) розвитку [Електронний ресурс] / Д.В. Горобченко, В.І. Вороненко. – Режим доступу : https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/45527/1/Voronenko_osinka_stalogo_rozvytku.pdf
47. Горячук В.Ф. Концептуальна модель широкого розуміння капіталу. Ефективна економіка [Електронний ресурс] / В.Ф. Горячук. – 2012. – № 3. – Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=987>
48. Грановська В.Г. Перспективи розвитку ринку органічної продукції в Україні / В.Г. Грановська // Економіка АПК. – 2017. – № 4. – С. 31 – 32.
49. Гривківська О.В. Джерела фінансування підприємств аграрного сектора економіки / О.В. Гривківська // Формування ринкових відносин в Україні. – 2004. – Вип. 4 (35). – С. 89 – 92.
50. Громадська спілка «Український органічний кластер». Офіційний сайт. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://organiccluster.com.ua/strategy/>
51. Губенко В.І. Харчова промисловість: внутрішні і зовнішньоекономічні проблеми галузі та механізм адаптації при вступі до СОТ / В.І. Губенко // Держава та регіони. Сер. : «Економіка та підприємництво. – Запоріжжя. – 2005. – № 4. – С. 65-70.
52. Гудзь О.Є. Побудова мультिकанального фінансового забезпечення інноваційного розвитку підприємства / О.Є. Гудзь, С. Байрамов // Облік і фінанси. – 2016. – № 3(73). – С. 57 – 62.
53. Гуськов А.И. Инструментарий продвижения органической продукции на европейский рынок: опыт и перспективы для России [Електронний ресурс] / А.И. Гуськов // Управление экономическими системами. – 2013. – № 12. – Режим доступу : <http://uecs.ru/marketing/item/2614-2013-12-12-10-19-08>
54. Дадашев Б.А. Кредитні кооперативи в Україні: проблеми і перспективи розвитку / Б.А. Дадашев // Вісник Української академії банківської справи. – 2001. – № 10. – С.43 – 45.
55. Данилишин Б.М. Устойчивое развитие в системе природно-ресурсных ограничений / Б.М. Данилишин, Л.Б. Шостак. – К.: СОПС Украины НАНУ, 1999. – 367 с.
56. Дворецкая А.Е. Зеленое финансирование как современный тренд глобальной экономики / А.Е. Дворецкая // Вестник Академии. – 2017. – № 2. – С. 60 – 65.
57. Державне фінансове регулювання економічних перетворень : монографія / І.Я. Чугунов, А.В. Павелко, Т.В. Канєва, та ін. ; за заг. ред. А.А. Мазаракі. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2015. – 376 с.
58. Дехтяр Н.А. Фінансовий механізм діяльності суб'єктів господарювання : монографія / Н.А. Дехтяр, О.В. Люта, Н.Г. Пігуль. – Суми : Університетська книга, 2011. – 181 с.
59. Дмитрів В. Фінансове регулювання інноваційного розвитку економіки України / В. Дмитрів // Світ фінансів. – 2012. – № 4. – С. 136 – 141.

60. Добровольська О.В. Фінансування сільськогосподарських підприємств / О.В. Добровольська // Вісник Дніпропетровського державного аграрного університету. Серія: Економічні науки. – 2012.– №2. – С.176–178.
61. Добровольская Е.В. Совершенствование деятельности кредитных союзов на рынке небанковских финансовых услуг / Е.В. Добровольская // Економіка та держава. – 2016.– №5 травень. – С.58-61.
62. Добровольська О. Запровадження нових механізмів кредитування сільськогосподарських товаровиробників в умовах формування кооперативних засад інфраструктури ринку / О. Добровольська // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія Економічні науки. – 2016. – Вип.43, ч.2.– С. 37-44.
63. Добровольська О. Зелена економіка: теорія та практика імплементації в Україні / О. Добровольська // Соціально-економічні проблеми і держава. – 2018. – Вип. 1 (18).– С. 196-205.
64. Добровольська О. Кооперативна та банківська системи кредитування на сучасному етапі розвитку економіки / О. Добровольська // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. – 2014. – Вип. 19. – Частина 1.– С. 35-41.
65. Добровольська О. Особливості діяльності кредитних спілок в умовах фінансової кризи Nowoczesna edukacja: filozofia, innowacja, doświadczenie Nr 4(2015). Łódź : Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki i Umiejętności. P. 206-210.
66. Добровольська О. Особливості кредитування кредитними спілками Міжнародна науково-практична конференція «Соціально-економічні підсумки 2014 року: реалії та перспективи: матеріали» (Львів, 26-27 грудня 2014 року) /ГО «Львівська економічна фундація». – 2014. – Ч.1. – С. 27–29.
67. Добровольська О. Ринок факторингових послуг: проблеми розвитку та перспективи / О. Добровольська // Вісник Дніпропетровського державного аграрного університету. Серія: Економічні науки. – 2013.– №1. – С.181–184.
68. Добровольська О., Дорошенко Н. Особливості кредитування населення на споживчі потреби / О. Добровольська // Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. –2012. – Вип. 1(4). – Том 3.– С. 284–289.
69. Добровольська О.В. «Зелені фінанси» як складова парадигми сталого розвитку / О.В. Добровольська // Бізнес Інформ. – 2018.– № 5.– С. 287 – 294.
70. Добровольська О.В. Контролінг як засіб створення довгострокових конкурентних переваг на підприємстві [Електронний ресурс] / О.В. Добровольська // Ефективна економіка. – 2010.– №1. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=111>
71. Добровольська О.В. Концепція розвитку системи кредитної кооперації: реалії та перспективи / О.В. Добровольська // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент. – 2015.– Вип. 14.– С. 251-254.
72. Добровольська О.В. Кредитна кооперація: проблеми та перспективи розвитку в Україні / О.В. Добровольська // Вісник Запорізького національного університету. Серія Економічні науки. – 2017.– №1 (33).– С. 88-97.

73. Добровольська О.В. Кредитна політика у сфері кредитної кооперації / О.В. Добровольська // Український журнал прикладної економіки. – 2017. – Том 2.– № 3.– С. 63–73.
74. Добровольська О.В. Кредитні спілки на фінансовому ринку України / О.В. Добровольська // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка і менеджмент». – 2016. – Вип. 12 (70).– С. 15–19.
75. Добровольська О.В. Міжнародний досвід та стандарти регулювання діяльності кредитних спілок [Електронний ресурс] / О.В. Добровольська // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2015. – Вип.. №7. – Режим доступу: <http://global-national.in.ua/issue-7-2015/15-vipusk-7-veresen-2015-r/1312-dobrovolska-o-v-mizhnarodnij-dosvid-ta-standarti-regulyuvannya-diyalnosti-kreditnikh-spilok>
76. Добровольська О.В. Оптимізація фінансових ресурсів підприємств. / О.В. Добровольська // Науковий вісник Запорізького національного університету. Серія: Економічні науки. – 2011.– №3. – С. 214-220.
77. Добровольська О.В. Правове забезпечення діяльності кредитних спілок в Україні / О.В. Добровольська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Економічні науки. –2014. – Вип. 9, ч. 4. – С.185–189.
78. Добровольська О.В. Пріоритети формування оборотного капіталу підприємства у нестабільному середовищі / О.В. Добровольська // Інвестиції: практика та досвід. –2010.– №8. – С.45–49.
79. Добровольська О.В. Програма захисту вкладів кредитних спілок / О.В. Добровольська // Економіка і суспільство. – 2016. – Вип. 2.– С. 536–540.
80. Добровольська О.В. Сучасна система організації контролю за дебіторською заборгованістю підприємств / О.В. Добровольська // Науковий вісник Запорізького національного університету. Серія: Економічні науки. – 2010.– №1(5). – С. 5–11.
81. Добровольська О.В. Сучасний стан та проблеми розвитку кредитних спілок в аграрній сфері України / О.В. Добровольська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Економічні науки. – 2015. – Вип. 11, частина 2. – С. 104–107.
82. Добровольська О.В. Трансформація заощаджень в інвестиції в процесі реалізації депозитних послуг у кредитних спілках / О.В. Добровольська // Молодий вчений. – 2015.– №2 (17). – С. 56–59
83. Добровольська О.В. Удосконалення діяльності кредитних спілок на ринку фінансових послуг / О.В. Добровольська // IV Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми сучасної економіки». м. Запоріжжя, 13-14 лютого 2015 р. Східноукраїнський інститут економіки та управління. У 2-х частинах. – 2015. – Ч.2.– С. 34-37.
84. Добровольська О.В. Фінансове забезпечення аграрного виробництва: історичні передумови, становлення та розвиток кредитної кооперації / О.В. Добровольська // Фінансово-облікове забезпечення сталого розвитку аграрного сектора України: колективна монографія / за заг. ред. Л.І.Катан, Н.І. Демчук. – Дніпро: Пороги, 2017. – С.215–225
85. Добровольська О.В. Формування методики факторного аналізу та показників фінансової стійкості в системі стратегічного управління

- підприємством / О.В. Добро вольська, О.С. Басовська // *Агросвіт*. – 2011.– №11. С.39-42.
86. Добровольська О.В. Фінансовий лізинг як альтернатива банківському кредитуванню / О.В. Добровольська, К.С. Городецька // *Економічний форум*. – 2012.– №2. – С.361–364.
87. Добровольська О.В., Дубина Ю.С. Вплив диверсифікації на формування прибутків сільськогосподарських підприємств / О.В. Добровольська, Ю.С. Дубина // *Науковий вісник Херсонського державного університету*. – Серія Економічні науки. – 2015. – Вип. 13. – Ч. 2. – С. 64–66.
88. Добровольська О.В. Економічний зміст та джерела формування оборотних засобів аграрних підприємств / О.В. Добровольська, Є.О. Загребельна // *Агросвіт*. – 2013.– № 8. – С.42–44.
89. Добровольська О.В. Сучасний стан фінансування сільськогосподарських підприємств / О.В. Добровольська, Т.В. Кіщенко // *Інвестиції: практика та досвід*. – 2013.– № 8.– С. 60–63
90. Добровольська О.В. Фінансовий стан підприємства: сутність і необхідність його аналізу / О.В. Добровольська, Л.Ю. Майстренко // *Агросвіт*. – 2014.– №7. – С.24–27.
91. Добровольська О.В. Теоретичні аспекти управління ліквідністю комерційного банку / О.В. Добровольська, Є.М. Мошник // *Приазовський економічний вісник*. – 2017.– №4 (04).– С. 86–89.
92. Добровольська О.В. Теоретико-методичні засади управління прибутковістю комерційного банку / О.В. Добровольська, М.О. Сабадин // *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія Економічні науки. – 2017. – Вип.. 23. – Ч 3. – С. 115–118.
93. Добровольська О.В. Резерви підвищення прибутковості підприємства в умовах ринку / О.В. Добровольська, В.О. Терещенко // *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: «Економіка і менеджмент». – 2015. – Вип. 13. – С. 194-198.
94. Добровольська О.В. Забезпечення продовольчої безпеки на основі глобальної інституалізації та розширення діяльності міжнародних організацій / О.В. Добровольська, С.М. Халатур // *Сучасні технології управління на підприємстві: колективна монографія; під заг. ред. К.Ф. Ковальчука*. – Донецьк: ЛАНДОН-XXI, 2013.– С. 164–178.
95. Добровольська О.В. Фінансово-кредитна система України в умовах ринкової економіки / О.В. Добровольська, С.М. Халатур // *Регіональний збірник наукових праць з економіки*. – 2012.– № 3(39).– С. 225–229.
96. Доклад Межправительственного комитета экспертов по финансированию устойчивого развития [Електронний ресурс] / ООН. – Нью-Йорк. – 2015. – 58 с. – Режим доступу: http://www.un.org/esa/ffd/wp-content/uploads/2015/03/SummaryICESDF_Ru.pdf
97. Домарадзька Г.С., Фурман М.Б. Реалізація «концепції сталого розвитку» в Україні як передумова ефективної інтерації в світову економіку [Електронний ресурс] / Г.С. Домарадзька, М.Б. Фурман. – Режим доступу: www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?

98. Доценко О.Ю. Фінансове забезпечення інноваційного розвитку регіону на основі консолідованого фінансування інноваційних проектів: монографія / О.Ю. – Нац. гірн. ун-т. Дніпро : НГУ, 2016. – 172 с.
99. Дропа Я.Б. Фінансові ресурси розвитку національної економіки України. дис. ... докт. екон. наук / Я.Б. Дропа. – Львів, 2017. – 541 с.
100. Дудко К.В. Международные стандарты в области устойчивого финансирования / К.В. Дудко // Вестник науки и образования. – 2018. – Т. 2. – № 2(38).– С. 40–43.
101. Єлісеєва Л.В. Краудфандинг в Україні: проблеми та перспективи в контексті зарубіжного досвіду / Л.В. Єлісеєва // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2017. – Вип. 23, ч. 1.– С. 8 – 11.
102. Єпіфанова І.Ю. Теоретичні аспекти фінансового забезпечення інноваційної діяльності промислових підприємств / І.Ю. Єпіфанова // Економічний часопис-XXI. – 2012.– № 11 – 12 (2).– С. 30 – 32.
103. Єрмошкіна О.В. Фінансові відносини, ресурси, потоки: трансформація теоретичних підходів / О.В. Єрмошкіна // Економічний вісник Донбасу. – 2008.– № 4.– С. 69 – 73.
104. Єршов В.С. Сутність поняття «навколишнє природне середовище» в Україні / В.С. Єршов // Формування ринкової економіки: Спец. вип. Регіональний розвиток України: проблеми та перспективи. – К. : КНЕУ. – 2009. – С. 243–245.
105. Жидяк О.Р. Фінансові складові розвитку аграрної сфери: механізми та важелі: монографія / О.Р. Жидяк. – К. : ННЦ ІАЕ, 2013. – 380 с.
106. За пределами роста. (Глобальные проблемы современности и деятельность международной организации Римский клуб) / Пер. с англ. Пестель Э. ; Пер. Е.В. Нетесова ; Общ.ред., вступ.ст. Д.М. Гвишиани. – М.: Прогресс, – 1988. – 268 с.
107. Забедюк М.С. Теоретичні засади фінансового забезпечення діяльності підприємства / М.С. Забедюк // Економічний форум. – 2016.– № 3.– С. 195 – 20.
108. Загвойська О. Основні механізми державного регулювання зайнятості сільського населення. Державне управління: теорія та практика: Електрон. фах. журн [Електронний ресурс] / О. Загвойська.– 2005.– № 2. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua
109. «Зеленая» экономика. Новая парадигма развития страны: монография / под общ. ред. А. В. Шевчука. – М.: СОПС, 2014. – 68 с.
110. Зеленський А.В. Фінансове регулювання аграрного сектору економіки України: дис. ... канд. екон. наук / А.В. Зеленський. – К., 2016. – 224 с.
111. Зеліско І.М. Управління фінансовими ресурсами аграрно-промислових компаній: монографія / І.М. Зеліско. – К.: ЦП «КОМПРИНТ», 2014. – 420 с.
112. Зінов'єв Ф.В. Формування фінансово-економічної стійкості аграрних підприємств України / Ф.В. Зінов'єв, Є.Ю. Лагода // Держава та регіони. – 2008.– №5.– С. 44 – 47.
113. Зленко О.В. Сучасний стан кредитного забезпечення сільськогосподарських підприємств / О.В. Зленко // Агроінком. – 2009.– №. 5.– С. 47 – 50.

114. Зянько В.В., Стасюк Н.Л., Сіньїн Дун Сутність та джерела фінансового забезпечення інноваційної діяльності малих підприємств / В.В. Зянько, Н.Л. Стасюк, Сіньїн Дун // Вісник Вінницького політехнічного інституту. – 2015.– № 4.– С. 57–62.
115. Зятковський І.В. Фінансове забезпечення діяльності підприємств : монографія / І.В. Зятковський. – Тернопіль : Економічна думка, 2000. – 215 с.
116. Игнатьева А.А. «Зеленая» экономика: практический вектор устойчивого развития или политический компромисс? [Електронний ресурс] / А.А. Игнатьева. – Режим доступу: http://rus-stat.ru/stat/rom_2011_v10_ignatyeva.pdf
117. Іжа М. Концепція переходу України до сталого розвитку: інноваційно-управлінський аспект / М. Іжа, С. Попов // Актуальні проблеми державного управління. – 2010. – Вип. 2.– С. 3–8.
118. Ільчук В.П. «Східне партнерство-2012» як фактор сприяння розвитку кредитної кооперації фермерів в Україні / В.П. Ільчук, О.О. Прокопенко // Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції «WSCHODNIE PARTNERSTWO-2012». – 2012.– С. 51–55.
119. Іншеков Є.М. Екологічна крива Саймоан Кузнеца: погляд з позицій ефективності енерговикористання на прикладі України / Є.М. Іншеков, О.С. Дробаха // Енергетика: економіка, технології, екологія. – 2009.– № 1.– С. 50 – 57.
120. Йоханнесбургская декларация по устойчивому развитию, принятой на Всемирной встрече по устойчивому развитию. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/decl_wssd.shtml
121. Кажуро Н.Я. Концепция устойчивого развития как новая парадигма общественного прогресса / Н.Я. Кажуро // Наука и техника. – 2016. – Т. 15. – № 6.– С. 511 – 520.
122. Какутич Е.Ю. Устойчивое развитие как концептуальная основа трансформации мировой экономики / Е.Ю. Какутич // Механізм регулювання економіки. Часть 1. – 2010.– № 1.– С. 62 – 74.
123. Какутич Е.Ю. Устойчивое развитие как концептуальная основа трансформации мировой экономики [Електронний ресурс] / Е.Ю. Какутич // Механізм регулювання економіки. Часть 2.– Режим доступу: <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/8932>
124. Карлін М.І. Форми фінансового стимулювання екологічної відповідальності бізнесу, територіальних громад і громадян / М.І. Карлін // Демографія та соціальна економіка. – 2017.– № 3 (31).– С. 89 – 99.
125. Катан Л.І. Діагностика рівня фінансового забезпечення сталого розвитку аграрної сфери регіону в контексті кластерного аналізу / Л.І. Катан // Агросвіт. – 2012.– № 8.– С. 15 – 19.
126. Катан Л.І. Антикризове управління кредитними установами / Л.І. Катан, О.В. Добровольська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Економічні науки. – 2016. – Вип. 17, ч. 1. – С. 115–120.
127. Катан Л.І. Інституційне забезпечення фінансування сталого розвитку аграрної сфери України / Л.І. Катан, О.В. Добровольська // Обліково-фінансове забезпечення сталого розвитку аграрного сектору економіки України на

- інноваційній основі: колективна монографія / за заг. ред. Г.Є. Павлової та І.П. Приходька. – Дніпропетровськ: Герда, 2015.– С. 230–242.
128. Катан Л.І. Теоретичні аспекти трансформації еколого-економічного сільськогосподарського землекористування / Л.І. Катан, О.В. Добровольська // Управлінська, фінансова та маркетингова діяльність підприємств в умовах нестійкої економіки: монографія / за ред. К.Ф. Ковальчука. – Дніпропетровськ: Пороги, 2016.– С. 148–155.
129. Катан Л.І. Фінансове забезпечення сталого використання водних біоресурсів підприємств галузі рибництва / Катан Л.І., Добровольська О.В., Деревенець В.М. // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Економічні науки. – 2017. – Вип. 24. – Ч. 2. – С. 96–99.
130. Катан Л.І. Економічна сутність кредитної спілки як особливої форми сільськогосподарської кооперації / Л.І. Катан, В.В. Косюга, О.В. Добровольська // Вісник Дніпропетровського аграрно-економічного університету. – 2015.– №1(35). – С.6–10.
131. Кіресва Е.А. Пріоритети розвитку аграрного сектора економіки України: органічна продукція та її сертифікація / Е.А. Кіресва // Бізнес-інформ. – 2018.– № 3.– С. 196 – 201.
132. Кірсанова Ю.В. Механізм фінансово-економічного забезпечення діяльності обслуговуючих кооперативів з водопостачання та водовідведення з кодом неприбутковості / Ю.В. Кірсанова // Економіка: реалії часу. – 2013.– № 2(7).– С. 135–143.
133. Класифікація інституційних секторів економіки України (KISE) / Статистичний класифікатор України: Наказ Державної служби статистики України від 03.12.2014 № 378. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/klasf/st_kls/op_kise_2016.htm
134. Клименко С.М. Управління конкурентоспроможністю підприємства : [навч. посіб.] / С.М. Клименко, О.С. Дуброва, Д.О. Барабась. – К. : КНЕУ, 2006. – 527 с.
135. Кобець А.С. Агроекологічні перспективи розвитку природного виробництва / А.С. Кобець, М.М. Харитонов, Ю.І. Грицан, О.В. Жуков // Вісник Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету. – 2015.– № 4.– С. 6 – 10.
136. Ковалев Ю. Ю. Концепция устойчивого развития и ее реализация в Европейском союзе / Ю. Ю. Ковалев // Известия Уральского федерального университета. – Сер. 3, Общественные науки. – 2014.– № 4(134).– С. 54–65.
137. Коваленко О.В. Розвиток фінансової системи України в умовах глобалізаційних процесів. дис. ... канд. екон. наук: спец 08.00.08 – гроші, фінанси і кредит / Коваленко О.В.. Львів, 2014. – 252 с.
138. Ковальчук І.В. Економіка підприємства : [навч. посіб.] / І.В. Ковальчук. К. : Знання, 2008. – 679 с.
139. Ковальчук С.В. Фінанси: навч. пос. / С.В. Ковальчук, І.В. Форкун. – Львів: Новий світ, 2006.
140. Козарезенко Л.В. Бюджет участі в системі державного фінансового регулювання розвитку людського потенціалу / Л.В. Козарезенко // Економічний вісник університету. – 2016. – Вип. 28(1).– С. 180 – 189.

141. Козій І.С. Місце і значення фінансового забезпечення в структурі фінансового механізму / І.С. Козій // Науковий вісник НЛТУ України. – 2008. – Вип. 18.9. – С. 223 – 229.
142. Козлова О.А. Формирование маркетинговых стратегий развития рынка органической продукции на основе теории жизненных циклов / О.А. Козлова // Практический маркетинг. – 2011. – № 5 (171). – С. 10 – 17.
143. Козьменко О.В. Економіко-математичні методи та моделі (економетрика): навчальний посібник / О.В. Козьменко, О.В. Кузьменко. – Суми : Університетська книга, 2014. – 406 с.
144. Колодізев О.М. Методологічні засади фінансового забезпечення управління інноваційним розвитком економіки : моногр. / О.М. Колодізев. – Х. : ВДНЖЕК, 2009. – 278 с.
145. Колодізев О.М. Фінансове забезпечення інноваційного розвитку національної економіки: автореф. дис. на здобуття наук ступеня докт. екон. наук / Колодізев О.М. – Суми, 2010. – 40 с.
146. Конашук Н.Е. Використання «зелених» критеріїв під час здійснення публічних закупівель / Н.Е. Конашук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія», серія «Економіка». – 2016. – Вип. 3(31). – С. 133 – 136.
147. Консультаційний орган «КьюС». Офіційний сайт. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.biofach.com.ua/organizer/organizer-2/>
148. Корнійчук Г.В. Теоретичні основи кредитного забезпечення як фактору економічного зростання сільськогосподарських підприємств / Г.В. Корнійчук // Облік і фінанси. – 2014. – № 4 (66). – С. 103 – 107.
149. Кравченко С.О. Сутність фінансового забезпечення державної регіональної політики [Електронний ресурс] / С.О. Кравченко, С.С. Маяковський // Державне управління: теорія та практика. – 2011. – № 1. – Режим доступу: <http://academy.gov.ua/ej/ej13/txts/Kravchenko.pdf>
150. Крупка М. І. Фінансово-кредитний механізм інноваційного розвитку економіки України: монографія / М. І. Крупка. – Л.: Видавничий центр Львівського національного ун-ту ім. Івана Франка, 2001. – 607 с.
151. Кузнецов В.А. Краудфандинг: актуальные вопросы регулирования / В.А. Кузнецов // Деньги и кредит. – 2017. – № 1. – С. 65 – 73.
152. Кумачова А.С. Політика формування та розвитку «зеленої економіки» як специфічний об'єкт державного регулювання. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dy.nauka.com.ua/pdf/12_2015/9.pdf
153. Курбатов А.С. Перспективи модернізації сільськогосподарського виробництва з точки зору переходу до сталого розвитку / А.С. Курбатов // Економіка, праця, управління в сільському господарстві. – 2014. – № 3(20). – С. 9-21.
154. Курінна В.В. Диверсифікація виробництва – один з напрямків ризик-менеджменту в продуктовому підкомплексі / В.В. Курінна // Економіка, праця, управління в сільському господарстві. – 2014. – № 3(20). – С. 36–38.
155. Кучер Г.В. Розвиток фінансової системи України в процесі світової глобалізації / Г.В. Кучер // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2008. – № 102. – С. 17 – 18

156. Лавренчук В.А. «Зелені» інвестиції: українські реалії ринку альтернативної енергетики [Електронний ресурс] / В.А. Лавренчук // Інвестиції: практика та досвід. – 2012.– № 22. – Режим доступу : http://www.investplan.com.ua/pdf/22_2012/9.pdf
157. Лагутін А.Ю. Проблеми розвитку структури зберігання продовольчих запасів, індикатори продовольчої безпеки / А.Ю. Лагутін, В.П. Чепурненко, В.П. Кочетов // Холодильна техніка і технологія. – 2011. – Вип. 1.– С. 129 – 134.
158. Ланговой В. О. Диференціація принципів реалізації сталого розвитку в соціальних концепціях корпоративних кластерів України [Електронний ресурс] / В.О. Ланговой // Ефективна економіка. – 2014.– № 10. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2014_10_75.
159. Лебідь О. Проблеми фінансового забезпечення інновацій / О. Лебідь // Світ фінансів. – 2014.– № 4.– С. 72 – 81.
160. Леоненко П.М. Теорія фінансів: навч. посібник / П.М. Леоненко, П.І. Юхименко, А.А. Ільєнко. – К. Центр навчальної літератури, 2005. – 480 с.
161. Лисецький А. Аграрний сектор України: адаптивний саморозвиток і глобальні виклики у регіональному вимірі / А. Лисенький, М. Соломко, І. Думіч // Економіка України. – 2007.– № 11.– С. 57 – 69.
162. Лубенець І. О. Методичні підходи до оцінювання фінансової безпеки підприємств / І. О. Лубенець // Держава та регіони. – 2012.– №6.– С. 134 – 138.
163. Лупенко Ю.О. Сучасні технології венчурного фінансування аграрного бізнесу / Ю.О. Лупенко, В.В. Фещенко // Облік і фінанси. – 2015.– № 1(67).– С. 81 – 87.
164. Луцишин О. Прагматизм формування системи кредитної кооперації в Україні / О. Луцишин // Вісник НБУ. –2013.– № 9.– С. 22 – 27.
165. Любарская М.А. Участие местных органов власти и населения в финансировании инфраструктурных / М.А. Любарская, М.В. Цуркан // Вестник факультета СПбГЭУ. – 2017.– № 1.– С. 173 – 177.
166. Майдуда Г.С. Аналіз та оптимізація структури фінансових ресурсів для відтворення основних засобів сільськогосподарських підприємств / Г.С. Май дуда // Облік і фінанси. – 2015.– № 4 (70).– С. 105 – 111.
167. Майстренко О.В. Краудсорсинг: сутність, види, принципи та інструменти застосування / О.В. Майстренко // Економіка і суспільство. – 2017.– № 9.– С. 507 – 511.
168. Макаров И.А. Глобальное изменение климата как вызов мировой экономике и экономической науке / И.А. Макаров // Экономический журнал ВШЭ. – 2013.– №3.– С. 512 – 532.
169. Макарчук О.Г. Продовольча безпека у контексті розвитку біологічних джерел енергії / О.Г. Макарчук // Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. – 2010.– № 154, ч.1.– С. 56 – 61.
170. Маковкина С.А. Партисипативный бюджет как элемент краудсорсинга в системе муниципального управления [Електронний ресурс] / С.А. Маковкина // Муниципалитет: экономика и управление. – 2013. – Вып. 2(5). – Режим доступу: <http://municipal.uara.ru/ru/issue/2013/02/03>.
171. Манжула А.А. Фінансове та матеріально-технічне забезпечення діяльності науково-дослідних установ в Україні: поняття та сутність / А.А.

- Манжула // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. – 2015. – Вип. 35. – Ч. 1. – Том 2. – С. 40 – 43.
172. Манів З.О. Економіка підприємства : [навч. посіб.] / З.О. Манів, І.М. Луцький. – К. : Знання, 2004. – 580 с.
173. Марина А.С. Фінансова система України в умовах інтеграції до світового фінансового простору / А.С. Марина // Фінансовий простір. – 2013. – № 2 (10). – С. 19 – 23.
174. Матвійчук Н.М. Фінансове стимулювання енергозбереження в Україні / Н.М. Матвійчук // Науковий вісник НЛТУ України. – 2015. – Вип. 25.7. – С. 94 – 100.
175. Мацьків В.В. Складові фінансового забезпечення розвитку аграрного сектору / В.В. Мацьків // Сталий розвиток економіки. – 2015. – № 3 (28). – С. 276 – 281.
176. Мельник Л.Г. Зеленые задачи третьей промышленной революции / Л.Г. Мельник // Механізм регулювання економіки. – 2016. – № 2. – С. 9 – 11.
177. Миколайчук М.М. Концепція сталого розвитку регіону в контексті функціонування морських портів України / М.М. Миколайчук // Наукові розвідки з державного та муніципального управління. – 2015. – Вип. 1. – С. 45-53.
178. Митина О.В. Моделирование латентных изменений с помощью структурных уравнений / О.В. Митина // Экспериментальная психология. – 2008. – № 1. – С. 131 – 148.
179. Міжнародний досвід фінансування сталого розвитку громад (на прикладі формування мережевої інфраструктури): аналіт. доповідь / за заг. ред. Д.І. Олійник. – К. НІСД, 2017. – 54 с.
180. Міщук О.В. Фінансове забезпечення економічного зростання: теоретичний аспект / О.В. Міщук // Фінанси, банки, інвестиції. – 2011. – № 2. – С. 9 – 12.
181. Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування. Національний проект децентралізація. Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2018/06/Monitoring_11.06.2018.pdf
182. Монтеррейский консенсус Международной конференции по финансированию развития. 2002. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/monterrey.shtml
183. Москаль О.І. Фінансове забезпечення розвитку агропромислового виробництва регіону (на матеріалах Чернівецької області): автореф. дис. ... канд. екон. наук / Москаль О.І. – К., 2001. – 16 с.
184. Мунтян В.В. Теоретичні підходи до визначення поняття «фінансове забезпечення молодіжної політики» / В.В. Мунтян // Економіка і суспільство. – 2017. – № 12. – С. 572–576.
185. Мушнікова С.А. Фінансовий механізм розвитку підприємств в кризових умовах функціонування / С.А. Мушнікова // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2015. – № 52. – С. 61 – 67.

186. На меті сталий розвиток України [Електронний ресурс] // Вісник НАН України. – 2007.– № 2.– С. 14–44. – Режим доступу: ftp://ftp.nas.gov.ua/akademperiodyka/Downloads/Visnyk_NANU/downloads/2007/2/a3-2.pdf
187. Наше общее будущее. Доклад международной комиссии по окружающей среде и развитию. – М.: Прогресс, 1989. – 372 с.
188. Недзвецкий Н.С. Финансовый потенциал «толпы»: российский и европейский краудфандинг / Н.С. Недзвецкий // Economics: Yesterday, Today and Tomorrow.– 2017.– Vol. 7, Issue 6A.– P. 126 – 138.
189. Недільська Л.В. Організаційно-економічний механізм управління фінансовими ресурсами сільськогосподарських підприємств: дис. ... канд. екон. наук / Недільська Л.В.– Ж., 2010.– 208 с.
190. Нестеренко А.С. Фінансова система України: правова характеристика та законодавче регулювання: автореф. дис. ... докт. юр. наук: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право / Нестеренко А.С. – Одеса, 2014. – 40 с.
191. Нехайчук Д.В. Фінансове забезпечення підприємств комунальної власності / Д.В. Нехайчук // Науковий вісник: Фінанси, банки, інвестиції. – 2009.– № 1.– С. 66-69.
192. Обзор доклада Николаса Стерна «Экономика изменения климата» Издание 2-ое, дополненное и переработанное / Кокорин А. О., Кураев С. Н., Юлкин М. А. WWF, Strategic Programme Fund (SPF).– М.: WWF России, 2009.– 60 с.
193. Оленчик А. Пріоритетні напрямки на наступний рік вже визначено: всі шляхи відкриті / А. Оленчик // Кредитна кооперація. – 2012.– № 32. – С. 2–10.
194. Оленчик А. Ще не все втрачене: всі шляхи відкриті. Кооперативна природа кредитних спілок: данина історії чи шлях в майбутнє / А. Оленчик // Україна-бізнес. – 2016.– № 1–2.– С. 12–20.
195. Олійник Д.І. Євроінтеграційні наміри України в контексті активізації економічних, соціальних та екологічних процесів / Д.І. Олійник // Стратегічні пріоритети. – 2016.– № 3 (40).– С. 197 – 205.
196. Олійник-Данн О.О. Розвиток фінансової системи та моделі фінансування сільськогосподарських підприємств: досвід США / О.О. Олійник-Данн // Облік і фінанси. – 2017.– №. 3 (77).– С. 91 – 99.
197. Омаров Ш.А. Концепція сталого розвитку в законодавстві України та країн світу і практика впровадження / Ш.А. Омаров // Бізнес-інформ. – 2014.– № 12.– С. 85 – 95.
198. Онисько С.М. Формування оборотних засобів і джерел їх фінансування сільськогосподарськими підприємствами / С.М. Онисько, О.В. Рубай // Економіка АПК. – 2012.– №9.– С. 33 – 36.
199. Опарін В.М. Фінанси. Загальна теорія: навч. посібник / В.М. Опарін; вид. 2.– К. КНЕУ, 2001.– 240 с.
200. Основні засади впровадження моделі «зеленої» економіки в Україні : навч. посіб.; за наук. ред. Т.П. Галушкіної.– К. : Інститут екологічного управління та збалансованого природо- користування, 2017.– 154 с.

201. Остапенко Т.В. Державне регулювання розвитку економічного потенціалу АПК України: дис. ... канд. екон. наук : 00.08.03 / Остапенко Т.В. – К., 2015.– 215 с.
202. Осьмірко І.В. Система фінансового забезпечення інноваційного розвитку: поняття, структура та принципи функціонування / І.В. Осьмірко // Бізнес Інформ.– 2012.– № 7.– С. 47 – 49.
203. Отливанская Г.А. Теоретические аспекты применения краудфандинга на предприятии / Г.А. Отливанская // Економічна наука. – 2017.– № 11.– С. 39 – 43.
204. Офіційний сайт Глобального банківського альянсу. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gabv.org/>
205. Павленко О.П. Органічне природне агровиробництво в системі продовольчої безпеки держави та його фінансове забезпечення / О.П. Павленко, О.Ю. Лещенко // Агросвіт. – 2017.– № 3.– С. 17 – 24.
206. Пальчевич Г.Т. Джерела фінансового забезпечення інноваційної діяльності та механізми їх залучення / Г.Т. Пальчевич // Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. – 2010. – Вип. 18.– Ч. 1.– С. 23 – 28.
207. Партута Т.О. Ефективність використання оборотними засобами підприємства / Т.О. Партута // Агросвіт. – 2012.– №13.– С. 62 – 68.
208. Парфенюк Ю.В. Сутність фінансової системи України та її структура / Ю.В. Парфенюк // Науковий вісник. Український державний лісотехнічний університет. – 2005. – Вип. 15.2.– С. 197 – 202.
209. Паршин Ю.І. Концептуальні аспекти стратегічного забезпечення сталого розвитку національної економіки / Ю.І. Паршин // Вісник Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету. – 2015.– № 1.– С. 42 – 46
210. Пасічник В.Г. Організація виробництва : [підручник]. – К. : ЦНЛ, 2005. – 248 с.
211. Патласов О.Ю. Краудфандинг и сеть Р2Р: прогноз взаимодействия и альтернативного финансирования в условиях кризиса [Електронний ресурс] / О.Ю. Патласов, А.А. Грачов. – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/kraudfanding-i-set-p2p-prognoz-vzaimodeystviya-i-alternativnogo-finansirovaniya-v-usloviyah-krizisa>. DOI 10.17238/issn1998-5320.2016.26.204
212. Петренко Л.М. Основні елементи системи фінансового забезпечення інвестиційного розвитку регіону / Л.М. Петренко // Приазовський економічний вісник.– 2018. – Вип. 1 (06). – С. 142 – 147.
213. Петрушенко Ю.М. Фінансова політика соціально-економічного розвитку територіальних громад: дис. ... докт. екон. наук : 08.00.08 – Гроші, фінанси і кредит / Ю.М. Петрушенко. – Суми, 2015. – 530 с.
214. Петрушенко Ю.М. Краудфандинг як інноваційний інструмент фінансування проектів соціально-економічного розвитку / Ю.М. Петрушенко, О.В. Дудкін // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2014.– № 1.– С. 172 – 182.
215. Пилип'юк Я.В. Теоретичні засади процесу визначення сутності фінансового забезпечення інноваційного розвитку / Я.В. Пилип'юк // Науковий вісник НЛТУ України. – 2015. – Вип. 25(4).– С. 253 – 258.

216. Пиплз К. Развитие системы сельскохозяйственного кредита в США: уроки для России / К. Пиплз // Вопросы экономики. – 1997.– №8. – С.147–158.
217. Пігуль Н. Фінансове забезпечення соціальної сфери в Україні / Н. Пігуль, О. Люта, А. Бойко // Вісник Національного банку України. – 2015.– № 1.– С. 30–35.
218. Пічугіна Т.С. Фінансовий аналіз у схемах та таблицях: навчальний посібник / Т.С. Пічугіна, С.В. Шубіна, О.Ю. Мірошник. – Львів: «Новий світ 2000», 2011. – 326 с.
219. Пожар А. Формування сервісної інфраструктури системи кредитної кооперації на регіональному рівні / А. Пожар // Світ фінансів. – 2014. – Вип.3.– С. 23–29.
220. Попова О.Л. Теоретичні основи стійкого розвитку агросфери та формування адекватної української стратегії / О.Л. Попова // Збірник наукових праць ННЦ «Інститут землеробства УААН».– 2010. – Вип. 3.– С. 18 – 27.
221. Потапенко В. Г. Стратегічні пріоритети безпечного розвитку України на засадах «зеленої економіки»: монографія / В. Г. Потапенко [за наук. ред. д.е.н., проф. Є.В. Хлобистова]. – К.: НІСД, 2012. – 360 с.
222. Потапенко В.Г. «Зелена» модернізація економіки України: соціо-економічне дослідження / В.Г. Потапенко, Р.Б. Корнатовський, О.Л. Шилкіна // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2017.– № 2.– С. 344 – 358.
223. Пределы роста: 30 лет спустя / Д. Х. Медоуз, Й. Рандерс, Д. Л. Медоуз ; пер. с англ. Е.– С. Оганесян; под ред. Н. П. Тарасовой. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2012. – 358 с.
224. Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 25 сентября 2015 года. – [Електронний ресурс].– Режим доступу: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N15/291/92/PDF/N1529192.pdf>
225. Про акціонерні товариства: Закон України від 17.09.2008 № 514-VI. – [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/514-17>
226. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність. Закон України від 16.07.1999 №996-XIV.– [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/996-14>
227. Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини. Закон України від 03.09.2013 № 425 – VII. – [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/425-18>
228. Про внесення змін до деяких законів України щодо відстеження і маркування генетично модифікованих організмів та обігу, відстеження і маркування харчових продуктів, кормів та/або кормових добавок, ветеринарних препаратів, отриманих з використанням генетично модифікованих організмів. Проект Закону від 19.10.2017. – [Електронний ресурс].– Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62750
229. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо спрощення ведення бізнесу та залучення інвестицій емітентами цінних паперів): Закон України від 16.11.2017 № 2210-VIII. – [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2210-19>

230. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо становлення і розвитку сільськогосподарської кооперації та її державної підтримки. Проект Закону України № 6527-1. – [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62057
231. Про внесення змін до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» щодо удосконалення деяких положень». Закон України від 05.10.2017 року № 2164-19. – [Електронний ресурс].– Режим доступу <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2164-19>
232. Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції. Закону України від 10.07.2018 № 2496-VIII. – [Електронний ресурс].– Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2496-19>
233. Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою. Закон України від 09.02.2012 № 4391 – VI. – [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4391-17>.
234. Про сільськогосподарську кооперацію. Проект закону № 6527. – [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61932
235. Про стратегічну екологічну оцінку. Закон України від 20.03.2018 № 2354-VIII. – [Електронний ресурс].– Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2354-19>
236. Про стратегію сталого розвитку «Україна – 2020». Указ Президента України від 12. 01. 2015 № 5/2015. – [Електронний ресурс].– Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>
237. Про схвалення Концепції розвитку сільських територій. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.09.2015 № 995-р. – [Електронний ресурс].– Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995-2015-%D1%80>
238. Про схвалення Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018 – 2020 роки. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 № 664-р. – [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/664-2017-p>
239. Прокопенко О.В. Концепція екологічного маркетингу в контексті сталого розвитку. Екологічний менеджмент у загальній системі управління / О.В. Прокопенко // Тези сьомої щорічної Всеукраїнської наукової конференції 24-25 квітня 2007 року. – Суми : СумДУ, 2007.– С. 90 – 93.
240. Птащенко Л.О. Проблеми фінансового забезпечення інноваційної діяльності в Україні / Л.О. Птащенко, В.В. Сасько // Економіка і регіон. – 2014.– № 6.– С. 67 – 74.
241. Пустохина Н.Г. Концепция устойчивого развития: основные положения [Електронний ресурс] / Н.Г. Пустохина, В.Н. Валиев // Известия Уральского государственного горного университета. – 2015. – Вып. 2(38).– С. 37-41.– Режим доступу : <http://www.iuggu.ru/download/2015-2-Pustohina.pdf>
242. Рак Р. Фінансова система України в контексті глобалізації міжнародної фінансово-економічної співпраці / Р. Рак // Актуальні проблеми економіки. – 2014.– № 9 (159).– С. 417 – 424.

243. Регламент Комісії (ЄС) № 889/2008 від 5.09.2008, що визначає детальні правила імплементації Регламенту Ради (ЄС) № 834/2007 про органічне виробництво та маркування органічної продукції стосовно органічного виробництва, маркування і контролю. – [Електронний ресурс].– Режим доступу : http://organicstandard.com.ua/files/standards/ua/ec/EC_Reg_889_2008_Implementing_Rules_UA.pdf
244. Регламент Ради (ЄС) № 834/2007 від 28.06.2007 про органічне виробництво та маркування органічної продукції, який скасовує Регламент (ЄС) № 2092/91.– [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://organicstandard.com.ua/files/standards/ua/ec/EU%20Reg_834_2007%20Organic%20Production_UA.pdf
245. Розроблення фундаментальних основ відтворювального механізму «зеленої» економіки в умовах інформаційного суспільства. Звіт про науково-дослідну роботу. – 2015. – 104 с.
246. Романенко О.Р. Фінанси: підручник / О.Р. Романенко. – К.: Центр навчальної літератури, 2009.– С. 21 – 29.
247. Рубанов П.М. Альтернативне онлайн-фінансування для малого підприємництва / П.М. Рубанов // Інтелект ХХІ. – 2017.– № 5.– С. 89 – 95.
248. Рубанов П.М. Альтернативні джерела отримання кредитних ресурсів у цифрову епоху [Електронний ресурс] / П.М. Рубанов // Ефективна економіка. – 2015.– № 10.– Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6020>
249. Рукавишников С.В. Краудфандинг в системе предпринимательства, его виды и используемые технологии. Вестник университета / С.В. Рукавишников // Инновационный менеджмент. – 2017.– № 2.– С. 189 – 193.
250. Саблук П. Стан і перспективи розвитку агропромислового комплексу України / П. Саблук // Економіка України. – 2009.– № 2.– С. 4 – 18.
251. Санін М.К. История развития краудфандинга. Классификация видов. Анализ перспектив развития и преимуществ / М.К. Санін // Научный журнал НИУ ИТМО. Серия «Экономика и экологический менеджмент». – 2015.– № 4.– С. 57 – 63.
252. Сафронова Ю.В. Методика оцінки інвестиційної привабливості молочної галузі / Ю.В. Сафронова // Економіка, праця, управління в сільському господарстві. – 2014.– № 4(21).– С. 62–64.
253. Сахариева А.С. Инновационная составляющая формирования «зеленой экономики» / А.С. Сахариева // Вестник КазНУ. Серия экологическая.– 2013. – № 2/3 (38). – С. 108 – 111.
254. Селюченко Н.Є. Управління фінансовою системою України [Електронний ресурс] / Н.Є. Селюченко, З.К. Шмігельська.– Режим доступу: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/15915/1/56_366-371_Vis_725_Ekonomika.pdf
255. Семенов А.Г. Аналіз та вдосконалення оплати праці / А.Г. Семенов, А.І. Шарко // Держава та регіони. – 2010.– № 6.– С. 232 – 238.
256. Семенов Г.А. Економіка підприємства : [навч. посіб.] / Г.А. Семенов. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 324 с.
257. Семенова В. Г. Інноваційний розвиток підприємств в Україні: фінансовий аспект / В. Г. Семенова // Проблеми і перспективи розвитку підприємництва:

- збірник наукових праць ХНАДУ. Харків: ЗНАДУ. – 2017.– № 1 (6).– С. 165–170.
258. Семерак О. Україна щороку втрачає близько 20 млрд. грн. унаслідок деградації ґрунтів.– [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://menr.gov.ua/news/32341.html>
259. Славова Н.О. Кредитні спілки: поняття, класифікація, загальна характеристика / Н.О. Славова // Вісник господарського судочинства. – 2015.– № 6.– С. 148–149.
260. Смоленюк Р.П. Орієнтири фінансового регулювання сільського господарства / Р.П. Смоленюк // Інноваційна економіка. – 2013.– № 3 (41).– С. 245 – 250.
261. Соляникова С.П. Развитие механизмов взаимодействия государства и граждан в управлении общественными финансами / С.П. Соляникова // Экономика. Налоги. Право. – 2016.– № 5. – Т. 9.– С. 33 – 41.
262. Спільнокошт – краудфандинг в Україні.– [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://biggggidea.com/Crowdfunding>. Dimond Kaplan & Rothstein: <https://www.dkrpa.com/?s=crowdfunding>
263. Месавиток: світоглядна ідеологія майбутнього: Монографія / М.А. Хвесик, І.К. Бистряков, Л.В. Левковська, В.В. Пилипів; за ред. акад. НААН України М.А. Хвесика. – К.: Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2012. – 465 с.
264. Стецюк П.А. Модернізація механізмів фінансового забезпечення аграрного виробництва / П.А. Стецюк // Облік і фінанси. – 2016.– № 1 (71).– С. 132 – 136.
265. Стратегія сталого розвитку України до 2030 року.– [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://igu.org.ua/sites/default/files/203_4_0.pdf
266. Суворов Н. Краудное финансирование как альтернативный источник финансового обеспечения предприятий малого бизнеса / Н. Суворов // Вестник ВГУИТ. – 2016.– № 3.– С. 401 – 403.
267. Сухарська Л.В. Базові принципи, форми і методи фінансового забезпечення розвитку територіальних громад / Л.В. Сухарська // Актуальні проблеми державного управління. – 2016.– № 2 (50).– С. 1 – 8.
268. Сухарська Л.В. Елементи системи фінансового забезпечення розвитку територіальної громади / Л.В. Сухарська // Вісник НАДУ при Президентові України. – 2016.– № 1.– С. 119 – 125.
269. Сятчихин С.В. Организационно-финансовый механизм стратегического бюджетного программирования муниципальных образований на основе общественного участия: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.10 – финансы, денежное обращение и кредит / С.В. Сятчихин. – Екатеринбург, 2017. – 254 с.
270. Тарасенко Н.В. Фінансовий аналіз: навчальний посібник / Н.В. Тарасенко, І.М. Вагнер. – Львів: «Новий світ 2000», 2011. – 444 с.
271. Телегунь М.І. Оцінка економічного розвитку сільськогосподарського виробництва: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.07.02 – економіка с.-г. і АПК / М.І. Телегунь. – Суми, 2004.– 205 с.

272. Терещенко Г.М. Перспективи розвитку кредитних спілок в Україні / Г.М. Терещенко // Фінанси України. – 2013.– №5.– С. 87–94.
273. Ткаченко Я. Розвиток зеленого банкінгу в Україні / Я. Ткаченко // Вісник АПСВТ. – 2017.– № 2.– С. 90 – 92.
274. Тодорюк С.І. Детермінанти сталого розвитку в органічному сільському господарстві України / С.І. Тодорюк, Н.Я. Кутаренко // Агросвіт. – 2016.– № 8.– С. 34 – 39.
275. Трегобчук В. Концепція сталого розвитку для України [Електронний ресурс] / В. Трегобчук // Вісник НАН України. – 2002.– №2. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/all/herald/2002-02/7.htm>
276. Туниця Т.Ю. Дослідження можливостей адаптації теорії Кузнеця до вирішення сучасних еколого-економічних проблем сталого розвитку [Електронний ресурс] / Т.Ю. Туниця.– Режим доступу: http://base.dnsgb.com.ua/files/journal/Lisove-gospodarstvo-l-p-d-promyslovist/2006_30/167_Tunytsia_LG_30.pdf
277. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/ugoda-pro-asociaciyu/00ukraine-euassociationagreementbody.pdf>
278. Украина – IFC представила обзор рынка агрострахования за 2017 андеррайтинговый год. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroinsurance.com/ru/ukraina-ifc-predstavila-obzor-ryinka-agrostrahovaniya-za-2017-anderraytingovyiy-god/>
279. Українець Л.А., Тріщ І.С. Вплив економічного зростання на стан навколишнього середовища у Китаї. Режим доступу http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/13912/1/66_455-460_Vis_727_Menegment.pdf
280. Федерація органічного руху України. Офіційний сайт. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.organic.com.ua/uk/homepage>
281. Фінанси підприємств: Підручник / За ред. А.М. Поддєрьогіна. – К.: КНЕУ, 2005. – 460 с.
282. Фінанси: вишкіл студії: навч. посіб./ За ред. д-р екон. наук, проф. С.І. Юрія. – Тернопіль: Карт-бланш, 2002. – 357 с
283. Фінансова підтримка інвестиційних проектів клієнтів МСБ. Офіційний сайт ПАТ АБ «Укргазбанк». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrgasbank.com/small_bussiness/credit/finansova_pidtrimka/
284. Фінансове забезпечення інноваційного розвитку України : монографія / За ред. М. І. Диби, О. М. Юркевич. – К. : КНЕУ, 2013. – 425 с.
285. Фінансове забезпечення сталого розвитку економіки України : колективна монографія / За ред. Слатвінського М. А.– Умань : ФОП Жовтий О., 2016.– 180 с.
286. Фінансовий менеджмент: навч. посіб. / За ред. проф. Г.Г. Кірейцева. – К.: ЦУЛ, 2006. – 496 с.
287. Фінансування і кредитування підприємств АПК: навч. посіб. / Л.І. Катан, Ю.В. Масюк, С.О. Корецька, Н.П. Дуброва, О.В. Добровольська, Л.І. Бровко. – К.: ТОВ «ДКС центр», 2012.– 300 с.

288. Фролов С.М., Чоботар О.І. Сутність фінансового забезпечення та його місце у зовнішньоекономічній діяльності підприємств / С.М. Фролов, О.І. Чоботар // Економіка та держава. – 2014.– № 9.– С. 6–9.
289. Харічков С.К. Інституційні передумови та механізми активізації екологічно чистого виробництва в контексті сталого розвитку України / С.К. Харічков, Н.М. Андрєєва, О.М. Мартинюк // Сталый розвиток та екологічна безпека суспільства: теорія, методологія, практика: У 2 т. За наук. ред. д.е.н., проф. Є.В. Хлобистова; ДУ «ІЕПСР НАН України», СумДУ, НДІ СРП. – Сімферопіль: АРІАЛ, 2011. – Т. 2.– С. 37–51.
290. Харченко Н.В. Сутність і структура системи фінансових відносин акціонерних товариств / Н.В. Харченко // Агросвіт. – 2011.– № 6.– С. 33 – 39.
291. Харченко Н.В. Фінансові відносини у досягненні економічної рівноваги сучасного підприємства / Н.В. Харченко // Вісник ЖДТУ. – 2010.– № 3 (53).– С. 144 – 145.
292. Хомяков В.І. Управління потенціалом підприємства / В.І. Хомяков, І.В. Бакум. – К.: Кондор, 2007. – 400 с.
293. Хрущ Н. Аналіз та оцінка рівня прибутковості фінансових ресурсів підприємства / Н. Хрущ, Л. Приступа // Економіст. – 2007.– № 7.– С. 28 – 31.
294. Худякова Л.С. Международное сотрудничество в развитии «зеленого» финансирования / Л.С. Худякова // Деньги и кредит. – 2017.– № 7.– С. 10–18.
295. Цілі сталого розвитку: Україна. Національна доповідь. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://menr.gov.ua/files/docs/202017%20ukr.pdf>
296. Цуркан М.В. Влияние партисипаторного бюджетирования на возможности развития территории / М.В. Цуркан // Среднерусский вестник общественных наук. – 2016. – № 3. – Т. 11. – С. 150 – 158.
297. Чайкін О. Крива Кузнеця: погляд з позмції екологічної сертифікації виробництва / О. Чайкін // Економіка природокористування. – 2014.– № 6.– С. 53 – 55.
298. Черешнев В.А. Эволюция исследований: от устойчивого развития к «зеленой» экономике / В.А. Черешнев, Н.Л. Никулина, А.И. Боярских // Вестник ЗабГУ. – 2014.– № 8 (111).– С. 133 – 143.
299. Чернецька О.В. Особливості інформаційного забезпечення процесу управління фінансовими результатами в системі природного агро виробництва / О.В. Чернецька // Вісник Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету. – 2015.– № 1.– С. 98 – 101.
300. Черничко Т.В. Фінансові та кредитні відносини в системі економічних відносин / Т.В. Черничко // Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. Вип. 20 (11). С. 263 – 267.
301. Чижова В.І. Методологічні підходи щодо удосконалення системи фінансового забезпечення раціонального природокористування / В.І. Чижова, О.М. Федчак // Екологія довкілля та безпека життєдіяльності. – 2008.– № 4.– С. 30 – 33.
302. Чуй І.Р. Характеристика моделей фінансових систем за різними ознаками кластеризації / І.Р. Чуй, Е.С. Банюк // Економіка і суспільство. – 2017.– № 8.– С. 700 – 709.

303. Шаховалова Є.О. Економічна сутність, форми, методи і джерела фінансового забезпечення відтворення основних засобів підприємства / Є.О. Шаховалова // Вісник економічної науки України. – 2015.– № 2.– С. 138 – 142.
304. Шевчук І.В. Особливості розвитку регіонального ринку органічної харчової продукції в контексті європейської інтеграції / І.В. Шевчук // Економічний форум. – 2016.– № 1.– С. 53 – 59.
305. Шинази Г. Дж Сохранение финансовой стабильности / Г. Дж Шинази // Вопросы экономики. – 2005.– № 36. – 34 с.
306. Шкаберін В.М. Державне забезпечення продовольчої безпеки України : дис. ... канд. наук з держ. упр. / В.М. Шкаберін. – Харків, 2006. – 195 с.
307. Школьник І.О. Фінансовий ринок України: сучасний стан і стратегія розвитку: монографія / І.О. Школьник. – Суми. ВВП «Мрія» ТОВ. УАБС НБУ, 2008. – 348 с.
308. Шлійко А.В. Економіка підприємництва на ринку товарів і послуг : [навч. посіб.] / А.В. Шлійко. – К.: ЦНЛ, 2008. – 376 с.
309. Шрамко І.І. Природне агровиробництво сільськогосподарських підприємств у концепції сталого розвитку / І.І. Шрамко // Молодий вчений. – 2016.– № 4(31).– С. 224 – 227.
310. Штирхун Х. Науково-методичний підхід до визначення рівня ефективності функціонування ринку органічної продукції / Х. Штирхун // Проблеми і перспективи економіки та управління. – 2016.– № 2(6).– С. 180 – 186.
311. Шутєєва О.Ю. Теоретичні засади визначення сутності фінансового забезпечення функціонування ринку цінних паперів / О.Ю. Шутєєва // Фінансовий простір. – 2013.– № 3.– С. 118–122.
312. Эдвард Б. Барбье «Глобальный зеленый новый курс», подготовлено для Департамента технологии, промышленности и экономики ЮНЕП, 2009 г. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unclearn.org/sites/www.unclearn.org/files/inventory/UNEP90_RUS.pdf
313. Юрій С. І. Фінанси домогосподарств: теоретичні підходи до трактування сутності / С. І. Юрій, Т. О. Кізіма // Фінанси України. – 2008.– № 8.– С. 3–8.
314. Юрій С. Фінанси: підручник / С. Юрій, В. Федосов, Л. Алексеєнко.– К.: Знання, 2008.
315. Юркевич О. М. Фінансове забезпечення інноваційної діяльності в економіці України : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.04.01 / О. М. Юркевич. – К., 2006.– 20 с.
316. Якубович В.А. Використання міжнародного досвіду в процесі розбудови системи аграрного страхування в Україні: досвід Іспанії / В.А. Якубович // Економіка АПК. –2007.– № 6.– С. 139–144.
317. Adams D.W., Vogel R.C. Rural financial markets in low-income countries: Recent controversies and lessons. World Development. 1986. Vol. 14. Issue 4. P. 477-487
318. ADOPTION OF THE PARIS AGREEMENT Conference of the Parties Twenty-first session Paris, 30 November to 11 December 2015. Available at : <https://unfccc.int/resource/docs/2015/cop21/eng/l09r01.pdf>

319. Ahmed M.K., Asadullah M.N., Kambhampati U. The effect of formal banks on household income and poverty in Bangladesh. *Malaysian Journal of Economic Studies*. 2016. Vol. 53. Issue 2. P. 173-193
320. Akca H., Ozturk I., Karaca C. Economic development and environment pollution in high and middle-income countries: A comparative analysis of environmental Kuznets curve. *Actual Problems of Economics* 2012. 137(11). P. 238-249.
321. Allegretti G. Participatory Budgeting and its Diversity / Allegretti G., Röcke A., Sintomer Y., Herzberg C. // *Муниципалитет: экономика и управление*. – 2013.– Вып. 2(5). Режим доступа : <http://municipal.uapa.ru/ru/issue/2013/02/01>.
322. Allen C., Clouth S., A guide to the green economy. UN Division for Sustainable Development. August 2012. 65 p. Available at : <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/GE%20Guidebook.pdf>
323. Anang, B.T., Bäckman, S., Sipiläinen, T. Agricultural microcredit and technical efficiency: The case of smallholder rice farmers in Northern Ghana. *Journal of Agriculture and Rural Development in the Tropics and Subtropics*. Vol. 117. Issue 2. 20 September 2016. P. 189-202.
324. Asante-Addo C., Mockshell J., Zeller M., Siddig K., Egyir I.S. Agricultural credit provision: what really determines farmers' participation and credit rationing? *Agricultural Finance Review*. 2017. Vol. 77. Issue 2. P. 239-256
325. Aşici, A.A. Economic growth and its impact on environment: A panel data analysis. *Ecological Indicators*. 2013. Vol. 24. p. 324-333 DOI: 10.1016/j.ecolind.2012.06.019
326. Atkinson G., Hamilton K. Progress along the path: evolving issues in the measurement of genuine saving. *Environmental and Resource Economics*. 2007. Vol. 37. Issue 1. P. 43-61. DOI 10.1007/s10640-007-9114-7
327. Bakaki Z., Bernauer T. Do economic conditions affect public support for environmental policy? *Journal of Cleaner Production*. 2018. Vol. 195. P. 66-78 DOI: 10.1016/j.jclepro.2018.05.162
328. Bartz S. Economic Growth and the Environment: Theory and Facts. Department of Economics. University of Miami. 2004. P. 1-34. Available at : <http://dx.doi.org/10.1016/j.reseneeco.2007.06.001>
329. Bazylevych V., Kupalova G., Goncharenko N., Murovana T., Grynchuk Y. Improvement of the effectiveness of organic farming in Ukraine. *Problems and Perspectives in Management*. 2017. 15(3), P. 64-75. doi:10.21511/ppm.15(3).2017.06
330. Beckerman W. Economic growth and the environment: Whose growth? whose environment. 1992. *World Development*. Vol. 20. Issue 4. P. 481-496 DOI: 10.1016/0305-750X(92)90038-W
331. Ben Youssef A., Hammoudeh S., Omri A. Simultaneity modeling analysis of the environmental Kuznets curve hypothesis. *Energy Economics*. 2016. Vol. 60. P. 266-274.
332. Berensmann K., Lindenberg N. Green Finance: Actors, Challenges and Policy Recommendations Dr Senior Researchers Department «World Economy and Development Financing» German Development Institute / Deutsches Institut für Entwicklungspolitik (DIE Available at : https://www.die-gdi.de/uploads/media/BP_23.2016.pdf

333. Binswanger H.P, Khandker S.R., Rosenzweig M.R. How infrastructure and financial institutions affect agricultural output and investment in India. *Journal of Development Economics*. 1993. Vol. 41. Issue 2. P. 337-366
334. Bogers M., Cincotti S., Nielsen K.R. The Role of Crowdfunding in Moving Towards a Sustainable Society. *Technological Forecasting and Social Change*. Available at :www.journals.elsevier.com/technological-forecasting-and-social-change/call-for-papers/the-role-of-crowdfunding-in-moving-towards-a-sustainable-soc
335. BP Statistical Review of World Energy. June 2017. Available at : <https://www.bp.com/content/dam/bp/en/corporate/pdf/energy-economics/statistical-review-2017/bp-statistical-review-of-world-energy-2017-co2-emissions.pdf>
336. Brzezina N., Biely K., Helfgott A., Kopainsky B., Vervoort J., Mathijs E. Development of Organic Farming in Europe at the Crossroad: Looking for the Way Forward through System Archetypes Lenses. *Sustainability*. 2017. 9. (821). doi:10.3390/su9050821
337. Carter M., De Janvry A., Sadoulet E., Sarris A. Index Insurance for Developing Country Agriculture: A Reassessment. *Annual Review of Resource Economics*. 2017. Vol. 9. P. 421-438.
338. Chernadchuk V., Sukhonos V., Shkolnyk I. The notion and content of financial system in the context of financial law of Ukraine. *Problems and Perspectives in Management*. 2017. 15(2-1). P. 234-245. doi:10.21511/ppm.15(2-1).2017.07
339. China Banking Regulatory Commission. The green credit data of 21 major banks from 2013 to Jun 2017. Available at : <http://www.cbrc.gov.cn/EngdocView.do?docID=70AF0D4D2954480F831F37C43804DA1D>
340. Chisasa J. A diagnosis of rural agricultural credit markets in South Africa: empirical evidence from North West and Mpumalanga provinces. *Banks and Bank Systems*. 2014. 9(2). P. 100-111.
341. Chisasa J. The finance-growth nexus in South Africa's agricultural sector: a structural equation modeling approach. *Banks and Bank Systems*. 2014. 9(4). P. 38 – 47.
342. Chiu Ch. M., Liang T.P., Turban E. What can crowdsourcing do for decision support? *Decision Support Systems*. 2014. Vol. 65. P. 40 – 49
343. Chowdhury T., Islam S. Environmental Performance Index and GDP growth rate: evidence from BRICS countries. *Environmental Economics*. 2017. 8(4). P. 31-36. doi:10.21511/ee.08(4).2017.04
344. COMMISSION REGULATION (EC) № 1235/2008 від 8.12.2008, laying down detailed rules for implementation of Council Regulation (EC) No 834/2007 as regards the arrangements for imports of organic products from third countries. Available at : http://www.qai-inc.com/media/docs/1235_2008_consolidated.pdf
345. Cordova A., Dolci J., Gianfrate G. The determinants of crowdfunding success: evidence from technology projects. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. 2015.– № 181. P. 115 – 124.
346. Crafton Q. R., Jotzo F. Wasson M. Financing sustainable development: Country Undertakings and Rights for Environmental Sustainability CURES. *Ecological Economics Volume*. 2004. 51. Issue 1-2. P. 65-78.

347. Criscuolo C., Menon C. Environmental policies and risk finance in the green sector: Cross – country evidence. *Energy Policy*. 2015. Vol. 83. P. 38 – 56.
348. Crowdfunding. Dimond Kaplan & Rothstein. Available at : <https://www.dkrpa.com/?s=crowdfunding>
349. Dias V. Da V., Schultz G., Schuster M. Da S., Talamini E., Révillion J. P. The organic food market: a quantitative and qualitative overview of international publication. *Ambiente & Sociedade n São Paulo v. XVIII*. 2015. 1. P. 155 – 174.
350. Dobrovolska O. Analysis of credit cooperation in the current economic space. *Технологический аудит и резервы производства*. 2016.– № 5/4 (31). С.65-72.
351. Dobrovolska O. Contemporary paradigm of sustainable development: the evolution of formation and development. *Environmental Economics*. 2018. 9(1). P. 69-82. doi:10.21511/ee.09(1).2018.06
352. Dobrovolska O. Formation of the effective financial relationships of agricultural farm with credit and financial system in Ukraine. *International scientific journal “Internauka”*. 2017. Том 2 № 3(25). С.61-68.
353. Dobrovolska O., Espejo J.M.R. Ukrainian organic products market: state and prospects of development. *Innovative Marketing*. 2018. Vol. 14 Issue 2. P. 16-25. [http://dx.doi.org/10.21511/im.14\(2\).2018.02](http://dx.doi.org/10.21511/im.14(2).2018.02)
354. EaP Green. Оценка Зеленой Трансформации Экономики: Руководство для стран Восточного Партнерства ЕС. Париж. 2016. Available at : www.green-economies-eap.org/ru/resources/EaP%20GREEN_GGI%20Guide_clean_RUS_Final.pdf
355. Earth Summit. Agenda 21: Table of Contents, Rio de Janeiro, Brazil. 1992
356. EBAN Statistics Compendium. European Early Stage Market Statistics. The European Trade Association for Business Angels, Seed Funds and Early Stage Market Players. 2016. 26 p.
357. Ehlers T., Packer F. Green bonds – certification, shades of green and environmental risks. Contribution to the G20 Green Finance Study Group. 2016. Available at : http://unepinquiry.org/wp-content/uploads/2016/09/12_Green_Bonds_Certification_Shades_of_Green_and_Environmental_Risks.pdf
358. Eisinger-Watzl M., Wittig F., Heuer T., Hoffmann I. Customers Purchasing Organic Food – Do they live healthier? Results of the German National Nutrition Survey II. *European Journal of Nutrition & Food Safety*. 2015. 5(1). P. 59 – 71.
359. Ender M., Zhang R. Efficiency of weather derivatives for Chinese agriculture industry. *China Agricultural Economic Review*. 2015. Vol. 7. Issue 1., P. 102-121. DOI: 10.1108/CAER-06-2013-0089
360. Esposti R., Materia V.C. The determinants of the public cofinancing rate for applied R&D: an empirical assessment on agricultural projects in an Italian region. *R and D Management*. 2016. Vol. 46. P. 521-536 DOI: 10.1111/radm.12166
361. Fileccia T., Guadagni M., Hovhera V., Bernoux M. Ukraine: Soil fertility to strengthen climate resilience. Preliminary assessment of the potential benefits of conservation agriculture. *FAO investment centre. International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank*. 2014. 96 p.
362. Forbes H., Schaefer D. Guidelines for Successful Crowdfunding. *Procedia CIRP*. 2017.– № 60. P. 398 – 403.
363. Forrester J. W. *World Dynamics*. Cambridge, MA: Wright-Allen Press, 1971

364. Franklin R.S., Ruth M. Growing up and cleaning up: The environmental Kuznets curve redux. *Applied Geography*. 2012. Vol. 32. Issue 1. P. 29-39. DOI: 10.1016/j.apgeog.2010.10.014
365. G 20 Green Finance Synthesis Report. Available at : http://unepinquiry.org/wp-content/uploads/2017/07/2017_GFSG_Synthesis_Report_EN.pdf
366. Gosselin F. Callois J.-M. Relationships between human activity and biodiversity in Europe at the national scale: Spatial density of human activity as a core driver of biodiversity erosion. *Ecological Indicators*. 2018. Vol. 90. P. 356 – 365
367. Green Bond impact reform 2017. World Bank. Available at : <http://pubdocs.worldbank.org/en/343311520466168445/report-impact-green-bond-2017.pdf>
368. Green Finance Initiative. London. 201
369. Green Finance. A Bottom-up Approach to Track Existing Flows. IFC, GIZ. 2017. 66 p. Available at : https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/48d24e3b-2e37-4539-8a5e-a8b4d6e6acac/IFC_Green+Finance+-+A+Bottom-up+Approach+to+Track+Existing+Flows+2017.pdf?MOD=AJPERES
370. Green finance: A bottom-up approach to track existing flows. International Finance Corporation. World Bank Group. Climate business department. 2016. Available at : https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/70725d70-b14a-4ffd-8360-cb020258d40a/Green+Finance_Bottom+up+approach_ConsultDraft.Pdf?MOD=AJPERES
371. Grossman G.M., Krueger A.B. Economic Growth and Environment. *Quarterly Journal Economics*. 1995. (110). p.353-77.
372. Grossman G.M., Krueger A.B. Environmental Impact a North American Free Trade Agreement. Working paper 3914. National Bureau Economic Research. Cambridge. MA. 1991. 4.
373. Guide to banking and sustainability. UNEP. Finance Initiative. Available at : http://www.unepfi.org/fileadmin/documents/guide_banking_statements.pdf
374. Hagedorna A., Pinkwartb A. Crowdfunding as a Financing Instrument for Startups in Germany. A Critical Platform Analysis. 2013. P. 17. Available at : <http://www.hhl.de/fileadmin/texte/publikationen/arbeitspapiere/hhlap0120.pdf>
375. Harvest returns. Режим доступа : <https://www.harvestreturns.com/>
376. Ibrahim Y., Ahmed I., Minai M. The Influence of Institutional Characteristics on Financial Performance of Microfinance Institutions in the OIC Countries. *Economics and Sociology*. 2018. 11(2). 19-35. doi:10.14254/2071-789X.2018/11-2/2
377. Ideas for action for a long-time and sustainable financial system. Business commission on sustainable development. 2017. 44 p.
378. Identifying market and regulatory obstacles to cross-border development of crowdfunding in the EU. Final report. 2017. 530 p.
379. IFOAM Basic Standards (approved by the IFOA General Assembly, Victoria, Canada and August). 2002. Available at : www.ifoam.org.
380. Ilychok B., Credit unions: less is better. *Efektivna ekonomika*. 2014. Vol . 4. Available at: <http://pravda.com.ua/2014/05/20> (Accessed 20 May 2014).

381. Interim Report. EU High-Level Expert Group on Sustainable Finance. July 2017 Available at: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/170713-sustainable-finance-report_en.pdf
382. International economic relations and sustainable development : monograph / edited by Dr. of Economics, Prof. O. Prokopenko, Ph.D in Economics T. Kurbatova. – Ruda Śląska : Drukarnia i Studio Graficzne Omnidium. 2017. 272 p.
383. Islam, A., Maitra, C., Pakrashi, D., Smyth, R. Microcredit Programme Participation and Household Food Security in Rural Bangladesh. *Journal of Agricultural Economics*. 2016. Vol. 67. Issue 2. P. 448-470.
384. Ivanova-Peneva S. SWOT analysis of organic market in Bulgaria. RAHMANN G & AKSOY U (Eds.) Proceedings of the 4th ISO FAR Scientific Conference. ‘Building Organic Bridges’, at the Organic World Congress 2014. 13-15 Oct., Istanbul, Turkey (eprint ID 24019). P. 97 – 100.
385. Jegeleviciute S., Valanciene L. Comparative analysis of the ways crowdfunding is promoted. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. 2015.– № 213. P. 268 – 274 .
386. Kahlenborn W., Cochua A., Georgiev I., Eisinger F., Hogg D. Defining “green” in the context of green finance. Final Report. 2017. European Commission B-1049 Brussels. – 110 p.
387. Kandilov A. M.G., Kandilov I.T. The impact of bank branching deregulations on the U.S. agricultural sector. *American Journal of Agricultural Economics*. Vol. 100. Issue 1. 2018. P. 73 – 90
388. Karimi L., Meyer D. Structural Equation Modeling in Psychology: The History, Development and Current Challenges. *International Journal of Psychological Studies*. 2014. Vol. 6(4). Available at : <http://dx.doi.org/10.5539/ijps.v6n4p123>
389. Katan L., Dobrovolska O. Credit union in the service cooperatives system / The providing of sustainable development of agricultural sector for its innovative base: collective monograph / under the general editorship of G.Pavlova and L. Vasilieva. – Science and Education Ltd (Registered in ENGLAND & WALES, Registered Number: 08878342) OFFICE 1, VELOCITY TOWER, 10 ST.MARY’S GATE, SHEFFIELD, S YORKSHIRE, ENGLAND, S1 4LR, 2015. P. 85-90.
390. Katan L., Dobrovolska O., Espejo J.M.R. Economic growth and environmental health: a dual interaction. *Problems and Perspectives in Management*. 2018. 16(3), P. 219-228. doi: 10.21511/ppm.16(3).2018.18
391. Khandker, S.R., Koolwal, G.B., How has microcredit supported agriculture? Evidence using panel data from Bangladesh. 2016. Vol. 47. Issue 2. P. 157-168
392. Kharas H., McArthur J. Links is the chain of sustainable finance: Accelerating private investments for the SDGs, including climate action. Brookings Institution 2016. 18 p.
393. Kim J.M. From Line-Item to Program Budgeting: Global Lessons and the Korean Case / J.M. Kim. – Karakdong, Songpa-gu, Seoul: Korea Institute of Public Finance, The World Bank, 2007. 281 p.; Available at : <https://www.imf.org/external/np/fad/trans/rus/manualr.pdf>
394. Kirby J.B., Bollen K.A. Using instrumental variable tests to evaluate model specification in latent variable structural equation models. *Sociological Methodology*. Vol. 39. Issue 1. 2009. P. 327 – 355.

395. Kuwata, K., Mahmood, F., Shibasaki, R. Weather index for crop insurance to mitigate basis risk. *International Geoscience and Remote Sensing Symposium Milan; Italy*; 26 – 31 July 2015; 10 P. 4656-4659.
396. Kuznets S. Economic Growth and Income Inequality. *Economic Review*. 1955. 45(1). P. 1-28.
397. Loehlin, J.C. *Latent variable models: An introduction to factor, path, and structural equation analysis*. 4th ed. Hillsdale, NJ: Erlbaum. 2004. 292 p.
398. *Low carbon Green Growth in Asia: Policies and Practices* Asian Development Bank Institute. 2013. 266 p. Available at : <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/159319/adbi-low-carbon-green-growth-asia.pdf>
399. *Low carbon Green Growth Roadmap for Asia and the Pacific: Fact Sheet – Green Finance*. Available at : <http://www.greengrowthknowledge.org/resource/low-carbon-green-growth-roadmap-asia-and-pacific-turning-resource-constraints-and-climate>
400. Luo Ch., Fan S., Zhang Qi Investigation the Influence of Green Credit on Operational Efficiency and Financial Performance Based on Hybrid Econometric Models. *International Journal of Financial Studies*. 2017. 5. 27; doi:10.3390/ijfs5040027
401. Mahmud W., Osmani S.R. *The theory and practice of microcredit*. International Growth Centre, South Asia Network of Economic Research Institutes, United Kingdom, Global Development Network, United States, 2016. P. 1-274
402. Manta O. Countryside microfinance opportunity for sustainable rural development. *Proceedings of the 25th International Business Information Management Association Conference – Innovation Vision 2020: From Regional Development Sustainability to Global Economic Growth, IBIMA 2015*. P. 1446-1450
403. Meadows D. H., Meadows D. L., Randers J. and Behrens III William W. *The Limits to Growth*. New York: Universe Books, 1972.
404. Mendelsohn R., Morrison W., Schlesinger M., Andronova N. Country-specific Market Impacts of Climate Change. *Climatic Change*. 2008. Vol. 45.– № 3–4. P. 553–569.
405. Mendelsohn R., Nordhaus W., Shaw D. *The Impact of Global Warming on Agriculture: A Ricardian Analysis*. *The American Economic Review*. 1994. Vol. 84.– № 4. P. 753–771.
406. Mesarovic M. and Pestel E. *Mankind at the Turning Point: The Second Report to the Club of Rome*. New-York: E. P. Dutton and Co. Inc., 1974.
407. Moldovan L.V. Development cooperations are already providing agricultural credit. *Ekonomika APK*. 2015. vol.1. P. 58-63.
408. Mollick E. The dynamics of crowdfunding: An exploratory study. *Journal of Business Venturing*. 2014. Vol. 29, Issue 1. P. 1 – 16.
409. Neve M., Hamaide B. Environmental Kuznets Curve with Adjusted Net Savings as a Trade-Off Between Environment and Development. *Australian Economic Papers*. 2017. Vol. 56. Issue 1. P. 39 – 58.
410. Noh H.J. *Financial Strategy to Accelerate innovation for Green Growth*. 2010. 31 p. Available at : <https://www.oecd.org/sti/ind/45008807.pdf>
411. Novak I., Verniuk N., Novak Y. Structuring of sources of attracting capital to agricultural production as a prerequisite for the formation of an effective investment

- mechanism in the agricultural sector. *Economic Annals-XXI*. 2016. Vol. 159. Issue 5-6. P. 29-33.
412. Payments for environmental services within the context of the green economy. Stakeholders Consultation from Payment of Environmental Externalities to Remuneration of positive Externalities in the agriculture and food sector. Rome. 2010. 24 p.
413. Pearce D.W., Atkinson G. Capital theory and the measurement of sustainable development: an indicator of weak sustainability. *Ecol Econ*. 1993. 8: 103–108.
414. Polishchuk A. Credit unions can become safe for Ukrainian investors. *Kyevskyj telehraf*. 2013. vol. 1, P. 42-48.
415. Popova L.V., Korobeynikov D.A., Korobeynikova O.M., Shaldokhina S.J., Zabaznova D.O. Concessional lending as a perspective tool of development of agribusiness. *European Research Studies*. 2016. Vol. 19. Issue 2. Special Issue. 2016. P. 12-20.
416. Prpić J., Shukla P.P, Kietzmann Jan H., McCarthy I.P. How to work a crowd: Developing crowd capital through crowdsourcing. *Business Horizons*. 2015. Vol. 58. Issue 1. P. 77 – 85.
417. Rozwadowski R., O’Connel J., Toirov F., Voitovska Y. The agriculture sector in eastern Ukraine analysis and recommendations. FAO. Rome. 2018. 128 p.
418. Runnalls D. Environment and Economy: joined at the hip or just strange bedfellows? *Surveys and Perspectives Integrating Environment & Society*. 4.22011. Vol. 4. 2. Available at: <https://journals.openedition.org/sapiens/1150>
419. Scaling up Green Bond Markets for Sustainable Development. A strategic guide for the public sector to stimulate private sector market development for green bonds. Climate bond Initiative. 52 p.
420. Schmidt-Traub G., Sachs J.D. Financing Sustainable development: Implementing the SDGs through Effective Investment Strategies and Partnerships. 2015. 156 p.
421. Schwiendbacher A., Larralde B. Crowdfunding of small entrepreneurial ventures. *Handbook of Entrepreneurial Finance*. Oxford University Press. 2010. 23 p.
422. Semenda D., Semenda O. Assessment of ecological and economic efficiency of agricultural lands preservation. *Environmental Economics*. 2018.– № 9 (1). P. 47 – 56. doi:10.21511/ee.09(1).2018.04
423. Shafik N. Economic development and environmental quality: An econometric analysis. *Oxford Economic Papers*. Vol. 46. 1994. P. 757-773 DOI: 10.1093/oeq/46.Supplement_1.757
424. *Silent Spring*, Houghton Mifflin. 1962. Mariner Books. 2002.
425. Sintomer Y., Herzberg C., Röcke A., Allegretti G. Transnational Models of Citizen Participation: The Case of Participatory Budgeting. *Journal of Public Deliberation*. 2012. Vol. 8, iss. 2.
426. Stats. Available at: <https://www.kickstarter.com/help/stats?ref=global-footer>
427. Tang S., Guo S. Formal and informal credit markets and rural credit demand in China 4th International Conference on Industrial Economics System and Industrial Security Engineering. IEIS. 2017.

428. Tereshchenko A.I. Legal regulation of the status and the main activities of agricultural credit cooperatives in Ukraine. *Ekonomika. Finansy. Pravo*. 2015. Vol. 9. P. 13-18.
429. *The Economics of Climate Change. The Stern Review*. Nicholas Stern. Cabinet Office – HM Treasury. 2006. UK.
430. *The Equator Principles*. 2013. Available at: http://equator-principles.com/wp-content/uploads/2017/03/equator_principles_III.pdf
431. *The Financial System We Need. Aligning the financial system with sustainable development*. UNEP. 2015. 112 p. Available at : http://www.greengrowthknowledge.org/sites/default/files/downloads/resource/The_Financial_System_We_Need__Aligning_the_Financial_System_with_Sustainable_Development.pdf
432. *The financial system we need: from momentum to transformation*. Inquiry Report. 2016. Available at : <http://unepinquiry.org/publication/the-financial-system-we-need-from-momentum-to-transformation/>
433. *The Green Economy Barometer 2017. The transition just stepped up a gear*. Available at : <https://www.greeneconomycoalition.org/assets/reports/GEC-Reports/Green-Economy-Barometer-2017-web.pdf>
434. *The Little Green Data Book*. Development Data Group of the Development Economics Vice Presidency and the Environment Department of the World Bank. 2007. 240 p.
435. *The Little Green Data Book*. Development Data Group of the Development Economics Vice Presidency and the Environment Department of the World Bank. 2008. 240 p.
436. *The Little Green Data Book*. Development Data Group of the Development Economics Vice Presidency and the Environment Department of the World Bank. 2009. 240 p.
437. *The Little Green Data Book*. Development Data Group of the Development Economics Vice Presidency and the Environment Department of the World Bank. 2010. 240 p.
438. *The Little Green Data Book*. Development Data Group of the Development Economics Vice Presidency and the Environment Department of the World Bank. 2011. 240 p.
439. *The Little Green Data Book*. Development Data Group of the Development Economics Vice Presidency and the Environment Department of the World Bank. 2012. 240 p.
440. *The Little Green Data Book*. Development Data Group of the Development Economics Vice Presidency and the Environment Department of the World Bank. 2013. 240 p.
441. *The Little Green Data Book*. Development Data Group of the Development Economics Vice Presidency and the Environment Department of the World Bank. 2014. 240 p.
442. *The Little Green Data Book*. Development Data Group of the Development Economics Vice Presidency and the Environment Department of the World Bank. 2015. 240 p.

443. The Little Green Data Book. Development Data Group of the Development Economics Vice Presidency and the Environment Department of the World Bank. 2016. 240 p.
444. The Little Green Data Book. Development Data Group of the Development Economics Vice Presidency and the Environment Department of the World Bank. 2017. 240 p.
445. The OECD green growth measurement framework and indicators”, in Green Growth Indicators 2014, OECD Publishing. Available at: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264202030-4-en>
446. The SIGMA Cuidelines. Putting sustainable development into practice a Guide for organisations. Available at : <http://www.projectsigma.co.uk/Guidelines/SigmaGuidelines.pdf>
447. The Jumpstart Our Business Startups Act, JOBS Act. Available at : <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/BILLS-112hr3606enr/pdf/BILLS-112hr3606enr.pdf>
448. Tjoek P.W., Wu Pei-Ing Exploring the environmental Kuznets curve for CO₂ and SO₂ for Southeast Asia in the 21st century context. Environmental Economics. 2018. 9(1). 7-21. doi:10.21511/ee.09(1).2018.01
449. Torres-Ruiz F.J., Vega-Zamora M., Parras-Rosa M. Sustainable Consumption: Proposal of a Multistage Model to Analyse Consumer Behaviour for Organic Foods. Business Strategy and the Environment. 2018. Vol. 27. Issue 4. P. 588 – 602.
450. Towards a green finance framework. European banking federation. 2017. 46 p. Available at : <https://www.ebf.eu/wp-content/uploads/2017/09/Geen-finance-complete.pdf>
451. Trofimtseva O., Procopchuk N. Organic in Ukraine. FIBL &IFOAM – Organic International. The world of Organic Agriculture. 2018. P. 256 – 260.
452. Tung D. T. Poverty and Ethnic Minorities: The Case of Khmer Households in the Rural Mekong Delta, Vietnam. Economics and Sociology. 2018. 11(1). 233-244. doi:10.14254/2071-789X.2018/11-1/15
453. Vilhelm V., Špička J., Valder A. Public support of agricultural risk management. Situation and prospects. Agris On-line Papers in Economics and Informatics. 2015. Vol. 7. Issue 2. P. 93-102.
454. Volz U., Böhnke J., Knierim L., Richert K., Röber G.-M., Eidt V. Financing the Green Transformation. How to Make Green Finance Work in Indonesia. 2015. Available at : <http://www.palgrave.com/us/book/9781137486110>
455. Wang X. Research on the impact of micro finance platform on farmers' life based on ICT information technology. Journal of Computational and Theoretical Nanoscience. 2016. Vol. 13. Issue 12. P. 9932-9936
456. Ward James D., Sutton Paul C., Werner Adrian D., Costanza Robert, Mohr Steve H., Simmons Craig T. Is decoupling GDP growth from environmental impact possible? 2016 <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0164733>
457. Warfield J. Societal Systems: Planning, Policy and Complexity. 1976. John Wiley & Sons, Inc., New York.

ДОДАТКИ

Додаток А

Перелік документів Європейського союзу в рамках стратегії сталого розвитку, які потребують імплементації у вітчизняне законодавство

	Директива ЄС	Термін наближення
Управління довкіллям та інтеграція екологічної політики у інші галузеві політики		
1.	Директива № 2011/92/ЄС про оцінку впливу окремих державних і приватних проєктів на навколишнє середовище (кодифікація)	2 – 3 роки
2.	Директива № 2003/4/ЄС про доступ громадськості до екологічної інформації та про скасування Директиви № 90/313/ЄЕС	2 роки
3.	Директива № 2003/35/ЄС про забезпечення участі громадськості у підготовці окремих планів та програм, що стосуються навколишнього середовища, та внесення змін і доповнень до Директив №№ 85/337/ЄЕС та 96/61/ЄС про участь громадськості та доступ до правосуддя	2 роки
Якість атмосферного повітря		
4.	Директива № 2008/50/ЄС про якість атмосферного повітря та чистіше повітря для Європи	3 – 5 років
5.	Директива № 98/70/ЄС про якість бензину та дизельного палива та внесення змін і доповнень до Директиви № 93/12/ЄЕС, що доповнена Директивами №№ 2000/71/ЄК, 2003/17/ЄК та 2009/30/ЄК і Регламентом (ЄС) № 1882/2003	2 роки
6.	Директива № 1999/32/ЄС про зменшення вмісту сірки у деяких видах рідкого палива та внесення змін і доповнень до Директиви № 93/12/ЄС зі змінами і доповненнями, внесеними Регламентом (ЄС) № 1882/2003 та Директивою № 2005/33/ЄС	2 – 6 років
7.	Директива № 94/63/ЄС про контроль викидів летючих органічних сполук (ЛОС), що виникають зі сховищ нафти та при її транспортуванні з терміналів до сервісних станцій зі змінами та доповненнями, внесеними Регламентом (ЄС) № 1882/2003	2 – 9 років
8.	Директива № 2004/42/ЄС про обмеження викидів летючих органічних сполук за рахунок використання органічних розчинників у певних фарбах і лаках та продукції полірування транспортних засобів та внесення змін і доповнень до Директиви № 1999/13/ЄС	5 років
Управління відходами та ресурсами		
9.	Директива № 2008/98/ЄС про відходи	3 – 5 років)
10.	Директива № 1999/31/ЄС про захоронення відходів зі змінами і доповненнями, внесеними Регламентом (ЄС) № 1882/2003	5 років

Продовження додатку А

11.	Директива № 2006/21/ЄС про управління відходами видобувної промисловості та внесення змін і доповнень до Директиви № 2004/35/ЄС	5 років
Якість води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище		
12.	Директива № 2000/60/ЄС про встановлення рамок діяльності Співтовариства у сфері водної політики зі змінами і доповненнями, внесеними Рішенням № 2455/2001/ЄС і Директивою 2009/31/ЄС	3 – 10 років
13.	Директива № 2007/60/ЄС про оцінку та управління ризиками затоплення	2 – 8 років
14.	Директива № 2008/56/ЄС про встановлення рамок діяльності Співтовариства у сфері екологічної політики щодо морського середовища	2 – 7 років
15.	Директива № 91/271/ЄЕС про очистку міських стічних вод зі змінами та доповненнями, внесеними Директивою № 98/15/ЄС та Регламентом (ЄС) № 1882/2003 і Регламентом (ЄС) № 1137/2008	3 – 8 років
16.	Директива № 98/83/ЄС про якість води, призначеної для споживання людиною, зі змінами і доповненнями, внесеними Регламентом (ЄС) № 1882/2003 і Регламентом (ЄС) 596/2009	3 – 5 років
Охорона природи		
17.	Директива № 2009/147/ЄС про захист диких птахів	3 – 5 років
18.	Промислове забруднення та техногенні загрози	
19.	Директива № 2010/75/ЄС про промислові викиди (всеохоплююче запобігання і контроль забруднень)	2 – 5 років, та окремими графіками
20.	Директива № 96/82/ЄС про контроль за загрозами значних небезпек, пов'язаних з небезпечними речовинами, зі змінами і доповненнями, внесеними Директивою № 2003/105/ЄС та Регламентом (ЄС) № 1882/2003	5 років
Зміна клімату та захист озонового шару		
21.	Директива № 2003/87/ЄС про встановлення схеми торгівлі викидами парникових газів у рамках Співтовариства та внесення змін і доповнень до Директиви № 96/61/ЄС із змінами і доповненнями, внесеними Директивою № 2004/101/ЄС	2 роки
22.	Регламент (ЄС) № 2037/2000 про субстанції, що руйнують озоновий шар, зі змінами та доповненнями, внесеними Регламентами (ЄС) №№ 2038/2000, (ЄС) 2039/2000, (ЄС) 1804/2003, (ЄС) 2077/2004, (ЄС) 29/2006, (ЄС) 1366/2006, (ЄС) 1784/2006, (ЄС) 1791/2006 і (ЄС) 2007/899, та Рішеннями №№ 2003/160/ЄС, 2004/232/ЄС та 2007/54/ЄС	2 роки

Генетично модифіковані організми		
23.	Директива № 2001/18/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 12 березня 2001 року про вивільнення у навколишнє середовище генетично модифікованих організмів та про скасування Директиви Ради № 90/220/ЄЕС зі змінами і доповненнями, внесеними Рішеннями № 2002/623/ЄС та № 2002/811/ЄС, Регламентами (ЄС) № 1829/2003 та (ЄС) № 1830/2003 та Директивою № 2008/27/ЄС	2 – 3 років
Політика якості		
24.	Регламент Ради (ЄС) № 510/2006 від 20.03.2006 про захист географічних зазначень і позначень походження сільськогосподарської продукції та продуктів харчування	
25.	Регламент Комісії (ЄС) № 1898/2006 від 14.12.2006, що визначає детальні правила імплементації Регламенту Ради (ЄС) № 510/2006 про захист географічних зазначень і позначень походження сільськогосподарської продукції та продуктів харчування	
26.	Регламент (ЄС) № 110/2008 Європейського Парламенту та Ради від 15.01.2008 про визначення, опис/зображення, представлення, маркування та захист географічних зазначень алкогольних напоїв	
27.	Регламент Ради (ЄС) № 479/2008 від 29.04.2008 про спільну організацію ринку вина, зокрема Розділ III «Регуляторні заходи» та стаття 117 щодо контролю, як скасовано Постановою 491/2009 від 25 травня 2009 року і включено до Єдиного Регламенту Ради (Регламент про Спільну організацію ринку) (ЄС) № 1234/2007 від 22 жовтня 2007	
28.	Регламент Комісії (ЄС) № 555/2008 від 27.06.2008, що визначає детальні правила впровадження Регламенту Ради (ЄС) № 479/2008, про програми підтримки, торгівлю з третіми країнами, виробничий потенціал та контроль виноробної галузі, зокрема Розділ V «Контроль виноробної галузі»	
29.	Регламент Ради (ЄС) № 509/2006 від 20.03.2006 про гарантований традиційний склад та спосіб виробництва сільськогосподарської продукції та продуктів харчування	
30.	Регламент Комісії (ЄС) № 1216/2007 від 18.10.2007, що визначає детальні правила імплементації Регламенту Ради (ЄС) № 509/2006 про гарантований традиційний склад та спосіб виробництва сільськогосподарської продукції та продуктів харчування	
Органічне фермерство		
31.	Регламент Ради (ЄС) № 834/2007 від 28.06.2007 про органічне виробництво та маркування органічної продукції, який скасовує Регламент (ЄЕС) № 2092/91	
32.	Регламент Комісії (ЄС) № 889/2008 від 5.09.2008, що визначає детальні правила імплементації Регламенту Ради (ЄС) № 834/2007 про органічне виробництво та маркування органічної продукції стосовно органічного виробництва, маркування і контролю	

Продовження додатку А

33.	Регламент Комісії (ЄС) № 1235/2008 від 8.12.2008, що визначає детальні правила імплементації Регламенту Ради (ЄС) № 834/2007 про умови імпорту органічних продуктів з третіх країн	
Біорозмаїття		
34.	Регламент Ради (ЄС) № 870/2004 від 24.04.2004, що засновує програму Співтовариства щодо збереження, характеристики, збору та використання генетичних ресурсів у сільському господарстві, та скасовує Регламент (ЄС) № 1467/94	
35.	Стандарти торгівлі рослинами, насінням рослин, продуктами, отриманими з рослин, фруктами та овочам	
36.	Стандарти торгівлі живими тваринами та продуктами тваринництва	

Додаток Б
Аналіз дефініції «зелені фінанси»

Джерело	Визначення
Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit, [355]	Стратегічний підхід до інтеграції фінансового сектору в процес трансформації економіки з низьким рівнем викидів вуглецю та ресурсозберігаючих технологій та в контексті адаптації до кліматичних змін.
European Banking Federation, [96] Towards a green finance framework	<p>Використовують для двох типів дій:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Фінансування заходів, які безпосередньо забезпечують екологічні переваги в більш широкому контексті сталого розвитку. – Фінансування інших видів діяльності з урахуванням потенціального впливу факторів ризику на стан навколишнього середовища та зміни клімату, а саме; <ul style="list-style-type: none"> • потенційні збитки, що виникають внаслідок більш інтенсивних кліматичних подій (фізичних ризиків); • потенційні фінансові збитки, пов'язані з невідповідністю екологічним вимогам та правилам зміни клімату (штрафи, скасування дозволу на виробництво тощо (ризик відповідальності)); • потенційні збитки внаслідок втрати частки ринку (зокрема, внаслідок збільшення попиту на екологічні продукти та розробки нових технологій у відповідь на пом'якшення наслідків, які можуть зробити деякі існуючі технології зайвими (ризик переходу, збитки до бренда або іміджу, репутаційний ризик); • інші (збільшені витрати на енергію).
Green finance progress report. United Nations Environment Programme, 2017 http://unepinquiry.org/wp-content/uploads/2017/07/Green_Finance_Progress_Report_2017.pdf	Фінансування інвестицій, які забезпечують екологічні переваги в більш широкому контексті екологічно стійкого розвитку.
Green Finance Initiative London 2018	Фінансування будь-яких засобів скорочення викидів вуглецю або підвищення ефективності використання ресурсів. Включає в себе створення зеленого грошового фонду від невеликих громадських фондів, так і до емісії зелених облігацій для великих інфраструктурних проєктів або корпоративних схем енергоефективності.

Продовження додатку Б

<p>Krushelnyska O. Introduction to green finance Global Environmental Facility 2014https://www.thegef.org/sites/default/files/events/Intro%20to%20Green%20Finance.pdf</p>	<p>Фінансові інвестиції в проекти та ініціативи щодо сталого розвитку, екологічні продукти та політики, які сприяють розвитку більш стабільної економіки. Зелені фінанси включають фінансування клімату, але не обмежується цим. Це також стосується більш широкого діапазону інших екологічних цілей, таких як контроль промислового забруднення, санітарія води або біологічне різноманіття захист</p>
<p>Berensmann K., Lindenberg N. Green Finance: Actors, Challenges and Policy Recommendations Dr Senior Researchers Department “World Economy and Development Financing“ German Development Institute / Deutsches Institut für Entwicklungspolitik (DIE) https://www.die-gdi.de/uploads/media/BP_23.2016.pdf</p>	<p>Зелене фінансування включає в себе три аспекти. Перший – фінансування державних та приватних зелених інвестицій – включаючи підготовчі та капітальні витрати – в наступні дві області екологічні товари та послуги, такі як управління водними ресурсами або охорона біорізноманіття та ландшафти; запобігання, мінімізація шкоди навколишньому середовищу і клімату. Другий – фінансування державної політики – в т.ч. операційні витрати – що заохочують впровадження екологічних проектів та проектів пом'якшення впливу на навколишнє середовище або адаптації та ініціативи, наприклад, податкові тарифи на поновлювані джерела енергії. Третій, включає компоненти фінансової системи, що спеціалізуються на зелених інвестиціях, таких як зелений кліматичний фонд або фінансові інструменти для зелених інвестицій, таких як зелені облігації та структуровані зелені фонди, включаючи їх конкретні юридичні, економічні та інституційні рамкові умови.</p>
<p>The UN Environment Inquiry Report: The Financial System We Need (UN Environment Inquiry 2016)</p>	<p>Стала фінансова система це та, яка створює, вартість та здійснює транзакції фінансових активів таким чином, щоб формувати реальний добробут для обслуговування довгострокових потреб інклюзивної економіки сталого розвитку</p>
<p>Swiss Sustainable Finance Initiative (as defined in the glossary presented in http://www.sustainablefinance.ch/)</p>	<p>Стале фінансування – це будь-яка форма фінансової послуги інтегрування екологічних, соціальних та управлінських критеріїв в бізнес чи інвестиційні рішення для отримання тривалої вигоди як клієнтів, так і суспільства в цілому.</p>

Продовження додатку Б

<p>EU High-Level Expert Group on Sustainable Finance. Interim Report, July 2017 (EC HLEG 2017)</p>	<p>Три визначення (від вузького до широкого): 1. Інтеграція екологічних, соціальних факторів у фінансові рішення; 2. Фінансування сприяння стабільності економічного, соціального та екологічного розвитку; 3. Фінансова система, яка є стабільною і спрямованою на довгострокову освіту, вирішення економічних, соціальних, екологічних проблем, включаючи сталу зайнятість, пенсійне фінансування, технологічні інновації, інфраструктуру, будівництво та пом'якшення наслідків зміни клімату.</p>
<p>Homi Kharas and John McArthur – Brookings Institution (Kharas and McArthur 2016)</p>	<p>Фінансові потоки – державні чи приватні – виділяються на фінансування в те, що сприяє сталому розвитку, включаючи його економічні, соціальні та екологічні імперативи.</p>
<p>International development financial club https://www.idfc.org/Downloads/Publications/01_green_finance_mappings/IDFC_Green_Finance_Mapping_Report_for_2013_12-0914.pdf</p>	<p>Фінансові інвестиції в проекти сталого розвитку та ініціативи, екологічно чисту продукцію, а також політику, яка заохочує розвиток сталої економіки</p>
<p>Böhnke / Eidt / Knierim / Richert / Röber / Volz (2015): Financing the Green Transformation. How to Make Green Finance Work in Indonesia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.palgrave.com/us/book/9781137486110</p>	<p>Всі форми інвестицій або кредитування, які враховують вплив на навколишнє середовище і підвищують екологічну стійкість, ключовим елементом яких є сталі інвестиції і банківський сектор, де інвестиційні та кредитні рішення приймаються на основі екологічного скринінгу та оцінки ризиків відповідно до стандартів екологічної стійкості</p>
<p>Wang Y., Zhi Q. The role of green finance in environmental protection: two aspects of market mechanism and policies. Energy Procedia 104. 2016. P. 311 – 316</p>	<p>Зелений фінансовий ринок включає ринково-орієнтований механізм та фінансові продукти, які можуть контролювати забруднення навколишнього середовища, реалізацію екосистем</p>

Додаток В

Розрахунок прогнозу скоригованих чистих заощаджень

Таблиця В1 – Прогноз скоригованих чистих заощаджень Світ

Часова шкала	Значення	Передбачення	Нижня довірча границя	Верхня довірча границя
2009	8,8			
2010	7,2			
2011	6,4			
2012	10,4			
2013	10			
2014	11,1			
2015	11,1			
2016	12,7			
2017	11,7	11,7	11,70	11,70
2018		13,19092203	10,43	15,95
2019		13,82237147	10,98	16,67

**Таблиця В2 – Прогноз скоригованих чистих заощаджень
Країни з доходом нижче середнього**

Часова шкала	Значення	Передбачення	Нижня довірча границя	Верхня довірча границя
2008	18,9			
2009	23,5			
2010	22,4			
2011	26,2			
2012	13,8			
2013	14,7			
2014	12			
2015	15,08			
2016	17,2			
2017	16,1	16,10	16,10	16,10
2018		13,20	4,85	21,55
2019		12,32	3,71	20,93

Таблиця В-3 Прогноз скоригованих чистих заощаджень Європа

Часова шкала	Значення	Передбачення	Нижня довірча границя	Верхня довірча границя
2009	3,2			
2010	3,2			
2011	1,4			
2012	4,8			
2013	6,2			
2014	2,8			
2015	7,5			
2016	9,5			
2017	9,5	9,5	9,50	9,50
2018		11,997	9,68	14,31
2019		12,779	10,39	15,16

Продовження додатку В

Таблиця В-4 Прогноз скоригованих чистих заощаджень Польща

Часова шкала	Значення	Передбачення	Нижня довірча границя	Верхня довірча границя
2009	11,5			
2010	9,2			
2011	9,7			
2012	7,4			
2013	9,2			
2014	7,9			
2015	10,3			
2016	10			
2017	10,9	10,9	10,90	10,90
2018		10,696	7,86	13,53
2019		10,723	7,18	14,27

Таблиця В-5 Прогноз скоригованих чистих заощаджень Білорусія

Часова шкала	Значення	Передбачення	Нижня довірча границя	Верхня довірча границя
2009	18,5			
2010	19,8			
2011	16,9			
2012	16,6			
2013	17,6			
2014	19,7			
2015	21,4			
2016	17,3			
2017	19,3	19,3	19,30	19,30
2018		19,642	16,62	22,66
2019		19,768	16,75	22,79

Таблиця В-6 Прогноз скоригованих чистих заощаджень Російська Федерація

Часова шкала	Значення	Передбачення	Нижня довірча границя	Верхня довірча границя
2009	1,4			
2010	1,5			
2011	-0,8			
2012	4,5			
2013	7,1			
2014	15			
2015	10,9			
2016	11,9			
2017	9	9	9,00	9,00
2018		15,6604	9,36	21,96
2019		17,2429	10,95	23,54

Таблиця В-7 Прогноз скоригованих чистих заощаджень Україна

Часова шкала	Значення	Передбачення	Нижня довірча границя	Верхня довірча границя
2009	10,7			
2010	8,5			
2011	5,6			
2012	7,4			
2013	6,1			
2014	-3,7			
2015	-4,7			
2016	-2,7			
2017	0,6	0,6	0,60	0,60
2018		-5,1902	-11,20	0,82
2019		-6,9569	-12,96	-0,95

Додаток Г

Показники стану навколишнього середовища та розвитку економіки країн, [434 – 444]

Показники	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Світ									
Валовий національний дохід на душу населення, \$	7,995	8,654	8,732	9,069	9,514	10,212	10,683	10,799	10,551
Скоригований чистий дохід на душу населення, \$			7,232	7,689	8,34	8,558	8,686	8,971	8,383
Частка міського населення, %	50	50	50,3	50,7	52	52,5	53	53,4	53,9
Землі с.г. призначення, (% земельної площі)	38	38	38	38	37	38	38	38	38
Продуктивність агропромисловості, додана вартість на 1 працюючого (2010 \$)	0,939	1,036	1,072	0,992	0,765	1,176	0,193	1,254	1,983
Врожайність зернових культур (кг/га)				--	3,708	3,622	3,851	3,886	3,907
% використання агропромисловості прісної води				70	70	70	71	60	70
Ліси (% земельної площі)	30,4	30,3	31,1	31,1	31	30,9	31	31,1	30,8
Вирубка лісів (середньорічне значення) %	0,2	0,2	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Споживання енергії на душу населення (кг нафтового еквівалента)	1,82	1,819	5,5	1,788	1,851	1,89	1,89	1,894	1,929
Енергія із біомаси і відходів (% від сукупної енергії)	9,8	9,6	1,835	10	9,9	9,8	9,8	10	10,1
Валові заощадження (% ВВП)	22,7	20,9	18,3	22,5	23,1	24,5	25,4	25,8	26,4
Споживання основного капіталу чи амортизація чи знос основних засобів (% ВВП)	13,7	13	13,1	13	13,1	13,6	15,2	14,6	16,4
Скориговані чисті заощадження (% ВВП)	8,8	7,2	6,4	10,4	10	11,1	11,1	12,7	11,7
Європа і Центральна Азія									
Валовий національний дохід на душу населення, \$	6,052	7,35	6,793	7,272	7,734	6,658	7,114	25,424	24,275
Скоригований чистий дохід на душу населення, \$			4,892	5,727	6,652	5,541	6,243	21,296	18,328
Частка міського населення, %	64	64	64	64,1	64,7	60,2	60,1	70,7	70,9
Землі с.г. призначення, (% земельної площі)	28	28	28	28	28	66	66	30	29
Продуктивність агропромисловості, додана вартість на 1 працюючого (2010 \$)	2,228	2,797	3,011	3,204	3,374	4,866	5,07	11,454	14,018
Врожайність зернових культур (кг/га)					2,74	2,519	3,136	3,799	3,91
% використання агропромисловості прісної води			63	63		70	67	88	47

Показники	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ліси (% земельної площі)	38,3	38,4	38,6	38,6	38,7	10,5	10,5	38	38
Вирубка лісів (середньорічне значення) %	0	0	0	0	0	-0,5	-0,5	-0,1	-0,1
Споживання енергії на душу населення (кг нафтового еквівалента)	2,93	2,948	3,6	2,831	3,015	2,078	2,08	3,216	3,157
Енергія із біомаси і відходів (% від сукупної енергії)	2,2	2,1	3,03	1,9	2	2,9	2,9	5,6	5,9
Валові заощадження (% ВВП)	24	24,8	19,8	23,9	26,1	18,9	18,6	21,9	22,5
Споживання основного капіталу чи амортизація чи знос основних засобів (% ВВП)	12,8	12,1	11,7	12,2	12,3	12,4	8,9	15,4	16,1
Скориговані чисті заощадження (% ВВП)	3,2	3,2	1,4	4,8	6,2	2,8	7,5	9,5	9,5
Країни з доходом нижче середнього									
Валовий національний дохід на душу населення, \$	1,905	2,073	2,321	1,619	1,772	1,965	2,074	2,018	2,029
Скоригований чистий дохід на душу населення, \$			2,028	1,454	1,595	1,574	1,768	1,752	1,767
Частка міського населення, %	42	41	40,9	39,4	38,7	38,9	38,8	38,5	39
Землі с.г. призначення, (% земельної площі)	25	50	50	47	46	46	46	43	44
Продуктивність агропромисловості, додана вартість на 1 працюючого (2010 \$)	0,1	0,589	0,588	0,677	0,716	0,938	0,932	0,954	1,614
Врожайність зернових культур (кг/га)					3,065	3,029	3,079	3,175	3,185
% використання агропромисловості прісної води	80			88	88	88	88	88	88
Ліси (% земельної площі)	25	24,8	25,9	27,9	28,4	26,9	27	28,7	24,3
Вирубка лісів (середньорічне значення) %	0,1	0,2	0	0,5	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4
Споживання енергії на душу населення (кг нафтового еквівалента)	1,019	1,013	1,019	0,665	0,667	0,68	0,686	0,636	0,651
Енергія із біомаси і відходів (% від сукупної енергії)	15,2	16,3	16,9	26,9	26,2	26,8	26,8	28,2	28,5
Валові заощадження (% ВВП)	41,7	41,1	39,9	29,2	29,7	28,6	28,8	28	27,6
Споживання основного капіталу чи амортизація чи знос основних засобів (% ВВП)	10,7	9,6	9,9	9,8	9,9	11,1	8,2	8,4	9,7
Скориговані чисті заощадження (% ВВП)	23,5	22,4	26,2	13,8	14,7	12	15,08	17,2	16,1
Вірменія									
Валовий національний дохід на душу населення, \$	2,63	3,35	3,1	3,2	3,36	3,72	3,8	4,02	3,88
Скоригований чистий дохід на душу населення, \$			2,602	2,796	3,083	2,93	3,196	3,494	3,116

Показники	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Частка міського населення, %	64	64	63,8	63,7	64,1	64,2	63	62,8	62,7
Землі с.г. призначення, (% земельної площі)	49	57	61	62	60	60	59	59	59
Продуктивність агропромисловства, додана вартість на 1 працюючого (2010 \$)	4,198	4,869	5	4,723	5,093	8,389	9,083	10,006	19,094
Врожайність зернових культур (кг/га)					2,742	2,649	3,108	3,026	3,147
Ліси (% земельної площі)	10	9,7	9,2	9,2	9,1	9,1	8,9	11,7	11,7
Вирубка лісів (середньорічне значення) %	1,3	1,4	0,9	1,4	1,5	1,5	1,5	0	0
Споживання енергії на душу населення (кг нафтового еквівалента)	0,859	0,926	0,974	0,843	0,791	0,916	0,916	0,969	0,984
Енергія із біомаси і відходів (% від сукупної енергії)	0	0	0	0	0	0,3	0,3	0,3	1,1
Валові заощадження (% ВНД)	29,7	28,1	19,5	18,1	18,3	11,1	13	13,2	17,4
Споживання основного капіталу чи амортизація чи знос основних засобів (% ВНД)	10,7	10	9,7	9,9	9,8	13,2	11,2	12,1	12,2
Скориговані чисті заощадження (% ВНД)	18,1	18,1	9,6	6,8	7,3	-3,7	9,6	0,4	3,2
Азербайджан									
Валовий національний дохід на душу населення, \$	2,64	3,83	4,84	5,33	5,29	6,22	7,35	7,6	6,56
Скоригований чистий дохід на душу населення, \$			2,557	2,858	3,275	4,514	5,106	5,735	4,537
Частка міського населення, %	52	52	52,1	52,2	53,6	53,9	54,1	54,4	54,6
Землі с.г. призначення, (% земельної площі)	58	58	58	58	58	58	58	13,8	58
Продуктивність агропромисловства, додана вартість на 1 працюючого (2010 \$)	1,212	1,212	1,274	0,241	1,36	1,085	1,48	-2	3,339
Врожайність зернових культур (кг/га)					2,484	2,66	2,694	2,344	2,386
Ліси (% земельної площі)	11,3	11,3	11,3	11,3	11,3	11,3	11,3	13,8	13,8
Вирубка лісів (середньорічне значення) %	0	0	0	0	0	0	0	-2	-1,8
Споживання енергії на душу населення (кг нафтового еквівалента)	1,659	1,388	1,54	1,338	1,307	1,369	1,369	1,474	1,502
Енергія із біомаси і відходів (% від сукупної енергії)	0	0	0	0	0	0,8	0,8	1,1	1,1
Валові заощадження (% ВНД)	59,9	63	48	49,5	51,6	45,6	43,3	40,7	29,7
Споживання основного капіталу чи амортизація чи знос основних засобів (% ВНД)	13,5	12,3	1,5	12	12,8	3,1	5	5,1	6,2
Скориговані чисті заощадження (% ВНД)	-6,6	-0,1	5,4	5,1	7,1	15,9	14,2	17,8	15,7

Показники	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Білорусія									
Валовий національний дохід на душу населення, \$	4,22	5,36	5,56	5,95	5,83	6,37	6,73	7,34	6,47
Скоригований чистий дохід на душу населення, \$			4,366	4,926	4,906	5,49	6,445	6,768	4,986
Частка міського населення, %	73	73	73,9	74,3	75	75,4	75,9	76,3	76,7
Землі с.г. призначення, (% земельної площі)	43	44	44	44	44	44	43	43	43
Продуктивність агропромисловості, додана вартість на 1 працюючого (2010 \$)	3,445	4,383	4,911	5,7	6,247	7,845	9,086	9,835	15,814
Врожайність зернових культур (кг/га)					3,25	3,486	3,009	3,721	3,721
Ліси (% земельної площі)	38	39	42,5	42,6	42,7	42,7	42,9	42,6	42,5
Вирубка лісів (середньорічне значення) %	-0,5	-0,4	-0,3	-0,5	-0,4	-0,4	-0,4	-0,3	-0,3
Споживання енергії на душу населення (кг нафтового еквівалента)	2,939	2,891	2,907	2,815	2,922	3,114	3,114	2,882	2,929
Енергія із біомаси і відходів (% ВВП)	5	5,2	5,5	6	6,2	5,9	5,9	5,7	5,3
Валові заощадження (% ВВП)	26,9	28,4	25,7	25,7	27,2	32,3	29,7	27,4	27,4
Споживання основного капіталу чи амортизація чи знос основних засобів (% ВВП)	11,8	11,2	11,1	11,4	11,5	14,6	10,1	11,9	8,9
Скориговані чисті заощадження (% ВВП)	18,5	19,8	16,9	16,6	17,6	19,7	21,4	17,3	19,3
Болгарія									
Валовий національний дохід на душу населення, \$	4,58	5,49	6,06	6,28	6,64	6,84	7,36	7,62	7,48
Скоригований чистий дохід на душу населення, \$			5,354	5,11	5,949	5,824	6,04	6,59	5,93
Частка міського населення, %	71	71	71,4	71,7	73,1	73,6	73,3	73,6	73,9
Землі с.г. призначення, (% земельної площі)	48	47	48	46	47	47	47	46	46
Продуктивність агропромисловості, додана вартість на 1 працюючого (2010 \$)	7,239	6,806	9,855	10,923	9,739	16,101	16,608	18,34	23,003
Врожайність зернових культур (кг/га)					3,91	3,798	4,431	4,861	4,861
Ліси (% земельної площі)	33,4	34,3	36,2	36,2	36,7	36,7	37,2	35,2	35,2
Вирубка лісів (середньорічне значення) %	-0,6	-0,7	-0,6	-0,8	-1,5	-1,5	-1,5	-0,9	-0,8
Споживання енергії на душу населення (кг нафтового еквівалента)	2,688	2,641	2,595	2,305	2,37	2,615	2,615	2,327	2,478
Енергія із біомаси і відходів (% від сукупної енергії)	3,9	3,7	3,8	4,3	5,1	5,1	5,1	7	6,3

Показники	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Валові заощадження (% ВВП)	17,8	14,1	16,7	24,6	24,8	22,5	24,2	22,7	23,4
Споживання основного капіталу чи амортизація чи знос основних засобів (% ВВП)	11,9	11,6	11,7	14,3	12	12	15,3	13,4	12,5
Скориговані чисті заощадження (% ВВП)	5,7	2,9	6,1	10,4	12,7	10,9	10,4	10,7	10,8
Чеська Республіка									
Валовий національний дохід на душу населення, \$	14,58	16,65	17,31	17,89	18,7	18,13	18,97	18,35	18,15
Скоригований чистий дохід на душу населення, \$		14,602	14,602	14,638	16,437	13,769	14,029	13,76	14,309
Частка міського населення, %	74	74	73,5	73,5	73,4	73,4	73,1	73	73
Землі с.г. призначення, (% земельної площі)	55	55	55	55	55	55	55	55	55
Продуктивність агропромислтва, додана вартість на 1 працюючого (2010 \$)	6,241	5,275	5,687	6,415	6,423	6,68	7,175	8,559	13,251
Врожайність зернових культур (кг/га)					5,422	6,68	5,254	6,22	6,222
Ліси (% земельної площі)	34,3	34,3	34,4	34,4	34,4	34,4	34,5	34,5	34,5
Вирубка лісів (середньорічне значення) %	0	-0,1	0	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1
Споживання енергії на душу населення (кг нафтового еквівалента)	4,485	4,428	4,282	4,004	4,193	4,138	4,138	3,99	3,915
Енергія із біомаси і відходів (% від сукупної енергії)	4	4,6	4,9	5,6	6	6,5	6,5	7,9	8,4
Валові заощадження (% ВВП)	27	24,2	21,8	22,5	23,3	22,7	25,4	25,9	28,8
Споживання основного капіталу чи амортизація чи знос основних засобів (% ВВП)	14,4	13,8	13,6	13,6	13,9	20,1	23,8	23,3	23,1
Скориговані чисті заощадження (% ВВП)	15,4	13,4	11,3	11,6	12,5	5,1	4,8	5,7	4,7
Казахстан									
Валовий національний дохід на душу населення, \$	5,02	6,16	6,92	7,58	8,26	9,78	11,55	11,85	11,39
Скоригований чистий дохід на душу населення, \$			4,215	5,108	5,654	6,34	8,478	8,199	8,116
Частка міського населення, %	58	58	58,2	58,5	53,6	53,5	53,4	53,3	53,2
Землі с.г. призначення, (% земельної площі)	77	77	77	77	77	77	77	80	80
Продуктивність агропромислтва, додана вартість на 1 працюючого (2010 \$)	1,652	1,87	1,775	1,782	2,275	3,533	3,973	4,078	7,257
Врожайність зернових культур (кг/га)					1,687	950	1,164	1,173	1,173
Ліси (% земельної площі)	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2

Показники	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Вирубка лісів (середньорічне значення) %	0,2	0,2	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1
Споживання енергії на душу населення (кг нафтового еквівалента)	4,012	4,292	4,525	4,091	4,5959	4,717	4,717	4,787	4,434
Енергія із біомаси і відходів (% від сукупної енергії)	0,1	0,1	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0
Валові заощадження (% ВНД)	332,5	46,2	30,8	31,6	34,6	30,4	26,8	29,3	31,9
Споживання основного капіталу чи амортизація чи знос основних засобів (% ВНД)	13,8	13,5	12,7	13,3	14,1	15,8	14,1	13,6	13,5
Скориговані чисті заощадження (% ВНД)	-9,9	2,5	-1,2	-2,3	-4,6	-8	-2,1	3	9,7
Киргизія									
Валовий національний дохід на душу населення, \$	0,61	0,78	0,87	0,83	0,9		1,21	1,25	1,17
Скоригований чистий дохід на душу населення, \$			0,755	0,658	0,829	0,99	0,98	0,978	0,821
Частка міського населення, %	36	36	36,4	36,6	35,4	35,5	35,5	35,6	35,7
Землі с.г. призначення, (% земельної площі)	56	56	56	55	55	55	55	55	55
Продуктивність агровиробництва, додана вартість на 1 працюючого (2010 \$)	0,966	1,034	1,041	0,996	1,022	1,367	1,419	1,417	1,9
Врожайність зернових культур (кг/га)					2,603	2,367	2,904	2,276	2,276
Ліси (% земельної площі)	4,5	4,6	5	5	5,1	5,1	5,1	3,3	3,3
Вирубка лісів (середньорічне значення) %	-0,3	-0,3	-0,4	-0,7	-1,1	-1,1	-1,1	1,7	2
Споживання енергії на душу населення (кг нафтового еквівалента)	0,542	0,556	0,542	0,559	0,536	0,562	0,562	0,69	650
Енергія із біомаси і відходів (% від сукупної енергії)	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Валові заощадження (% ВНД)	6,7	14,9	14,4	21,3	19,9	31,5	13	10,2	20,6
Споживання основного капіталу чи амортизація чи знос основних засобів (% ВНД)	9,1	8,5	8,4	9,2	9,7	12,6	11,7	14,4	16,8
Скориговані чисті заощадження (% ВНД)	1,2	10,4	9,4	9,5	5,1	12,1	-1,9	-5,8	-1,6
Латвія									
Валовий національний дохід на душу населення, \$	9,92	11,86	12,39	11,64	13,32	14,06	15,29	15,25	14,99
Скоригований чистий дохід на душу населення, \$			11,002	8,761	12,053	11,448	13,01	11,743	10,506
Частка міського населення, %	68	68	68,2	68,2	67,7	67,7	67,5	67,4	67,4
Землі с.г. призначення, (% земельної площі)	28	30	29	29	29	29	30	30	30

Показники	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Продуктивність агропромисловості, додана вартість на 1 працюючого (2010 \$)	2,974	3,434	3,482	3,837	3,837	5,467	5,467	7,128	10,419
Врожайність зернових культур (кг/га)	47,2	47,6	53,9	53,9	2,748	3,72	3,374	3,486	3,486
Ліси (% земельної площі)	-0,4	-0,4	-0,2	-0,3	-0,3	-0,3	-0,3	-0,2	-0,2
Вирубка лісів (середньорічне значення) %	2,017	2,052	1,979	1,871	1,971	2,122	2,122	2,159	2,177
Споживання енергії на душу населення (кг нафтового еквівалента)	25,9	25,1	24,8	30	29,3	28	28	32,3	34,4
Енергія із біомаси і відходів (% від сукупної енергії)	15,4	22,3	26,6	23,7	25,9	25,6	25,7	21	21,3
Споживання основного капіталу чи амортизація чи знос основних засобів (% ВВП)	13,9	12,6	11,3	18	12,3	17	14,2	23,6	22,9
Скориговані чисті заощадження (% ВВП)	6,2	14,8	20,4	10,5	18,5	11	12,7	0,2	1,7
Молдова									
Валовий національний дохід на душу населення, \$	1,21	1,5	1,56	1,81	1,98	2,07	2,47	2,56	2,24
Скоригований чистий дохід на душу населення, \$			1,447	1,606	1,934	1,954	2,279	2,259	1,856
Частка міського населення, %	42	42	41,5	41,2	47,7	48,4	44,9	44,9	45
Землі с.г. призначення, (% земельної площі)	77	75	76	75	75	75	75	75	75
Продуктивність агропромисловості, додана вартість на 1 працюючого (2010 \$)	0,891	1,011	1,627	1,61	1,791	1,884	2,236	2,638	5,16
Врожайність зернових культур (кг/га)	10	10	11,7	11,7	2,866	1,359	2,852	3,164	3,162
Ліси (% земельної площі)	-0,2	-0,2	-0,6	-1	-1,8	-1,8	-1,8	-1,7	-1,6
Вирубка лісів (середньорічне значення) %	0,884	0,91	0,867	0,687	0,731	0,936	0,936	0,863	0,928
Споживання енергії на душу населення (кг нафтового еквівалента)	2,2	2,3	2,5	3,3	3,2	2,5	2,5	8,7	8,6
Енергія із біомаси і відходів (% від сукупної енергії)	20,4	20,8	17,8	14,7	12,1	11,9	17,4	17,5	14,3
Валові заощадження (% ВВП)	8,8	8,3	8,5	8,7	8,9	10,6	8,1	8,2	5,9
Споживання основного капіталу чи амортизація чи знос основних засобів (% ВВП)	16	17,3	16,2	11,9	9,1	6,2	14,9	13,8	11,9
Скориговані чисті заощадження (% ВВП)									
Польща									
Валовий національний дохід на душу населення, \$	9,85	11,73	12,26	12,44	12,38	12,66	13,24	13,68	13,31

Показники	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Скоригований чистий дохід на душу населення, \$			9,431	10,18	10,975	10,401	11,511	12,115	10,617
Частка міського населення, %	61	61	61,3	61,2	60,9	60,8	60,6	60,6	60,5
Землі с.г. призначення, (% земельної площі)	52	53	53	53	49	49	47	47	47
Продуктивність агропромисловості, додана вартість на 1 працюючого (2010 \$)	2,26	2,62	2,647	2,994	2,994	4,111	3,32	3,598	4,539
Врожайність зернових культур (кг/га)	30	30,4	30,7	30,7	30,8	3,585	3,803	4,268	4,268
Ліси (% земельної площі)				30,7	30,8	30,8	30,7	30,8	30,8
Вирубка лісів (середньорічне значення) %	-0,2	-0,2	-0,2	-0,3	-0,3	-0,3	-0,3	-0,3	-0,3
Споживання енергії на душу населення (кг нафтового еквівалента)	2,562	2,547	2,567	2,464	2,657	2,629	2,629	2,565	2,473
Енергія із біомаси і відходів (% від сукупної енергії)	5,5	5,4	6	7,1	7,5	8,1	8,1	8,5	8,7
Валові заощадження (% ВНД)	22	19,1	19,2	17,5	17,6	18,4	19	18,8	20,4
Споживання основного капіталу чи амортизація чи знос основних засобів (% ВНД)	13,3	12,7	12,4	12,7	12,8	13	11,7	11,9	11,9
Скориговані чисті заощадження (% ВНД)	11,5	9,2	9,7	7,4	9,2	7,9	10,3	10	10,9
Російська Федерація									
Валовий національний дохід на душу населення, \$	7,53	9,66	9,34	9,9	10,65	12,7	13,85	13,22	11,72
Скоригований чистий дохід на душу населення, \$			6,165	7,406	9,179	11,263	11,755	10,677	7,315
Частка міського населення, %	73	73	72,8	72,8	73,8	74	73,9	73,9	74
Землі с.г. призначення, (% земельної площі)	13	13	13	13	13	13	13	13	13
Продуктивність агропромисловості, додана вартість на 1 працюючого (2010 \$)	2,629	3,043	2,955	2,731	3,281	5,969	5,973	6,301	11,54
Врожайність зернових культур (кг/га)	49,4	49,4	49,4	49,4	49,4	1,859	2,24	2,443	2,444
Ліси (% земельної площі)									
Вирубка лісів (середньорічне значення) %	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Споживання енергії на душу населення (кг нафтового еквівалента)	4,745	4,73	4,838	4,561	4,927	5,113	5,113	5,093	4,943
Енергія із біомаси і відходів (% від сукупної енергії)	0,1	1	0,9	1	1	1	1	1	1
Валові заощадження (% ВНД)	31,3	32,8	23,4	28,6	31,4	30,7	25,2	24,3	26,6
Споживання основного капіталу чи амортизація чи знос основних засобів (% ВНД)	12,9	12,4	12	12,4	12,7	4,7	5,1	4,9	11,8

Показники	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Скориговані чисті заощадження (% ВВП)	1,4	1,5	-0,8	4,5	7,1	15	10,9	11,9	9
Словацька республіка									
Валовий національний дохід на душу населення, \$	11,72	16,59	16,13	16,84	16,19	17,2	17,81	17,75	17,57
Скоригований чистий дохід на душу населення, \$			13,541	13,769	14,127	13,415	13,829	13,935	12,531
Частка міського населення, %	56	57	56,7	56,8	54,8	54,7	53,9	53,8	53,6
Землі с.г. призначення, (% земельної площі)	40	40	40	40	40	40	40	40	40
Продуктивність агропромисловства, додана вартість на 1 працюючого (2010 \$)	5,848	8,985	8,919	9,924	9,924	12,735	18,034	21,577	19,241
Врожайність зернових культур (кг/га)					4,942	4,331	4,49	6,039	6,039
Ліси (% земельної площі)	40,1	40,2	40,2	40,2	40,2	40,2	40,2	40,3	40,3
Вирубка лісів (середньорічне значення) %	0	0	0	0	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1
Споживання енергії на душу населення (кг нафтового еквівалента)	3,465	3,307	3,385	3,086	3,28	3,214	3,214	3,178	2,943
Енергія із біомаси і відходів (% від сукупної енергії)	2,6	3,5	3,7	5,2	5,4	5,5	5,5	6,1	7,2
Валові заощадження (% ВВП)	24		29,9	20,4	17,8	22,4	22,2	20,4	23
Споживання основного капіталу чи амортизація чи знос основних засобів (% ВВП)	13,8	13,1	13	12,7	13,8	8,4	21,4	21,6	20,8
Скориговані чисті заощадження (% ВВП)	13,1	--	9,8	10,4	7,2	6,1	3,5	1,3	4,7
Словенія									
Валовий національний дохід на душу населення, \$	21,51	24,23	23,52	23,9	23,6	22,83	23,22	23,58	22,25
Скоригований чистий дохід на душу населення, \$			19,965	19,507	20,483	18,198	18,256	18,949	15,955
Частка міського населення, %	49	49	48,3	48	49,9	49,9	49,8	49,7	49,7
Землі с.г. призначення, (% земельної площі)	25	25	25	23	23	23	24	24	31
Продуктивність агропромисловства, додана вартість на 1 працюючого (2010 \$)	47,995	54,639	62,901	76,633	76,633	112,484	153,307	166,068	251,573
Врожайність зернових культур (кг/га)					6,372	5,751	4,61	6,49	6,481
Ліси (% земельної площі)	62,8	63,3	62,2	62,2	62,3	78,9	62,4	62	62
Вирубка лісів (середньорічне значення) %	-0,4	-0,4	-0,2	-0,3	-0,2	0,2	-0,2	-0,1	-0,1
Споживання енергії на душу населення (кг нафтового еквівалента)	3,618	3,632	3,827	3,41	3,52	130	3,531	3,323	3,236

Показники	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Енергія із біомаси і відходів (% від сукупної енергії)	6,5	6,5	6,7	7,2	9,3	--	8,5	10,2	10,2
Валові заощадження (% ВВП)	28	27	22,7	22,4	21,8	--	25	26,8	26,1
Споживання основного капіталу чи амортизація чи знос основних засобів (% ВВП)	14,2	13,6	13,5	13,3	13,4	17,7	20,7	20,4	21,2
Скориговані чисті заощадження (% ВВП)	18,4	18,1	13,6	13,3	13,1	--	8,8	10,8	9,1
Україна									
Валовий національний дохід на душу населення, \$	2,56	3,21	2,8	3	3,13	3,5	3,96	3,56	2,64
Скоригований чистий дохід на душу населення, \$			2,077	2,544	3,016	3,25	3,245	2,395	1,805
Частка міського населення, %	68	68	68	68,1	68,9	69,1	69,3	69,5	69,7
Землі с.г. призначення, (% земельної площі)	71	71	71	71	71	71	71	71	71
Продуктивність агропромисловості, додана вартість на 1 працюючого (2010 \$)	1,872	2,019	2,394	2,5	3,039	4,375	4,375	5,495	6,31
Врожайність зернових культур (кг/га)	16,5	16,6	16,8	16,8	16,8	16,8	16,8	16,7	16,7
Ліси (% земельної площі)	-0,2	-0,2	-0,2	-0,2	-0,2	-0,2	-0,2	-0,1	-0,1
Вирубка лісів (середньорічне значення) %	2,937	2,953	2,943	2,507	2,845	2,766	2,766	2,553	2,334
Споживання енергії на душу населення (кг нафтового еквівалента)	0,4	0,6	0,7	0,8	1,1	1,2	1,2	1,4	1,8
Енергія із біомаси і відходів (% від сукупної енергії)	23,1	20,2	15,9	17,5	16,4	9,4	10,2	10,1	15,1
Валові заощадження (% ВВП)	11,2	10,5	9,9	10,4	10,7	11,9	14,6	13,4	12,5
Споживання основного капіталу чи амортизація чи знос основних засобів (% ВВП)	10,7	8,5	5,6	7,4	6,1	-3,7	-4,7	-2,7	0,6
Скориговані чисті заощадження (% ВВП)									

Додаток Д

Форми діяльності міжнародних організацій в забезпеченні продовольчої безпеки

Організація	Мета	Напрями реалізації
<p>FAO</p>	<p>Зменшення гостроти проблеми бідності і голоду у світі шляхом сприяння розвитку сільського господарства, поліпшенню харчування і вирішення проблеми продовольчої безпеки – доступності всім і завжди харчування, необхідного для активного та здорового життя. FAO діє як нейтральний форум, а також як джерело знання та інформації. Допомогає країнам, що розвиваються, і країнам в перехідному періоді модернізувати і поліпшити сільське господарство</p>	<p>FAO допомагає країнам готуватися до можливого виникнення кризового стану з продовольством і, в разі необхідності, передбачають надання допомоги. FAO одночасно здійснює на місцях близько 1800 заходів. Реалізовані за допомогою FAO проекти щорічно повертають від установ і держав більше ніж 2 млрд дол. США, що вкладаються в розвиток сільського господарства</p>
<p>WTO</p>	<p>Підвищення життєвого рівня; забезпечення повної зайнятості; постійне зростання доходів і ефективного попиту; оптимальне використання світових ресурсів; і збереження навколишнього середовища; забезпечення для країн, що розвиваються, і найменш розвинених країн такої участі в міжнародній торгівлі</p>	<p>Регулювання міжнародної торгівлі в рамках СОТ здійснюється на базі основних правил і принципів, серед яких одним з найважливіших є принцип недискримінації. Він означає, що всі контрактні сторони-члени СОТ зобов'язані надавати одна одній однаково сприятливі умови. Жодна країна не повинна робити винятки для іншої або застосовувати щодо неї дискримінаційний підхід.</p>
<p>APRI</p>	<p>Вивчення основних ринків збуту та аналіз впливу узгодження альтернативних стратегій і зовнішніх чинників на наслідки для виробництва, використання форм і роздрібних цін, доходів фермерських господарств, торгівлі і державних витрат. Визначення ефективних інструментів управління ризиками для рослинництва та тваринництва виробників</p>	<p>Оцінка пропозицій, попиту і політичних чинників, які впливають на короткострокові та довгострокові перспективи торгівлі. Роз'яснювальна робота з громадськістю розуміння громадськості про торгівлю сільськогосподарською продукцією, наприклад, за участю Європейського Союзу, Китаю та Індії</p>

ІАТР	Розробка альтернативних економічних моделей, які включають чисті джерела енергії, такі як енергія вітру та біопаливо, що стане стимулом для розвитку сільських районів. Заохочення землевласників створення кооперативів, які сприяють сталому лісокористуванню. Розробка технологій для зелених підприємств і фермерських господарств, які зменшують токсичні стоки	Розробка альтернативних економічних моделей, які включають чисті джерела енергії, такі як енергія вітру та біопаливо, що стане стимулом для розвитку сільських районів. Заохочення землевласників створення кооперативів, які сприяють сталому лісокористуванню. Розробка технологій для зелених підприємств і фермерських господарств, які зменшують токсичні стоки
IFPR I	Мета IFPRI ґрунтується на трьох стовпах: досліджень, зміцнення потенціалу та політики комунікації. Дослідженням підлягають сфери продуктивності врожаю, продуктивності тварин і деградації довкілля, управління водними ресурсами, землею, права власності, колективних дій, стійкої інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, вплив зміни клімату на бідних фермерів, проблеми і можливості біотехнології, продовольчої безпеки, поживних мікроелементів, програми	Фінансування політичних досліджень через сотні публікацій, бюлетенів, конференцій та інших ініціатив. Аналіз сільськогосподарських реформ ринку, торгової політики в контексті сільського господарства, інституціональної ефективності, диверсифікації доходів, післязбиральної діяльності, агропромисловості. Розвиток міжнародної торгівлі. Підтримка урядів у розробці та здійсненні стратегії розвитку. Подальша робота включає в себе дослідження сільськогосподарських

Додаток Е

Форми діяльності міжнародних організацій в забезпеченні стандартизації як чинника продовольчої безпеки

Організація	Характеристика і мета	Напрями реалізації
ISO	Координація питань стандартизації у всіх головних напрямках розвитку та функціонування сучасної економіки, в тому числі у сфері аграрної економіки, продовольчої (харчової) безпеки	Заходи, які сприяють координації та уніфікації національних стандартів; розробка та затвердження міжнародних стандартів; обмін інформацією з проблем стандартизації; співробітництво з іншими спорідненими за спрямуванням міжнародними організаціями; має консультативний статус ООН і є найбільшою міжнародною організацією в галузі стандартизації з широкого кола питань, члени якої національні нормативні структури
CAC	Впровадження спільної програми стандартів на харчові продукти	Захист здоров'я споживача і гарантування чесної торгівлі продовольством; сприяння координації робіт з харчових стандартів, які проводяться міжнародними урядовими та неурядовими організаціями; визначення пріоритетів, ініціювання та керівництво підготовкою проектів стандартів через і за допомогою відповідних організацій; остаточне редагування стандартів і після прийняття їх урядами публікація в Кодексі Аліментаріус; удосконалення опублікованих стандартів після відповідного перегляду
UNECE	Розвиток економічної діяльності та закріплення економічних зв'язків всередині регіону, між регіоном та рештою світу	Є регіональним форумом для розробки конвенцій, норм та стандартів з метою гармонізації дій та полегшення обміну думками між державами-членами; гарантування безпеки споживачам, охорона довкілля, спрощення процедури торгівлі, а також сприяння більшій єдності держав – членів усередині регіону та їх більшої інтеграції у світову економіку; розробка стандартів в основному на продукцію, яка швидко псується та

		на необроблену продукцію, що є сировиною; підтримання загальної для всіх країн Західної Європи концепції розвиненої держави, зобов'язаної узгоджувати демократичні, соціальні й культурні інтереси суспільства з ринковою економікою
CEN	Координації зусиль організацій зі стандартизації документів Європейського Союзу	Розробка європейських стандартів, які є чинними в країнах ЄС

Додаток Є
Міжнародні та європейські стандарти на харчову продукцію та методи контролю

Назва продукції	Продукція		Методи контролю		Інші стандарти		Загальна кількість
	ISO	EN	ISO	EN	ISO	EN	
Технологічні процеси	1	-	4	1	7	4	12/15
Харчові продукти	-	-	1	14	1	-	2/14
Загальні методи контролю	-	-	14	60	-	-	14/60
Зернові, бобові та продукти переробки	3	-	47	-	7	-	57/0
Фрукти, овочі	2	-	41	-	5	-	48/0
Овочі, продукти їх переробки	-	-	2	15	33	-	41/15
Молоко, молочні продукти	-	-	168	81	24	-	26/15
М'ясо, м'ясні продукти (67.120)	-	40	19	16	2	-	170/81
Прянощі, приправи, харчові добавки	42	10	27	10	-	-	19/20
Продукти дитячого харчування	-	-	2	-	-	-	0/2
Сенсорний аналіз	-	-	2	-	-	-	0/2
Матеріали в контакті з харчовими продуктами	8	23	8	73	-	1	16/97
М'ясо, м'ясні продукти (67.250)	-	40	19	16	-	-	19/20
Устаткування для харчової промисловості	12	-	3	-	-	50	15/50
Усього	74	37	364	291	84	62	522/390

Наукове видання

ДОБРОВОЛЬСЬКА Олена Володимирівна

**ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПРИРОДНОГО АГРОВИРОБНИЦТВА:
ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ, ПРАКТИКА**

Монографія

Коректор: Деменкова А.Є.

Підписано до друку 29.06.2018.

Папір друкарський. Гарнітура Times. Формат 60x84/16.

Ум.др.арк. 16,97. Обл.-вид.арк. 16,91. Тираж 300 пр.

Видавець і виготівник ПП «МОНОЛИТ»
Україна, 49038, Дніпро, вул. Ярослава Мудрого, 56
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
ДК № 273 від 08.12.2000.